

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

लेखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

१२

क्र.क्र ५५

मुक्ती व मुक्ति.

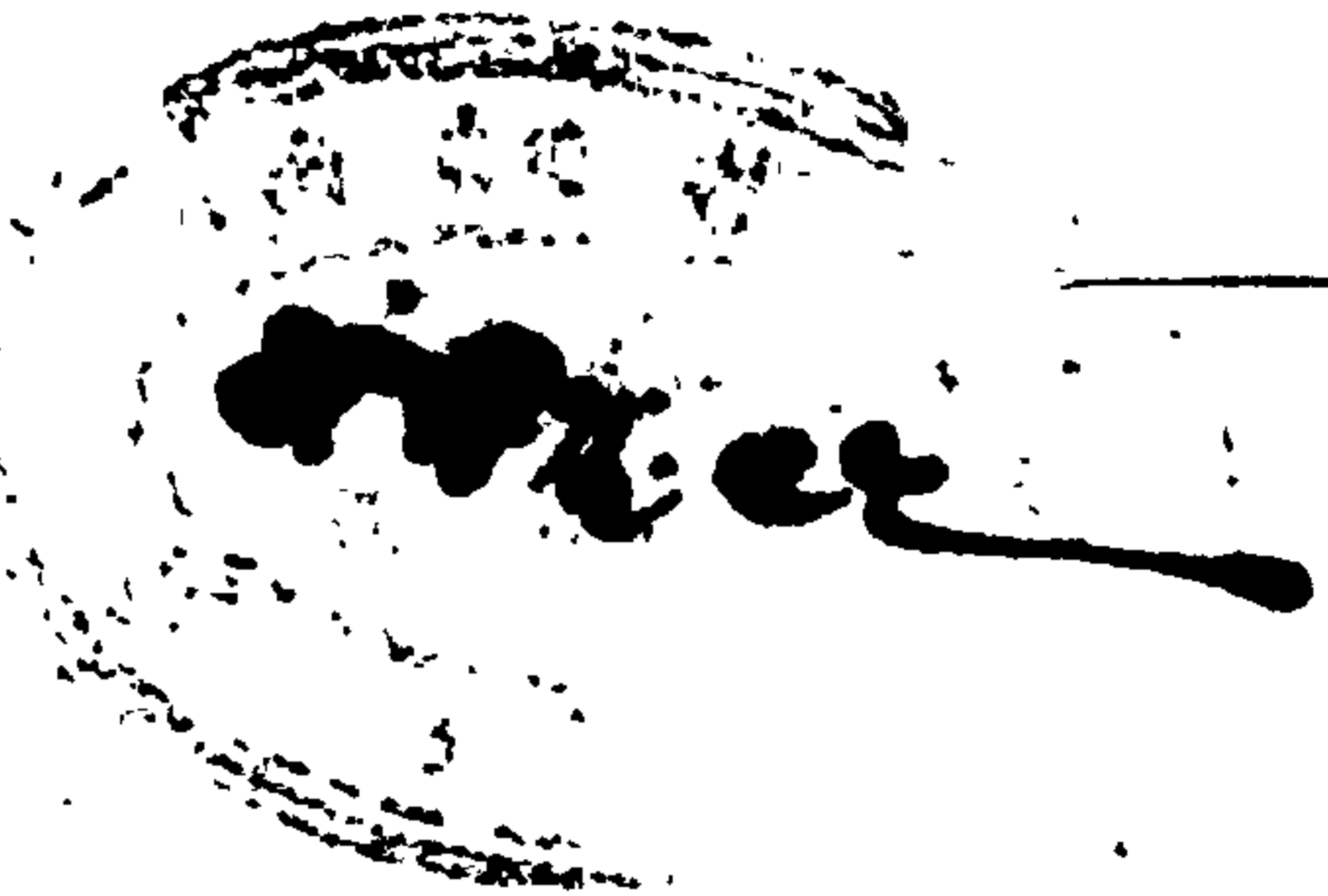
(शु प्रवास)

क्र १८६३

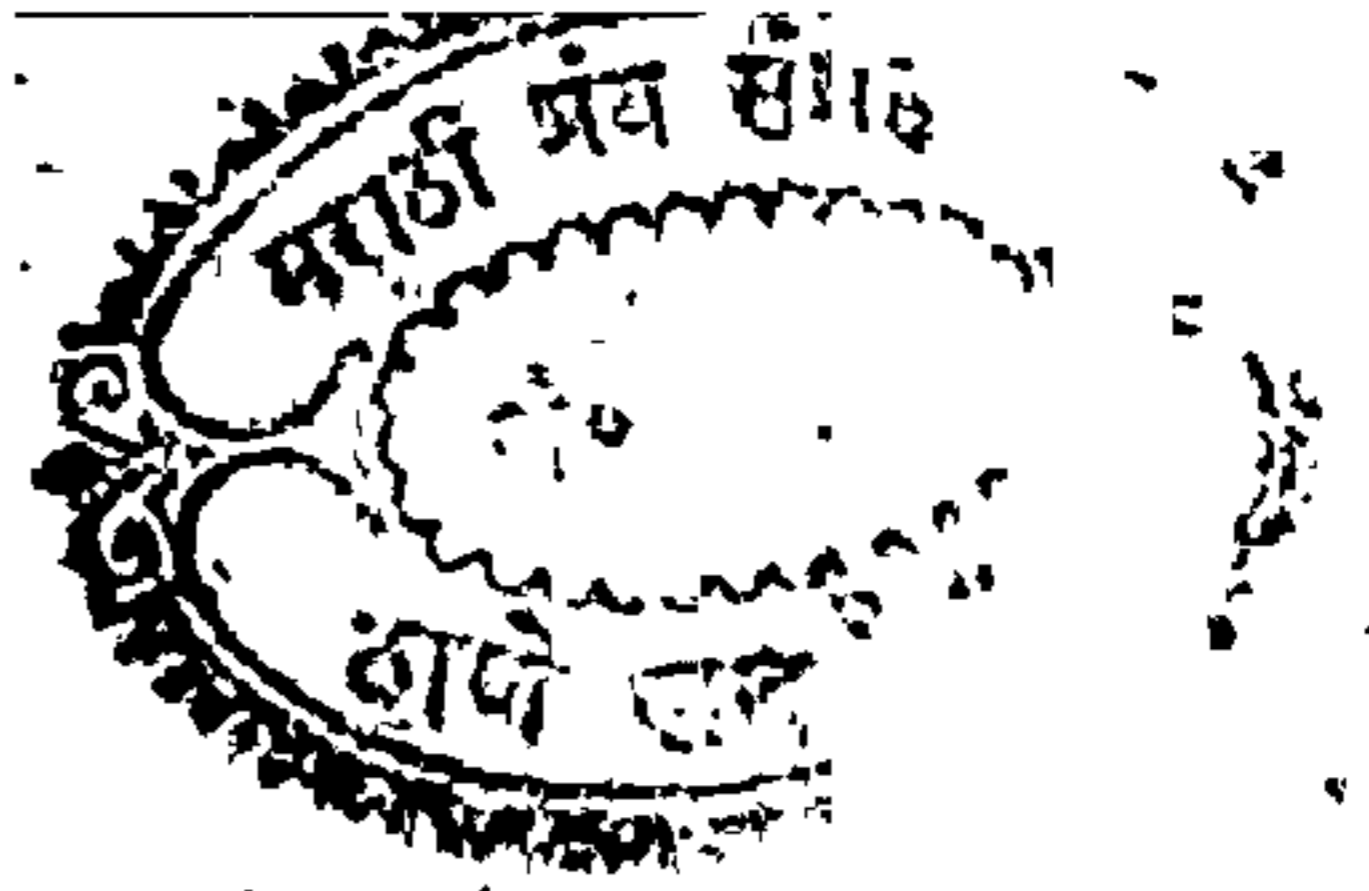
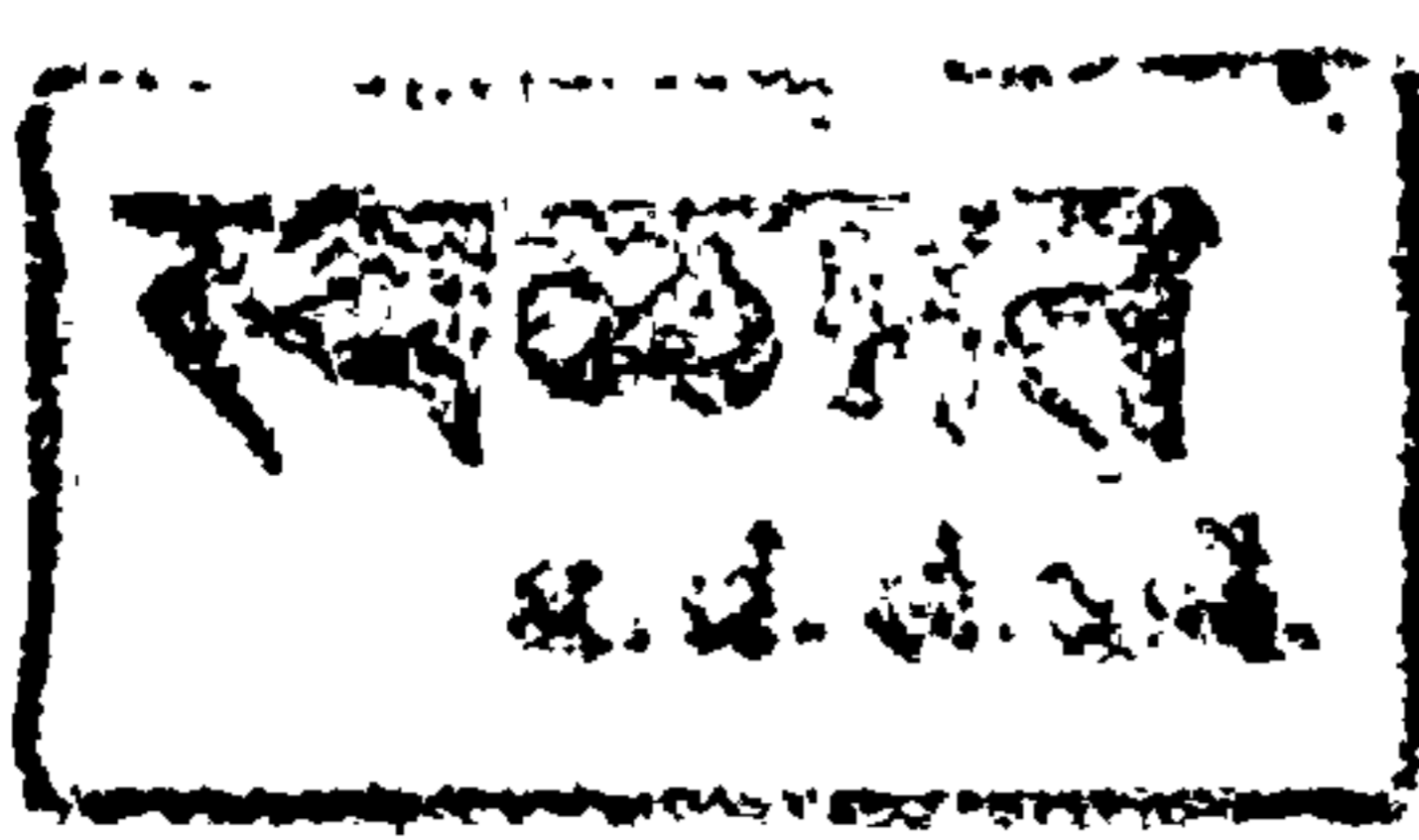
81 25 er



स्वच्छता  
क.स.क.क.







# BOMBAY PAST AND PRESENT:

AN

HISTORICAL SKETCH IN MARATHI.

WITH MAPS AND GLOSSARY.

BY GOVIND NÁRÁYAN

**BOMBAY:**

PRINTED FOR THE AUTHOR AT THE INDU-PRAKÁSH PRESS.  
1863.

---

Registered under Act XX. of 1847. The Right  
of translation is reserved.

मुंबईचे वर्णनः

गोविंद नारायण

छांनीं केलें.

मुंबईत

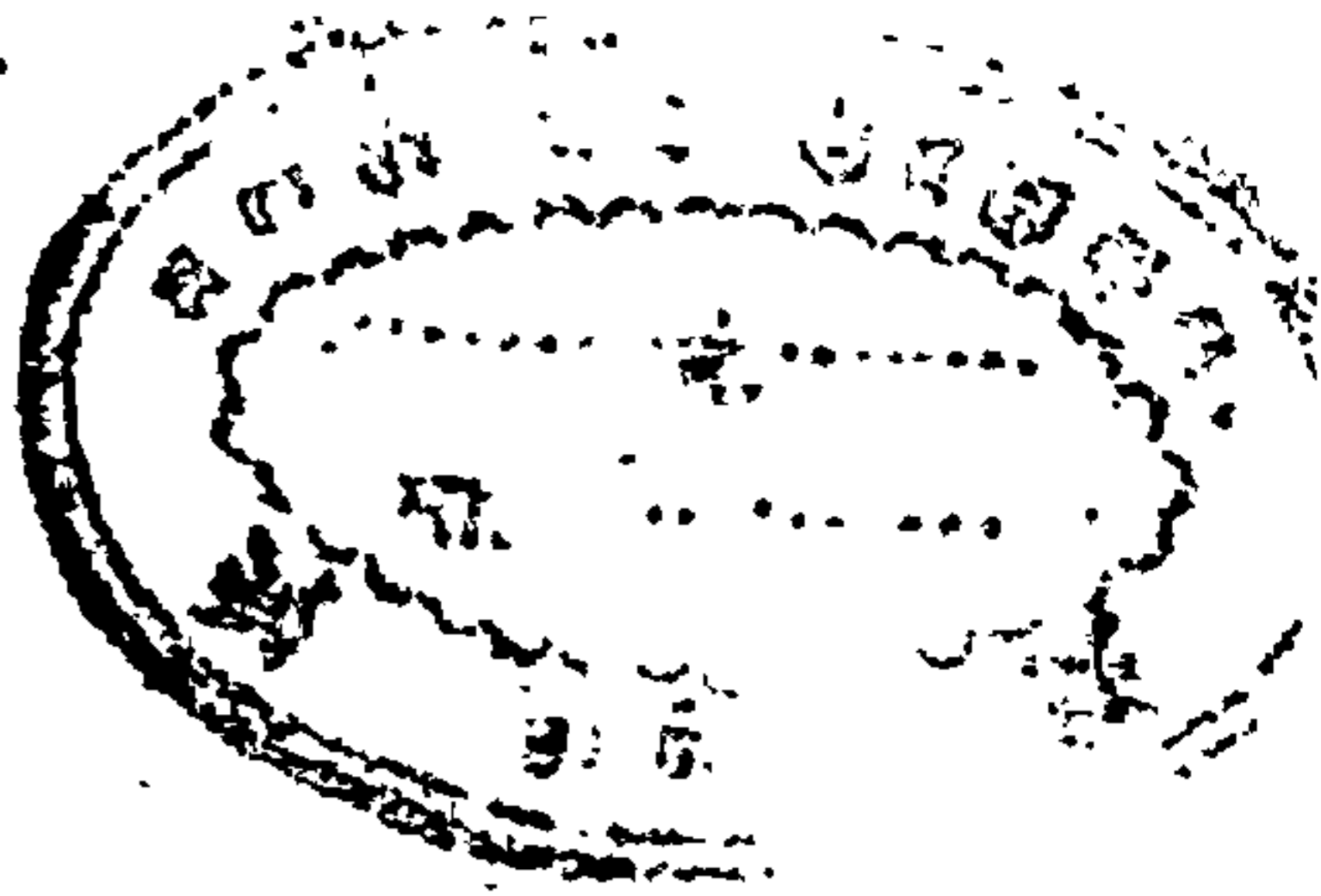
इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

शके १७८४.

इ० स० १८६३.

हे पुस्तक इ० स० १८४७ च्या २० व्या आक्टा प्रमाणें रजिस्टर  
केलें आहे. यावरून दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करण्याचा  
हक्क मालकानें आपणाकडे ठेविला आहे.

To



EDWARD I. HOWARD, ESQ. M. A.

Director of Public Instruction, Bombay.

Sir,

I most respectfully beg to dedicate this small volume to you as a humble token of gratitude for the boon you have conferred upon the people of Western India, by supplying, what had been long felt to be a desideratum, a series of excellent vernacular class books; for the liberal encouragement you have given to vernacular literature; and for the interest you take in advancing the general studies of my fellow-countrymen.

I remain,

Sir,

Your most obedient Servant,

GOVIND NÁRÁYAN.

एडवर्ड ऐ. हावर्ड इस्कायर, एम्. ए.

मुंबई इलाख्याचे डैरेक्टर आव्ह पब्लिक्

इन्स्ट्रक्शन् यांस.

हिव,

एतदेशीय भाषेंत शालोपयोगी ग्रंथ सांपडण्याची पुष्कळ काळापासून  
अडचण पडली होती, ती आपण उत्तम प्रकारचीं क्रमवार पुस्तकें तयार  
न दूर केली; तसेंच ग्रंथ करणाऱ्यांस व छापविणाऱ्यांस उदारपणें आ-  
व उत्तेजन दिलें; आणि एतदेशीय लोकांस विद्येचीं अभिरुचि लावण्या-  
तां फार झटत आहां; हे आपले उपकार कृतज्ञतापूर्वक स्मरून हा लहा-  
ग्रंथ आपणास नजर करितों.

आपला नम्र व आज्ञापालक सेवक.

गोविंद नारायण.

## प्रस्तावना.

कोणत्याही देशाचा इतिहास तडीस नेण्यास आरोग्य, स्वतंत्रता, बुद्धि, द्रव्य, वयातीत लोकांशीं स्नेह, विद्वज्जनांशीं संघट्टग, अनेक ग्रंथावलोकन, देशाची पक्की माहिती, तीसचाळीस वर्षांतील गोष्टी स्वतः पाहिलेल्या, निस्पृहपणा, ज्या स्थानाचें आपण वर्णन लिहिणार त्यांतील बहुतेक स्थळें पाहिलेलीं, आणि ज्या भाषेत तो लिहिणार तिचें पूर्ण ज्ञान, इतकीं साधनें अनुकूल असलीं पाहिजेत. हीं जमल्यानंतर लिहिणारानें प्रामाणिकपणानें वास्तविक गोष्टींकडे लक्ष देऊन आपल्या लिहिण्यापासून लोकांस पुष्कळ खऱ्या गोष्टी माहित होऊन ज्ञान प्राप्त होई असें करावें. परंतु इतकीं साधनें उपलब्ध नसून जर एकाद्या स्थलाचा इतिहास लिहिण्याची कोणाची इच्छा झाली, तर त्याणें केवळ अवसान सोडून वसूनये, उद्योग करावा. “उद्योगानें सर्व सोंपें” अशी एक प्राकृत ह्मण आहे.

मुंबई ह्या नामांकित व वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या शहराचा साद्यंतवृत्तांत लिहावा असा पुष्कळ दिवसांपासून मनोदय होता, परंतु हें काम सिद्धीस नेण्यास सदरीं सांगितलेल्या पैकीं बहुतेक साधनें अनुकूल नसल्यामुळे आजपर्यंत हें कृत्य घडून आलें नाहीं. पुढें असें मनांत आलें कीं, हीं सर्व साधनें जमवीन ह्मटलें तर जन्म गुदरलें, तरी साध्य होणें कठीण, आणि आयुष्य तर नदीवेगासारखें झपाट्यानें जातें, व पुढें ही जर असेच आज उद्यां असें करून आळसांत दिवस घालविले, तर ज्या थोड्या बहुत गोष्टी प्रयासानें जमविल्या आहेत, त्या ही शेवटीं जेथच्या तेथेंच राहतील. असें लक्षांत आल्यावरून सामग्रीची जी तरतूद होती, ती सामर्थ्यानुसार गोळा करून ही रचना केली आहे. श्रीमान् लोक हजारो रुपये खर्चून रमणीय वाडे व बंगले-वांधितात, ह्मणून गरिबानें आपलें कोलव्याचें झोंपडें बांधायास आळस करूं नये. राजास आपल्या सात खणांच्या मंदिरांत चंदन मंचकावर दुशाला पांवरून शयन केलें असतां व गरिबास केमळ्याच्या झोंपडींत तृणशय्येवर कांढळें



पांघरून निजळें असतां निद्रा सारखीच लागून समाधान होतें. हा धर्म मनांत आल्यावरून ह्या उद्योगास प्रारंभ केला आहे.

अर्थाःपादरजोपमागिरिनदीवेगोपमंयौवनं ॥ ॥

आयुष्यंजललोलविंदुचपलंफेनोपमंजीवितं ॥ ॥

धर्मयोनकरोतिनिश्चितमतिःस्वर्गार्गलोद्घाटनं ॥ ॥

पश्चात्तापयुतोजरापरिगतःशोकाग्निनादह्यते ॥ १ ॥

गृह्यसूत्र.

आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग करावा असा मनोरथ होता, परंतु भरतखंडाचा इतिहास लिहिणें ह्मटलें ह्मणजे त्यांतील बहुतेक देश फिरून पाहिले पाहिजेत. व त्या विषयावर अनेक ग्रंथकारांनीं वर्णनें लिहिलीं आहेत, तीं सादांत वाचून पाहिलीं पाहिजेत. हें सिद्धीस जाण्यास बुद्धि, द्रव्य व शरीरसंपत्ति हीं अनुकूल असलीं पाहिजेत. ज्यापाशीं ह्या साधनांची न्यूनता आहे, त्या गृहस्थाच्या हातून एकादें लोकोत्तर कृत्य सिद्धीस जाणें दुर्लभ. असें केलें असतां कदाचित् उपहासास्पद होईल, ह्मणून मुळींच अशा कृत्यास हात घातला नाहीं. “अंथरूण पाहून पाय पसरवे” असें वाडिलांचें वाक्य आहे, आणि आत्मांसारख्या प्राकृत जनास या वाक्याच्या अनुरोधानेंच वागलें पाहिजे. दुधाची तहान ताकानें भागवावी असा दृढ निश्चय करून हें कृत्य हातीं धरिलें आहे. याचें सार्थक होणें बुद्धिदात्याकडे आहे. त्याच्या इच्छेशिवाय लेखणीचा टांक देखील इकडचा तिकडे फिरूं शकत नाहीं मग दुसरे व्यवहार कोटून सिद्धीस जातील.

दुसरें मराठी किंवा कोणत्याही आमच्या भाषेंत स्वहितार्थ म्हणा, किंवा परहितार्थ म्हणा एकादा ग्रंथ रचिला असतां इंग्रज लोकांच्या मदतीवांचून छापून बाहेर पडला अशी गोष्ट बहुधा आजपर्यंत घडून आलीच नाहीं. कितीहो दुःखाची गोष्ट ! देशकल्याणार्थ अथवा स्वहितासाठीं एकादा ग्रंथ रचावा, आणि तो छापण्यास इंग्रज, पारशी, व मुसलमान श्रीमंत लोकांच्या घरीं खेपा घालण्यांत व आर्जव करण्यांत जोडे फाडावे. ! अहो स्वदेशीय सुज्ञ जनहो ! एकादानें ग्रंथ रचिला आणि तो जरी तुमच्या योग्यते जोगा नसला,



तरी ज्याणें तो रचिला आहे, त्याच्या उद्योगास उत्तेजन देण्यासाठी तरी तुम्ही त्यास आश्रय द्यावा. जें त्याणें कांहीं लिहिलें असेल, तें त्यांतील न्यूनें काढण्याच्या हेतूनें तरी साद्यंत वाचून पाहा, आणि त्यास नीट मार्गास लावा. ह्मणजे तुम्हांकडून देशाचें हित झालें असें समजा. तुम्ही मनावर घेतलें तर एकादी गोष्ट सहज पार पडेल, आणि तेणेंकरून देशाचें कल्याण होईल. तुम्ही कांहीं उदार कृत्यें केलीं, तीं आम्ही मोठ्या संतोषानें मान्य करितों. परंतु लोकांत ग्रंथ रचण्याची व वाचण्याची इच्छा उत्पन्न केल्याशिवाय दुसरे तुमचे सर्व उद्योग निर्बळ आहेत. अहो ! ग्रंथ छाप्यास परकीय लोकांपाशीं याचकपणा करून ग्रंथकर्त्यास पांचदहा हजार रुपये नफा झाला, तरी वास्तविक आनंद जो आहे तो होणार नाही. तो आनंद केवळ द्रव्यप्राप्तीचा, विद्येच्या सार्थकाचा नव्हे. स्वदेशीय लोक जे ग्रंथ त्यांसाठीं तयार होतात, ते जेव्हां उत्साहानें वाचतात आणि ग्रंथकर्त्यास उत्तेजन देण्यास हौस मानितात, तेव्हां त्यास जरी ग्रंथ छापण्याबद्दल द्रव्याचा कांहीं नफा झाला नाही, तरी जो हर्ष होतो तो अनुपमेय आहे.

थोडक्या दिवसांवर एका सुज्ञ व परोपकारी इंग्रज गृहस्थानें एका सभेंत सुरस भाषण केलें, त्यांत त्याणें आमच्या लोकांस हितावह उपदेश करून असें सांगितलें. “इंग्लंड देशांतील लोक विद्येसंबंधी, व्यापारासंबंधी, किंबहुना देशकल्याणासाठीं जीं जीं कामें कर्तव्य तीं स्वतःमाथ्यावर घेऊन करितात, व ह्याप्रीत्यर्थ शेंकडो सभा स्थापितात, आणि कोट्यावधि रुपये खर्चून शाळा घालितात व ग्रंथ छापितात. ते लोक ज्यात्या गोष्टींत सरकाराची मदत मागत नाहीत. परंतु जें ते करितात, तें पाहायास मात्र सरकारास सांगतात. ह्मणूनच ते लोक स्वतंत्रता आणि सुख भोगितात. आणि जेव्हां तुम्ही लोक आपल्या द्रव्याचा आणि कालाचा उपयोग त्या लोकांप्रमाणें ज्ञान संपादण्यांत कराल, तेव्हांच वास्तविक सुखानुभवाधिकारी व्हाल.”

सामर्थ्यांनुरूप देशकल्याणार्थ कांहीं करावें असें लक्षांत आणून हें मुंबईचें वर्णन लिहिलें आहे. यांत स्थलवर्णन, राज्यव्यवस्था, लोकस्थिति, इत्यादि मुंबईतील प्रकार जो जो दृष्टास पडतो, तो स्वतः पाहून व ग्रंथांत

रीं जें जें ह्या नामांकित शहराविषयीं सांपडतें, त्यांतील मजकूर घेतला आहे. मुंबईची पूर्वीची कशी स्थिति होती, व सद्यःकशी आहे, हा सर्व मजकूर जेवढा साध्य झाला तेवढा यामध्ये केवळ प्राकृत भाषेंत लिहिला आहे. शब्दचातुर्याकडे व वाक्यसौंदर्याकडे तादृश लक्ष दिल्याशिवाय केवळ वालवोध भाषेचाच क्रम अनुलक्षून ही रचना केली आहे. कारण कोणत्याही कृत्यांत आपल्या सामर्थ्याच्या धांवेंचे पलीकडे जाण्यास डौल घालणें हें विपरीत मार्गाचें अवलंबन करणें होय. आणि तसें केल्यानें मनुष्याचें वास्तविक स्वरूप ओळखायाची लोकांस भ्रंति पडत्ये.

हे आमचे यत्किंचित् प्रयत्न पाहून ह्या शहरांतील कित्येक विद्वज्जनसमूहास ईर्ष्या येऊन त्यांणीं याहून सहस्रपट उत्तम असा मुंबईचा विं वहुना हिंदुस्थानाचा इतिहास अनेक देश पाहून स्वश्रमानें तयार करावा, असी उमेद आहे. या कृत्यास आरोग्य व द्रव्याची विपुळता पाहिजे. लक्ष्मीची कृपा पावलेले गृहस्थ आह्मांमध्ये वरेच आहेत. इतिहास लढला लणजे ज्याच्या देशाचा त्याणेंच लिहावा. जर कोणास मराठी सारख्या प्राकृत भाषेंत इतिहास लिहायास मन होत नसलें, तर इंग्रजींत लिहिला असतां तो इंग्रज आणि एतद्देशीय लोकांसही सारखाच मान्य होईल. परंतु मराठी भाषा लणजे केवळ क्षुद्र आहे असें कोणी मानूंनये. मराठी भाषा संस्कृत भाषेच्या योग्यतेस देखील येईल. ती विद्वान् लोकांनीं मात्र बहिवाटींत आणिली पाहिजे. या भाषेंत अनेक शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ रचून तींत अनेक शब्दांची योजना केली पाहिजे. संस्कृत, युनानी, हिब्रू, लातीन, अरबी, फारशी, इत्यादि भाषा विद्वज्जनांनीं सुधारल्या, लणूनच एवढ्या योग्यतेस चढल्या. आमच्या कल्पना उष्ट्या, आमचे विचार परतंत्र, आमची बुद्धि जड, आमची ग्रंथरचना पोरकट, आह्मी दुसऱ्यानें संपादन केलेल्या विद्याधनावर फिशारी भोगणारे, किंवा उच्छिष्टभोजी, असे जे आह्मांस युरोपियन लोक दोष देतात, त्यांपासून आह्मांस व आमच्या पुढील संततीस तरी आमचे अर्वाचीन ज्ञाते मुक्त करतील, अशी खातरी वाळगून हा ग्रंथ रचिला आहे.

एक विद्वान् असें लणतो. अनेक भाषा शिकव्या, आणि मनुष्यानें विद्वान्

व्हांवें तें कशासाठी ? स्वभाषेंत अनेक भाषांतोळ शब्द व कल्पना मिसळून तीस उत्तम प्रतीच्या भाषेची योग्यता आणावी, नाहीतर अनेक भाषा शिकून व विद्वान् होऊन लोकांस तादृश लाभ होत नाही. एकाद्या मुलाचे आई-बाप मुळचे दरिद्री असतात, व पुढें मुलगा कर्तृत्वी निघून व मोठी संपत्ति मिळवून जसा आपलें कूळ उदयास आणितो; त्याच प्रमाणें विद्वान् लोकांचें कूळ ही त्यांची स्वभाषा, ही त्यांणीं उदयास आणिली नाही, तर मुलास संपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याणें आपल्या आईबापांस घरांतून हाकून देऊन परक्यास आपल्या वैभवाचें सुख दिलें असतां त्याजवर कृतघ्नपणाचा जो दोष येतो, तोच त्यांसही लागू होतो. व्यास, वाल्मिक, पाणिनि, इत्यादि अमर झाले, ते एक स्वभाषा सुधारल्यावरूनच.

दुसरें. ज्ञानेश्वर, वामन, मुक्तेश्वर, तुकाराम, मोरोपंत, रामदास, मुकुंदराज, श्रीधर, सोपानदेव, एकनाथ, इत्यादि प्राकृत कवींनीं मनावर घेऊन पद्यरचनेंत हजारो ग्रंथ रचले, तेव्हांपासून मराठी भाषा थोडीशी उदयास आली, आणि ती भाषा कांहीं उपयोगी आहे असें लोक मानूं लागले. व आर्या, श्लोक, अभंग, दिंड्या, ओव्या इत्यादि वाचण्याची लोकांस गोडी लागली. हे त्यांणीं श्रम केले नसते, तर मराठी भाषा केव्हांच विलयास गेली असती. गद्यरचनेंत शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ झाले नाहीत, यामुळें ती शास्त्री व पांडित जनांस मान्य झाली नाही. परंतु हें लक्षांत धरावें कीं, जी भाषा काव्यरचनेस योग्य झाली, ती हलकट असें कोण हणेल.

तीनशें वर्षांमागें इंग्रजीभाषा हलकटली हणजे मुळची अगदीं पोरकट होती, आणि विद्वान् इंग्रज लोकांस कांहीं लिहिणें किंवा भाषण करणें पडे, तेव्हां जसें आह्मी हल्लीं गणपतीच्या कथेच्या चिट्या, धर्मसंबंधी सभांचे कागद, भाजीची याद, व लग्नपत्रें देखील इंग्रजींत पाठवितों, त्याच प्रमाणें ते सर्व अगत्याचा कागदपत्राचा व्यवहार लातीन किंवा फ्रेंच भाषेंत करीत. स्वभाषेची त्यांला इतकी लाज वाटे कीं, तीमध्ये ते चौघांत एकमेकासीं भाषण करायास देखील लाजत, आणि हल्लीं आह्मी जसे अर्धी मराठी आणि अर्धी इंग्रजी बोलतो, तसे ते अर्धी इंग्रजी व अर्धी लातीन बोलत. परंतु पु-



हैं जेव्हां वेकन्, न्यूटन्, मिलटन्, पोप्, शेकस्पियर्, वैरन्, स्काट्, अडिसन्, इत्यादि त्यांमध्ये धुरंधर विद्वान् झाले, तेव्हां त्यांनीं ती भाषा श्रमकरून उदयास आणिली. आणि आतां ती सर्व मान्य झाली इतकेंच नाहीं, परंतु संस्कृत, लातीन, अरबी, हिब्रू इत्यादि विद्वज्जन भाषांच्या पंक्तीस जाऊन बसली. अहो ! ही आह्मांस किती लांच्छन आणण्याजोगी गोष्ट आहे. इंग्लंड देशांतील इंग्रज आचार्यांनीं आमच्या देशांत येऊन संस्कृत व प्राकृत भाषांचे कोश तयार करून आह्मांस द्यावे; आह्मी मराठींत लिहिलेले ग्रंथ त्यांनीं शोधवे; आमच्या वेदाचा अर्थ जर्मनी देशांतील भट्ट मोक्षमुलर यांनीं लावून व त्याजवर टीका करून छापून आह्मांसाठीं पाठवून द्यावा; आमच्या मराठी, संस्कृत आणि गुजराथी विद्यार्थ्यांची परीक्षा डाक्टर विल्सन्, डाक्टर भिचल, मेजर क्यांडी इत्यादि इंग्रज पांडितांनीं घ्यावी; आणि मुंबईतील कालेजांत विद्यार्थ्यांस संस्कृत शिकवायास जर्मनी देशांतून गुरु यावा. अर्थात् हीं सर्व देशाभिमानाचीं व अप्रतिम उद्योगाचीं फळें आहेत, दुसरें कांहीं नाहीं.

जर कोणी हणेल कीं, आमच्या लोकांस एवढे दोष कां देतां. भारत, भागवत, रामायण, ज्योतिःशास्त्र, न्यायशास्त्र, मानसशास्त्र, व्याकरण, वैद्यशास्त्र, अशा गहन विषयांवर मोठमोठे राजमान्य ग्रंथ आमच्या पूर्वजांनीं रचिले आहेत, तर आह्मांमध्ये काय सामर्थ्य नाहीं? आह्मांस ही गोष्ट कबूल करणें भाग आहे कीं, व्यास, वाल्मिक, गौतम, कालिदास, पाणिनि, यांसारखे आह्मांमध्ये महान् विद्वान् होऊन गेले खरे, परंतु तें ज्ञान त्यांजकडेसच राहिलें. तें आह्मांस उपयोगी पडत नाहीं. ज्याची विद्या, ज्याचें ऐश्वर्य, ज्याचें सत्कर्म, ज्याचें धैर्य, ज्याची शरीरसंपत्ति, ज्याचें सुख, त्यासच भूषण देतें. ज्ञान हटलें हणजे ज्याचें त्यालाच. दूर कशास जावें!? बापाचा लौकिक मुलास उपयोगी पडत नाहीं. मग शेकडो वर्षांमागील आमच्या पूर्वजांचें ज्ञान आह्मांस कोठून भूषणदायक होईल.? हीं सर्व श्रमकरून ज्याचीं त्याणेंच साध्य केलीं पाहिजेत, किंवा पूर्वजांनीं साध्य करून ठेविलीं असतां रक्षण तरी केलीं पाहिजेत, तेव्हांच त्या पुरुषास भूषण येईल. द्रव्य देखील स्वकष्टानें कमाविलें असतां जेवढें भूषण देतें, तेवढें वडिलांनीं ठेविलेल्या द्रव्यापासून भूषण येत नाहीं.

यावरून अशी कल्पना निघत्ये कीं, आह्नांमध्ये पूर्वी मोठे विद्वान् होऊन गेले, त्यामुळेच आह्नांला हल्लीं अभिमान उत्पन्न होऊन आह्नी आळशी होत चाललों. जर आह्नांमध्ये मुळींच कोणी विद्वान् झालेले नसते, तर कदाचित् आह्नी विद्येकडे झटून ती संपादन करायचे उद्योग केले असते. इंग्रज लोकांमध्ये पूर्वी विद्वान् नव्हते व विद्या कलाही त्यांस माहीत नव्हत्या, ह्मणूनच त्यांणीं देशोदेशीं जाऊन अनेक शोध केले, व लोकांचीं शास्त्रें तपासून त्यांमध्ये जें जें उपयोगी होतें, तें साध्य करून घेतलें, आणि त्यांची वृद्धि केली. व त्याच उद्योगांत ते सुख मानितात.

ह्या प्रकारचा ग्रंथ रचणारापार्शीं कोणकोणतीं साधनें असावीं हें मागें सांगितलेंच आहे. आतां हा ग्रंथ तयार करणाराकडे यांपैकीं किती साधनें उपलब्ध आहेत ह्मणाल, तर पुष्कळ वर्षांपासून एथचा रहिवास, एथील कित्येक वृद्ध व तरुण विद्वान् लोकांचा परिचय व स्वभाषेचें यात्किंचित् ज्ञान. केवळ ह्या डगमगीत पायावर ही सगळी इमारत बांधिली आहे. इतक्यावरूनच जर हीस यावी तितकी मजबुती आणि शोभा येऊन हा अल्प स्वल्प उद्योग विद्वज्जनांस मान्य झाला, तर ग्रंथकर्त्यांस आपण कृतकृत्य झालों असें वाटेलच. परंतु यदा कदाचित् इच्छेप्रमाणें हा ग्रंथ उतरला नाहीं, असें त्यांस वाटेल तर तो साद्यंत वाचून जीं न्यूनें त्यांत अढळतील, तीं आमच्या विद्वज्जनांनीं वर्तमानपत्रद्वारे किंवा एकाद्या मासिक पुस्तकांत लिहून स्नेहभावानें ग्रंथकर्त्यांचें वास्तविक कल्याण करण्याच्या उद्देशानें निवेदन करावीं. ज्ञान प्राप्तकरून जन्माचें सार्थक करावें, हाच या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश. ज्या वेळीं आमचे लोक एकाद्या ग्रंथ शोधक बुद्धीनें वाचून त्यांतील वास्तविक दोष ग्रंथकर्त्यांस कळवितील, तेव्हांच उत्तम प्रतीचे ग्रंथ स्वभाषेंत निघून लोकांस वाचण्याची गोडी लागेल. सर्व गोष्टी एकासच माहीत होणें कठीण. दुसरें. मराठी भाषा अजून विद्वज्जनग्राह्य झाली नाहीं, कारण या भाषेंतील अनेक शब्द जिकडेतिकडे विखरले आहेत, ते अजून एका ठिकाणीं जमले नाहींत. या भाषेवर पांच पन्नास कोश होतील, आणि सहस्रावधि अवार्चनिकालिक विद्वज्जनांकडून गद्यपद्यादि ग्रंथ बाहेर पडतील, आणि नवीन तयार झालेल्या ग्रंथांवर शेंक-

डो शोध पडतील, तेव्हां ही भाषा संस्कृताच्या खालोखाल योग्यतेस येईल.

रावसाहेब महादेव गोविंद शास्त्री कोल्हटकर माजी पुजे व सातारा प्रांतांतील विद्याखात्यांतील डिपुटी इन्स्पेक्टर आणि सद्यःमुंबईखात्यांतील सेंट्रल बुक डीपो ( पुस्तकालय ) यावरील क्युरेटर ( चौकसनीस ) यांणी ह्या पुस्तकाची लिहून छापयास तयार केलेली प्रत श्रम घेऊन संतोषानें साद्यंत वाचून पाहिली, लणून मी त्यांचा मोठा उपकारी आहे. तसेंच कित्येक मित्रांनी आपपर हस्तें हा ग्रंथ सिद्धीस जावा, लणून अनेक प्रकारें साहाय्य केलें, त्यांचे मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानितों.

ह्या ग्रंथांत अनेक भाषांतील शब्दांचा कोठेंकोठें उपयोग केला आहे त्यांचा कोश शेवटास छापून त्यांच्या अर्थांचें स्पष्टीकरण केलें आहे

---



# अनुक्रमणिका.

## मुंबईची हल्लींची व पूर्वींची स्थिति.

### प्रकरण १.

शहराची रचना—अनेकजातीचे लोक—निरनिराळ्या भाषा—त्यांचे पोशाक—नामांकित स्थळे—गाड्याघोडे—मूळचीस्थिति आणि वैभव—कंपनी सरकारचे ऐश्वर्य—शहराची लांबी रुंदी—इंग्रजांची राज सत्ता—देशादेशच्या लोकांचे येणे. पृ० १ पासून १६ पर्यंत.

### प्रकरण २.

मुंबईत सद्यः कित्येक पुरातन कुळांताल लोक वसत आहेत त्यांचा वृत्तांत—इसवी सन १४०० शा मागे या मुंबई टापूची दोन चार बेटे होती असे अनुमान करण्याची कारणे—मूळचे स्थायिक लोक—पूर्वीचे मुंबादेवाचे व काळ्यादेवाचे देऊळ—वसईवगैरे दुसरी स्थळे—पारशी लोकांचे येणे. पृ० १७—३६ प०

### प्रकरण ३.

पूर्वीची मुंबई—अनेकरोग उद्धवण्याची कारणे—वरळीचा बांध—गायधुणी—झानारपाखाडी—उमरखाडी—कुलाबा—डोंगरी—चिंचवंदर—मशीदवंदर—बोरीवंदर—दालुकेश्वर—चौपाटी—शेतोडी—बाबुलनाथ—ह्याच्या पूर्वीच्या व हल्लींच्या स्थितीची तुलना—महालक्ष्मी—मामाहजानी—आणि वरळीचा जुना वृत्तांत. पृ० ३७—५८ प०

### प्रकरण ४.

भायखळे—माजगांव—घोडपदेव—शिवरीचा किल्ला व बाग—मिठाचा आगर—परळ—मांडवी-बंदर—आर्थरबंदर—पालोबंदर—हल्लींचा कुलाबा—बोरीबंदर—कोळीबंदर—करनाकबंदर—मशीदबंदर—चिंचवंदर—क्लेबंदर—एल्फिन्स्टनबंदर—वाडबंदर—टांकबंदर—कोळसेबंदर—माहोम—माटुंगे—शीव—रीवाचा किल्ला—सध्याची वरळी—सोनापूर. पृ० ५९—७६ प०

### प्रकरण ५.

मुख्य मोठ्या व दुसऱ्या किल्लांची बांधणी—गोदी व जहाजे बांधण्याचे काम—न्यायखात्याची सुनावत—ब्लेदेजा लोकांच्या सरदारांचे अरमार व मुंबई घेण्याची मसलत—किंगवुडन याचा दंग—लडगे गवने—लष्कराची संख्या—गहर व मविण्याविषयींच्या अडचणी—याकुतखानाचा खार—इंग्रजसरकाराची हिदुस्थानांत मुख्य राजधानी केली—टंकसाळ—घरांवरील छाप्याची सुरवात—पूर्वीच्या सरकाराचा कामगारांचा मुशारा—कांपावरील वस्ती—तिजोरीच्या नोंदो—इंग्रज आणि पोर्तुगीझ लोकांचे वैमनस्य—कुलाबदाडी—बंदुकीच्या दारूचा कारखाना. पृ० ७७—१०७ प०

## प्रकरण ६.

वाजार—कांपाचें मैदान—किल्ल्यांतील रचना—बंबखाना—जामदारखाना, इत्यादि—मार्किंस आफ् कार्नवालिस, व वेलसली यांचे पुतळे—लोकसंख्या—निरनिराळ्या ठिकाणांची वस्ती—मासळीवाजार—सन १८०२ व १८२२ सां मधील भयंकर आग—वादळें—वायव्य प्रांतांतील दुकाळाचें निवारण करण्याचे प्रयत्न—पारशीलोकांचें औदार्य. पृ० १०८—१३४ प०

## प्रकरण ७.

कुत्रे मारण्याचा हुकूम—पारशीलोकांचा दंगा—चोर व लबाडलोक—बंदरांतील तर्कटो लोकांचा टोळी—मुसलमान लोकांचा दंगा—सन १८५७ तील बंगाल देशातील पलटणीचें बंड—प्रार्थनेचे मासले—रूस देशाशीं इंग्रजांची लढाई चालली होती त्यावेळीं मुंबईतील लोकांच्या प्रार्थना—सन १८५८ त राणीसरकारानें प्रगट केलेला जाहीरनामा. पृ० १३५—१६४ प०

## प्रकरण ८.

गव्हनर व न्यांची कृत्ये—व्यापार वाढविण्याची युक्ति—व्यापाऱ्यांची संख्या—पेढ्यांची स्थापना—सर चार्ल्स फार्व्स व सर जमशेटजी जिजीभाई या नामांकित व्यापाऱ्यांचा संक्षिप्त इतिहास—शहरांचें सरकारास उत्पन्न—घरांची संख्या व उत्पन्न—नवे कर व ते घेण्याची कारणे—नव्या नोटी—लैसेन्सदावस बंद केल्याचा सरकारी हुकूम. पृ० १६५—१९४ प०

## प्रकरण ९.

सुप्रीम कोर्ट व दुसरीं न्यायखातीं—लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल व है कोर्ट—मारवाडी—डाक्टर, गांधी, वैद्य इत्यादि—विद्वान् ब्रह्मण, वैदिक इत्यादि—वाळंगगाधर शारली—दवाखाने—वैद्यशाळा—धर्मशाळा—पाणी—टपालाची स्थापना—आगवोटी—तारायंत्र—एल्फिन्स्टन् शाळाची स्थापना व दुसरीं विद्याखातीं—पुस्तकालये—वर्तमानपत्रे—मुलींच्या शाळा—पुण्याची पाठशाळा—इंग्रजी शिक्षणाची इच्छा. पृ० १९५—२३८ प०

## प्रकरण १०.

खत्री व रेशमाचा व्यापार—गिरण्या व कापसाचा व्यापार—कडदोऱ्या—पारशी लोकांचे उद्योग—डापखाने—गणपत कृष्णाजी—वर्तमानपत्रे—पारशी लोकांन विद्येची अभिरुचि—सोन्या-रुप्याचा मुलामा काढायचे कारखाने—चित्रे काढण्याचे कारखाने—वर्फीच्या वखारी—लोखंडी सडका—सुताचे व कापड विणण्याचे कारखाने—कारागिर लोक—गाडीचे कारखाने—लोखंडी ओतीव कामाचे कारखाने—रावणाच्या संपत्तीची तुलना—कसवी काम—कागदाचे व काचीचे कारखाने—तेलाचे घाणे—सावण करायाचे कारखाने—धुराचे दिवे करणाची मसलत—दारूच्या भट्ट्या व पिठी—तंबाखूच्या गाद्या व पानसुपारींचीं दुकाने—भक्तिणांचा व्यापार व दुकाने—चंडोलखाने—मिठाई—किमयागर—दारू, फुलवाड्या, नळे, इत्यादि—लहान सफरी करण्याच्या आगवोटी—दागिने. पृ० २३९—२७५ प०

प्रकरण ११.

टैनहाल्-रायल् शिशिआटिक सोसायटी-जिओग्राफिकल् सोसायटी-आग्रिहार्टिकल्दरल् सोसायटी-वावेभासोसिएशन्-मेवयानिवस इन्स्टिट्यूशन्-दक्षिणी भाषेत पुस्तके करणारी मंडळी-नेटिव्ह जनरल् लैब्ररी व दुसरी पुस्तकालये-सर्वपदार्थसंग्रहालय-विक्टोरिया आणि आल्बर्ट म्यूझिअम्-विक्टोरिया गार्डन्. पृ० २७६-२९८ प०

प्रकरण १२.

अवर्षण-फ्रामजी कावस्जीचा तलाव-पाण्याचे नळ-नाखुदाचे तळे-पांजरापोळ-वंदीशाळा-उद्योगशाळा-वेड्यालोकांचे घर-मुंबई आणि ठाणे एकत्र करण्याचा वेत-नवीबंदरे करण्याची योजना-किल्ला मोडून टाकण्याची सूचना-पोसखाने-भटारखाने-खाणावळी इंग्लंड-देशाच्या राजाचा जन्मदिवस-चेंडूफळी-जिम्नेशिया-जिम्खाना-तलिमखाने-ब्यांड्स्टांड्. पृ० २२९-३२४ प०

प्रकरण १३.

विमान-नाच-तमासे-अनेकजातींचीं जनावरे-नाटके-घोड्यांच्या पैजा - बोट्यांच्या पैजा-वेश्यांचेनाच -वाणकोटी -तेलीराजा -गोसावी -तुंबडोवावा-हरदासांच्या कथा-वावा-आत्म-रामवावा -पाऊड, पांगूळइत्यादि-जोगी, सन्यासी वगैरे भिकारी -आंधळे-जोगिणी -जन्मपत्रिका करणारे जोशी. पृ० ३२५-३४६ प०

प्रकरण १४.

इंग्रज लोकांचीं देउळे -पोर्तुगिझ लोकांच्या इगर्जा व खुरूस -हिंदुलोकांचीं देवालये -श्रावक लोकांचे डेरे व यती-कामाठी लोकांचीं राउळे -मुसलमान लोकांच्या मशिदी व पीर-वेनी इस्त्राएल व यहूदी लोकांचे सिनेगाग (मशिदी ) व त्यांचा इतिहास-पारशी लोकांच्या अग्याच्या -निरनिराळ्या लोकांचे सण-कपिलाषष्ठी-देवांचीं गाणीं-कानोवाचे मठ-गणेश चतुर्थी -दिपवाळी-मोहरम-यात्रा व जत्रा-उरूस-मिशनरी-परमहंस मंडळी-विष्णु बावा ब्रम्हचारी. पृ० ३४७-३८१ प०

प्रकरण १५.

साधारण विषय.

इंग्रज लोकांविषयीं असमंजस विचार-आमच्या राजांची राज्य चालविण्याची रीति, त्यांचा उधळपणा, व भिन्नेपणा-बाहुल्यांचीं लग्ने-लहान मुलांचे लग्न करण्याचानाद-माकडांचे लग्न-इंग्रजसरकारचा दक्षपणा-जातिप्रकरणीं खूळ-असंतुष्टपणा-वास्तविक भूतदया. पृ० ३८२-३९३ प०



# मुंबईची हल्लीची व पूर्वीची स्थिति.

प्रकरण १.

—1930/000000—

शहराची रचना—अनेक जातीचे लोक—निरनिराळ्या भाषा—त्यांचे

पोशाक—नामांकित स्थळे—गाड्याघोडे—मूळची स्थिति

आणि वैभव—कंपनी सरकारचे ऐश्वर्य—शहराची

लांबी रुंदी—इंग्रजांची राज सत्ता—देशो-

देशच्या लोकांचे येणे.

भरतखंडांत मोठमोठालीं नामांकित शहरे पुष्कळ आहेत, परंतु मुंबई शहरासारखे लहान असून टुमदार व अनेक चमत्कारिक विषयांनी भरलेले, कोठे अढळत नाही असें बहुतेक सांगतात. आणि ही गोष्ट वास्तविक आहे कीं, ह्या शहरासारखे भरण्च व नोकदार शहर कोठे विरळा. ह्याचा थाट व ऐश्वर्य पाहूनच कित्येक आपला स्वदेश सोडून एथचे वतनदार झाले आहेत; आणि मुंबईत लोकांची इतकी दाटी होण्याचे बहुतकरून हेच एक कारण असावे. काय हो सांगावे! सहज रस्त्यांतून जावे तर टोलेजंग वाडे, विस्तीर्ण इमारती, रमणीय वंगले व बाग वगीचे पाहूनच मन चकित होऊन जाते. हे तर असो, परंतु मुंबईतील रस्त्यांसारखे विस्तीर्ण, स्वच्छ, निर्मळ व सरळ रस्ते हिंदुस्थानांत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी दिसत नाहीत, असें पुष्कळ लोकांचे लक्षण आहे. अहो हे रस्ते शिंपायाच्या नव्या नव्या युक्ति तरी आज पर्यंत कितो निघाल्या! फक्त या रस्त्यांवर पाणी शिंपण्या वदल सरकारास प्रतिवर्षी पंचवीस तीस हजार रुपये खर्च होतो. कोणी असें लक्षात घ्यात कीं, पुण्यातील फरसवंदीरस्ते मुंबईतील साध्या रस्त्यांच्या जकातीस

देखील पुरणार नाहीत. दुसरें अणखी वैभव तें किती वर्णावें ? मुंबईत सन्यासी, गोसांवी, आणि वैरागी देखील हांड्या व गलासें वापरतात. कधीं कधीं भुलेश्वराच्या रस्त्यांतून जात असतां, एकादा जटाधारी वैरागी मस्तकापासून पायांच्या अंगठ्या पर्यंत भाकरी सारखी जाड राख फांसलेला, व कमरेस मणगटा एवढा मजवूत दोर बांधलेला असा एकादी उंच किमतीची हांडी वगळत मारून रस्त्यांतून डुलत डुलत जातानां दृष्टीस पडतो. पुष्कळ ठिकाणीं सन्याशांच्या व वैराग्यांच्या मठांत हांड्या व गलासें लावलेलीं असतात.

“छपन्न भाषा आणि अठरा पगड जात” अशी एक प्राकृत जनाची लक्षण आहे. परंतु मुंबईत सांप्रत किती भाषा चालू आहेत व किती जाती आहेत ह्याचा कांहींच धांग लागत नाही. एक मराठी भाषाच तीस चाळीस तऱ्हेची आहे. यावरून दुसऱ्या भाषांचें अनुमान सहज करितां येईल. आतां मुंबई मध्ये किती जातीचे लोक आहेत याचें संक्षिप्त अनुमान करून पाहूं. हिंदू, यांमध्ये सुमारे शेंदोडशें भेद आहेत—मारवाडी, मुलतानी, भाट्ये, वाणी, जोशी, ब्राह्मण, ( सुमारे पंचवीस तीस प्रकारचे ब्राह्मण एथें अढळतात ) कांसार, सुतार, जिनगर, लोहार, भंडारी, भोपी, सोनार, शेणवी, ( ह्यांत आठ दहाप्रकार आहेत ) पाताणे परभु, कायस्थ परभु, धुरु परभु, उग्र परभु, शिंपी, खत्री, कांतारी, झारे, पांचकळशे, शेळ्ये, लवाणे, कुंभार, लिंगायत, गवळी, घांटी, मांग, हार, चांभार, हजाम, तेली, माळी, कोळी, धोवी, कामाठी, तैलंगी, कानडी, कोंगाडी, घडशी, पुरभय्ये, वंगाली, पंजावी, इत्यादि. अणखी ह्या प्रत्येक जातींत जे कुलक अंतर्भेद असतात, त्यांचा तर कोणासच अंत लागत नाही. आतां दुसऱ्या जाती पाहा—पारशी, मुसलमान, मोंगल, यहुदी, इस्राएल, बोरी, खोजे, मेमण, आरव, कंधारी, अशी अठरा पगड जात आहे. या शिवाय, इंग्रज, पोर्तुगीझ, फ्रेंच, युनानी, वलंदेजी, तुर्क, जर्मन्, अर्मांनी, चिनी, इत्यादि टोपीवाले चहूंकडे दृष्टीस पडतच आहेत. ह्या अनेक जातीच्या लोकांचे चित्र विचित्र पोशाक पाहून मनुष्याची कर्मणूक होती इतकेंच नाही, परंतु मनांत अनेक विचार उत्पन्न होतात.

सहज घटिका अर्थ घटिका ओटीवर वसावें लक्षण असेल जातीचे किरा-

णे जिन्नस व कापड वगैरे दुसरा माल विकणारे फेरेकरी नंजरे समोखून जातात, व अनेक तऱ्हेचे विलक्षण स्वर काढून शब्द करितात ते कानीं पडतात. पहांटेच्या दोन घटिका अवशिष्ट राहिल्या ह्मणजे ईश्वराचें नामस्मरण करावें असें हिंदुशास्त्रांत आहे. आणि तसाच प्रकार पोर्तुगीझ लोकांत आहे, त्यांमध्ये प्रातःकाळीं, माध्यान्हकाळीं, आणि संध्याकाळीं, अशी त्रिकाळ ईश्वराची प्रार्थना करावी असा नेम आहे त्याप्रमाणें पहांटेस, दोन-प्रहरीं आणि संध्याकाळीं देवळांत घंटा वाजवून लोकांस देवळांत जाण्याची इशारत होती. ह्या घंटांचे नाद तीनही प्रहरीं सर्व मुंबईभर ऐकायास येतात.

पहांटेच्या ह्या घंटा वाजायाचे पूर्वी तीन चार घटिका रात्र असतानांच प्रथम सरुद्धर्शनीं “ मिठो निरो साकर्या निरो ” असे शब्द कानीं पडतात. तीन चार घटिकांच्या अवधींत मिठोनिरो विकणारांच्या फेज्या सुमारे पांच दहा होतात. आणि त्या प्रत्येकाचो स्वर काढण्याची व नवीन शब्दांची योजना करण्याची तऱ्हा विपरीत असत्ये. मिठोनिरो हा सकाळचा सूर्योदयापूर्वी व संध्याकाळचा सूर्य अस्तमान पावल्यानंतर १० घटिका रात्र पर्यंत रस्तो रस्तीं फिरून विकतात.

मिठोनिरो हा जरी मोठा अमली पदार्थ नाही, तरी त्यापासून अंगीं गुर्मी येत्ये. व तो सेवन केला असतां दोष लागतो असें लोक मानितात. कोणी सभ्य गृहस्थानें तो चौघांमध्ये सेवन केलेला अढळत नाही. मिठो निरोचा खप बहुधा इंग्रज, पोर्तुगीझ, पारशी, व मुसलमान, आणि कोठें कोठें शूद्र लोकांत होतो. दुसरे लोक कोणी पीत असतील तर विरळा. हा पदार्थ सकाळ संध्याकाळ अशा नामांकित शहरामध्ये रस्तोरस्तीं फिरावा हें प्रशस्त वाटत नाही. परंतु फिरंगी लोकांचा या वेटावर पुष्कळदिवस पर्यंत अम्मल चालत होता याचें अनुमान करण्यास हें एक सवळ प्रमाण आहे. हा काळोखांत कां विकतात याचें कारण वरावर समजत नाही. परंतु असें सांगतात कीं, सूर्योदयीं हा पदार्थ आवढ होतो. खजुरी व ताड यांपासून जो रस काढितात त्यास निरा असें ह्मणतात व मिठो हें त्याचें विशेषण आहे.

नंतर दोन घटिका दिवस आला नाही इतक्यांत प्रत्यहीं एकामागून एक



फेरेकरी येत असतात. त्यांचे असे शब्द कानीं पडतात—भाकरीचे तांदूळ—  
 ध्या चवळीच्याशेंगा—चिकी गुडदाणी—साकरया वल्ली—राजापुरी हळद—सा-  
 कर्यागोळ—हिराहिंग—इया माहिमी नारोळ—इयाआंव—मस्कामस्का—ध्यारे मिर्चा  
 कोथंबीर—भाजी मुळे—लस्सण लेरेगोघारी लस्सण—लेरेसकरमकरना केक—क-  
 लिंगणमेवा खा गुलावी मेवाखा—लेरेतूरनी डाळ—कंवटेकंवटे—भुजेलीशेंग गर-  
 मागरम—तांबडमाती—लेरेकच्छीमूग—कडाकेदार गुलावी रेवडी—सर्दीरोगाला  
 वैद्य, नाडीपरिक्षक वैद्य, सर्वरोग परिक्षक वैद्य—चिनईवांगडी—घेरे फणसाचेगरे  
 हातापायांला वरे—टाळा चावी—तेल—शेवती सायली—ध्यारे शिकींदोर—जरी  
 पुराणा—भेंडे शिराळीं—आतो चूरण हिंदुस्थानी खावेजावे वडेदिवानी—जिरिमिरी  
 मसाला—छदोडये पायली मीटो—लगारे जलूजोख—वाटली वाटली—दूध—ज्या  
 वांसवते—माल चखें स्वाद रखें—आतोचूरण वत्तीसा तेरा रोग जायगाछतीसा—  
 वत्तीसे लडू—ध्यारे कापड चोळी सुमारे वीस वर्षामागे एक ह्यातारा पारशी  
 अनेक जातीचीं लोणचीं एका मोठ्या काथवटींत घालून पोर्तुगीझ लोकांच्या  
 दारोदार फिरत असे, आणि तऱ्हेतऱ्हेचे स्वर काढून निरनिराळ्या लोणच्यांचीं  
 फिरंगी भाषेत नावे घेऊन त्या लोकांस हाका मारी. हा वाहेर निघाला हणजे  
 त्याचे ते विलक्षण शब्द ऐकायास रस्तोरस्तीं पांच पंचवीस असामी जमत.  
 तो असे शब्द काढी—सियोर कैतान आचार केरे,—सियोर मारयान् आचार  
 केरे इत्यादि.

असे अनेक तऱ्हेचा माल विकणारे फेरेकरी लोक सकाळपासून संध्याकाळ  
 पर्यंत किमानपक्षीं शेंदोनशें प्रत्येकाच्या दारावरून अनेक भाषांत शब्द करीत  
 जातात. आंब्याचा हंगाम असतो तेव्हां तर प्रत्यहीं शेंपन्नास गांवढेकरी लोक,  
 वायका व पुरुष, आंब्यांच्या कावडी खांद्यावर घेऊन व टोपल्या डोकीवर घेऊन  
 उच्चस्वरानें “इया आंव” करीत गळोगळीं व रस्तोरस्तीं फिरतात. याशिवाय कल-  
 मीआंवे विकणारे खेरीज असतात. त्यांचे सर्व शब्द एथें लिहायास लागलों तर  
 एक मोठा ग्रंथच होईल. कांहीं वर्षामागे आमचा एकमित्र ह्या फेरेकरी लो-  
 कांचे कर्कशशब्द दिवसभर सहन होत नाहींत हणून कुलाब्यास जाऊन एकां-  
 त ठिकाणीं राहिला. एवढी या लोकांची वाणी त्रासदायक आहे. अशक्त व

रोगी लोकांच्या कार्नी हे शब्द सतत पडले असतां त्यापासून त्यांस फार इजा होती. विद्याभ्यास करणाऱ्यांचीही यापासून बरीच हानिहोती.

पोशाकाच्या डामडौलावरून मुंबईत तर श्रीमंत कोण, आणि गरीब कोण हें ओळखायाची मारामार पडत्ये. मुंबईतील साधारण लोकांस वस्त्रप्रावरणाची जितकी छानछोकी असत्ये तितकी कलकत्यांतील मोटमोटाल्या बाबूलो कांतही नसत्ये. कायहो सांगावें! सहज एकादा ताकवाला दुकानांतून वाहेर पडला, तर वीत दीड वीत कांटाचें अष्टी धोतर नेसतो; लफ्फेदार दशांचें चक्री पागोटें डोकीस घालितो; बुट्टीदार काश्मिरी शाल पांघरतो; हिंगळा सारिखा लाल नरम आपाशाई जोडा पायांत चढवितो, आणि कानांत सुंदर भिकवाळी लटकावून रस्त्यांतून इतक्या मिजासीनें चालत जातो कीं, पाहाणारास हा कोणी जगत्शेटीचा नातूच असावा असा भास होतो.

सन १८५९ त गोमांतक एथें पोर्तुगीझ सरकारानें सर्वपदार्थसंग्रहालय स्थापून अनेक देशांतून चमत्कारिक पदार्थ आणून लोकांस दाखविले. त्यावेळीं आमच्या एका मित्रानें मुंबईतील निरनिराळ्या जातीच्या लोकांच्या पागोट्यांचे मासले पाठवून दिले. ते सुमारे पन्नास पाऊणशें असून केवळ निवडक होते. असें सांगतात कीं, त्या पागोट्यांचे निरनिराळे डौल व आकृति पाहून गोमांतकांतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें कीं, अशीं तऱ्हेवार पागोट्यां घालणारे लोक मुंबई शहरांत राहतात. एथें जसे सर्व जातींचे लोक सांपडतात तसे कोणत्याच शहरांत सांपडत नाहींत. हें सर्वजातीयलोकस्थल असें लहटलें असतां कांहीं वाध येणार नाहीं.

मुंबईत घड्याळें व वाचें यांची जी संख्या आहे त्याचा एक तृतीयांश देखील सर्व भरत खंडांत सांपडणें कठीण. ह्या घड्याळांच्या आकृतीच किती तऱ्हेच्या आहेत. अर्धरुपयाच्या आकृतीपासून तळाटा एवढीं मोठीं घड्याळें असतात. मोठीं घड्याळें जीं आपोआप वाजतात त्यांस क्लॉक्स असें म्हणतात. तीं चार रुपयांचे किमतीपासून पांच हजार रुपयांच्या किमतीचीं असतात. असें एक क्लॉक कांहीं वर्षांमागे एका राजास पाठवायासाठीं एथें आणिलें होतें, तें साधारण देवाच्या एवढें मोठें असून त्यांत अनेक वादें वाजत.



तास, अर्धतास आणि पावतास वाजायाचे वेळीं शिपायाचीं चित्रें बाहेर येऊन कावाईत खेळत असत. अणखी कोंवडा त्याचा दरवाजा उघडून बाहेर येऊन मोठ्यानें साद करी. हें झाक मोठें चमत्कारिक होतें. यास पांच हजार रुपये पडले होते. असीं अनेक तऱ्हेचीं झाकें एथें कित्येक श्रीमंत लोकांच्या घरीं असतात. लहान घड्याळें पांच रुपयांचे किमती पासून हजार दीड हजार रुपये किमतीचीं असतात. कित्येक घड्याळें सोन्याचीं असून हिरेजडित असतात. तशाच यांच्या सोन्यारुप्याच्या सांखळा मोठ्या सफाईदार असतात. साधारण लोक देखील मुंबईत घड्याळें व झाकें वापरतात. कोटेंकोटें परीट आणि न्हावी देखील घड्याळें वाळगतात. एकादा श्रीमान् इंग्रज असला तर त्याच्या घरीं किमानपक्ष पांच सात झाकें व दोन चार सोन्या रुप्याचीं घड्याळें असतात. झाकांची योजना अशी केलेली असत्ये:— एक ववरजी खान्यांत, एक जिन्यावर, एक दिवाणखान्यांत, एक जेवणाच्या मेजाजवळ, एक वाचायाच्या कोठडींत, एक वसायाच्या जागेंत, व एक निजायाचे कोठडींत, या प्रमाणें पारशी व दुसऱ्या श्रीमान् लोकांच्या घरींही झाकें जागोजागीं ठेविलेलीं असतात. भाडोत्रीगाडीवाल्यांच्या तवेल्यांत देखील घड्याळें असतात. कोटेंकोटें वट्लर आणि ववरजी देखील शेंदीडशें रुपयांच्या किमतीचीं सोन्याचीं सांखळी सुद्धां घड्याळें गळ्यांत घालून रस्त्यांत फिरताना दृष्टीस पडतात. सारांश गरीब गुरीब देखील मुंबईत घड्याळें वाळगितात. जागोजागीं, चौक्यांवर, देवळांत, मशिदींत दवाखान्यांत व कारखान्यांत, घड्याळें वाजतांना ऐकायास येतात; तेणेंकरून गरीबगुरीबांस देखील घटिका, तास, पळे, सर्वकाळ समजतात.

नाना तऱ्हेचीं नवीं घड्याळें विकण्याचीं दुकानें किल्ल्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं पुष्कळ आहेत. हीं इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स व जिनीव्हा या देशांतून येतात. जीं इंग्लंड देशांतून येतात तीं उत्तम प्रतीचीं असतात. घड्याळें व झाकें नीट करणाऱ्या पारशांचीं व दुसऱ्या लोकांचीं दुकानें दर रस्त्यांत पांच दहा आहेतच. आणि प्रत्येक दुकानांत पाहावें तेव्हां घड्याळें नीट करून घेणारे दोन चार गृहस्थ वसलेले अढळतातच. घड्याळें नीट करणारे

लोक बहुधा मोठे धूर्त व मसलती असतात. कोठें कोठें या लोकांकडे टोपली टोपली घड्याळें पडलेलीं असतात.

या शहराचें वैभव पाहूनच मराठे लोक आनंदांत असतात तेव्हां दारापाशीं तुणतुणें व डफ वाजवीत वसून मुंबईच्या स्तुतिपरकवनें लणतात, त्यांतील एकदोन मासले पुढें उतरून घेतले आहेत.

## लावणी.

आसपासदर्पाभराहै वडाजीख्यालखुदरतका ॥

विलायतमेंवादशाहरहना मुलखोंपरअम्मलउनका ॥

तालचेरोमदरासव्हांहै कलकत्तावंगालेका ॥

वडेवडेशहरोमें तारिफनामवजातामुंबईका ॥

कांलग्गइनामहीविकट नाजुकवंदरदम्मणका ॥

पानीपरफौजालगाया चारतरफधोशाउनका ॥

सवशहरोंपरहुकुमचलाता वंगालेकासाहेबका ॥

मुंबईशहरकानवावंदर मालआवतामुलखोंका ॥

काशीगयाअवभैयावालकटोपीवालेका ॥

सुरतमेसाहेवीकरतेशहरवढायकोचीका ॥

माहीममांडवीधक्कावंदीरनादरसुभावणा ॥

करनाटकमस्कतचीनवडामालआवताभरणा ॥ १ ॥ मुंबईशहरगुलजार

मुंबादेवीहैठिकाणा ॥

इंग्रजकीसाहेवीचलताउप्परकिल्लानमुना ॥

अजवतहोंकाटापुमुंबईजराहैदखनमें ॥

शिवशंकरपैगंवरदेवरहेतेहैतेवसतीमें ॥

उसवसतीकेचातुरलोकऐसानहींकोयदुनयामें ॥

पवनसेलेताकामलकडीचलाताहैपानीमें ॥

शेंकडोखंडीकाआटाहोताहैपवनचक्कीमें ॥ \*

\* चर्चगेटाजवळ वाऱ्याच्या योगानें गहूं दळ्याचा कारखाना सन १७२५ त घातला होता.

पलटणकुंपाववनाकरभिजवादेतालष्करमें ॥  
 सुनोघड्याळीघननघननआवाजआवतादेवलमें ॥  
 क्याकलसूतरकामवनायाघंटावाजेदेवलमें ॥  
 वावडोकुंवंबांधकरपाणीभेजवाताजहाजोमें ॥  
 हजारोआरमारखडीदेखततमासावंदरमें ॥  
 कांटेसेतोफाचढाकरउतारलेतेकिल्लेमें ॥  
 पाहाडसरिखेजहाजवनातेकारखानागोदीमें ॥  
 सोहत्तीसैंकामनाहुवेसोएकआदमीनेकरना ॥  
 उसमेंसैंजहाजनिकलकरवडेपानीमेलेजाना ॥ २ ॥ मुंबईशहरगुलजार ॥  
 क्याहिकमतसैंसंगीनपक्काकामवनायाहैकिल्लेका ॥  
 कोटकेअंदरकोटघेराखंदकपानीका ॥  
 बुरुजपरतोफारखाहैबडामारमारनेका ॥  
 खडाचौकीपाहाराहोताहैवंदोवस्तीदरवाजेका ॥  
 कोटकेअंदरकोटखासाकिल्लासाहेवका ॥  
 सवाईनिशाणभडकेवावटाविलायतकेवादशहाका ॥  
 कोटकेवाजुन्यारामुक्कामहैखुलावेका ॥  
 दांडीपरचिराखजलतासुमारमनवरआनेका ॥  
 उसबाजुकुऔरकिल्लावांदाहैटेंकरीका ॥  
 सवशहरोकुलियापेटमेंवांकुसक्तानैचलनेका ॥  
 †माजगावमेंतलाववंगलानवावहनशासाहेवका ॥  
 परलमेंहवेलीवनाहुवाहैऐसाकामनहींदेखा ॥  
 माहिमसैंलगामुंबईवागवंगलेकाखुवरमणा ॥  
 जग्गोजग्गेमेलाहोताहैमहालक्ष्मीदेखना ॥ ३ ॥ मुंबईशहरगुलजार ॥  
 सेटऔरसावकारघरघरअम्मलसवकूंखिलावते ॥  
 पारशीनगुजराती, शेणवी परभूचलावते ॥  
 मुसलमानऔरसवलोकवडेवडेतालेवानव्हांरेते ॥

† हनशा साहेब हा मोंगल बादशाहा कडून वकील माजगावांत रहात होता.



उनकेजीवसबकोईख्यालतमासादेखतहै ॥  
 वाराकौन्सलदारआठवेदिनकौन्सलभरतेहै ॥  
 बूकदेखकरजुसतीसहोतीसाहेवकरताअदलजसे ॥  
 नक्तसंगोविंदरावजुन्नररानोजोव्हारहते ॥  
 प्रियमूरतकीदुवादेखकरमल्लारीख्यालखुवगाते ॥  
 मुंवादेवीमाताशरमरखनातेरेविनकुचनहींरेते ॥  
 भैरुवजातेमोरचंगदंगआवाजीछंदखुवगाते ॥  
 छोटेवडेसबलोकोंक्रुअर्जीमेरीसुनलेना ॥  
 हमपरदेसपाखरुंसखातरमोवदरखना ॥ ४ ॥ मुंबईशहरगुलजार ॥

### मुंबईवरपोवाडा.

सागरामाजीवेटथेटपहातिचेकोशाचाछाटा ॥  
 भरतिआल्यासंधीसधक्याशींसळतिलाटावरलाटा ॥  
 महागिन्यालाखोचगलवतेंगणतांनाहींत्याथाटा ॥  
 रात्रौलांविलयेतिजहाजेखुणादिव्याचारेवोभाटा ॥  
 मुंबईशहरआंतरस्तेवांधिलेचहुंकडेसडकाच्यारेवाटा ॥  
 तृतीयप्रहरशिडकावसड्याचानसेखडाकचराकांटा ॥  
 म्यानेवग्यारथरोजधडाकापैसल्लणतिपलिकडेहटा ॥  
 तशाज्ञपेटितकोणीसांपडलात्याचातरचुरडाआटा ॥  
 वस्तिशेणवीपरभुपारशीपैकेपूरधुंदीताठा ॥  
 एकाच्यामर्जासआलेंतरसारेजलदमसलतघाटा ॥  
 असेआहेतस्वच्छंदिविलासीआपुलेमहालींबेपरवा ॥  
 प्रस्तुतकाळींहौसहवेचीभोगुनध्यातृप्तिजिरवा ॥  
 पदरींअसूंद्यादामसैलसीकामडौलैसाभिरवा ॥ १ ॥  
 प्रथमकोटमगपोटभरायास्तन्नरहरहुन्नेरझुकले ॥  
 अटोकाटलिहिणारइंग्रजीजाणतिमात्राविंदुकलें ॥  
 जालेगवरपणकायखवरनावाचेनवहेतयेकचदुकले ॥



उदमीवाणीलोकवकालीआपुल्यादेशालामुकले ॥

इकडेसर्वअनुकूलपरंतुपाणिकांठिचेरेंसुकलें ॥

शरिरादिलेंअगदींचजसाकायवाळिंदोरिचापिळउकले ॥

मिजाजहलवादूधचहापणहणतिआजडोकेंदुखलें ॥

पित्तक्षोभलेंहमेतचहोतोजरजेवणवेळाचुकलें ॥

हा पोवाडा कोणी फंदीनें रचिला होता. ह्याचीं चार कडवीं आहेत परंतु एथें दीड कडवें मात्र उतरून घेतलें आहे.

मुंबई शहराच्या वर्णन पर सदहू उर्दूभाषेंतील कवन मल्हारी नांवाच्या एका दक्षिणेंतील मराठ्यानें सुमारे पाऊणशें वर्षांमागे रचिलें होतें. आणि ते त्यानें त्यावेळच्या गव्हर्नर साहेबास हणून दाखविल्या वरून ते साहेब मोठे खूष होऊन त्यास सरकारांतून तीनशें रुपये वक्षीस दिले, आणि परत आपल्या देशास जायास सांगितलें. हा मजकूर एका वृद्ध गृहस्थाकडून समजण्यांत आला. त्यानें ह्या कवीस परत लावण्याचें असें विलक्षण कारण सांगितलें कीं, थोडक्या काळांत ह्या शीघ्र कवीनें मुंबईचे मोठ्या चातुर्यानें साद्यंत वर्णन केलेलें पाहून गव्हर्नर साहेबांस असा संशय आलाकीं, हा आपल्या राज्याचा सर्व अंत समजून घेऊन कदाचित् दुसऱ्या राजांस कळवील ! अशा आमच्या लोकांच्या क्लिष्ट कल्पना आहेत.

कोणी नवा गृहस्थ मुंबईस आला असतां प्रख्यात स्थळें पाहाण्यास मोठा उत्सुक असतो; तीं स्थळें कोणतीं हणाल तर टंकसाळ, गोदी, तोफखाना, सुताचें यंत्र, कापड विणण्याचें यंत्र, सर्व पदार्थ संग्रहालय, तारायंत्र, लोखंडी सडका, वेधशाला, वैद्यशाला, दारूखाना, टौनहाल, पांजरापोळ, कुलावदांडी, गिरण्या, उद्योग शाला, पाठ शाला इत्यादि. या शिवाय कोटांत मोठमोठाल्या पेढ्या आहेत; ज्यांत नवीनच टंकसाळेंतून पाडून आणलेल्या लाखो रुपयांचे चकचकीत डोळे दीपिवण्या जोगे ढीग दृष्टीस पडतात. त्यांचा खणखणाट क्षणोक्षणीं कानीं पडल्यामुळें एकाद्यास सहज उल्हास होतो. चमत्कारिक विलोरी सामान व अनेक तऱ्हेच्या अमोलिक वस्तूनीं भरलेलीं अशीं पारशी, इंग्रज, व मुसलमान लोकांचीं दुकानें आहेत. तसेच जिकडे ति-

कडे औषधानीं भरलेले अनेक रंगाचे शिसे डाक्टर लोकांच्या दुकानांत चमत्कारिक रीतीने रचलेले पाहून हे कोणी धन्वंतरांच असावे असा भास होऊन एकादे वेळीं मन मोहित होऊन जाते. त्याच प्रमाणे एकाद्या सावकाराच्या घरांत गेलें असतां त्याच्या घरांतील तऱ्हेवार सामान, गाडी घोड्यांचा सरंजाम, चाकर नफरांची धामधूम व द्रव्याची विपुलता पाहून हा कोणी कुवेरच असावा अशी कल्पना होत्ये. जागोजागीं पुस्तकालये लागून गेलीं आहेत; ज्यां मध्ये सहस्रावधि अनेक विषयांवर सुंदर रीतीने वांधलेले ग्रंथ रचून ठेविले आहेत. आणि जिकडे तिकडे चित्रे टांगलेलीं आहेत, जीं पाहतांच चित्र रेखेचें स्मरण होतें. अर्थात् जेथें पाऊल टाकावें तेथें दृष्टि वेधण्या जोगें कांहीं ना कांहीं तरी दृष्टीस पडतें. मुंबईतील अनेक रंगांच्या व आकृतींच्या गाड्या पाणीदार अरबी घोडे जुंपून संध्याकाळचे पांच सहा वाजतां कापाच्या रस्त्यांतून जातात, त्यांचाथाट पाहून एक नवीनच कोंकणातून आलेला गृहस्थ चालत असतां क्षणभर स्तब्ध उभा राहून असें हणाला. “कायहो सांगावें! तुमची मुंबई हें केवळ इंद्र भुवनच आहे. जन्मास यावें तर एकदां मुंबई पाहावी. तरच जन्माचें सार्थक.”

एका मोड ब्राह्मणाची आई खंवायतेहून सन १८६१ त एथें आली होती. ती मुंबईचें ऐश्वर्य पाहून असें हणाली “महाराज तमारी मुंबईनी तो हद्दछे. आजेहूं एक महिनो लगन जोती फरुंछुं, तो पण आंखोनी तृप्ति थतीच नथी. गाडीनी तो रस्तामां एटली भीड थायछे के, सांविथी चालवा जईये तो पच्छवाडेथी गाडिओ आवेछे. जरा आवाजु सरकवा जाऊं, तो बीजी वाजूथी गाडीओ आवेछे. भगवानजीये मुंबई परतो बहु कृपा करेली छे.”

कांहीं वर्षांमागें प्रख्यात सरजमशेटजी जिजीभाई वारोनेट यांहीं इंग्लंड व भरतखंडाची प्रतापी राणी विक्टोरिया हीस एक उत्तम प्रकारची अरबी घोड्यांच्या जोडीची भेट पाठविली होती. तीस सुमारे ३०००० रुपये खर्च झाला होता असें सांगतात. ह्यावरून पुराणांतरीं शामकर्णाचें वर्णन केलें आहे त्याहूनही हे घोडे उंच वर्णाचे होते असें वाटतें.

## कवन.

कायहोमुंबईवंदरउमदाकोटयावधिफिरतातजहाजें ॥  
 अजकंपनीशहरत्यालालंकेचीउपमासाजे ॥  
 गव्हर्नराचेंतक्तमजेचेंदिसतेंउमदाखूवाशिरां ॥  
 तन्हेतन्हेचेरंगितवंगलेऐनइंग्रजीपहातन्हा ॥  
 भररस्त्यामध्येउभेशिपाईलोकल्लणतीसरासरा ॥  
 रथगाड्यांचोगर्दीहोतीव्हावाजूलामागेंफिरा ॥  
 मोठेमोठेसावकारसहेवरथफिरवीतीझराझरा ॥  
 नवखंडींचेमाणुसपाहुनरथल्लणतीहावरावरा ॥  
 जिकडेतिकडेअशीचगर्दीरथजातांघडघडवाजे ॥  
 अजकंपनीशहरत्याजलालंकेचीउपमासाजे ॥

जें मुंबई शहर सांप्रत इतक्या वैभवास चढलें आहे, तें सन १५३० त जावेळीं मुसलमानांकडून पोर्तुगीझ लोकांच्या हातीं आलें त्यावेळीं केवळ रानवट व ओसाड गांवांसारिखें असून त्यांत सुमारे लहान मोठीं मिळून ४०० घरे होतीं, आणि पांच दहा हजार लोकांची वस्ती होती. ती केवळ कोळी, भंडारी, आणि पांच कळशी, या जातींची असे. आणि जमीनीचा वसूल सरकारास दरसाल ७०० असुरफ्या ल्लणजे अजमासें ३५० रुपये होत असे. एथील जमीन कातळवट व वरड असून आसपास खाजणें असल्या मुळें धान्य वगैरेचें उत्पन्न ही फार होत नसे. तथापि पुष्कळ वर्षांपासून इंग्रज व्यापाऱ्यांचा त्यावर डोळा होता. सन १६५४ त कंपनीच्या मुख्यांनीं आलिवर क्रामवेल त्यावेळचा इंग्लंडांतील दरवारचा मुख्य अधिकारी याजकडे असें बोलणें लाविलें होतें कीं, हिंदुस्थानांत व्यापार करण्यासाठीं आपणास पोर्तुगीझलोकांकडून कसेंही करून मुंबई बेट मिळेसं करावें. शेवटीं हें बेट त्यांजकडून विकत तरी घ्यावें. परंतु थोडक्याच काळांत अनायासानें तें त्यांस मिळालें. सन १६६१ मध्ये पोर्तुगालच्या राजानें आपली कन्या इंग्लंड देशचा राजा दुसरा चार्लस यास देऊन लग्नसमयीं हें बेट तीस आंदण दिलें.



त्यावेळीं ही ह्याची जमाबंदी केवळ सांगण्याजोगी नव्हती. सरासरी शहराचा खर्च भागणें देखील मुष्कील पडे.

एथील एका पुरातन स्थायिक सुताराकडे एक चमत्कारिक कवन होतें, त्यावरून मुंबईची पूर्वीची स्थिति कशी होती, इंग्रज एथें केव्हां आले, पुढें ते वैभवास कसे चढले आणि मुंबईतील जमीनीचे भाग समुद्रांत होते ते कसे भरून काढिले, याविषयीं बरींच प्रमाणें सांपडतात. हे श्लोक केवळ मुंबईतील पहिल्या अस्सल भाषेत होते, ते कोटें भाषा बदलल्याशिवाय श्लोकांच्या छंदास लागतील तेवढे फिरविले आहेत. पुढील दोन श्लोकांमध्ये मुंबईच्या मूळ स्थितीचें वर्णन केले आहे.

\*सत्रासैविससंवताचेसमयींइंग्रजविलायेतसीं ॥

आलापाहुनिज्येष्ठमासवरवाचालूनिमुंबैइसीं ॥

फिंग्यानेवकशीसगांवदिधलाईनामवाच्छाइला ॥

तालेवंतसमर्थइंग्रजइथेंतैपासुनीवाढला ॥

निभंमुंबईसागरामाजिहोती ॥ वहूलोकवस्तीअसीतैनहोती ॥

महाघोररानेंतशाशेतवाड्या ॥ लघूझोंपड्याझांवाळ्यांच्याकवाड्या ॥

सन १६६६ त हें वेट इंग्लंड देशच्या राजानें सालिना १०० रुपये सोन्याचें नाणें सरकारास द्यावें असा करार करून कंपनी सरकाराच्या ताब्यांत दिलें. तेव्हांपासून हळू हळू या शहराचा भरभराट होत चालला. देशो-देशचे लोक येऊन एथें जमूं लागले. हें वेट इंग्लंडदेशच्या राजाच्या स्वाधीन झालें त्यावेळीं शहरांतील मालमत्ता घरेदारे व सरकारी ऐवजमिळून सर्व जिनगी २८,३४० रुपयांची होती. सन १६८८ त ६४,९६० रुपये इतकी वाढली. पुढें १८१२ त १,३२,६०,००० इतकी होती. आणि सन १८५८ त फक्त शहरांतील स्थावर जिनगी व व्यापारी लोकांचा विकावयाचा माल मिळून सुमारे पन्नास कोटी रुपयांवर आहे, असा आकार केला होता. याशिवाय लोकांचें नग नगोटें, नगद नाणें व इतर मालमत्ता. सन १८६१ मध्ये फक्त मुंबईच्या जामदारखान्यांत रोकड ३,१२,५५,२३० रुपये होते; व



हिंदुस्थानांतील सर्व जामदारखाने मिळून नगद नाणे १४,२८,६९,१७८ रुपये होतें. ह्यावरून कंपनी सरकारच्या ऐश्वर्याचे सहज अनुमान करितां येईल.

ह्या शहराच्या भरभराटाविषयीं जेव्हां दुसरे शहरांतील लोक ऐकतात, तेव्हां त्यांला असें वाटतें कीं, हें मोठें विस्तीर्ण शहर असेल, परंतु हें एक हिंदुस्थानाच्या पश्चिमेस १९ अक्षांशांवर लहानसें बेट असून त्याची लांबी कुलावाशिवाय करून उत्तरे पासून दक्षिणेपर्यंत सुमारे साडेचार कोश, आणि रुंदी पूर्वे पासून पश्चिमे पर्यंत सुमारे दीडकोश, हीही सर्वत्र सारखी नाही, कोठें अर्धकोश कोठें पाऊणकोश असी आहे. आणि सगळें क्षेत्र फळ सुमारे आठ चौरस कोश असून याची आकृति विषमचतुरस्र आहे. इतका सगळा या नावाजलेल्या शहराचा विस्तार. हाही तीनचार जमीनीचे जवळचे भाग एकत्र मिळवून केला आहे. असें हें शहर सर्व प्रकारें निरुष्टावस्थेंत असताना ह्याचा एवढा भाग्योदय झाला, ही एक मोठीच आश्चर्याची गोष्ट आहे. ह्या बेटाच्या भाग्योदयास अनुकूल असें पूर्वीपासून एक साधन मात्र होतें, तें कोणतें ह्मणालतर बंदर. मुंबईच्या बंदरासारिखें सर्व गोष्टींत व्यापारास व जहाजांस सोईवार असें भरत खंडांत दुसऱ्या ठिकाणीं कोठेंच नाही असें सांगतात. पोर्तुगीझ भाषेमध्ये "बों" ह्मणजे चांगलें आणि "बेहीया" ह्मणजे बंदर असा अर्थ होतो. आणि मुंबई हें अन्वर्थक नांव ह्या बेटास पोर्तुगीझ लोकांनीं दिलें असें बहुतेकांचें मत आहे. परंतु त्या पूर्वी ह्या बेटाचें काय नांव होतें तें बराबर समजत नाही. मुंबई हें नांव ह्या बेटास पडण्याचीं बहुतेक दुसरीं कारणें सांगतात, परंतु त्यांतील एकाचाही निर्णय होत नाही. याचा विचार पुढें कारणपरत्वे करण्यांत येईल.

इंग्रज लोकांच्या राज्यसत्तेचा पाया ह्या खंडांत प्रथम मुंबईत घातला गेला, आणि पुष्कळ काळ पर्यंत मुंबई हीच त्यांची मुख्य राजधानी होती. मग मद्रास आणि बंगाल हस्तगत झाल्यावर मुख्य राजधानी कलकत्ता करून मुंबई ही त्याच्या खालोखाल केली. पाहा ! जें स्थान केवळ कोळी व भंडारी यांचें होतें आणि ज्यामध्ये पांच सराफ व दोघे प्रख्यात व्यापारी सांपडणें देखील कठीण होतें, त्याची सत्ता आज भागीरथी सारिखी सर्व भरतखंडभर पसरून गेली आहे. " राईचा पर्वत होतो " असें ह्मणतात तसा प्रकार भरतखंड

डांत इंग्रज लोकांच्या राज्यसत्तेचा झाला. ह्या सगळ्या प्रतापाचा उगम को-  
ठून ह्यणालतर सुरतेची वखार आणि मुंबई वेटाचा राज्याधिकार. ह्या-  
शहराचा महिमा वाढायास केवळ कंपनी सरकारचेच पाय. इंग्रज लोकां-  
चा अलौकिक उद्योग, अतर्क्य धूर्तपणा, व स्तुत्यव्यवहारदक्षता हींच ह्याच्या  
वैभवास कारणभूत झालीं, असें ह्मटलें पाहिजे.

पृथ्वीवरील राजे, अमीर व श्रीमान् लोक हजारो रुपये खर्च करून मुंबई-  
चें ऐश्वर्य पाहाण्या निमित्त एथें येत असतात. युरोप खंडांतील राजमान्य  
गृहस्थ तर या शहरावर स्वामित्व चालवितातच. आफ्रिका खंडांतील शिद्दी-  
लोकांचे राजे व सरदार वर्ष साहा महिन्यांनीं दृष्टीस पडतच आहेत. अमेरि-  
केंतील नामांकित सौदागर व प्रख्यात मानकरी गृहस्थ मोठमोठाल्या आगवो-  
टींतून वंदरांत उतरत आहेतच. भरतखंडांतील बादशहा, राजे, सरदार इत्या-  
दि वडे लोकांच्या स्वाग्या शिवाय तर दिवस खालीं जातच नाहीं. आज को-  
ठें नेपाळचा जंग वहादुर आला; आज कोठें मस्कतचा इमाम आला; आज  
कोठें सिंधचा अमीर आला; आज कोठें अजमीरचा दिवाणसाहेब आला;  
आज कोठें इराणचा एलची आला; आज कोठें मुर्बीचा ठाकूर आला; आज  
कोठें बंगालचा नवाब आला; आज कोठें काबुलचा शाहाजादा आला; आज  
कोठें कलकत्याचा बाबू आला; आज कोठें दिल्लीचा खानवाहादुर आला; आ-  
ज कोठें करनाटकांतील सुभेदार आला; आजकोठें झालेवारचा राजा आला;  
आज कोठें उदेपुरचा राणा आला; आज कोठें अर्काटचा मुत्सुदी आला; आज  
कोठें झंजिवारचा वजीर आला; आज कोठें पोरवंदरचा मनसुबदार आला; आ-  
ज कोठें सिंदे आले; आज कोठें गायकवाड आले; आज कोठें होळकर आले;  
आज कोठें धारचे पवार आले; आज कोठें वायजाबाईची स्वारी आली; आज  
कोठें इंदुरचे सौदागर आले; आज कोठें सातारचा राजा आला; आज कोठें  
कोल्हापुरचा महाराज आला; आज कोठें ढमढेरे आले; आज कोठें निंबाळकर  
आले; आज कोठें रास्ते आले; आज कोठें पटवर्धन आले; आज कोठें जमखं-  
डीकर आले; आज कोठें कुरुंदवाडकर आले; आज कोठें पंढिल्या प्रतीचे स-  
रदार आले; आज कोठें दुसऱ्या प्रतीचे सरदार आले; असे प्रतिदिवशीं को-

णीना कोणी रस्त्यांतून स्वाय्यानिशीं जातांना दृष्टीस पडत आहेतच. जे जे एथें येतात ते शहरांचें वैभव पाहून तल्लीन होतात. आणि दहावीस हजार रुपये तरी खर्च करून जातात. कोणी कितोही कृपण असला तरी, या शहरांत आला झणजे त्याची मनोवृत्ति फिरून त्याच्या अंगीं औदार्यशक्ति येतो, असा या भूमीचा गुण आहे.

नलगेव्याकरणाची न्यायाचीघटपटादिखटपटती ॥

वैकुण्ठपेंठमोठी नामावरिहीनदीनखटपटती ॥

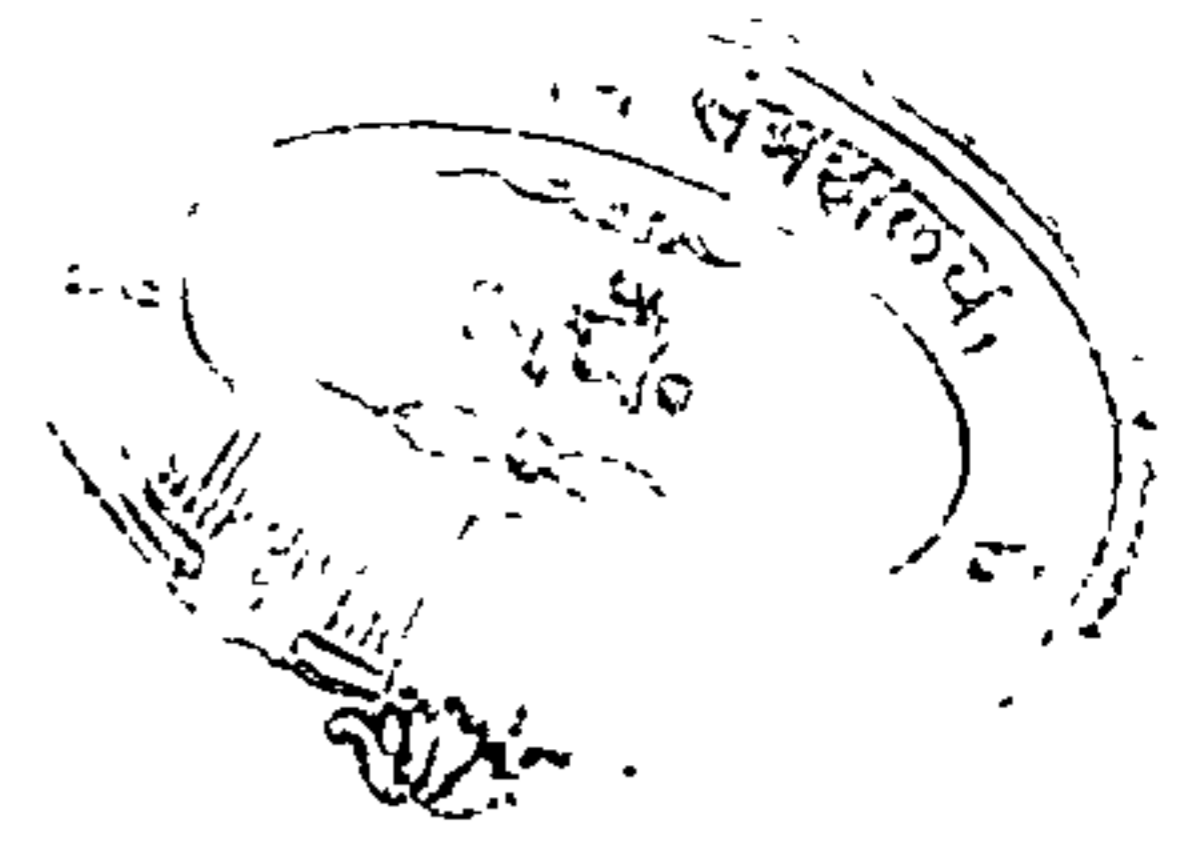
ही एक मोरोपंताची आर्या आहे. यांतील भावार्थ इतकाच ध्यावयाचा कीं, ईश्वर मोठा आहे त्याच्या रूपेण कोणी कितोही अघोर पातकी व मूढ असला तरी तो तरला जातो. हीच आर्या थोडीशी फिरवून तिचा ओघ मुंबई शहराकडे नेला आहे.

नलगेखटपटविद्या भ्यासाची तनधनादितीखपती ॥

मुंबईशहराचिमोटें ज्यामध्येहीनदीनहीखपती ॥

पाहा ! आज मुंबईमध्ये गरीब दुबळा, लंगडा लुला, आंधळा पांगळा, बहिरा मुका, भला बुरा, चोर चिरटा, धोंट लवाड, खुळा भोळा, सोंगी ढोंगी, कोणी कसाही आला असतां, अन्न वस्त्रास मरत नाहीं. कोणी कोणी पगडवंद घरीं वसल्या वसल्या सहज दिवसांतून एकदोन रुपये कमावितात. एकादा अडाणी वाणकोटीदेखील एथें येऊन वर्षाअंतीं पांच पन्नास रुपये घेऊन जातो. मग उद्योगी आणि हुशार लोक शेंकडो रुपये कमावितील, हें सांगायासच नको. कांहीं वर्षांमागे एथें लंगडी आणि लुली एक हातारी बैरागीण आली होती, तिला डोलींत वसवून रस्तोरस्तीं फिरविण्याचा मक्ता दोघां बळकट शूद्रांनीं पत्करिला होता. ते तिला सर्व शहरभर फिरवून संध्याकाळीं आठ चार आणे देत, आणि बाकीचें उत्पन्न आपण घेत. देशोदेशांतून श्रीमंत एथें येतात इतकेंच नाहीं, परंतु आंधळे, पांगळे, जर्जर झालेले पाउणशें ऐशीं वर्षांचे हातारे, अशक्त, व्याधिग्रस्त, असे अनेक जातीचे भिकारी लोकही शेंकडो कोशांवरून एथें येतात.





## प्रकरण २.

मुंबईत सद्यः कित्येक पुरातन कुळांतील लोक वसत आहेत त्यांचा  
वृत्तांत—इसवी सन १४०० शां मार्गे या मुंबई टापूचीं दोनचार  
वेटे होतीं असें अनुमान करण्याचीं कारणे—मूळचे  
स्थायिक लोक—पूर्वीचे मुंबादेवीचे व काळ-  
बादेवीचे देऊळ—वसई वगैरे दुसरीं  
स्थळे—पारशीलोकांचे येणे.

सांप्रत मुंबईमध्ये जे इतके लोक आहेत ते अनेक जातीचे व कुळांचे  
जमले आहेत, आणि त्या प्रत्येकांतील भेद उघड समजतो. हे लोक एथें  
कोणत्या काळापासून वसू लागले याचा पक्का शोध केल्यानें मुंबईची जमीन  
केवळ वरड असून एवढ्या वैभवास व मोठेपणास चढण्यास राजकीय व व्या-  
पारसंबंधी कायकाय कारणे झालीं याविषयीं प्रत्यक्ष प्रमाण सांपडते. सुरतेचा  
व्यापार मुंबईवदरांत चालू झाला तेव्हांपासून तें शहर मोडलें. त्यामुळे पुष्कळ  
पारशी लोक मुंबईत येऊन राहू लागले; तसेंच इंग्रज लोकांनीं पुणे घेतलें  
तेव्हांपासून ब्राह्मण व इतर दक्षिणी लोक एथें येऊन राहू लागले. घोड्यांचा  
व्यापार चालू झाल्यामुळे अरब व कंदहारीलोक एथें येऊन वस्ती करूं लागले.  
याचप्रमाणें इतरदेशांतील लोकही एकामागून एक येऊन राहिले. ज्यावेळीं  
इंग्रजलोकांनीं मिसर व दुसऱ्या देशांवर स्वाऱ्या केल्या त्यावेळीं बहुतेक मद्रास  
शहरांतील कामगार व सरदार आपआपले चाकरमाने घेऊन मुंबईत आले,  
त्यामुळे कामाठी लोकांची वस्ती एथें झाली. पोर्तुगीझ, मुसलमान, आणि इंग्र-  
ज ग्रंथकर्त्यांनीं या प्रकरणावर जे ग्रंथ लिहिले आहेत ते वाचून त्यांच्या  
मूळस्थानांचीं नांवे शोधून काढिलीं असतां हेंच सिद्ध होते.

सदरू प्रमाणें हल्लीं मुंबईत पुरातन कुळांतील जे लोक राहतात, त्यांच्या  
भाषांच्या आधारेनें त्यांच्या कुळाचा शोध लागतो. मुंबईत हल्लीं तऱ्हेतऱ्हेच्या

मराठी भाषा बोलतात त्यांमध्ये साष्टी, माहीम, माटुंगे, आणि माजगांव, एथील किरिस्तांव जी भाषा बोलतात ती दुसऱ्या लोकांच्या भाषेहून भिन्न आहे. याजवरून असें दिसते कीं, फिरंगी लोकांनीं त्यांस हिंदुधर्मातून आपल्या धर्मांत आणण्याच्या पूर्वी ते लोक हीच भाषा बोलत असत. पोर्तुगीझ लोकांनीं किरिस्तांव लोकांस अशी विलक्षण भाषा शिकविली नसावी, कारण यांच्या भाषेत फिरंगी लोकांचा एकही शब्द सांपडत नाही. अणखी फिरंगी लोकांनीं यांला आपल्या धर्मांत घेतल्यापासून ते लोक निराळेच राहत असत. यामुळे यांच्या भाषेत फेरफार होई इतका यांचा त्यांला सहवास घडलाच नाही. यावरून स्पष्ट दिसून येतेकीं, जी भाषा सद्यः मुंबईतील किरिस्तांव लोक बोलतात, ती पोर्तुगीझ लोक या शहरांत यावयाच्या पूर्वी या वेटांतील सर्व लोक बोलत असत. ज्याज्याजातींत या चमत्कारिक भाषेचे प्रस्तुत मूळ सांपडते त्याज्याजातीचा शोध लागतो. या प्रमाणें शोध केला असतां असा निर्णय होतो कीं, पांच जातीचे लोक एथें खालीं लिहिले आहेत, त्या सर्वांची अस्सल भाषा हीच होती. आणि त्या पांच जातींचे पुरातन लेख व कथा पाहिल्या असतां त्यांच्या भाषेवरून जें अनुमान करवते तेंच सिद्ध होऊन या पांच जाती पुरातन काळापासून मुंबईत आपआपल्या धर्मांत फेरफार केल्यावांचून वसत आल्या आहेत, असें स्पष्ट दिसून येते. त्या ह्या. १ कोळी; २ भोंगळे भंडारी; ३ पळशेजोशी; ४ पाताणे परभू; ५ पांचकळशे—वाडवळ—सुतार.

भाषेच्या आधारावरून असें सिद्ध होते कीं, या पांच जाती हें वेट पोर्तुगीझ लोकांच्या हस्तगत होण्याच्या पूर्वीपासून एथें वसत होत्या. अणखी या पूढील गोष्टीवरून असें दिसून येतेकीं, हे लोक मुसलमान येवण्याच्या अगोदर १४ व्या शतकाच्या प्रारंभापूर्वी ही एथें वसत असत.

जेव्हां मुसलमान लोकांनीं पाहिल्यानें सन इसवी १२९२ मध्ये दातक्षणे वर हल्ला केला, तेव्हां अल्लाउद्दिन यानें देवगड, ज्यास हल्लीं दौलताबाद अणखणतात तेथील हिंदुराजा रामदेव जाधव याचा पराभव करून इसवी सन १३१८ त आपली सत्ता कोंकण समुद्रापर्यंत वाढविली, त्याच समयीं पाहिल्या मुबारक बादशहानें त्या शहराजवळ हरपाळ देव याचा पराभव करून त्यास

ठार मारून टाकिले, आणि आपल्या लष्करास कोंकण समुद्रापर्यंत रखवाली करण्याचा हुकूम केला. अल्लाउदीन याने समुद्रदेव याचा पराजय केला आणि आपली सत्ता माहीम, साष्टी, कोंकण समुद्र, आणि दुसरे कित्येक बंदरे एथे चालू केली. या दोन गोष्टींचा सविस्तर वृत्तांत पाताणे परभू यांच्या पुरातन लेखांत लिहिला आहे.

वालुकेश्वर महात्म ह्यून संस्कृत पुराण आहे त्यामध्ये वालुकेश्वराच्या देवळाविषयी जो वृत्तांत लिहिला आहे, त्यांत असे आहे की, हे वालुकेश्वराचे देऊळ वांधावयाच्या पूर्वी मुबारक बादशहाच्या जुलुमामुळे मुंबईतील हिंदू लोक धर्मसंबंधी फार त्रास पावत असत. याजवरून असे दिसते की, त्या वेळी या शहरांत कोणी उंच वर्णाचे हिंदू होते. जर ते लोक सगळे कोळीच असते तर ते देऊळ वांधावयास झटले नसते, किंवा धर्मसंबंधी जें दुःख होतें तें त्यांस समजलें नसतें. जे साष्टींत आणि मुंबईत सद्यःकिरिस्तांव लोक आहेत, ते कोळी आणि भंडारी होते, त्यांतून कित्येकांचीं आडनांवां आणि मूळभाषा तशीच आहे. या पांच जातींचा संबंध ओळखण्याचे मुख्य साधन त्यांची भाषाच. हे लोक मराठी भाषा बोलतात खरे, परंतु जी भाषा हिंदू किंवा किरिस्तांव कोळी बोलतात त्यांच्या उच्चारारून व दुसऱ्या हलक्या शब्दांवरून ती केवळ मराठी पासून वेगळी दिसते, यास्तव तिळा कोळ्यांची भाषा असें ह्मणतात. यावरून ह्या वेळांत पूर्वीपासून पुष्कळ कोळीलोक राहत आले असें समजावे. आणि त्यानंतर दुसऱ्या चार जाती येऊन राहिल्या. मग त्यांस पुष्कळ दिवस कोळ्यांचा सहवास झाल्यामुळे ते काहीं काहीं त्यां सारिखी भाषा बोलू लागले, परंतु उच्चारांत व शब्दांत काहीं फेर पडला. कोंकणातील दुसरे ठिकाणचे कोळी अशीच भाषा बोलतात, पण जे नीच जातीचे कोळी लोक आहेत ते ही भाषा बोलत नाहीत. या चार जातींमध्ये या भाषेचा भेद फार थोडा समजतो. पळशे, जोशी, परभू, पांचकळशे, या तीन जातींमध्ये तर तो भेद उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. याविषयींचीं कारणें, दक्षिणेंतून आणि कोंकणांतून पुष्कळ ब्राह्मण लोक एथे येऊन राहू लागले, व दुसरे एल्फिन्स्टन् विद्यालय स्थापल्यामुळे मराठी भाषेची सुधार-



णूक होऊन शुद्ध मराठी ग्रंथ निघू लागले. कित्येक सुशिक्षित लोक जात्या-  
भिमानामुळे मूळ भाषा सोडून शुद्ध ब्राह्मणी भाषा बोलावयास लागले. अशा  
तीन कारणामुळे भाषेत बहुत फेर पडला.

भंडारीलोक ओळखण्याचा प्रकार असा आहेकीं, या लोकांत भोंगळीं वा-  
जविण्याचा फार नाद आहे. तीं ते फिरंगी लोकांचें राज्य झाल्यापासून कां-  
हीं सरकारी कारणावरून वाजवीत असत. सुमारे इसवी सन १६७२ आ-  
णि १६८१ यांत एका गृहस्थानें असें पत्र लिहिलें आहेकीं, भंडारी लोक फि-  
रंगी सरकारचे शिंग वाजविणारे अथवा मानकरी शिपाई होते आणि हल्लीं ही  
तेच लोक सेशन वसावयाचे दिवशीं न्यायाधिकाची गाडी कोर्टाच्या दरवा-  
ज्याजवळ पोहंचली ह्मणजे वावटा घेऊन शिंग वाजवितात. ह्या त्यांच्या अ-  
धिकारावरून पुरातन लेखांत फिरंगी लोक येण्याच्या पूर्वी भोंगळे सरदारांनीं  
येऊन माहीमचें राज्य घेतलें असें लिहिलें आहे तें खरें आहे असें सिद्ध होतें;  
त्यावेळीं मुंबई आणि साष्टी हीं बेटें माहीमच्या राज्या खालीं होतीं. यावरून  
असें दिसतें कीं, भंडार्यांचे पूर्वज भोंगळे सरदारच होते.— ज्यांचे गरीब  
झालेले वंशज अद्यापि परराज्याचे शोभेकरितां निशाण घेऊन शिंग  
वाजवीत असतात. कांहीं वर्षांमागे हे लोक माहीम एथें राहत होते आणि  
भीमराजाचे हाताखालीं साष्टीचा आणि कोंकणांतील कांहीं गांवांचा कारभार  
चालवीत असत. याविषयीं दुसरे पुरातन लेख आहेत त्यांत या राज्यांचा वृ-  
त्तांत लिहिला आहे, त्यावरून असें वाटतेंकीं, पूर्वी या राज्याच्या दोन राजधा-  
न्या होत्या, एक माहीम, आणि दुसरी साष्टीतील मरोळ सुभ्यांतील प्रतापपुरी.  
साष्टीमध्ये या लोकांच्या पूर्वी नायक लोकांचें राज्य होतें, तें या लोकांनीं घे-  
तलें. इसवी सन १०१८ मध्ये तेथें जो राजा राज्य करित होता  
तो आपण तगर राजाचा वंशज असें ह्मणवी. परंतु तो नायक लो-  
कांच्या कुटुंबांतील असावा, कारण ठाण्यास ताम्रपट सांपडला त्या वरी-  
ल लेखावरून असेंच सिद्ध होतें. साष्टीमध्ये शिलालेख सांपडले त्यांतून ए-  
कावर सन १०४७ मध्ये केशीदेवराजांन साष्टीतील उतनगांव इनाम दिला  
असा लेख आहे. अणखी तशींच इसवी सन १०९९ आणि ११०० शामध्ये

हरपाळदेव यानें वियुरगांव व दुसरीं इनामें दिलीं आहेत असें लिहिलें आहे.

याप्रकरणीं जे पुरातन लेख आहेत त्यांत भीमराजानें माहीम राज्य स्थापिलें याचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत बहुत करून पाताणे परभांच्या आणि कारणपरत्वे दुसऱ्या चारजातींच्याही गोष्टी लिहिल्या आहेत.

मराठे लोकांनीं सन इसवी १७३९ सांमध्ये वसई घेतली, त्यानंतर जनार्दन गणेश माहीमकर यांनीं मराठी भाषेंत वखर लिहून अनंतकृष्ण याजला मुंगीपैठणास पाठविली होती त्यांतील कांहीं मजकूर पुढें घेतला आहे.

इसवी सन १२९४ त अल्लाउद्दीन यानें पैठणास रामदेव राजाचा पराभव केला असतां तो पुनः राज्य कसंलागला; आणि त्याचा मुलगा केशव राव यानें आपल्या बापाचा पराजय झाल्यानंतर बापाचें राज्य कायम राहावें याकारितां कोणत्या प्रकारचा पराक्रम केला ह्या सर्व गोष्टी त्या वखरींत लिहिल्या आहेत. जरी ही वखर सरळ लिहिलेली नाही तथापि तिजवरून असें सिद्ध होतें कीं, रामदेव राजा शूद्रकुळांतील होता आणि त्याचें आडनांव जाधव होतें. परंतु वखरीमध्ये जाधव हें आडनांव सोडून त्याबद्दल त्यास राणे असें आडनांव देऊन तो राजा सूर्यवंशी क्षत्रिय कुळांतील असें लिहिलें आहे. अणखी यावखरींत असें लिहिलें आहे कीं, रामदेव राजाचा दुसरा मुलगा भीमराव यास बापानें आपण राज्य करीत असतां गुजराथेमधील उदेपूरच्या राज्यावर वसविला होता; परंतु तो कोणत्या गांवांत होता हें नीट समजत नाही. त्यानंतर त्याच्या बापाचा पराजय झाला असतां आणि दक्षिण व पश्चिमेकडे मुसलमानीचें प्राबल्य झाल्यामुळे भीमराजास इसवी सन १२९६ मध्ये सूर्यवंशी वाराराजे आणि नामांकित सोमवंशी क्षत्रियांचीं ६४ कुळे आणि दुसरें पुष्कळ लष्कर घेऊन स्वदेश सोडणें प्राप्त झालें. मग त्यांसुद्धां दक्षिणेंत येऊन नायकराजाचा पराजय करून त्यानें चिंचणीतारापूर, आसरी, केळवेंमाहीम, थळ, साष्टी, आणि माहीम हीं एकामागे-एक घेऊन त्याचें एकच राज्य केलें. आणि त्यांतोळ ४४४ गांवांचे पंधरा महाल करून आपल्या बराबर जे मुख्य मुख्य होते त्यांस नेमून दिले. ह्या सूर्यवंशी राजांचीं आणि त्यांच्या कुटुंबांचीं नांवां आणि त्या महालांचीं नांवां ह्या वखरींत सविस्तर लिहिलीं आहेत. त्यामध्ये माहीम हें वरड वेढ आणि तेथें राहणारे

फक्त कोळी असें लिहिलें आहे. परंतु भीमराजानें तें स्थान चांगलें आहे असेंपाहून कित्येक लोकांस पाठवून वसविलें. मग त्यांनीं तेथें घरे वांधून वाड्या व वाग केले. याप्रमाणें वसविलेलें माहीम कांहीं काळानें लहानशा राज्याची राजधानी झालें. याबखरींत माहीमास माहीमवेट, माहिकावती, प्रभावती आणि भीमस्थान अशीं नांवें दिलीं आहेत. कांहीं सरदार एथेंच राहिले व कित्येकांस केळवेमाहीम, चऊल, वसई या सुभ्यांच्या नेमणुका मिळाल्या. याजवरून त्यांचीं आडनांवें माहीमकर, केळवेकर, वसईकर, चऊलकर अशीं पडलीं आहेत.

भीमराजा मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र प्रतापशा राज्य करूं लागला. त्यानें साष्टींत मरोळ एथें प्रतापपुरी या नांवाची एक राजधानी वांधिली. त्याच्या राज्याच्या शेवटीं त्यानें चऊलचा सरदार नागरशा याजवरोवर लढाई करावयास प्रारंभ केला. तो त्याचा मेहुणा असावा असें लिहिलें आहे. शेवटीं नागरशानें त्या प्रतापशाचा पुष्कळवेळां पराजय करून त्याचें राज्य घेतलें, आणि माहीमचें राज्य स्वतः करूं लागला. ह्या लढाईत ज्या सरदार लोकांनीं कुमक करून नागरशास राज्य पदवीस चढविलें होतें, त्यांस त्यांच्या इच्छेप्रमाणें कांहीं वक्षीस न दिल्यामुळें त्या एकमेकांत कलह उत्पन्न झाला. त्यावेळीं कित्येकांनीं आपल्या मदतीस मुसलमान लोकांस बोलावून आणिलें. तेव्हां त्यांनीं आपलें लष्कर साष्टी आणि माहीम एथें पाठवून नागरशास ठार मारून त्याचें राज्य घेतलें, आणि सर्व ठिकाणीं आपलें राज्य स्थापिलें. परंतु त्यावेळीं त्याचे फार लोक एथें येऊन राहिले नव्हते. नंतर भोंगळे सरदार आले, ते बहुतकरून भंडारी असावे असें वाटतें. कारण त्या लोकांमध्ये अद्याप पर्यंत भोंगळे असें आडनांव चालत आहे. आणि शिंग वाजविणें हा त्यांचा हक्क हो आहे. यावरून पूर्वी त्यांकडे कांहीं सत्ता होती असें झणावयास थोडासा आधारही सांपडतो. बखरींत दुसरें असें लिहिलें आहे कीं, मुसलमानांनीं भोंगळे सरदारांचा मोड करून पुनः तें राज्य घेतलें.

असें दिसतें कीं, जेव्हां पोर्तुगीझ इकडे आले तेव्हां भंडारी लोकांनीं त्यांस मदत केली, त्यामुळें फिरंगी लोकांच्या राज्यामध्ये त्यांचे हक्क पूर्ववत् चालूं



लागले. भोंगळे सरदारांचा पराजय करून मुसलमान लोकांनीं आपलें राज्य हळूहळू कोंकणपर्यंत वाढविलें आणि वसईचा राज्यकारभार वहादुरखानास दिला, त्यावेळीं फिरंगी लोकांनीं त्यास द्रव्याची लालूच दाखवून तेथें एक व्यापारासाठीं वखार वांधिली आणि कांहीं दिवसांनीं पुष्कळ लष्कर जमवून तिचा मजबूद किल्लाच बनविला. नंतर त्यांनीं दंगा आणि जुलूम करून, साष्टी, आणि माहीम हीं बेटें घेतलीं. पुढें या पोर्तुगीझ लोकांनीं मुंबई इंग्रज लोकांस कशी आंदण दिली आणि मराठे लोकांच्या राज्याचें प्राबल्य होऊन फिरंगी लोकांकरावर त्यांनीं कशी लढाई केली व तीन वर्षे लढून इसवी सन १७३९ मध्ये वसईचा किल्ला कसा सई केला हा सर्व वृत्तांत या वखरींत लिहिला आहे.

दुसरी एक वखर वसई एथील लेख जमवून केली आहे त्यावरून या गोष्टी खऱ्या ठरतात कीं, भीमराजा शूद्र सरदार होता त्यानें साष्टी आणि कोंकण यांतील कांहीं देश घेऊन आपलें राज्य स्थापिलें आणि माहीम आपली राजधानी केली.

ह्या इतिहासावरून ह्या पुढील गोष्टीचें अनुमान होतें. इसवीसन १२९५ चे पूर्वी मुंबईमध्ये कोळी लोक वसत होते आणि ते एथील मूळस्थापिक.

इसवीसन १२९५ मध्ये भीमराजानें मुंबई घेऊन तेथें बहुतकरून माढ लाविले, त्यामुळें भंडारी लोक आले.

भीमराजानंतर जो राज्य करीत होता त्यास चऊलच्या सरदारांनीं पदच्युत केलें. ते सरदार त्या राज्याचे सुद्धत्संबंधी नसले तर शेट्ये जातीचे असावे.

चऊलच्या सरदारांचा मुसलमान लोकांनीं मोड केला. त्यानंतर माहीमचें राज्य भोंगळे लोकांनीं केलें, ते बहुतकरून भंडारी असावे, त्यांला राज्य प्राप्त झाल्या नंतर त्यांनीं आपलें भंडारी आडनांव टाकून भोंगळे असें आडनांव घेतलें. नंतर जेव्हां पोर्तुगीझ लोक आले तेव्हां त्यांनीं मुसलमान लोकांचा मोड करण्याकरितां मदत केली असतां त्यांस कांहीं राज्याधिकार प्राप्त झाला, त्यामुळें सरकारी निशाण नेण्याचे किंवा शिंग वाजविण्याचे हक्क त्यांक-

डे राहिले. याप्रमाणे इसवी सन १२९० पासून आजपर्यंत या पुढील जातींचे मुंबईत प्राबल्य झाले.

१ कोळी.

४ मुसलमान.

२ भीमराजा व त्याचे वंशज.

५ भंडारी अथवा भोंगळे.

३ चऊलचे सरदार ज्यांचे जातीवि-

६ दुसऱ्या वेळीं आलेले मुसलमान.

षयीं बरोबर सिद्धांत होतनाहीं,

७ फिल्लन बहुतकरून भंडारी, भोंगळे.

परंतु ते वरील दोनजातींपासून

८ पोर्तुगीझ् फिरंगी.

निराळ्याच जातीचे असावे.

९ इंग्रज.

पहिल्या दोन वखरी वाचल्यावरून असा सिद्धांत होतोकीं, इसवी सन १२९५ मध्ये मुंबई आणि माहीम हीं स्वतंत्र दोन निराळीं वेढें होतीं.

सुप्रीम कोर्टातील माजी चीफ जजान्स्लेटर मिस्टर मर्फी यांनीं लिहिलेल्या वृत्तांतावरून वरील बहुतेक गोष्टी घेतल्या आहेत.

कोळी, भंडारी, पांचकळशे, सुतार, वाडवळ, परभू, आणि जोशी, ह्या लोकांची वस्ती ह्या वेढांत मुळापासून होती असें जें एथें सांगितलें आहे त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण हेंच आहेकीं, सदरीं सांगितलेल्या लोकांत पूर्वीपासून चालत आलेल्या जमिनी, शेते, वाड्या, अद्यापि आहेत. शिवाच्या दक्षिणेस पळशांची डोंगरी ह्मणून एक ठिकाण आहे. त्यावरून पूर्वी यालोकांची एथें वस्ती होती असें वाटतें. माहिमाच्या सीमेवर पुरातन परभादेवीचे देऊळ आहे यावरून परभू गृहस्थांचें एथें वास्तव्य होतें असें अनुमान होतें. जोशी व परभू लोकांचे विस्तीर्ण वाडे जागो जागीं दिसतच आहेत. भंडारी व कोळी लोकांच्या वाड्या व घरे, धोवीतळे, डोंगरी व इतर ठिकाणीं जिकडे तिकडे अढळतात. व ह्यांत कित्येक लोक सधनही आहेत. पांचकळशे, सुतार, व वाडवळ ह्यांच्या ही वाड्या व घरे पूर्वीपासून चालत आलेलीं गिरगांव, कांदेवाडी, माजगांव, परळ, वरळी, ह्या ठिकाणीं असून ते लोक केवळ उत्पन्नभक्षी नाहींत. त्यांत कित्येक बरेच सधन आहेत. परंतु ते इतर लोकांसारखे आपली दौलत उघडपणी दाखवित नाहींत. ते बहुतकरून वाडिलोपार्जित चाललेल्या चालीसच अवलंबून असतात. कोळभाट, कोळी वाडो, मुगभाट या नांवांचीं

ठिकाणें मुंबईत पुष्कळ आहेत. भाट हा गोमांतकी शब्द आहे. त्याचा अर्थ वाडी, ठिकाण, किंवा वतन असा होतो. यावरून पोर्तुगीझ लोकांच्या कारकिर्दीत गोमांतकांतिल वहिवाटीप्रमाणें त्यांनीं यालोकांच्या ठिकाणांस भाट असें नांव दिलें असावें. त्यांचीं किती भाटें आहेत ? हें भाट कोणाचें ? असें गोमांतकांत ह्मणतात. आणि जसें इतर देशांत जमिनीच्या धन्यास फाजिनदार, जमीनदार व वतनदार ह्मणतात, तसेंच ते लोक भाटकर ह्मणतात. काळवादेवीच्या देवळापासून लैनीच्या शेवटापर्यंत जो जमिनीचा भाग आहे त्यास कोळभाट असें नांव आहे, यावरून तें कोणा कोळ्याचें वतन असावें असें वाटतें. आत्माराम बाबाच्या ठाकुरद्वारामागें जी मोठी वाडी आहे तीस मुगभाट असें नांव आहे. आणि पूर्वी हें कोणी मुग्या नांवाच्या कोळ्याचें वतन असावें. कोळ्यांमध्ये शिमगा, पोशा, भोगा, मंगळ्या, बुध्या, जोग्या, मुगा, अशीं नांवां अढळतात.

पुरातन लेखांत असें आहेकीं, माहीम हें निराळेंच वेट असून भीमराजाची स्वतंत्र राजधानी होती. आणि मुंबई हें त्याच्या लगत दुसरें वेट त्याच्या हाताखालीं होतें. याशिवाय मुंबईचींही चार पांच सुटीं वेटें होतीं. तीं. अशीं:— कुलावा, मुंबई, ( किल्ल्यापासून पायधुणीपर्यंत ) महालक्ष्मी, वरळी, माजगांव आणि शींव. कित्येकांचें असेंही ह्मणणें आहे कीं, चौपाटीच्या आसपास खाडी होती तिच्या योगानें बालुकेश्वर आणि गिरगांव हींही विभागिलीं होती. पण यास बरोबर आधार सांपडत नाही. जेथें जेथें पूर्वी खाड्या होत्या ह्मणून सांगतात तेथील जमीन सखल असून तेथें विहिरी खटल्या असतां गोडे पाणी लागत नाही. पायधुणी, उमरखाडी, नळ, भेंडीबाजार एथील विहिरींचें पाणी अगदींच वाईट असून त्या ठिकाणीं झरे लागत नाहींत. महालक्ष्मीच्या खालचीं सगळीं शेते खारीं खाजणें होतीं. त्यांतिल कित्येक अद्याप आहेत, त्यांत उधाणाच्या वेळीं समुद्राचें पाणी भरत असतें. वरळीचा व कुलाब्याचा बांध बांधलेला तर उघड दिसतच आहे. महालक्ष्मीस जाण्यास पूर्वी होडी लागत असे. ती सध्याच्या कामाठपुरांतून जात असे. कामाठपुरापासून थेट महा-



लक्ष्मीपर्यंत सलग खाडी होती असें मिस्तर मफी यांनीं पक्का शोध करून ठरविलें आहे आणि बहुतेकांचें असेंच मत आहे.

कित्येक भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांचें याविषयीं असें मत आहे कीं, जीं मुंबईचीं सद्यः पांच सहा वेटें आहेत तीं सगळीं मिळून पूर्वकाळांतरीं एकच वेट होती. परंतु धरणीकंप, किंवा जमीन फाटून तिचे वेगळे तुकडे होत असा कांहीं तरी मोठाच एथें उत्पात झाला असावा, त्यामुळें मुंबईची अशी आकृति झाली असावी. डाक्टर ब्युइस्ट यांचेंही असेंच मत होतें.

ह्या वेटाचे याप्रकारचे भाग असल्यामुळें शहरांत वस्ती फार थोडी होती. आणि लोक एकमेकांपासून वेगळे असल्यामुळें त्यांजकडून परस्परांस मदत होत नसे. पूर्वीं या वेटांत लुटारू, चोरटे, दंगेबाज असे लोक असून लोकांच्या घरावर दरोडा घालीत; व आसपासच्या मराठ्यांच्या व मुसलमानांच्या संस्थानांतील सरदार येऊन लोकांस लुटीत; याचें कारण त्यावेळीं लोकांचा एक जथ्या नव्हता, सव्व लोकांवर अशीं अरिष्टे येऊन पडत. चाळीस पन्नास वर्षांमागील वृद्ध लोक असें सांगतहोते कीं, मुंबईत पूर्वीं लुटारू लोकांचें भय फार असल्यामुळें सूर्यास्त झाला आणि दिव्यांत वात पडली कीं, लोक आपआपल्या घराचे दरवाजे बंद करून घरांत वसून राहत. कारण, रात्र पडली ह्मणजे एथें चोरांचें प्राबल्य होई. मग रस्त्यांत कोणा सांपडला कीं ते त्यास लुटून घेत. कोणाच्या डोकींतील पागोटीं, कोणाच्या आंगावरील धोतर घेऊन जात. जेव्हां इंग्रज प्रथम एथें आले, तेव्हांही अशीच स्थिति होती. त्यावरून त्यांनीं रात्रीचे आठतास वाजले ह्मणजे तोफ मारावी आणि लोकांस घरांतून बाहेर न पडण्याची इशारत करावी, आणि पहांटेच्या पांच कलाकांच्या घंटा वाजल्या आणि अरुणोदय झाला कीं, फिरून तोफ मारून लोकांस बाहेर फिरायाची मोकळीक आहे अशी सूचना द्यावी. अशी ही वहिवाट घातली होती ती अद्याप चालली आहे. हल्ली दोहींसांज तोफा पूर्वीप्रमाणें मारितात, परंतु लोकांस रात्रीचें फिरण्याची मनाई नाही. संध्याकाळपासून मध्यरात्रपर्यंत लोक सर्व मुंबईभर फिरत असतात. इतकेंच मात्र, अपरात्रीचा काणी उगीच रस्त्यांतून फिरत असला, तर त्यास पोलीस अंमलदार

तू कोण? कोठें जातोस? हें विचारून, समर्पक उत्तर मिळालें झणजे काहीं हला हरकत करित नाहीत. रात्रीचा कोणी फिरत असला तर त्यास पोलीस अम्मलदार इंग्रजी भाषेत असें विचारितात. \*हुकम्सुदेर? (कोण येतो?) त्यास असें उत्तर द्यावें पडतें. फ्रेंड (मित्र). पोलीस अंमलदारांची गस्त रात्रीचे दहावाजल्यापासून पहाटेचे पांचतास पर्यंत सर्व मुंबईभर फिरत असते.

मुंबईच्या आसपास वीस पंचवीस कोशांच्या आंत पंधरा वीस लहान मोठीं बेटें आहेत. हा सर्व समुदाय मिळून मुंबई बेट समजावें. उत्तरेकडेस सुमारे १५ कोशांवर वसई आहे. त्याच्या खाली साष्टी हें वसईपेक्षां मोठें आहे. त्यास ठाणें झणतात. त्याच्या आलिकडे चेंबूर, वेसांवें आणि तुर्भें. तुर्भें हें शीवाचा पूल बांधून साष्टीस आणि मुंबईस मिळविलें आहे. याच्या आग्नेय दिशेकडेस घारापुरी, दिवदिवें, छिनालटेंकडी, खानेरीहुनेरी आणि त्याच्याखाली करंजें अथवा उरण. ईशान्येकडेस वांदरें हें माहिमाचा पूल बांधून मुंबईस मिळविलें आहे. ह्या शिवाय आजुवाजूस दुसरीं लहान लहान दोन तीन बेटें आहेत. खानेरी-हुनेरी, दिवदिवें, छिनालटेंकडी ह्या ठिकाणीं चांचे व दुसरे लुटारू लोक येऊन पूर्वी राहात होते. आणि ते आसपासच्या गांवांत छापे घालून जहाजे लुटोत.

तुर्भें, वेसांवें, चेंबूर, कुरलें, मालाड, वसई, साष्टी, वगैरे आसपासच्या गांवांत पांचकळशी, वाडवळ, व सुतार या लोकांची वस्ती फार असून या लोकांची वंशपरंपरेनें चालत आलेलीं शेतें, वाड्या, व वतनें पुष्कळ आहेत. आणि हे लोक बहुतकरून शेतभात करूनच आपला निर्वाह करितात. या लोकांत चार पांच तट आहेत, तरी ते मुळचे सगळे एकच होते असें सांगतात. यांमध्ये हरी केशवजी या नांवाचा एक विद्वान गृहस्थ होऊन गेला. यांस इंग्रजी भाषेत वरेंच गम्य असून मराठी भाषा चांगली येत असे. व संस्कृताचाही त्यांनीं थोडा अभ्यास केला होता. यांनीं इंग्रजी भाषेंतील कित्येक शालोपयोगी व दुसऱ्या ग्रंथांचें मराठींत भाषांतर करून, सात आठ सुरस मराठी ग्रंथ तयार केले.

\* पोलीसच्या शिपायांस इंग्रजी शब्दांचा बराबर उच्चार करिता येत नसल्यामुळे ते " हुकूमडर " असें झणतात. आणि उत्तर देणारा ही त्याच कोटींतला असला झणजे तो असें प्रत्युत्तर देतो - " फिरंग ".

ह्यांस सदर अदालतींत भाषांतर करण्याची असामी होती. यांस सन १८५८ त देवाज्ञा झाली. कांहीं पुरातन गोष्टींचा शोध करून यांनीं सुतार, व पांचकळशे, हे अस्सल सोमवंशी क्षत्रिय असा निर्णय करून आपण सोमवंशी क्षत्री असें ठरविलें होतें, तेव्हांपासून हे लोक आपण सोमवंशी क्षत्री आहोंत असें म्हणतात. यावरून हे एथील मुळस्थायिक होते व यांजकडे कांहीं राजसत्ता होती असें वाटतें. परंतु यांनीं हें कोणत्या आधारावरून ठरविलें होतें हें समजत नाहीं. कोणी असें सांगितलें कीं; पांचकळशे हे पांडवांचे वंशज म्हणून त्यांस पांचकळशे असें नांव पडलें. परंतु यागोष्टीस कांहीं आधार सांपडत नाहीं.

पळशेजोशी हे वसई आणि केळवेंमाहीम एथें फार आहेत, आणि तेथें त्यांचीं वतने व वाड्या आहेत.

परभू लोक इंग्रजी दरवारांत बहुत काळापासून महशूर आहेत इतकेंच नाहीं, परंतु भीम राजाच्या कारकिर्दींत त्यांजकडे राज्यकारभार होता असें पुष्कळ गोष्टीं वरून समजण्यांत येतें. इंग्रजी जहाल्या पासून ते इंग्रजी भाषा शिकून सरकारी हपीसांत कारकुनीचें काम करूं लागले, आणि दुसरीं सरकारी हुद्यांचीं कामें ही त्यांजकडे चालत होतीं असें सध्याच्या वहिवाटीवरून ध्यानांत येतें. वरळीचा बांध बांधण्याचें काम रामजी शीवजी नांवाच्या एका परभू इंजिनराकडे सोंपलें होतें असा लेख सांपडतो. हे लोक पोर्तुगीझ लोकांच्या राज्यांतही फिरंगी भाषा शिकून कांहीं कामें चालवीत होते असें अनुमान होतें. कारण मागील काळांतील कित्येक वृद्ध गृहस्थ फिरंगी भाषा बोलत. व त्यांजकडे फिरंगी भाषेंत लिहिलेलीं कागदपत्रे असत. कांहीं वर्षांमागें धाकजी दादाजी नांवाचा एक परभू गृहस्थ या शहरांत मोठा प्रख्यात होता. त्यांनीं कांहीं काळपर्यंत गाईकवाड दरवारांत दिवाणाचें काम केलें होतें. नंतर इंग्लंड देशाशीं व्यापार करित. हल्लींही यामधील कित्येक गृहस्थ सरकारी हुद्यांचीं मोठीं मोठीं कामें चालवितात. इंग्रजी न शिकलेला असा यांत कोणी विरळा.

शिंपी लोक एथें फिरंग्यांच्या कारकिर्दीपासून किंवा इंग्रजी झाल्या.



पूर्वीचें मुंबादेवीचें व काळबादेवीचें देउळ.

२९

पासून आले असावे असें अनुमान होतें. कारण यांच्या कारकिर्दीत नवे शि-  
पाई ठेवणें व इंग्रजी रिवाजाचा पलटणीस पोशाक करणें चालू झालें, तेव्हां-  
पासून यांची संख्या वाढत चालली. पूर्वी हें काम ह्यांकडेसच होतें. आणि  
यांतच त्यांतील कित्येकांनीं पुष्कळ द्रव्य कमाविलें. यांमध्ये आत्माराम शिपी  
नांवाचा एक गृहस्थ पुष्कळ वर्षांपासून प्रख्यात होता; तो एथील महाजनां-  
मध्ये गणला जात होता. त्याजकडे विपुळ संपत्ति असून तो धर्मही बराच करी.  
त्यानें भुलेश्वराजवळ मोठें देऊळ व सभामंडप बांधिला आहे. आणि तो  
प्रत्यहीं पहांटेस सूर्योदयापूर्वीं दरब्राह्मणास दुगाणी (दोनपै) वांटीत असे.  
याचें कारण रामग्रहीं धर्म केला असतां महत्पुण्य आहे असा हिंदू लोकांचा  
समज आहे! दोन तीन घटिका रात्र असतानाच प्रति दिवशीं त्याच्या दारा-  
पाशीं भिकाऱ्यांची गर्दी होऊन जाई.

मुंबादेवीची मुळस्थापना कोणी व कोणत्या जातीच्या पुरुषानें केली होती  
त्याचा बरोबर शोध लागत नाही, परंतु हिची स्थापना होऊन सुमारे  
चारपांचशेंवर्षे झालीं असावीं असें लक्षणतात. आणि ह्यादेवीची स्थापना को-  
णी कोळ्यानें केली होती असें ही बहुतेक वृद्ध लोक आपल्या ऐकण्यांत आहे  
असें सांगतात. आणि ही गोष्ट संभवण्याजोगी आहे, कारण एथचे मुळस्था-  
पिक कोळी होते व त्यांची कुळदेवी ल्हटली ल्हणजे मुंबादेवीच आहे. आणि  
कोळ्यांत स्त्रियांचीं नांवे मुंगा शिमगी, मौना, मोंगु असीं आहेत, त्यावरून असें  
अनुमान होतें कीं, ही देवी कोणी कोळीनें स्थापून, हिंदूलोकांच्या शास्त्राप्र-  
माणें तीस आपलें नांव मुंगादेवी असें ठेविलें. तें प्रवृत्तीत मुंबादेवी असें आ-  
लें असावें. अथवा कोणी ब्राह्मणानें "गा" या अक्षरावद्दल "बा" या अक्षराची यो-  
जना केली असावी, आणि हिंदूलोकांत अशी वहिवाटही आहे. धाकजी दा-  
दाजी यांनीं महालक्ष्मीस देऊळ बांधिलें आहे त्यांत जो देव स्थापिला आहे  
त्यास धाकलेश्वर असें नांव ठेविलें आहे. आणि त्याचे शेजरीं रमेश्वरी असी  
देवी स्थापिली आहे. त्यामूर्तीस धाकजी दादाजीच्या पत्नीचें नांव दिलें  
आहे. त्यावाईचें नांव रमाबाई असें होतें, तें रमेश्वरी असें केलें आहे. तसेंच माण-  
कोजी यांनीं परळीस देव स्थापिला आहे त्यास माणकेश्वर असें नांव ठेविलें आहे.

अस्तु. पूर्वीचें मुंबादेवीचें देवालय कापाच्या मैदानांत फांशी तळ्याजवळ होतें. पुढें जेव्हां कापाचें मैदान तयार करण्यासाठीं तेथील वस्ती मोडून टाकिली, त्यावेळीं ह्या देवळाचा खरा वारस कोणी नव्हता, व कोणी सांपडला नाहीं. कोळी लोकांची वाताहात झाल्यामुळें, किंवा, त्या लोकांत कोणी पराक्रमी नसल्यामुळें कोणी पुढारी झाले नसावे. तेव्हां सरकारनें त्या देवालयाची किंमत ठरवून तें मोडिलें आणि सध्याच्या जाग्यावर नेण्याची परवानगी दिली. आणि त्याचा सर्व कारभार पांडूशेट सोनार याच्या हातीं सोंपिला. हा गृहस्थ त्या वेळीं मुंबईत प्रख्यात व्यापारी व सरकार दरबारांत वजनशील होता. व लोकांत ही याची प्रतिष्ठा होती, असें पाहून याच्या हातीं तो कारभार दिला. त्यानें तें देऊळ बांधून तो त्याची सर्व व्यवस्था ठेवू लागला तेव्हांपासून ह्या देवळाची वहिवाट त्याच्या घराण्यांत चालली आहे. सध्याचें मुंबादेवीचें तळें मात्र शेट नागरदास नवलाख्या यांनीं बांधिलें होतें.

काळवादेवीचें देवालयही फार पुरातन आहे आणि तें कोणी बांधिलें याचा बरोबर शोध लागत नाहीं. परंतु याची सध्या वहिवाट पळशे जोशी यांजकडे आहे. ज्यावेळीं सरकारनें काळवादेवीचा रस्ता वाढविला त्यावेळीं हें देऊळ मार्गें हटवायाचा हुकूम करून जुनें देऊळ मोडविलें आणि त्याचा जीर्णोद्धार करून देवीची पुनः स्थापना करण्याचा खर्च सरकारनें दिला. ह्याची सर्व वहिवाट मयत रघुनाथजोशी यांजकडे सोंपिली होती. रघुनाथजोशी हे एथील मुळस्थायिक असून मोठे प्रख्यात गृहस्थ होते. पूर्वी मुंबई वेटांत वैद्य लटले लणजे हेच लोक. आणि अद्यापि ही हे लोक बहुधा तोच धंदा चालवितात. मुंबईतील उपाध्येगिरीचें काम हेच पूर्वी चालवीत असत.

मुंबादेवीचें संस्कृत भाषेत एक महात्म आहे. तें केव्हां आणि कोणी लिहिलें याचा कांहीं थांग लागत नाहीं. यांत असें लिहिलें आहे कीं, पूर्वी मुबारक नांवाचा एक मोठा प्रबल दैत्य या वेटांत होता त्याचें नाव या वेटास पडलें होतें. यानें आपल्या तपेंकरून ब्रह्मदेवास संतुष्ट करून घेऊन आपणास कोणापासूनच मृत्यु नसावा व आपण सर्वकाळ विजयी व्हावें असा वर मागितला. तो त्यास ब्रह्मदेवानें दिला! मग तो पृथ्वीवर लोकांस व देवांस पीडा करूं लागला; तेव्हां

सर्व देव जमून विष्णूस शरण गेले आणि याचा संहार करावा अशी प्रार्थना केली. त्यासमयीं विष्णु शिव आदिकरून सर्वांनीं आपआपलें तेज-काढून त्या दैत्यास मारायास देवी उत्पन्न केली! नंतर त्या देवीनें त्या मुंबारकास मारून मरणप्राय करून भूमीवर टाकिला. आणि वर मागायास सांगितलें. ते-  
व्हां त्यां दैत्यानें त्या देवीचा स्तव करून विनंति केली कीं, माझे नांव तुझ्या-  
नांवांत मिळवून तुझ्या नांवापूर्वीं माझेनांव यावें आणि तें सर्वकाळ ह्या जगांत प्र-  
सिद्ध असावें. मग देवीनें तसा वर देऊन आपलें नांव मुंबादेवी असें ठेविलें.  
परंतु विचारवंतानें या कथेवर कोणत्या आधारानें विश्वास ठेवावा ? हे महा-  
त्म सूत ऋषींस सांगतात असें यांत दर्शविलें आहे !

हा दैत्य कदाचित् पहिला मुबारख असावा. आणि यावरून हें मुंबादे-  
वीचें वर्णन रचिलें असावें असें अनुमान होतें. आणि मुंबापूर किंवा मुबार-  
खपूर हें मुबारख बादशहानें आपलें नांव ह्या वेटास दिलें असावें. त्याव-  
रून मुंबई असें लोक प्रवृत्तींत आलें. तो बादशाह हिंदु धर्मद्वेषा होता लहणून  
आमच्या लोकांनीं त्यास दैत्य असें नांव देऊन तो मरण पावल्यानंतर त्याची  
कथा अशी रचून त्याचें एक पुराण केलें.

हें पुढील संस्कृत वर्णन सहज संस्कृत भाषेंतील त्या वेळची काव्यरचना  
वाचणारांच्या लक्षांत यावी लहणून उतरून घेतलें आहे.

॥ सूतउवाच ॥

अथमुंबापुराख्यानंशृणुध्वंमुनयःशुभं॥यस्यश्रवणमात्रेणचितितान्यामुयान्नरः॥१॥  
पुरातत्रमाहादैत्योमुंबारकइतिश्रुतः॥तपस्तेपेमहत्तीव्रंकमलासनतुष्टये॥२॥  
ततस्तत्तपसातुष्टोधाताप्राप्तस्तदंतिकं॥दृष्ट्वामुंबारकोदेवंनुनावनतकंधरः॥३॥  
देवदेवनमस्तेस्तुनमस्तेभक्तवत्सल॥गुणत्रयविभागेनसृष्टिस्थित्यंतकारिणे॥४॥  
चतुर्वदनसंभूतचतुर्वेदायतेनमः॥इंद्रादिसुरवंद्यायभक्तसामर्थ्यदायिने॥५॥  
इतिस्तुत्वासधातारंप्रणम्यचपुनःपुनः॥वद्वांजलिपुटोभूत्वास्थितोऽग्रेयतमानसः॥६॥  
दृष्ट्वातद्भक्तिमतुलांप्रोवाचचतुराननः॥वरंब्रह्मिप्रदास्यामियस्तेमनसिर्वर्त्तते॥७॥



॥ मुंबारक उवाच ॥

यदिधातः प्रसन्नोसिवरंदातुंममोद्यतः ॥ तर्हिमांकुरुदेवेशजयिनंसर्वतःसदा ॥ ८ ॥  
 देवगंधर्वयक्षादिदैत्यदानवराक्षसैः ॥ हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिरपिकृमिकीटपतंगकैः ॥ ९ ॥  
 नरैर्गोमहिषाद्यैश्चाप्यवध्यःपुरुषैःसदा ॥ यथाभवामिलोकेशतथाप्रीत्याविधीयतां ॥ १० ॥  
 एवंदैत्यस्यवचनंनिशम्यकमलासनः ॥ तथेत्युक्त्वानिजपदंजगामांतर्हितस्तदा ॥ ११ ॥

ततोदैत्योवरान्लब्ध्वाब्रह्मणोमनसीप्सितान् ॥

पीडयामाससकलान्देवादीन्मुनिमानुषान् ॥ १२ ॥

ततःसमेत्यतेसर्वेजग्मुर्वकुंठमुत्तमं ॥ तत्रपीतांबरंनत्वाचचक्षुर्दैत्यचेष्टितं ॥ १३ ॥

निशम्यतद्वचोविष्णुर्विचार्यमनासिक्षणं ॥

विधिमप्यानयामासतत्रेशंचंद्रशेखरं ॥ १४ ॥

श्रुत्वाविष्णुमुखात्सर्वचुकोपगिरिजापतिः ॥

दैत्यंहंतुंरुतमतिर्मुखादुदगिरन्महः ॥ १५ ॥

तद्दृष्ट्वाभगवान्विष्णुर्ब्रह्मापिनिजतेजसी ॥

व्यसर्जयेतांमुखतोऽत्युल्बणेकुपितौभृशं ॥ १६ ॥

ततस्तोनिखिलादेवाःस्वतेजांसिव्यसर्जयन् ॥

सर्वाणितानिचैकत्रमीलितानिचकाशारे ॥ १७ ॥

तस्मात्तेजोबलादेकाप्रादुरासीन्नितंविनी ॥

सुंदराष्टभुजाचंचदायुधाष्टकशोभिता ॥ १८ ॥

धनुर्वाणगदाशक्तिघंटाखड्गाब्जशूलभृत् ॥

हारकुंडलकेयूरकंकणाढयास्मितानना ॥ १९ ॥

तांदृष्ट्वामुदितादेवास्तुष्टुवुर्विधिस्तवैः ॥

कार्यंचास्यैप्रतिश्रुत्यनमश्चक्रुःपुनःपुनः ॥ २० ॥

देवानांसभयांवाणींश्रुत्वासाशक्तिरुत्तमा ॥

प्राहदेवान्भोःकार्याभवद्भिश्चमुनीश्वरैः ॥ २१ ॥

गत्वातत्राहमधुनासूदयिष्येतिदुर्मदं ॥ मुंबारकाभिधंदैत्यंसर्वेषांक्लेशकारकं ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वातान्विसर्ज्यासौशक्तिर्देवादिकान्मुदा ॥

जगामधरणींयत्रसंस्थितोदितिजाग्रणीः ॥ २३ ॥

सायुधांतांसमालोक्यदैत्योयोद्धुमनास्तदा॥जगामत्वरयाक्रुद्धोरथारूढःससैनिकः॥२४  
 रथारूढंतमालोक्यदेवीहर्यक्षमस्मरत् ॥ तदैवहरिरागत्यनमस्कृत्याग्रतःस्थितः ॥ २५ ॥  
 तमारूढाभगवतीयुयुधेतेनसंयुगे ॥ सोपिदैत्योमर्षपूर्णश्चक्रेयुद्धंमहत्तया ॥ २६ ॥  
 एवंसुतुमुलंयुद्धंतयोरासीद्विनाष्टकं ॥ ततःसजर्जरीभूतदेहोमुंवारकोभवत् ॥ २७ ॥  
 तांदेवींशरणंयातोनेमस्कृत्वापुनःपुनः॥ तुष्टावपरयाभक्त्यावद्वांजलिपुटःशुभां ॥ २८ ॥

नमाभितेदेविपदारविंदंभक्ताकर्कसंघाचलभेदवज्रं ॥

पितामहाद्यामरवृंदवद्ययोगीश्वरैरर्चितमात्ममुक्त्यै ॥ २९ ॥

॥ सूतउवाच ॥

इतिस्तुत्वासदेवेशींपपातपदयोर्मुदा ॥ अवदच्चवचोदेवीमतस्तेकिंकरोम्यहं ॥ ३० ॥

तन्निशम्यवचस्तस्यसादयालुरुवाचतं ॥

गच्छदैतेयपातालंलोकाःसंतुनिरामयाः ॥ ३१ ॥

तथेत्युक्त्वासदैत्येन्द्रःप्रार्थयामासतांपुनः ॥

मयायद्युच्यतेतन्मेदेहिपश्चाद्ब्रजाम्यहं ॥ ३२ ॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

ब्रूहिदैत्येन्द्रशीघ्रंत्वंयत्तेमनसिवर्तते ॥ दास्यामिपरयाप्रीत्यानादेयंविद्यतेतव ॥ ३३ ॥

॥ दैत्यउवाच ॥

मन्नामपूर्वकंनामतवदेवियथाभवेत् ॥ भगवत्यायथाकार्यमेषमेपरमोवरः ॥ ३४ ॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

यदार्थितंत्वयादैत्यतद्दत्तमविचारितं ॥ त्वदर्धनाम्नासंयुक्तामुंवादेवीभवाम्यहं ॥ ३५ ॥

इतिश्रुत्वावचोदेव्याःप्रवृष्टेदैत्यनायकः॥ननर्तचास्याःपुरतोलुलुठेतत्पदांबुजे॥३६॥

उवाचचपुनःप्रीत्यादेविस्थेयमिहत्वया ॥

मनोरथाःपूरणीयाभक्तानांसर्वदाशुभे ॥ ३७ ॥

येर्चयंतिपदांभोजंभवत्याभक्तिसंयुताः ॥

तेषांविघ्नमयाकीर्तिनाशनायभवांविके ॥ ३८ ॥

भगवत्यातथेत्युक्त्वात्तानुज्ञःसदैत्यराट् ॥

नत्वाप्रदाक्षिणीकृत्यदेवींपातालमाविशत् ॥ ३९ ॥

॥ सूतउवाच ॥

तद्दिनादिहसादेवीस्थितामुंवापुरेशुभे ॥

भक्तानांकामदानित्यंसर्वदेवैरभिष्टुता ॥ ४० ॥

स्नात्वातुविमलेतीर्थेदृष्ट्वादेवींसुभक्तितः ॥

संपूज्यचाखिलान्भोगानंतोशिवपदं व्रजेत् ॥ ४१ ॥

शारदेनवरात्रेतुयःपठेत्स्तोत्रमुत्तमं ॥प्रत्यहंनिकटेदेव्याःसर्वान्कामानवाप्नुयात्॥४२॥

उपवासपरायेचनवरात्रेमहोत्सवे ॥ भक्त्याजपंतिगायंतिनृत्यंतिपरयामुदा ॥ ४३ ॥

कुमारिकाःपूजयंतिगंधैःपुष्पैस्तथांशुकैः॥भूषणैर्विविधैरत्नैस्तर्पयंतिचनित्यशः॥४४॥

होमीयनानाद्रव्याणिभावेनाग्निषुजुहति ॥

पारणादिवसेविप्रान्भोजयंतिमुवासिनीः ॥ ४५ ॥

वस्त्रैश्चदक्षिणाभिश्चतोषयंतिमुभक्तितः ॥

तेषांगृहेषुकमलासुस्थिराजायतेसदा ॥ ४६ ॥

वादेयुद्धेचविजयोभगवत्याःप्रसादतः ॥ वंशवृद्धिर्यशोवृद्धिरारोगीविग्रहेसदा ॥४७॥

अन्यथादपिवक्ष्यामिदेवतीर्थकदंबकं ॥

भक्त्यानिशम्यमनुजःरुतरुत्योभवेत्द्विजः ॥ ४८ ॥

श्रुत्वाक्षेत्रस्यमाहात्म्यंहनुमानापराघवात् ॥

स्थितोमुंवापुरेशेनभक्ताभीष्टप्रदाहरिः ॥ ४९ ॥

तस्यसंस्पर्शनादेवनराविगतकल्मषाः ॥

शत्रून्जयंतिसंग्रामेविवादेचनसंशयः ॥ ५० ॥

तथान्येक्षेत्ररक्षार्थंदेव्याव्यापारिताःशुभाः ॥

गणाःशतसहस्रंवामुंवापुर्याव्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥

यःपश्यतिनरोभक्त्यातांदेवीयतमानसः ॥

पूजयेच्चयथाशक्त्यासंप्रामोतीष्टकामनाः ॥ ५२ ॥

पारशी लोक सहपरिवार मुंबईत कोणत्या वर्षापासून आले व प्रथम त्यांची कितती कुटुंबे एथे येऊन वस्ती करून राहू लागली, हे वरोवर समजत नाही. परंतु हे खरे आहे की, पोर्तुगीझ लोकांच्या हस्तगत हे वेद झाल्यानंतर पांच दाहा वर्षांनी लणजे सुमारे इसवी सन १५४० सां पासून एक दोन पारशी गृ-



हस्थ सहकुटुंब एथें राहात होते. ते पोर्तुगीझ दरवारांत कारभार करीत असत असें पक्क्या शोधावरून समजतें. नंतर इंग्रज लोकांच्या कारकिर्दीपासून त्यांची वस्ती वाढत चालली. सुरतेस इंग्रज कंपनीचा व्यापार चालला होत त्यावेळीं हे लोक त्यांचे दलाल व मुख्य कारभारी होते. देण्याघेण्याची सर्व वहिवाट इंग्रज व्यापारी त्यांच्याच मार्फतीनें करीत. आणि पूर्वीपासून इंग्रज लोकांचा यांवर विश्वास बसला होता; सबब जेव्हां त्यांच्या हस्तगत हें बेट झालें तेव्हां त्यांनीं पारशी लोकांस एथें येण्यास उत्तेजन दिलें आणि राज्यांतील कांहीं नाजूक कामें त्यांस दिलीं.

पोर्तुगीझ लोकांच्या कारकिर्दीत दोरावजी नांवाचा एक पारशी गृहस्थ मुंबईत सहपरिवार राहात होता व सरकारचा कारभार याजकडे होता असें त्यांच्या इतिहासावरून अढळतें. पुढें कंपनी सरकारच्या वेळीं देखील सरकारांत हे कारभारी होते आणि त्यावेळीं इंग्रज लोकांस एथील सर्वस्वी गैर-माहिती असल्यामुळें पारशी गृहस्थांचा त्यांस फारच उपयोग झाला. परंतु त्यांची प्रथम मकथा मंडळी येऊन राहात असे. कारण त्यावेळीं मुंबईत नीट व्यवस्था नसल्यामुळें खटल्यासुद्धां येऊन राहाण्यास कोणी धजत नसत. सन १६७२ मध्यें डाक्टर फ्रायर हे मुंबईस आले होते त्यांनीं त्यावेळचा मुंबईचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत ते पारशी लोकांविषयीं तादृश कांहीं लिहित नाहींत, परंतु बाबुलनाथाच्या डोंगरावर नवीनच बांधलेला पारशी लोकांचा दोखमा आहे असें दर्शवितात. यावरून त्यावेळीं पारशी लोकांचो एथें नुकतीच बसाहत होत होती असें दिसतें. परंतु ते अगदींच थोडे होते.

सन १६९२ त मुंबईत महामारीचा सपाटा चालला होता तेणेंकरून इंग्रज लोकांचें बहुतेक लष्कर जायां झालें. आणि लोकांचाही फार नाश झाला. ही संधि पाहून जंजिन्यांतील शिद्दी यानें मुंबईवर स्वारी केली होती. या प्रसंगीं दोरावजी याचा मुलगा रस्तम दोराव यानें इंग्रज लोकांस बरीच कुमक करून आपलें शौर्य दाखविलें. त्याणें कोळी लोकांस शिपाई बनवून जिकडे तिकडे लष्कराचा बंदोबस्त करून ह्या परचक्राचें निवारण कराविलें, आणि त्यांच्या ह्या स्तुत्य उद्योगावरून सरकारानें त्यांस मुंबईतील पटेलगिरीचीं

वस्त्रे दिलीं. आणि हा अतिव त्याच्या वंशपरंपरे चालावा अशी सनद करून दिली. आणि कोळी लोकांची न्याय मनसुबी करण्याचा सर्व अखत्यार याजकडे सोंपिला. तेव्हांपासून हा अधिकार यांच्याच घराण्यांत चालत आहे. रस्तम दोराव याचा काळ झाल्यानंतर, त्याचे चिरंजीव कावसजी रस्तमजी यास गवर्नर हार्नबी यानें पटेलकीची वस्त्रे दिलीं. कावजी पटेलानें तळें ह्मणतात तें ह्यांनींच बांधिलें होतें, व यांची मुंबईत स्थावर जिनगी पुष्कळ होती. ह्या गृहस्थानें इंग्रज लोकांची मोठी नाजूक कामें केल्यामुळें त्याचा मुंबईत वराच इतमाम चालला होता. मराठ्यांकडून इंग्रज लोकांनीं ठाणें घेतलें, तेव्हां तेथील वस्ती वाढविण्यांत व दुसऱ्या कामांत कावसजी पाटेल हे इंग्रज लोकांस फारच उपयोगी पडले; तेथें त्यांनीं पारशी लोकांची वसाहत केली. आणि ह्या शिवाय ते मोठे व्यापारीही होते. त्यानंतर सुरत एथील कंपनीच्या जहाजांचे चौकसनीस लवजी यांस सन १७३५ त एथें आणविले. हे तारवें बांधण्यांत मोठे प्रवीण. यांच्या मागून दुसरीं प्रतिष्ठित कुळें येऊन राहिलीं. मग उत्तरोत्तर यांची संख्या वाढत चालली. पारशी लोक ह्मणतात तो उद्योग करूं लागले, व सरकारी व व्यापारी कामांत धीटपणानें वागूं लागले, ह्मणून त्यांची योग्यता वाढून एथें त्यांची सर्व प्रकारें वढती झाली. त्यांचा मुळचा देश इराण. तेथें राज्यक्रांति होऊन मुसलमान लोकांकडून धर्मसंबंधी त्यांस उपद्रव होऊं लागल्यामुळें स्वदेश सोडून ते सुमारे १२०० वर्षांपासून हिंदुस्थानांत येऊन राहिले. मगते गुजराथ प्रांतांत दिव एथें येऊन राहिले होते. मग हळूहळू आपल्या पराक्रमानें त्यांनीं सर्व गोष्टी आपणास अनुकूल करून घेतल्या. पाहा! पारशी लोकांच्या एथें वतन वाड्या कांहींच नव्हत्या, आणि ते केवळ निराधार होते. असें असतां आज ते अर्ध्या मुंबईचे धनी झाले. हे एक त्यांच्या उद्योगाचें व उदारपणाचें फळ दुसरे कांहीं नाहीं. सन १८५४ त मुंबईत पुरुष, स्त्रिया, व मुलें मिळून एकंदर पारशांची संख्या १,१०,५४४ इतकी होती.

## प्रकरण ३.

पूर्वीची मुंबई — अनेकरोग उद्भवण्याचीं कारणें — वरळीचा बांध — पा-  
यधुणी — ह्यातारपाखाडी — उमरखाडी — कुलावा — डोंगरी —  
चिंचबंदर — मशीदबंदर — बोरीबंदर — वालुकेश्वर —  
चौपाटी — शेतोडी — वावुलनाथ — ह्याच्या  
पूर्वीच्या व हल्लींच्या स्थितीची तुलना  
— महालक्ष्मी — मामाहजानी —  
आणि वरळीचा जुना  
वृत्तांत.

मुंबई शहराची मुळची स्थिति कशी होती आणि आतां कशी आहे हें स-  
मजून घेणें सर्वास आवश्यक आहे. कारण ज्या शहरांत आपण वास करितों  
त्याचा इत्थंभूत वृत्तांत जरी आपणास ठाऊक नसला तरी किमान पक्ष त्याज-  
विषयीं थोड्या तरी गोष्टी माहित असल्या पाहिजेत.

ह्या शहराचा इतिहास केवळ एथच्याच लोकांस उपयोगी आहे असें को-  
णी समजूं नये. तो या इलाख्यांतील सर्व लोकांस व इतरांस ही उपयोगी आहे.  
कारण ही एक कंपनी सरकाराची अस्तल राजधानी असून भरत खंडांतील  
व्यापाराचें मुख्य स्थान आहे. याशिवाय कोणत्याही शहराचा पूर्वापार वृत्तां-  
त समजून घेणें हें फार उपयोगी आहे.

पूर्वीची मुंबई ह्याटली ह्यणजे तिची लांबी सुमारे एक कोश आणि  
रुंदी सुमारे अर्धकोश होती. डाक्टर फ्रायर हे युरोपाहून हिंदुस्थानांत इस-  
वी सन १६७२ त देश पर्यटण करायस आले होते ते मुंबईचें वर्णन असें  
लिहितात. “ ह्या वेटाचा बहुतेक भाग ह्यणजे सुमारे ४०,००० विघे जमीन  
समुद्राच्या पाण्यानें भरून वाहत असतो. आणि सरासरी १०,००० विघे जमि-  
नीचा भाग मात्र वास्तवीक जमिनींत गणला जातो. मुंबईचीं लहान लहान



पांच वेटें आहेत. आणि त्यांतून खाज्यापाण्याच्या खाड्या असून त्या चिखलानें भरलेल्या आहेत. ओहटीच्या वेळीं हींवेटें पांच दिसतात, परंतु भरती आली ह्मणजे जिकडे तिकडे पाणी भरून सात होतात."— यावरून हल्लींच्या मुंबईचा व पूर्वीच्या मुंबईचा जमीन अस्मानाचा भेद आहे असे स्पष्ट दिसून येते. त्यावेळीं सध्याच्या प्रमाणें एथें मोठे वाडे व वंगले नव्हते. खिडक्यांस काचीच्या भिंगांवद्दल कालवांच्या शिंप्यांचीं भिंगें करून लावीत. असलीं भिंगें लावलेल्या खिडक्यांचीं घरे काहीं वर्षां मागे एथें किरिस्तांव लोकांची होती.

मुंबई शहर हें स्थलसंकोचामुळेच केवळ निरुष्ट होतें असें नाहीं; परंतु एथील लोकांस अनेक उपद्रव होऊन अल्पायुषी होत, त्यामुळे हें उदयास येत नसे. जे इंग्रज एथें येत ते दोनचार वर्षांचे आंत नाहींसे होत. त्यामुळे अर्थातच याचें काय कारण असावें याचा विचार करणें त्यांस भाग पडलें. त्यावेळीं जरी इंग्रज लोकांची संख्या या टापूंत थोडीच होती, तरी त्यांमध्ये स्वभावतः विचारी आणि स्वकार्य सिद्धीस नेण्याचा अभिमान वाळगणारे बरेच गृहस्थ होते; त्यांनीं लोकांमध्ये भलतेच रोग उद्भवण्याचीं कारणें शोधण्याचे प्रयत्न मांडिले. त्यांत कित्येकांनीं अशी कल्पना काढिली कीं, शहरांत जिकडे तिकडे खारें पाणी सांचलेलें असतें, आणि ओहट लागली ह्मणजे त्यापासून जो गंध निघतो तेणेंकरून मनुष्यांस विकृति होते. तर ह्या पाण्याचा वंदोवस्त केल्याशिवाय मुंबईत वास्तव्य करणें कठीण; असा निर्णय करून मुंबईसरकारानें सुमारे सन १६८५ त मुख्य कंपनीसरकारास इंग्लंड एथें लिहून पाठविलें कीं, मुंबईतील खाड्यांचा वंदोवस्त केल्यावांचून लोकांची ह्या शहरांत वस्ती होणें कठीण, तर ह्या खाड्या वुजवून टाकण्याची परवानगी असावी. हा त्यांचा अर्ज मोठ्या जरूरीचा होता तरी त्याचें समर्पक उत्तर येण्यास पुष्कळ वर्षे लागलीं. सन १६८५ पर्यंत मुंबईत डेप्युटी गव्हर्नर व दुसऱ्या कामगारांच्या नेमणुका सुरतेच्या वखारीच्या अध्यक्षकडून होत असत. त्यावेळीं मुंबई ही सुरतेच्या अंमलदारांच्या हाताखाली होती. पुढें सन १६८६ त सर्व अधिकार मुंबईच्या गव्हर्नरास देऊन मुंबईत इंग्लंड देशांतून गव्हर्नराची नेमणूक होऊं लागली. ज्यावेळीं सुरतेहून कामगार

लोकांची मुंबईवर नेमणूक होई, त्यावेळीं ते हवेच्या उपद्रवामुळेच एथें येण्यास कांकू करीत होते असें नाहीं, परंतु एथें आल्यावर त्यांस खाण्यापिण्याची व सर्व प्रकारची आपदा भोगावी लागे. ह्मणून मुंबईत जाऊन राहावें ह्मणजे संकटांत जाऊन पडावें असें त्यांला वाटे. आणि अद्याप तरी कित्येक आमचे लोक मुंबईत येण्यास भितांत तितके दुसऱ्या देशांत जाण्यास भीत नाहींत. याचें कारण मुंबईची हवा वाईट असें जें एकदां त्यांला माहित होतें तेंच ते दांतीं धरून वसले आहेत.

आसपास खाजणें असल्यामुळे हवा सर्द व रोगी होती, आणि एथें वस्ती करणाऱ्या लोकांत अनेक तऱ्हेचे रोग उत्पन्न होत असत. आणि जमीन चांगली नसल्यामुळे धान्य वगैरे फार पिकत नसे. मुंबईतील हवेविषयीं एक प्रथमच आलेला इंग्रज असें लिहितो,—“ मुंबईतील राहणाऱ्यांचें आयुष्य दोन चातुर्मास झाले ह्मणजे संपलें असें समजावें.” व कित्येक हीस “यमपुरी” असें ह्मणत. इतकी एथील हवा नाकारी होती. परंतु आतां पाहा तींत किती फेर पडला! कित्येक इंग्रज बाहेर गांवांतून हवा पालटण्या करितां मुंबईस येतात. हल्लीं मुंबईतील हवा केवळ निरोगी नसण्याचें कारण फक्त लोकांची गर्दी; जमिनीचा व हवेचा गुण नव्हे. समुद्रास मार्गें हटवून तें स्थळ सुपीक व मनुष्यास राहण्या जोगें प्रशस्त व निरोगी करणें आणि त्यापासून लक्षावधि रुपये उत्पन्न करणें हा केवढा भगीरथ प्रयत्न!

मुंबईत रोग उद्भवण्याचीं अनेक कारणें होतीं त्यांतील हें एक होतें. त्यावेळीं शेतांस व माडांस मासळीचें खत घालीत असत. त्यास कुटा असें ह्मणत. आणि हा कुटा घातला ह्मणजे शेतांतून व बागांतून दुर्गंधी सुटे. त्यामुळे लोकांस उपद्रव होतात असें मनांत आणून सरकारानें त्यांस मासळीचें खत घालण्याची सन १७२० त मनाई केली. आणि या बदल शेणाचें खत घालावें असें ठरविलें. यामुळे कित्येक शेतकरी व वाडीवाले आपलें उत्पन्न बुडालें ह्मणून आपआपलीं ठिकाणें सोडून साष्टीस व ठाण्यास गेले. मग याविषयीं कंपनी सरकारास कोर्ट आफ डैरेक्टर्स पर्यंत लिहावें पडलें. माहिम, वरळी वगैरे ठिकाणांतील सर्व शेतकरी व वाडीवाले मिळून सरका-



रास असा अर्ज केला कीं, आह्वास वहिवाटी प्रमाणें झाडांस खत घालण्याची परमाणगी दिली असतां सरकारास १०,००० रुपये देऊं, परंतु तोही अर्ज सरकारानें नाकबूल केला. मग निरुपायं होऊन लोक पूर्ववत् शेती करायस लागले. बहुधा लोक आपआपल्या नफ्याकडे पाहातात, लोकांच्या कल्याणाकडे पाहात नाहींत. परंतु सरकारास या गोष्टीचा विचार ठेवावा लागतो.

ह्यावेळीं जे इंग्रज कामगार व गोरे शिपाई एथें होते ते बहुतकरून खाण्या पिण्याचा व सर्व प्रकारचा वेहद स्वच्छंदपणा ठेवीत, त्यामुळें त्यांस अनेक उपद्रव होऊन ते मरत. जरी त्यांस औषधोपाय करायस इंग्रजी डाक्टर असत तरी ते आपआपल्या घरीं असल्या मुळें डाक्टराच्या सांगण्याप्रमाणें पथ्यपाणी न करितां जीवावर उदार होऊन मनास येईल त्याप्रमाणें वागून आपला नाश करून घेत. आणि वास्तविक पाहिलें असतां मनुष्यानें खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेविला नाहींतर त्यास अनेक व्याधि होऊन ते अल्पायु होतात. हें लक्षांत आणून सन १६७६ त सुरतेतील वखारीच्या मुख्यानें मुंबईच्या गव्हर्नरस मुंबईत एक लहानसें इस्पिटाल ( दवाखाना ) बांधण्याचा हुकूम पाठविला. त्यांत असें सुचविलें होतें कीं हें बांधायस चार हजार रुपयांपेक्षा अधिक द्रव्य खर्च करूं नये, अणखी त्यांत सुमारे सत्तर रोग्यांचा समावेश होई इतकें मोठें बांधावें; व त्या बदल सरकारास दरसाल एक हजार रुपयांवर खर्च बसूं नये असें करावें. आणि हें इस्पिटाल तयार होई तोंपर्यंत किल्ल्यांत एकाद्या साधारण हवेलींत इस्पिटलाची योजना करून रोगी लोकांस त्यांत नेऊन ठेवावे. मग लागलेच दुसऱ्या वर्षी इस्पिटाल बांधून तयार केलें. आणि असें सांगतात कीं, तेव्हांपासून गोरे लोकांत मृत्यूच्या फेऱ्या कमी होत चालल्या.

सन १६९९ त इंग्रज लोकांत आपआपसांतच सर्व गोष्टींची अंदाधुंदी चालली होती. आणि त्यांत मुंबईत पटकीचा वाखा उडवून पुष्कळ लोक मरूं लागले. या वेळीं एतद्देशीय लोकांची फारच नासाडी झाली. आणि गोऱ्या पलटणी पैकीं ७६ लोक मात्र जीव धरून राहिले. अशा दुःखांत मोठें तुफान सुटलें. आणि ह्या अवधंड्यामुळें मोठाच अनर्थ झाला. शेते, वाड्या, घरे दारे, दाणा धान्य यांचा फारच नाश झाला. आणि फुटलेल्या



जहाजांची तर संख्या वेसुमार होऊन गेली. यावेळीं सुरत एथील वखारीच्या मुख्यास सरजान गेयर मुंबईचे गव्हर्नर यांनीं पत्र लिहिलें होतें त्यांत ते असें लिहितात “ एथील लोक पादचारी आहेत. वसायाजोगा मुंबईत एकच घोडा असून गाडीस जुंपायाजोगी बैलांची एक जोडी आहे. ” ( ही मोठ्या सुरती बैलांची होती ). त्यावेळीं गव्हर्नर व कौन्सलर लोक देखील अशा बैलांच्या गाड्यांत वसून फिरत.

सन १७०० मध्ये जेव्हां गव्हर्नर सर निकोलास वेट आपल्या हुद्याचा अधिकार चालवायास या वेटावर प्रथमच आले, तेव्हां मुंबईची स्थिति पाहून सुरतच्या अंमलदारांस या प्रमाणें लिहिलें होतें “ हें अति दरिद्री मोडकळीस आलेलें असें एक वेट आहे. ” त्यावेळीं मुंबई कोणत्या प्रकारची होती हें सुढील गोष्टीवरून समजेल. इराणच्या बादशाहाच्या तर्फेनें मुंबईत एक मोठा सावकार जहाजावर माल घेऊन आला होता. आणि तो शहरांत उतरण्याची तजवीज करी, परंतु मुंबईचा कमीपणा त्याच्या दृष्टीस पडेल आणि आपला बोज कमी होईल, असें मनांत आणून डेप्युटी गव्हर्नर यानें तो शहरांत न यावा ह्मणून अनेक युक्ति काढिल्या होत्या. त्यावेळीं सनदी इंग्रज कामगारांपैकीं सरकारी काम चालविण्याजोगे सगळे कौन्सलदारांसुद्धा आठ असामी होते. त्यावेळीं इकडून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस असें पत्र लिहून गेलें होतें. “आक्टोबर महिन्याच्या अखेरी पर्यंत आमच्या मदतीस जर कोणी येऊन पोहंचले नाहीत तर आमचा एथें टिकाव होणें कठीण.”

इंग्रज लोक यावेळीं मोगल सरकारास व मराठी राजांस फार भीत होते. आणि त्यांचें उणें बोलायास त्यांस फार विचार पडे. औरंगजेव मरण पावल्याचें वर्तमान मुंबईच्या गव्हर्नरास कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस कळवावें पडलें, तेव्हां तें उघडपणें लिहायास त्यास संकोच पडल्यामुळें, त्यानें ही बातमी लाक्षणिक भाषेत लिहून कळविली. हें पत्र यांनीं ता० १ माहे मार्च सन १७०७ त लिहिलें होतें, त्यांत असा मजकूर होता. “ पृथ्वीच्या या भागाचा सूर्य मावळला. आणि दुसऱ्या प्रतींतील तारा त्याच्या नजीक असल्यामुळें त्याच्या स्थानीं वसला, आणि जरी प्रथम प्रतींतला तारा दुसऱ्या प्रदेशांत

आहे तरी तो आपला प्रकाश पाडाय़ास प्रयत्न करील असा संभव आहे.” यांतील अर्थ इतकाच कीं, औरंगजेब बादशाह मरण पावला; त्याचा धाकटा पुत्र आजीम गद्दीखर वसला, परंतु त्याचा वडिल पुत्र मोआझीम बापाचें तक्त स्वाधीन करून घेण्यास येणार.

शिवाजीचाही या लोकांस फार दरारा होता. शिवाजी मेल्याचें वर्तमान सन १६८० डिसेंबर महिन्याच्या १३ व्या तारिखेस मुंबईतील गव्हर्नर यांनीं बंगाल्यांतील वखारीच्या मुख्यास लिहून पाठविलें, तरी त्याची खातरी होईना. त्यांला हा कोणी अमर प्राणी आहे असा भास होई.

बंगाल्यांतील मुख्य कामगार मुंबईस याप्रमाणें लिहितो. “ शिवाजीच्या मरणाची बातमी इतक्याखेपा उडाली, त्यामुळें लोकांस हा अमर आहे असें वाटतें. त्याच्या पराक्रमाच्या सूर्याचा लोप होईल तेव्हांच तो मेला असें वास्तविक समजावें. असें ह्मणतातकीं त्याच्या मागूखा पराक्रमी, यत्ने, मागून, राज्यकारगार, चालियणार कोणी नाही. ”

जरी वरळीचा बांध कोणत्या वर्षी बांधाय़ास प्रारंभ केला, कोणत्या वर्षी तो बांधून समाप्त झाला, व तो बांधाय़ास किती वर्षे लागलीं आणि किती द्रव्य खर्च झालें याचा कागदोपत्रीं कोठें बराबर लेख सांपडत नाही, तरी तो सन १७७६ आणि १७८० ह्या वर्षांत गव्हर्नर हार्नबी साहेबांच्या कारकिर्दींत बांधिला असें बहुतेक सांगतात. ह्या प्रकरणीं जो पुढें वखरीचा भाग उतरून घेतला आहे त्यावरून तर हा इंग्रजांनं बांधिला इतकेंच ठरतें. ह्याविषयीं दुसरें कोणी असें सांगितलें कीं, हार्नबी साहेबांनं ह्या निरुपयोगी वेटाची सुधारणा करण्यासाठीं हा बांध बांधण्यांत निरर्थक पुष्कळ द्रव्य खर्च केलें ह्मणून ( कोर्टआफ् डैरेक्टर्स ) मुख्य कंपनी सरकाराची यांजवर थोडी इतराजी झाली. परंतु ह्या गोष्टीस कांहीं आधार सांपडत नाही. हा बांध दगडांनीं बांधलेला असून त्याची लांबी सुमारे पाव कोशां आहे. याचें हार्नबी व्हेलार्ड असें नांव अद्याप प्रख्यात आहे. त्या वेळच्या एका सुतारानें मुंबईवर कांहीं श्लोक रचिले होते त्यांत हा पुढील श्लोक सांपडला. त्या वरून हा कंपनी सरकारांनच बांधिला असें सिद्ध होतें.

बांधीलादरयांतसेतुजइसाश्रिरामेंलंकेवरी ॥

मोठाहुन्नरजांगळाखरचिलेंद्रव्यासिकोटीवरी ॥

केलीवाटसपाटखाडिअवघीवुंजूनितीटाकिली ॥

जेठायीं मगतीमहाभगवतीलक्ष्मीतैस्थापिली ॥ १ ॥

या श्लोकांत इंग्रज लोकांची जी स्तुति केली आहे ती यथायोग्य आहे. पाहा ! एक हा वरळीचा बांध बांधिल्यानें सर्व मुंबईची रचना फिरून गेली. ही किती अलौकिक कल्पना ! ज्या खाडीमुळें अर्धी मुंबई पाण्यांत होती तिचा एकदम वंदोवस्त करून टाकिला, आणि मुंबई ही एक लंकाच करून सोडिली. हें बेट मराठे, मुसलमान, व पोर्तुगीझ लोकांच्या हाताखालीं इतका काळ होतें; परंतु कोणासच ही युक्ति सुचली नाही व एवढें द्रव्य खरचण्याचा हिण्या झाला नाही. त्यांचा हेतु हाच होता कीं, देश काबीज करून त्यांत जें द्रव्य सांपडेल तें हरण करवें, आणि आपण सुखाचा उपभोग घ्यावा, दुसरें काहीं नाही. राजा देईल तें रयतेनें मुकाट्यानें खावें, बोलेल तें निमुटपणीं ऐकावें, सांगेल तेथें राहावें आणि करील तें पाहावें. अशी त्यांची वहिवाट होती.

कोणा एका वृद्ध भंडार्यानें दुसरें असें सांगितलें कीं, त्याकाळीं एथें एक सधन मडम होती तिणें हा बांध बांधविला. याला काहीं वरावर आधार सांपडत नाही. परंतु मुंबईत पुष्कळ वर्षांमागे निसबिट मडम नांवाची एक द्रव्यवान् बाई होती, हें खरें आहे. तिच्या संपत्तिविषयीं असें सांगतात कीं, सुमारें मुंबईतील एक चतुर्थांश जमीन तिच्या स्वाधीन असून तिनें माजगावांस पोर्तुगीझ लोकांचें एक मोठें देवालय बांधिलें. कोटांत व माजगावांत तिच्या भ्रताराच्या नांवानें बांधलेले अद्याप “ निसबिट लेन्” असे दोन रस्ते आहेत. यावरून ह्या बाईनें हा बांध बांधावयास कंपनी सरकारास मदत केली असावी, असें वाटतें.

झातारपाखाडी, उमरखाडी, माजगांव, माहीम, हीं ही अलाहिदा बेटें असून मधून लहान खाऱ्या पाण्याच्या खाड्या होत्या. जिला आल्ली पायधुणी झणत असतों तेथून ही सलग खाऱ्या पाण्याची खाडी होती, आणि भ-



रती आली हणजे भेंडी वाजारापासून चिंचवंदर पर्यंत पाणी भरून जाई. ह्या जाग्यास पायधुणी असें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वी मा-हीम, वरळी, व माटुंगें एथून लोक येऊन ह्या खाडींत पाय धुऊन मुंबईस ये-त, हणून तीस “पायधुणी” असें नांव पडलें.

समुद्राचें पाणी शहरभर पसरलें होतें तें वरळीचा बांध बांधून बंद केलें इतकेंच नाही; परंतु मुळच्या खाड्या होत्या त्यांत नळ बांधून शहरांतील पाव-साचें, मोऱ्यांचें, व न्हाण्यांचें सगळें पाणी त्या नळांत सोडून तो वरळीच्या खाडीस मिळविला आहे. हा नळ सुमारे पुरुष दीड पुरुष ओंड असून चा-र हात रुंद आहे. हा थेट मार्किटाच्या मागून डोंगरीच्या खालून काढिला आहे तो भेंडी वाजाराच्या मागल्या बाजूनें रस्त्याच्या मधून सलग वरळीच्या खाडीस नेऊन मिळविला आहे. भेंडीवाजारामागे व मार्किटामागे जे नळ आहेत ते कांहीं वर्षांपासून उघडे होते, परंतु हल्लीं त्यांपासून लोकांस इजा हो-ऊं लागल्यामुळे ते आच्छादिले आहेत. ह्यास्थळास नळ हेंच नांव पडलें आहे. महालक्ष्मीस जातानां हा नळ शेतांमधून वरळी पर्यंत कसा नेला आहे तो स्पष्ट दिसतो. हा बांधून भरतीच्या पाण्यास खेळायस मार्ग ठेविल्यामुळे वरळीचा बांध टिकला आहे, नाही तर तो उधाणाच्यावेळीं पाण्याच्या जोरानें को-सळून गेला असता. बांधाच्या शेवटीं जेथें समुद्राच्या पाण्याचा व शहरांतल्या पाण्याचा संयोग झाला आहे तेथें चुनेगच्ची सांकव बांधिला आहे, व खालून आंत पाणी यावें हणून कळसूत्र करून त्यांत दरवाजा केला आहे. त्यांतून भरती-च्यावेळीं वेतवारच पाणी आंत येतें, आणि ओहट लागली हणजे शहरांतिल पाणी जाऊन समुद्रास मिळतें. हे दरवाजे हवे तेव्हां उघडावे व बंद व्हावे असें केलें आहे. ही कृति स्वतः जाऊन पाहिल्याशिवाय बराबर लक्षांत यावयाची नाही. आलीकडे दहा पंधरा वर्षांपासून रस्त्यांमधून नवे नळ खणून लोकां-च्या वापराचें सर्व पाणी नळास लावून दिलें आहे, परंतु हे सर्व नळ वरून आच्छादिले आहेत. याप्रमाणें मुंबईत आंतून नळ बांधून पाणी नेलें नाही अ-सें स्थळ सांपडणें कठीण. एथील कित्येक ठिकाणची जमीन व रस्ते बाहे-

रून स्वच्छ व निर्मळ दिसतात, परंतु ते हात दीड हात खोल खणले असतां त्यांचा प्रकार कबरी सारखा दृष्टीस पडेल.

कुलावा हे एक मुंबईच्या दक्षिणेच्या शेवटास लहानसें ओसाड बेट असून ठोरे चरण्याचें ठिकाण होतें, तेथें फक्त कोळी लोकांची वस्ती होती. ते लोक भाजी पाला उत्पन्न करीत, व मासळी विकून निर्वाह चालवीत असत. तेथें जाण्यास लहानशी तर लागत असे. ही खाडी कंपनी सरकारानें सन १८३८ त पूल बांधून व भर घालून मुंबईस मिळविली. पूर्वी इंग्रज लोक एथें शिकारीस जात असत, व हरणें आणून सोडीत. सन १७२८ त सगळा कुलावा सालिना १३० रुपये सरकारास दावे असें ठरवून खंडास दिला होता.

डोंगरी व चिंचवंदर यांच्या खालीं समुद्राचें पाणी सर्वत्र भरल्या मुळें वरील जागा वस्ती करण्यास निरुपयोगी असें मानून सरकार गरीब गुरीव लोकांस झोंपड्या बांधायास देई. परंतु प्रस्तुत त्या जाग्याचें मोल सैन्यापेक्षांही अधिक वाढलें आहे. सद्यः ही जागा दर काठीस हजार पंधराशें रुपये दिल्यानें ही सांपडणें कठीण पडतें. थोडक्याच वर्षांमागें आमच्या एका स्नेह्यानें सुमारे पांचशें रुपये देऊन लहानसें मोडकें घर चिंचवंदरावर घेतलें होतें, त्याची किंमत आज पांच हजार रुपये देण्यास व्यापारी लोक तयार आहेत, तरी ते तो विकीत नाहीं. एतद्देशीय व्यापारी लोकांचें मुख्यस्थान मशीद वंदरापासून चिंचवंदर व डोंगरी पर्यंत. उद्योगाची खाण — दुकानाचा थाट — घरांची दाटी — मनुष्यांची गर्दी — अनेक तऱ्हेच्या मालाची रहदारी — नवघण्यांचा कलकलार — खटाऱ्यांचा घडघडाट — मजूर लोकांच्या आरडा ओरडी — व अनेक तऱ्हेच्या मालानें भरलेल्या वखारी या ठिकाणीं पाहाण्यांत येतात. हा सर्व प्रकार एथें जाऊन एक क्षणभर उभें राहिलें असतां दृष्टीस पडतो. मुंबईतील सर्व ऐश्वर्य व कोट्यावधि रुपयांचा व्यापार तो सगळा एथें होतो. बोरी-वंदरापासून डोंगरीच्या शेवटापर्यंत सर्व जाग्यांत बहुत करून कच्छी, मुसलमान, इस्त्रायल, मेमण, खोजे, लवाणे व दुसरे व्यापारी लोक राहातात. दक्षिणी लोकांची वस्ती कोठें पातळ. एथें कोळ्यांची ही वस्ती बरीच आहे. त्यांत कित्येक सधन असून त्यांनीं मोठमोठालीं घरे बांधिली आहेत. सर्व मुंबई

शहरांत सुमारे दहा हजार कोळी आहेत असे अनुमान केले आहे. त्यांच्या पुरातनपासून चाललेल्या ठिकाणावरून हे लोक एथचे मुळस्थायिक होते असे प्रमाण पटते.

मुंबई बेटाच्या नैर्ऋत्य दिशेच्या शेवटास टेंकडी आहे तीस वालुकेश्वर ह्मणतात. ही ही पूर्वी मुंबईपासून सुटी होती असे कित्येकांचे ह्मणणे आहे. हा डोंगर पूर्वी केवळ ओसाड होता, आणि कित्येक मुंबईतील श्रीमान् व सरकारी कामगार लोकांस त्याचा कांहीं कांहीं भाग घोड्यांस व ढोरांस गवतासाठी फुकट मिळाला होता. सन १७२८ त हा ही सगळा डोंगर सालिना १३० रुपये सरकारास द्यावे असा कौल करून दिला होता, असे सरकारी दस्त-रावरून समजते. ह्या डोंगराची कांहीं जमीन खारवी लोकांनी भाड्याने घेऊन त्यांत शिराळी, कांकड्या, भेंडे, मकेचीं कणसे, गवारी, वालपापडी, वांगी इत्यादि भाज्या लावीत असत, त्या वेळीं ह्या सर्व डोंगराचे उत्पन्न दोनशें तीनशें रुपये होणे देखील मुष्कील पडे. दिवसाचे देखील वालुकेश्वरी जाण्यास लोक भीत. एवढी ही जागा रानवट होती. वालुकेश्वराच्या अगदीं शेवटच्या टोंकास दांडी ह्मणतात. तेथे गव्हर्नर साहेबाचा सरकारी वंगला आहे. त्याच्या लगत पूर्वी खुद वालुकेश्वराचे देवालय होते. हे देऊळ फार पुरातन होते. हे सुमारे सहाशे वर्षांमार्गे केवाजी राणा ह्मणून मराठी सरदार होता त्याने बांधिले होते असे सांगतात. परंतु त्यास कांहीं आधार सांपडत नाही. हा सरदार कदाचित् भीमराजाच्या कारकिर्दीतील असावा. कांहीं वर्षांमार्गे या देवळाचा पाया दिसत होता. परंतु हल्ली तो सर्व खणून काढून त्या जाग्यावर वुरूज बांधित आहेत. दांडीच्या शेे दीडशे हातांच्या अलिकडच्या भागांत लहानशी सपाटी आहे तेथे सध्याचे वालुकेश्वराचे व दुसरीं दहावीस देवालये आहेत. आणि आसमंतात् पन्नास पाऊणशे धर्मशाळा आहेत. तेथे ब्राह्मणांची वस्ती आहे व मध्यभागी मोठे तळे आहे, त्यास वाणगंगा असे ह्मणतात. ह्या तळ्याचे पाणी सर्व लोक वापरतात. हे मुंबईतील महाजन लोकांनी वर्गणी करून बांधिले होते असे सांगतात. सन १८६२ त हे उपसून यांतील चिखल वगैरे काढून साफ करावे ह्मणून सरकाराने पाणी उपसायास तीनशे



चारशें वेगारी व दोन वंव लाविले होते. हे लोक एकसारिखे एक माहिना खपत, परंतु त्यांच्यानें तें सगळें पाणी आटववलें नाहीं. शेवटीं मृगाचा पाऊस पडून सर्व चिखल आणि पाणी एकच होऊन फिरून तळ्यांत जाऊन पडलें. आणि सगळा खर्च व्यर्थ गेला.

वालुकेश्वराविषयीं हा पुढील वृत्तांत कांहीं वर्षांमागे ज्ञानोदयांत छापिला होता. आमच्या कोणत्याही पुरातन गोष्टींचा शोध करायस लागलों असतां त्यांत कांहींना कांहीं तरो विलक्षण वृत्तांत सांपडायचाच; त्यामुळें भरतखंडाचा वरावर इतिहास सांपडतच नाहीं. ह्मणून आहो कांहीं लिहिलेलें द्विपांतरांतील लोक सप्रमाण आहे असें मानीत नाहींत.

“वालुकेश्वर, याचा बरोबर उच्चार वालुकेश्वर. या नांवाचा अर्थ असा आहे कीं, रतीचें लिंग. हें लिंग रामस्थापित आहे, दुसऱ्या लिंगांप्रमाणें मानवस्थापित नाहीं असें ह्मणतात. याविषयीं अशी कथा आहे कीं, राम अयोध्येहून लंकेकडेस जाण्यास लक्ष्मणासहित निघाले, आणि वालुकेश्वराच्या दांडीवर समुद्रकांठीं आले. प्रत्यहीं रामाचा असा नेम असे कीं, काशींतून नवें लिंग लक्ष्मणाकडून आणवून पुजावें, परंतु ज्या दिवशीं या जागीं राम आले त्या दिवशीं लक्ष्मणाला काशीहून येण्यास उशीर लागला, सबब रामानीं वाळूचें लिंग करून पूजिलें. आणि तें तेथेंच स्थापिलें, इतक्यांत लक्ष्मणही येऊन पोहंचले. तेव्हां लक्ष्मणांनीं जें लिंग काशीहून आणिलें तें वालुकेश्वरीं स्थापिलें. ह्मणून जाला हल्लीं वालुकेश्वर ह्मणतात, तो लक्ष्मणेश्वर आहे. आणि वालुकेश्वराचें स्थान वालुकेश्वराच्या दांडीवर होतें. जें लिंग रामानें तेथें स्थापिलें तें हल्लीं अढळत नाहीं. आणि हें नाहींसें होण्याचें कारण कांहीं मोठेंच असावें. कित्येकांनीं भलतीच गोष्ट उठविलेली आहे; ती अशी कीं, जेव्हां फिरंग्याचें राज्य चालू झालें, तेव्हां त्या म्लेंच्छ राज्याचा कंटाळा धरून तें लिंग गुप्त झालें. आणि त्या दिवसापासून याविषयीं कोणी कांहीं ऐकिलें नाहीं. कोणी यापेक्षां संभव होण्याजोगी गोष्ट सांगतात कीं, तें फिरंग्यानें फोडिलें व तें मोठें देऊळ ही पाडिलें. हल्लीं त्या मोठ्या देवळाचा जवरदस्त चौथरा दृष्टीस पडतो. ह्यावरून असें दिसतें कीं, त्या देवळाचें काम फार

च मोठे असावे. हे देऊळ मोडल्यापासून लक्ष्मणेश्वरालाच वालुकेश्वर ह्मणू लागले. तेथे रामाला तहान लागली ह्मणून त्यांनी भूमीत वाण मारून पाणी उत्पन्न केले, आणि ते पिऊन संतोष पावले. हे उदक वाणाने उत्पन्न केले ह्मणून त्याला वाणतीर्थ, वाणगंगा, अथवा वाणाच्या योगाने पाताळांतील भोगावती वर निघाली ह्मणून पाताळगंगा असे ही ह्मणतात. मग राम तेथे थोडेवेळ विश्रांति पावून लंकेस गेले." वालुकेश्वरमहात्म नांवाचे एक संस्कृत पुराण आहे त्यांत ह्या देवालयाचा मोठा चमत्कारिक वृत्तांत लिहिला आहे. त्यांत सरदारहु मजकूर असून दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी आहेत. गौतमऋषीचे आगमन, लिंगाची स्थापना इत्यादि मोठीच कथा आहे. परंतु हे कोणत्या शकांत झाले याविषयी कांहींच नाही. त्यामुळे हे सर्व निरूपयोगी झाले आहे.

सध्याचे वालुकेश्वराचे देवालय रामाजीकामत यानांवाच्या शेणवी गृहस्थाने सुमारे १५० वर्षांमागे बांधिले होते. रामाजीकामत यांस इसवी सन १७२८ त देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मरणाच्या पंधरा वीस वर्षांपूर्वी हे देवालय बांधिले असावे. वालुकेश्वराची जमीन ह्या गृहस्थास सरकारांतून इनाम मिळाली होती असेही सांगतात. परंतु हे गृहस्थ त्यावेळीं मोठे प्रख्यात होते, हे वास्तविक आहे. कारण सन १७१८ मध्ये कोटांतील इंग्रजांच्या मोठ्यादेवळाची अर्चा झाली, त्याचा वृत्तांत सुरतचे गव्हर्नर यांस रेवरेण्ड मिस्टर काव याने लिहून पाठविला आहे. त्यांत तो असे लिहितो कीं, हासमारंभ पाहण्यास रामाजी व त्याच्या जातीचे गृहस्थ पुष्कळ आले होते. रामाजी कामत हे त्यावेळच्या एतदेशीय लोकांच्या लष्करावरील मुख्य सरदार होते. शेणवी हे बहुधा गोमांतक प्रांतस्थ. फिरंगी लोकांचे वसई सुभ्यांत व मुंबईवेटांत प्राबल्य झाले तेव्हांपासून ते रोजगाराच्या किंवा व्यापाराच्या संबधाने वसई व साष्टी एथे येऊन राहू लागले. व कांहीं पेशव्यांच्या कारकिर्दीपासून वसईस येऊन राहिले. फार दिवसांपासून बहुतेक शेणवी मुंबईत प्रख्यात व्यापारी होते. आणि हल्लीं गोमांतकांत व्यापारी झटले ह्मणजे शेणवी गृहस्थच. तेथे हे लोक पोर्तुगाल, चीन, इत्यादि देशांतील व्यापार करितात. मध्यम प्रतीचे लोक कर्नाटक, राजापूर, मुंबई, दमण यांशीं व्यापार करून व दुसराही साधारण व्यापार क-



रितात. ज्या वेळीं ह्यांच्या व्यापाराचा मुंबईत भरभराट होता, व त्यांस सर-  
कारांत मोठ्या असाम्या होत्या त्यावेळीं त्यांनीं मुंबईत पुष्कळ देवालये बांधिलीं.  
वालुकेश्वराचें देवालय, भुलेश्वराचें देवालय, माहिमचें ठाकुरद्वार, कोटांतील  
व्यंकटेशाचें देवालय, इत्यादि पुष्कळ देवालये ह्यांनीं बांधिलीं. त्यावेळीं यालो-  
कांची एथे मोठी चढती कळा होती.

वालुकेश्वराच्या दांडीवर सरकारी बंगला आहे. त्यांत कधीं कधीं गव्हर्नर  
साहेब जाऊन रहात असतात. तेथे नेहमी संत्रीचा पाहरा असतो व भलत्यासच  
परमाणगीशिवाय आंत जाण्याची बंदी असत्ये. श्रीमंत लोक गरमीच्या दिवसांत  
वालुकेश्वरीं जाऊन धर्मशाळांमध्ये रहातात. व कित्येक हवेसाठीं एथे बार-  
मास असतात. वालुकेश्वराच्या देवळाच्या भोवतालीं वडेलोकांनीं हणजे वाणी,  
भाटे, परभू, सोनार, शेणवी, ब्राह्मण, इत्यादि हिंदू गृहस्थांनीं दोन दोन तीन  
तीन मजली धर्मशाळा बांधल्या आहेत. त्यांस धर्मशाळा असें नांव आहे खरें,  
परंतु वास्तविक पाहिलें असतां त्या धर्मशाळा नाहींत. हे सुखवस्तू जाऊन  
रहायाचे बंगले आहेत. ह्यांत जाऊन रहायास गरीब गुरिवांस तर विलकुल  
सांपडतनाहीं. ह्या धर्मशाळा नेहमी बंद केलेल्या असतात. एकाद्यास शरीरप्रकृति  
सुधारण्यासाठीं महिना दोन महिने जाऊन यांत रहावयाचें असलें तर मालकाचें  
मोठें आर्जव करावें पडतें. आणि असें केल्यानें तरी सर्वास रहाण्याची परवानगी  
मिळत्ये असें नाहीं. तो आर्जव करणारा मालकाचा स्नेही असून कांहीं जिनगी-  
वाला असला पाहिजे. श्रीमंत लोक नांवासाठीं धर्मशाळा बांधितात, आणि आपण  
जाऊन तेथे खुशाल रहातात. धर्मशाळा हटली हणजे ती सर्वास मोकळी अस-  
ली पाहिजे. गरीब व पांथस्थ लोकांसाठीं धार्मिक लोक घरे बांधून त्यांस धर्म-  
शाळा असें नांव देतात. आणि त्यासर्वकाळ उघड्या ठेवितात. धन्यांच्या त्यांवर इ-  
तकाच हक्क असतो कीं, त्यांनीं त्यांची वेळोवेळ उस्तवारी करावी. वास्तविक शा-  
स्त्र हटलें तर असें आहे कीं, धर्मशाळेंत मालकानें जाऊन एक रात्रही राहूनये.

तीस वर्षांमागे एका गृहस्थाचा वालुकेश्वरीं डोंगराचा तुकडा होता, तो चार-  
पांचशें रुपये घेऊन कोणास तरी विकून टाकावा हणून तो गिऱ्हाईक



शोधी, परंतु त्या किमतीस तेवढा तुकडा घेणारा त्याला कोणी सांपडला नाही. परंतु तीच जागा आज तीस हजार रुपयांस मागितली असतां मिळत नाहीं. ज्या ठिकाणीं पूर्वी नुसतें गवत वाढत असे, तेथें आतां शेंकडो लाखो रुपये खर्चून हवाशीर बंगले व वाग उठविले आहेत; ज्यांमध्ये उत्तम प्रकारचे आंबे, शिताफळें, पोपनसें, पेरू, अंजिरे, इत्यादि उत्पन्न होत आहेत. सर्व मुंबई वेटांतील हवेपेक्षां एथील हवा मोठी आरोग्यदायक आहे. बहुतेक इंग्रज लोक एथें राहतात. या लहानशा टेंकडीपासून हल्लीं दरसाल १,५९,९६५ रुपये उत्पन्न होतात. प्रस्तुत वालुकेश्वराच्या डोंगरावर रिकामी जागा कोठें अढळत नाही. याठिकाणची हवा आणि पाणी महावलेश्वराच्या वरोवरीस मानितात. जें स्थळ पूर्वी कंगाल लोकांसाठीं सोडिलें होतें, तें आतां फक्त श्रीमंत लोकांसच रहावयास योग्य असें झालें आहे. वालुकेश्वराच्या डोंगराच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळीं नांवें आहेत. एका भागास खंवाळा, एका भागास गवाळ्याच्या तळ्यावरील डोंगर, एकास टांकरविल अशीं नांवें आहेत. आणि दांडीच्या शेवटच्या टोंकास शिरगुंडी म्हणतात.

चौपाटी, गिरगांव, याही ठिकाणांत कोठें पातळ वस्ती होती. आणि जिकडे तिकडे माड मात्र होते. शेतोडी, ज्या ठिकाणीं हल्लीं पांच पांच सहा सहा मजली पारशी लोकांनीं शेंकडो इमले उठविले आहेत, व इंग्रज लोकांस भाड्याने देण्यास इंग्रजी तऱ्हेचे डौलदार हवाशीर बंगले बांधले आहेत, ती सगळी शेतोडी जमीन असून तेथें वारमास चिखल असे, व कोठें कोठें गरीब लोक हलक्या प्रतीचा भाजीपाला उत्पन्न करीत असत. आणि ही जागा केवळ निरुपयोगी असें मानीत असत; परंतु ज्या धन्यांची ही जागा शंभर वर्षांमागे होती, ते जर आज जीवंत होऊन आले तर निःसंशय त्यांला अंसा भांस होईल कीं, आपण कोठें दिल्लीस किंवा लंडन शहरास जाऊन पोहंचलों.

चौपाटी, ज्या ठिकाणीं पूर्वी रान होतें, तेथें रमणीय वाग व बंगले उठविले आहेत व त्याच्या वाजूस हल्लीं एक सुताचा कारखाना तयार होत आहे. आणि जागोजागीं नव्या बंगल्यांचीं कामें चाललीं आहेत. समुद्राच्या वाजूस मोठमोठाल्या लांकडाच्या वखारी पडल्या आहेत, ज्यांमध्ये लाखो खंडी लांकडां-

चे ढोण एकावर एक रचून दिलेले आहेत; कीं त्यांवर नजर देखील ठरत ना-  
हीं. अशा वखारी एथें सात आठ आहेत. चौपाटीच्या पुढें डाव्या बाजूस लहान  
डोंगरी आहे तीस बाबूलनाथ असें म्हणतात. एथें महादेवाचें देऊळ आहे, तें  
पांडुशेट सोनार यांनीं बांधिलें होतें. सोनारलोक या वेटांत पोर्तुगोश्  
लोकांच्या कारकिर्दीपासून होते असें वाटतें. यांला सोनार म्हणतात, परंतु  
बहुधा हे सोनार काम करीत नाहींत. यांमध्ये सावकार व व्यापारी  
लोक पूर्वीपासून होते. यांत हल्लीं इंग्रजी शिकलेले सरकारी व सावकारी हपि-  
सांत चाकरी करणारे गृहस्थ बरेच आहेत. शंकरशेट हे यांमध्ये मोठे प्रख्यात  
होऊन गेले. बाबूलनाथाचें पाणी चांगलें आहे. एथें वैरागी व गोसावी लोक ने-  
हमी गांजा व भंग पिऊन पडलेले असतात, व कित्येक भंग पिणारे लोक एथें  
जाऊन गांजा व भंग, सांबाचा प्रसाद म्हणून मोठ्या आदरानें सेवन करितात.

चौपाटी आणि गिरगांव यांच्या मध्यभागीं शेट मंगळदास नथूभाई ह्या  
प्रख्यात वाणी गृहस्थाचा मोठा वाडा व वाग आहे. ह्या वाड्यास चार दर-  
वाजे असून मागच्या बाजूचे दरवाजे थेट शेतोडीच्या रस्त्यास लागले आहेत.  
एवढी ही जागा विस्तीर्ण आहे. ह्या वागेंत अनेक तऱ्हेचीं झाडे आहेत व  
जागोजागीं समुद्राची रेंती घालून मार्ग पाडिले आहेत. वागाची रचना  
इंग्रजी रिवाजाची असून वाड्यांत शेट मंगळदास हे नेहमी रहातात.  
यांत अमोलिक सामान भरलें आहे. हे नामांकित सावकार हिंदूलोकांच्या महा-  
जनांपैकीं एक गृहस्थ असून धर्मशील व उदार आहेत. यांनीं लोकोपयोगार्थ  
१,००० रुपये खर्चून मुंबादेवीच्या चौकीवर घड्याळ मारलें आहे. यांनीं मुलीं-  
ची शाळा घातली आहे व उद्योग शाळेस वीसहजार रुपये दिले आहेत. हे लो-  
क कल्याणार्थ आपल्या द्रव्याचा बराच उपयोग करितात. ह्या वाड्यांत जाऊन  
दोन घटिका बसलें असतां तहान भूक निवत्ये, इतकें हें स्थळ रमणीय आहे.

पूर्वीं मुंबईत जमीन सुपीक नसल्यामुळें धान्य वगैरे कांहीं उत्पन्न होत नसे  
असें सांगितलें आहे; परंतु वरळीचा बांध बांधल्यापासून व माहीमची खाडी वुज  
वून टाकल्यामुळें महालक्ष्मी, वरळी, परळ, माहीम, माटुंगें, एथें बरेंच भात पि-  
कूं लागलें. हें धान्य मुंबईच्या वस्तीस एक दिवसाची अन्नसामग्री होई इ-



तकें पिकते असें कित्येक लोकांचें लक्षणें आहे. याच प्रमाणें अनेक तऱ्हेच्या फळभाज्या व पालेभाज्या एथें उत्पन्न करितात.

मुंबई बेटाच्या पश्चिमेस किल्ल्यापासून सुमारें दोन कोशांच्या अंतरावर महालक्ष्मी आहे. एथें समुद्राच्या कांठीं लहानशी टेंकडी आहे, तीवर महालक्ष्मीचें देवालय आहे, व त्याच्या बाजूस मयत धाकजी दादाजी नामांकित परभू गृहस्थानें बांधिलेलें एक मोठें देवालय आहे. हें बांधायास या गृहस्थास ८०,००० रुपये खर्च झाला. या शिवाय दुसरीं दहावीस लहान लहान देवालये आहेत व आसपास श्रीमंत हिंदू गृहस्थांनीं बांधलेल्या धर्मशाळा आहेत. देवाळाच्या अलीकडे सुमारें ५० हातांवर फरसवंदी एक मोठें सुंदर पाण्याचें तळें आहे. तें सन १८२४ त ४०,००० रुपये खर्चून तुलसीदास गोपालदास यांनीं बांधिलें. याची आकृति जहाजासारिखी आहे. उष्ण काळांत लोक जाऊन यास्थळीं रहातात, एथील पाणी व हवा निरोगी असल्यामुळें रोगी लोक हवा पालटण्याकरितां एथें जातात. नवरात्राच्या दिवसांत नऊ दिवसपर्यंत सकाळ संध्याकाळ कित्येक लोक महालक्ष्मीच्या दर्शनास जातात. कित्येक पहांटेस उठून तळ्यावर स्नानसंध्या करून महालक्ष्मीचें दर्शन घेऊन सूर्योदयीं मुंबईस येतात; व कित्येक आपआपल्या धर्मशाळेंत जाऊन राहतात. श्रीमंत लोक एथून पाणी आणवून पितात. एथील ही धर्मशाळा मालकांच्या जिनगीप्रमाणेंच आहेत. ते लोक आपल्यास पाहिजे तेव्हां जाऊन त्यांत रहातात. कित्येक वर्षवर्ष, सहासहा महिने आपआपल्या धर्मशाळेंत जाऊन खुशाल रहातात.

महालक्ष्मीचें देवालय वरळीचा बांध बांधिल्यानंतर बांधिलें आहे. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कारण एथील एका मूलस्थायिक सधन परभू गृहस्था जवळ बखर आहे, तींत असें लिहिलें आहे की, इंग्रज सरकार वरळीचा बांध बांधित असतां तो एक दोन वेळां मध्येंच कोसळला आणि त्याचे सर्व श्रम व द्रव्य पाण्यांत गेलें. ह्या बांधाचें काम तपासणारा एक परभू गृहस्थ इंजिनेर होता त्यास एके रात्री स्वप्नांत महालक्ष्मीनें असा दृष्टांत केला कीं, माझी मूर्ति या वरळीच्या खाडींत आहे ती काढून माझे देवालय बांधशील तर हा तुमचा बांध तडीस जाईल ! मग त्या गृहस्थानें ती मूर्ति काढून घेतली आ-



णि तिची स्थापना केली. नंतर बांध तयार झाल्यावर सरकारांतून ही जागा वक्षीस घेऊन त्यावर देऊळ बांधिलें. या प्रकरणीं वखरींतील कांहीं भाग साद्यंत उतरून घेतला आहे तो मोठा चमत्कारिक आहे. ह्या प्रमाणें कांहीं मोठें कृत्य जुनें झालें ह्मणजे आमच्या लोकांचा कांहींनाकांहीं तरी देवभोळेपणा असायाचाच. त्यामध्ये अनेक कल्पित कादंबऱ्या भरून ते खरें कोणतें आणि खोटें कोणतें याचा थांग लागूंदेत नाहींत. कोणत्याही पुरातन देवाच्या स्थापने विषयीं किंवा किल्ला वगैरे बांधण्याविषयींची गोष्ट आली कीं, त्यांत कांहींनाकांहीं तरी विलक्षण वृत्तांत सांपडयाचाच. त्यामुळे कोणत्याही शहराचा वास्तविक इतिहास सांपडणें कठीण पडतें.

मालवणच्या किल्ल्याविषयीं एका शूरानें असें सांगितलें कीं, ज्या वेळीं शिवजी महाराजांची हा किल्ला बांधायाची इच्छा झाली, त्यावेळीं त्यांजकडे कांहीं द्रव्य नव्हतें. परंतु ते ईश्वरी अवतार होते ह्मणून त्यांनीं इतके किल्ले बांधिले. हा किल्ला बांधायास त्यांनीं हजारो लोक कामास लाविले होते. त्यांस ते मजुरीवद्दल संध्याकाळीं गवताच्या काड्या तोडून देत. त्या काड्या मजूर लोकांच्या हातीं पडल्या ह्मणजे त्यांचें सोनें होत असे ! ह्या मध्ये दुसरी मोठी आश्चर्याची खुबी ही होती कीं, जो मनुष्य ह्या कारखान्यांत मन लावून इमानें इतवारें काम करीत असे त्याच्या काडीपासून त्याच्या श्रमास व उद्योगास योग्य तितकें द्रव्य उत्पन्न होई ! आणि जे आळशी निरुद्योगी असत आणि ज्यांचें लक्ष कामावर नसे त्यांच्या काडीपासून जेवढें ते काम करीत तेवढ्या मजुरी पुरतें मात्र त्या काडींतून सोनें निघे !

ह्या वखरींत बहुतेक अगत्याच्या गोष्टींचे स्पष्टीकरण होतें खरें, परंतु मुख्य आधार शक व मित्ती ज्यांचा शोध लावण्याकरितां एवढे प्रयत्न करून ही वखर आणविली होती त्याविषयीं ही मध्ये कांहीं सांपडत नाहीं. आमच्या लोकांचें लिहिणें याप्रमाणें अपूर्णच असतें. असें हे जाणून बुजून करीत होते कीं काय तें समजत नाहीं. अस्तु वरळीच्या बांधाविषयीं आणि महालक्ष्मीच्या देवालयाविषयीं ह्यांत विलक्षण गोष्टी सांपडतात. ही वखर पुराणासारखी लिहिली आहे तरी त्यांतून कांहीं कांहीं गोष्टी उपयोगी आहेत. त्या ह्या.

त्यावेळीं कोणी इंग्रजी शिकलेला परभू गृहस्थ इंजनेर होता, त्याच्या हातून कंपनी सरकारानें हा बांध बांधिला. व त्यानें महालक्ष्मीचे देवालय वरळीचा बांध बांधिल्यानंतर बांधिलें. हा पुढील वृत्तांत वखरींतून उतरून घेतला आहे.

“कोणे एके समयीं इंग्रज सरकार कंपनी वाहादुर यांचे मनांत आलें कीं, वरळी गांव व मुंबईची दरम्यान खाडी ती बांध बांधून गाडीवाट करावी; परंतु समुद्राचे पाण्याचा जोर फार होता तेव्हां फार सायास पडले, तथापि बांध बांधून खाडींतली जागा काढून शेते केली व बहुतेक जागा तेणेंकरून निघाली आणि रयतेस सुख जहालें व गाडीवाट व पायवाट जहाली. हा एक धर्मच आहे. कोणी लोकांस त्या रस्त्यावरून येण्यास कांहीं मनाई जोर जुलूम करित नाहींत. तर धर्माची रीत अशीच आहे. तरी म्लेंछ यात असून फार सुज्ञ धर्माची वृद्धि करितात. परंतु हिंदूलोक द्वेष करून धर्माचा लोप करितात, तेणेंकरून क्षयातें पावतात. हा विचार कोणीच पाहात नाहींत. हे कलीचे महात्म आहे.

जे समयीं वरळीचा बांध बांधावा असें इंग्रज सरकाराच्या मनांत आल्यावरून सरकारानें फार मेहनत केली. दगडाच्या राशी जहाजे भरून तेथें समुद्रांत दगड टाकिले परंतु रस्ता कांहीं सिद्धीस न जाय. याप्रमाणें कित्येक दिवस घेऊन केली तेव्हां श्री महालक्ष्मी, महाकाळी, महासरस्वती, यांचे मनांत आलें कीं, क्षीर सागरांतून वाहेर निघावें आणि मुंबई नगरांत प्रासिद्ध व्हावें, भक्तजन तारायासाठीं; कारण त्या रस्त्याचे जागेंत त्यांचा वास होता. तेणेंकरून बांधाची बांधणी सिद्धीस जात नव्हती; त्यासाठीं श्री महालक्ष्मी, महाकाळी, महासरस्वतीनें ते समयीं रामजी शिवजी परभू सरकारचे इंजनेर होते, त्यांस दृष्टांत दिला कीं, आह्मी क्षीर सागरांत आहों तर आह्मास तेथून काढून वाहेर ज्या ठिकाणीं सद्यःआहेत ते टेंकडीवर देवालय बांधून स्थापना करावी. तर आह्मी संतुष्ट होऊन बांध बांधायास अनुकूल होऊन तुझ्या हातीं बांध बांधवूं. बांध सिद्धीस गेला तर तूं सरकारांत हमी भरावी कीं मजला सरकारानें हुकूम केला असतां बांध बांधून देईन. नंतर त्या समुद्राचे

खाडींत जाळें घाल. हणजे आली जाळ्यामधून समुद्रांतून वाहेर निघून येऊं. याप्रमाणें देवीचा दृष्टांत झाला.

रामजी शिवजीनें देवीचे आज्ञेवरून सरकारांत हमी भरली कीं, सरकार जर मला हुकूम करील तर मी वांध वांधून देतो. नंतर सरकारानें रामजी शिवजीस हुकूम दिला कीं, तुम्ही वांध वांधावा; तो वांधला असे. परंतु हुकूम झाल्यावर रामजी शिवजीची खात्री होण्यास देवीचे आज्ञे प्रमाणें जाळें दर्यांत घातलें. तेव्हां त्या तीन मूर्ति पाषाणी महाकाळी, महालक्ष्मी, महासरस्वती त्या जाळ्यांत आल्या. पहा! देवीचें सत्व कसें आहे ! जाळें तें काय, किती बारीक सुतळीचें, त्या मूर्ति पाषाणी भारी तळास वसलेल्या त्या जाळ्यांत कशा आपोआप वसून जाळें भारानें न तुटलें असतां आल्या. नंतर त्या मूर्ति ह्या ज्या टेंकडीवर आहेत त्याच टेंकडीवर ठेविल्या. नंतर ती टेंकडी व जागा सरकाराकडून वक्षीस मागून त्या टेंकडीवर देऊळ वांधून स्थापना केली. त्या दिवसापासून तो आज दिवस पावेतो अचल आहेत. तर ती टेंकडी देवीची असे. त्या टेंकडीवर व जाग्यावर देवीशिवाय कोणाची सत्ता नाही. त्या टेंकडीची हद्द टेंकडी व डोंगरी सारी दर्या किनारा वरळीचे बाजूचा तेथ पर्यंत ती काळिकेचे देवळापर्यंत देवीचें देऊळ वांधिलें तेथपर्यंत असे. नंतर गोविंदजी मुग्यानें धर्मशाळा वांधिली. सोनार शेट्यानें धर्मशाळा वांधिली. व माणकी कोळणीनें वांधिली."

वरळीच्या वांधाच्या शेवटीं पश्चिमेचे बाजूस लहान टेंकडी आहे व तिच्या नजीक शें दोनशें हात औरसचौरस जमीन वरळीचाच भाग, त्यास मामा हजानी असें नांव आहे. महालक्ष्मी आणि वरळी यांच्या मध्ये जी खाडी आहे, तिच्या मध्यभागीं चाळीस पन्नास हात एक खडकळ उडी आहे तीस हाजीअल्ली हणतात. भरतीच्या वेळीं हिच्या भोवताली सगळें पाणी भरतें, परंतु वरच्या प्रदेशांत चढत नाही. ह्या ठिकाणीं मुसलमान फकिराची एक कबर आहे. त्यावर लहान झोंपडें वांधिलें आहे; व आसपास दुसरीं सात आठ लहान लहान घरे आहेत. त्यांत मुसलमान व हिंदू मिळून सुमारे पन्नास साठ मनुष्ये रहातात. ओहट असती तेव्हां महालक्ष्मीच्या



खालच्या वाजूने खडकावरून पाय मार्ग आहे; परंतु भरतीच्या वेळी तेथे होडी-तून जावे पडते.

ह्या कवरीची सवजा घालून फकीर लोक पूजा करितात. हिचे दर्शन घेण्यास कित्येक भोळ्या हिंदूलोकांच्या वायका व पुरुष मुलांस घेऊन नवस फेडायस तेथे जातात. आणि मोठ्या भक्तीने त्याची पूजा करितात, व फकीर लोकांस चिराखी देतात. कित्येक मुसलमान व हिंदूलोक हा पिर मोठा जाज्वल्य असून नवसास पोहंचतो असे सांगतात ! कोणी असे सांगितले कीं, सरजमशेटजी जिजीभाई यांस हे पिर प्रसन्न झाले तेव्हां पासून त्यांची संपत्ति वाढली !

ह्या पिराची प्रख्याति होण्याचे व ह्या स्थानास मामा हजानी असे नांव पडण्याचे कारण एका एथील मुसलमान फकिराने असे सांगितले. पूर्वी एथे हाजी अल्ली उर्फ मामा या नावाचा एक सधन मुसलमान रहात होता. त्याची एक बहीण होती. हीं दोघे बहीण भावंडे मोठीं देवभक्त व विरक्त असून त्या दोघांची एकमेकांवर अतिशय प्रीति होती. त्यांनी आपली सर्व दौलत गरीब गुरिबांस वांटून देऊन तीं मक्केची हाज करायास गेलीं. हीं हाज करून आल्यावर वैराग्य धारण करून तो फकीर झाला. आणि ह्या ठिकाणीं समुद्रांत जाऊन राहिला. आणि बहिणीस सांगितले कीं, तूंही संत-वृत्ति धारण करून डोंगरावर राहा. आणि मी ह्या समुद्रांतील झोंपडींत बसून ईश्वराची प्रार्थना करितों. आतां हेंच स्थान ह्यांस आवडण्याचे कारण त्या फकिराने असे सांगितले कीं, महालक्ष्मीचे आणि ह्या बहीण भावंडांचे सख्य होते. त्या एकमेकांचे भाषण होत असे. लहणून हीं दोघे जणे तेथे येऊन राहिलीं. ह्या प्रमाणे फकीर लोक हिंदू आणि मुसलमान धर्मांचे लग्न लावून भोळ्या हिंदू लोकांस फुसलावून त्यांचीं मनें आपल्या धर्माकडे नेतात. मग कांहीं वर्षांनीं या उभयतांस देवाज्ञा झाली. नंतर त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे भावाची कवर समुद्रांत खडकावर आणि बहिणीची डोंगरावर बांधून त्यांची पूजाअर्चा चालू केली, आणि आतां त्यांचा साक्षात्कार पटतो ! हा साधू मोठी जागती जात आहे ! व त्याच्या नांवाने कोणी धर्म केला असतां तो त्यास सुखी क-

रितो असें सांगतात! ह्या प्रमाणे ज्या ठिकाणाचा शोध करायस लागवें त्याचा विलक्षण वृत्तांत सांपडतो. ह्या कवरीच्या साक्षात्काराविषयीं ह्या फकिरानें दुसरें असें सांगितलें कीं, भरती कितती ही उधाणाच्या जोराची असली तरी समुद्राचें पाणी ह्या कवरीच्या वर चढायाचें नाहीं. तें तिच्या पायाजवळ येऊन कमती पडतें, असा याचा पराक्रम आहे ! ह्या ठिकाणास मामाहजानी हें नांव पडण्याचें कारण असें आहे. जसें हिंदू लोकांत कोणी काशीयात्रेस जाऊन आला ह्मणजे त्यास “काशीकर ” असें ह्मणतात, तसेंच मुसलमान लोकांत कोणी मक्केची हाज करून आला ह्मणजे त्यास “हजानी” असें ह्मणतात. ह्या ठिकाणीं मामा हजानी राहूं लागला ह्मणून त्या जाग्यास ह्याचें नांव दिलें. ह्या फकीर एथें कोणत्या काळीं वसत होता व त्याचा काळ होऊन कितती वर्षे झालीं याचा शोध लावावा ह्मणून एथील एका वृद्ध फकिरास विचारिलें असतां त्यानें असें उत्तर केलें “ तोवा ! तोवा ! महाराज ओ बात मै तुमकु क्या कहूं ! ओ पीर साहेव तो मुंबई शहरमें बोल लंबी मुदतसें रहा हुवा है. खुदा मालुम उनकु आकर कितना बरस हुवे. लेकिन मेरे ध्यानमें आताकें हजार दोहजार बरस हो गया होयगा. ओ पीर साहेव ह्यां बैठकर लोकोंकी अरज सुनलेता, और खुदाके पास हाजर करता. खुदा उनोका बात सुनकर बाहाल करता.” ह्या प्रमाणे ह्या लोकांची यावर श्रद्धा आहे. कदाचित् अशा स्थळाचा शक व मित्ती ठाऊक असलीं तरी हे लोक बुद्ध्या सांगत नाहींत. एकादें दैवत पुरातन काळापासून एथें आहे अशी लोकांस समजूत पडण्यासाठीं ही युक्ति काढितात असें वाटतें. जसे तुकारामाच्या नांवावर पंढरपुरांतील साधु भीक मागत फिरतात, तसेच मुंबईतील कित्येक मुसलमान फकीर मामाहजानीच्या नांवावर भिक्षा मागत फिरतात.— “मामा हजानी तेरा भला करे” असा लोकांस आशीर्वाद देत असतात.

एका सधन व पुरातन स्थायिक वृद्ध परभू गृहस्थाकडे वरळीचा पुरातन वृत्तांत लिहिलेली एक लहान वखर सांपडली, तींत हा पुढील मजकूर सांपडतो.

“श्रीराजविं व महाराज याणीं आपले पाटील यांस वरली गांव वंशपरंपरा

इनाम दिले होते. त्या गांवांतील शेत, जमीन, डोंगर, ताडमाड, खजुरी यांचे उत्पन्न वसूल करून घेऊन पुत्र पौत्रादिकांनी याचा उपभोग करून घ्यावा अशी त्या पाटिलास सनद करून दिली होती. तदनुसार फिरंगी यांनी ही तीच वहिवाट कायम करून पाटील मजकूर यांचे इनाम चालविले. तदनंतर इंग्रजी झाली त्यांनी ही कांहीं हल्ला हरकत न करितां पाटिलाच्या घराण्यास पूर्ववत् इनाम चालू दिले. त्या पाटिलाचे कुटुंब मोठे होते. कांहीं काळाने त्याचा पडता काळ आला. व कुटुंबांतील मनुष्ये विभक्त झाली आणि वरळी गांवाच्या वतनाच्या निरनिराळ्या तक्षिमा करून त्यांनी आपआपणांत वांटून घेतल्या. त्यांचा मोडताकाळ होत चालल्यामुळे कोणीकोणी आपआपल्या तक्षिमा विकू लागले. अशा त्यांनी पुष्कळ जागा फरोक्त केल्या. त्यापैकी, मनोहरदास रूपजी, नसरवानजी मोदी, व सोकाजी रघुनाथजी यांणी विकत घेतल्या, व बदामीचे भाट नावाची वाडी भिकाजी माणकोजीयाणे खरेदी केली, आणि थोडीशी जागा रुस्तमजी वरजोरजी याणे विकत घेतली. पुढे सन १७५३ मध्ये ज्यावेळी कंपनी सरकारास मुंबईवर फ्रांसीस येणार आहे, असे समजले त्यावेळी मुंबईच्या किल्यासभोवते चर खणण्याचा आपला मतलब मुंबईतील शेट सावकार लोकांस दर्शवून सरकारास द्रव्याची या प्रसंगी कुमक करावी असे सांगितले. ज्यावेळी मुंबईतील रयतेने असे सांगितले की, सरकारास द्रव्याची कुमक करायास आह्मापाशी कांहीं द्रव्य नाही, परंतु सरकाराने आमची स्थावर जिनगी वतनवाडी यांवर कांहीं कर वसवून आमच्या उत्पन्नांतून सालिना कांहीं द्रव्य घ्यावे आणि मग अडचण दूर झाल्यावर ते द्रव्य आमचे आह्मास परत द्यावे. असा ठराव कंपनी सरकारापाशी करून कर चालू केला. त्या पूर्वी वरळी गांवावर सरकार देणे घेणे कांहीं पडत नव्हते. इतर गांव माहीम, परळ, मुंबई, याठिकाणी पेनशन टाक्स ह्मणून कर द्यावा पडत होता. कारण तो गांव इनाम दिला होता, आणि ते पाटिलाचे वतन होते. सबब त्याजवर कांहीं कर चालू केला नव्हता. सन १७५३ पासून वरळी गांवावर कंपनी सरकाराने कर घेणे ठरविले."



## प्रकरण ४.

भायखळें— माजगांव— घोडपदेव— शिवरीचाकिल्ला व वाग— मिठाचा  
आगर— परळ— मांडवीवंदर— आर्थरवंदर— पालोवंदर— हल्लींचा कु-  
लावा— वोरीवंदर— कोळीवंदर— करनाकवंदर— मशीदवंदर—  
चिंचवंदर— क्लेरवंदर— एल्फिन्स्टनवंदर— वाडियावंदर—  
टांकवंदर— कोळसेवंदर— माहीम— माटुंगें— शींव—  
रीवाचाकिल्ला— सध्याची वरळी— सोनापूर.

ही गोष्ट खरी आहे कीं, शहरें ल्हटलीं ल्हणजे बहुधा मुळापासून भरभरा-  
टांत आलेलीं कोठें विरळा. मोठमोठालीं रोमशहरासारिखीं शहरें जीं उद-  
याच्या शिखरास येऊन पोहंचलेलीं, तीं देखील पूर्वीं निरुपयोगी, रानवट व  
ओसाड गांवांसारिखीं होतीं. पुणें हें पेशव्यांच्या कारकिर्दीपूर्वीं कोणत्या प्रकारचें  
स्थल होतें ! सगळा डोंगरी पेंढाऱ्यांचा गांव होता; परंतु पेशव्यांनीं त्यावर  
शहर बांधून तें उदयास आणिलें. तेथें पाणी नव्हतें तें पांच पंचवीस कोशां-  
वरून नळ बांधून आणिलें. परंतु तेथची जमीन तरी चांगली सुपीक असून  
तेथें झाडें वगैरें होतीं आणि आसपास नद्या व घांट होता, आणि नजीक दुस-  
रीं शहरें होतीं. असाच प्रकार ज्या ज्या शहराचा इतिहास शोधून पाहावा त्या-  
चा सांपडतो. परंतु मुंबईचा प्रकार दुसऱ्या शहरांहून केवळ भिन्न आहे.  
शहर वसविण्यास किंवा बांधण्यास जी आवश्यक जमीन तिचाच एथें अभाव  
होता. जिकडेतिकडे खाऱ्यापाण्याच्या खाड्या असून चिखलाचा मात्र सुकाळ  
होता. आणि आसपास आसरा कशाचा ल्हणाल तर समुद्राचा. आणि त्याच्या  
पलिकडे वस्ती कोणाची ल्हणाल तर चांचे, व वंडवाले लोकांची. अशा  
ह्यास्थलास उत्तम प्रतीच्या योग्यतेस आणून लाखो मनुष्यांची सुखवस्तु वस्ती  
होई असें करणें साधारण काम नव्हे ! जसजसा भूमीचा उपभोक्ता असतो  
तसतशी तिची योग्यता वाढते. स्त्रीस भ्रतार चांगला मिळाला असतां तिची

जशी योग्यता वाढते, तसेच जमिनीस चांगला प्रभु असला हणजे ती अनेक प्रकारें प्रख्यातीस येते. मुंबईचा मुळच्या स्थितीचा नकाशा पाहिल्यावरून ही किती ठिकाणी छिन्नाभिन्न झालेली होती, व हिला सध्याची योग्यता आणण्यास किती अडचणी होत्या हे ध्यानांत येईल.

जसा एकादा मनुष्य पूर्वी अत्यंत दरिद्रावस्थेंत असतो आणि मग काळें करून तो आपल्या पराक्रमानें किंवा एकाद्या श्रीमानाच्या मदतीनें उदयास येतो तसाच प्रकार मुंबईचा झाला. पूर्वी नागपाडा, भायखळें हटलीं हणजे केवळ अप्रयोजक ठिकाणें होतीं. हीं गुराख्यांचीं रहायाचीं व ढोरें चरविण्याचीं ओसाड स्थळें होतीं. तीं आज राजे लोकांस वस्ती करण्याजोगीं झालीं आहेत. ह्या ठिकाणीं प्रस्तुत पाहावें तेव्हां नवे वंगले व इमारती बांधण्याची धामधूम चाललेली दृष्टीस पडते. हल्लीं एथील सर्व प्रकार किल्ल्यांतील रचनेसारखा होत आहे. आगीच्या गाडीचे अलिजाहां कारखाने जिकडेतिकडे लागून गेले आहेत. व जागोजागीं अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें पडलेलीं आहेत.

भेंडीवाजाराच्या शेवटीं बावुल्याचें तळें आहे. त्याच्या एकेवाजूस नागपाडा, त्यापुढें इसापिटल—त्यापासून थोड्याशा अंतरावर शेट खरशेटजीचें तळें. हे शेट माणिकजी खरशेटजी स्मालकाझ कोर्टांतील तिसरे न्यायाधीश यांच्या तीर्थरूपांनीं लोककल्याणार्थ बांधिलें होतें. त्यांच्या कारकिर्दींत भायखळ्यावरील लोकांस पाण्याचा फारच तोटा होता आणि ह्या परोपकारी गृहस्थानें हा तलाव बांधिल्यापासून लोकांस सुख झालें. हल्लीं सरकाराची अशी मर्जी आहे कीं, हा तलाव बुजवून ही जागा इमारती बांधण्यास विकून टाकावी. आणि ज्या उदार गृहस्थानें हा तलाव बांधिला होता त्याचें नांव चिरकाळ लोकांत प्रसिद्ध असावें हणून सर जमशेटजीच्या इस्पिटलासमेर एक गोड्या पाण्याचा हौद बांधून त्यास ह्या गृहस्थाचें नांव ठेवावें. असे विचार चालले आहेत. पुढें दाऊद सासून यांनीं बांधलेली विशाळ मशीद आहे. तिच्या शेजारीं यांनींच आपल्या लोकांसाठीं घातलेलें विद्यालय. ह्या दोनही इमारती सुंदर बांधिल्या आहेत. त्यांपासून सुमारे पंचवीस हातांच्या अंतरावर सोलजर लोकांच्या मुलांच्या व मुलांच्या दोन शाळा आहेत. ह्याशाळा सन १७१९ पासून चालू अ-

सून त्यांला सरकारचा आश्रय आहे. ह्या पूर्वी कोटांतील बराकांत होत्या. त्या सुमारे सन १८३८ त ह्या इमारती तयार करून एथें आणिल्या. यांत सोलजर व इतर साधारण इंग्रज लोकांचीं मुलें शिकतात. ह्याशाळा रेवरेंड मिस्टर काव ह्यांनीं उपस्थित केल्या होत्या. हे कोटांतील इंग्रजांच्या मोठ्या देवळावर आलेले पाहिलेच पात्री. हे उद्योगी असून विद्यावृद्धीसाठीं व लोक कल्याणार्थ झटणारे होते. यांनीं सन १७१९ माहे सेप्टेंवरांत देवळांत उपदेश केला आणि आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें एथें इंग्रजी शिकविण्याच्या शाळा घालण्याच्या आवश्यकतेविषयीं लोकांच्या मनांत ही गोष्ट ठसविली. मग वर्गणी करून त्याच वेळीं ६,१९० रुपये जमविले. नंतर काहीं दिवसांनीं ही शाळा सुरू केली. त्यापूर्वी इंग्रज लोकांच्या मुलांस शिकायाची एथें काहींच सोय नव्हती. त्यावेळीं हे-सहा हजार रुपये जमलेले पाहून इंग्रज लोकांस देखील नवल वाटलें. परंतु हल्लीं-सहज फुटलेल्या जहाजावरील एकाद्या खलाशांस मदत करावी पडली तर एकादा पारशी गृहस्थच हजार दोन हजार रुपये देतो. ह्या शाळांच्या बाजूस सरकारी छापखाना व इंग्रज लोकांचें देवालय आहे. त्याच्या समोर काहीं अंतरावर रेलवेचें ठाणें व हपीस. त्याच्या खालीं रणमल्ल लखा या नांवाच्या लवाण्या जातीच्या एका श्रीमान् वाणी सावकारानें बांधिलेलें देवालय आहे. ह्यास सुमारे पन्नास साठ हजार रुपये खर्च झाला असें सांगतात.

पुढें माजगांवापर्यंत श्रीमंत पारशी, मोंगल, मुसलमान, वाणी, व इंग्रज यांनीं हजारो रुपये खर्च करून बांधलेले बंगले आहेत. ह्या एकएक बंग-ल्याची व तेथील सुंदर वागांची रचना व त्यांतील मिष्ट पाण्याचे जे करंजे उडतात त्यांची शोभा अवर्णनीय आहे. कोठें पाण्याचे तलाव भरून वाहात आहेत, कोठें कुंडें बांधून त्यांत थंड व गारपाणी भरून ठेविलें आहे. ह्याता-रपाखाडी, उमरखाडी, पायधुणी, ह्या पूर्वी खाड्या होत्या असें सांगितलें आहे, परंतु सध्याची व्यवस्था पाहिल्यानें तो प्रकार एकाएकीं लोकांच्या लक्षांत येणार नाही. कारण त्या जाग्यांत आज शेंकडो बाग व बंगले उठले आहेत, इतकेंच नाही, परंतु त्या जाग्याची चर्याच अगदीं फिरून गेली आहे. ज्या रस्यांतून जावें त्यांतून नवा नवा प्रकार दिसतो.



भायखळ्याच्या शेवटास खेमचंद मोतीचंद श्रावक वाणी याने बांधलेले चमत्कारिक मंदिर आहे. आमचे दक्षिणी लोक श्रावकांच्या देवळांत जाऊनये ल्हाणून अशीं मंदिरें जाऊन पाहत नाहींत, परंतु हें पाहण्या जोगतें आहे. हें मंदिर सुमारे एक लक्ष रुपये खर्चून बांधिलें आहे, त्यांत कोरीव काम आहे खरें परंतु तें सर्व मारवाडी तऱ्हेचें असून त्यांत सुरेखपणाचा अगदीं अभाव आहे. एथें मारवाडी लोक दर्शनास जातात. देवाल्याच्या दोहीं वाजूस दोन मोठे लांकडाचे रंगविलेले हत्ती आहेत. देवाल्यांत जिकडेतिकडे पुष्कळ मूर्तींची स्थापना केली आहे, व आंतून आरसे जडविले आहेत.

माजगांवाच्या वर टांकवंदरानजीक लहान डोंगर आहे त्यास व त्याजवळच्या जाग्यास घोडपदेव असें नांव आहे. या डोंगरांतून एक खडक बाहेर निघाला आहे त्यावर तेल व शेंदूर चढवून त्याचा देव वनाविला आहे. ह्या देवाची कोणत्या काळापासून स्थापना झाली हें समजत नाहीं. परंतु ज्या अर्थी सरकार दरवारांत या स्थळाचें नांव महशूर आहे, त्या अर्थी हें फार काळापासून स्थापित आहे असें वाटतें. या देवाचे सेवक बहुतकरून कुणवी, माळी व कोळी असतात. परंतु दुसऱ्या लोकांच्या स्त्रियाही या देवास भजतात, व नवस करितात. हा देव मुलें देण्याविषयीं प्रख्यात आहे! वंध्या स्त्रिया व ज्यांचीं मुलें वांचत नाहींत अशा मृतवंध्या ह्यास फार भजतात. या देवास पाळणे, झोळ्या, असे पदार्थ अर्पण करितात. ह्याचें देऊळ साधारण झोपडी सारखें आहे. एथें गेलें असतां झोळ्या व पाळणे टांगलेले दृष्टीस पडतात. कोणी रुपया आठआण्याचे रुप्याचे पाळणे व बाळकें करून देवास अर्पण करितात; व सुपाऱ्या पाण्यांत मिजवून कौल लावितात.

शिवरीस लहानसा किल्ला आहे व शेवटास मोठा आगर आहे, त्यांत मीठ पिकतें. मीठ पिकविण्याची अशी कृति आहे. समुद्राच्या खाडीनजीक जी सपाट जमीन असते ती शेता सारिखी स्वच्छ करून, तींत लहान वाफे पाडून हात सवाहात खारें पाणी घेतात, व त्यावर मातीचा शिवारा देतात. मग त्या पाण्यावर ऊन पडूं लागलें ल्हाणजे दुधासारिखी साई येऊं लागते. नंतर

आठपंधरा दिवसांनी ती जाड व कठीण होते. नंतर नेमाप्रमाणे दिवस झाले ह्मणजे ती वरची साई काढून घेतात, तेंच मीठ. मग फिरून समुद्राचे पाणी आंत घेतात, असें करून मीठ तयार करितात.

शिवरी एथें एक मोठा सरकारी वाग आहे. त्याची स्थापना सन १८३० मध्ये झाली, तेथें देशोदेशींचीं फळ व फुल झाडे आणि वनस्पति आणून लाविल्या आहेत. हें एक पाहण्या जोगतें रम्य स्थळ आहे. माजगांवांत सर जमशेटजी यांचा एक अत्युत्कृष्ट वाग व बंगला आहे, असे या ठिकाणीं चहूंकडे वाग लागून गेले आहेत.

परळ हें स्थळ सरकारी वाड्यामुळे सर्वत्र प्रख्यात आहे. हा वाडा पुष्कळ वर्षांपासून एथें आहे. ह्या शिवाय सावकार व श्रीमंत लोकांचे बंगले व वाग एथें एकास एक लागून गेले आहेत. अस्सल एथील वस्ती हटली असतां पांचकळशे, सुतार, कोळी, भंडारी आणि किरिस्तांव. परंतु हल्लीं एथें श्रीमान् लोक जागोजागीं हवेसाठीं जाऊन राहतात. एथें एक लहानसा बाजार आहे. एथील कित्येक मुळस्थायिक सुतार व भंडारी लोक सधन असून त्यांचीं एथें घरेंदारे आहेत. परळ एथील पाणी व हवा चांगली आहे. किल्ल्याच्या उत्तरेस सुमारे अडीच कोशांच्या अंतरावर परळ आहे. त्याच्या ईशान्येस अर्धकोशावर शिवरी, तिच्या अलीकडे माजगांव व चिंचफोकळी.

पालोबंदर कापाच्या मैदानाच्या शेजारीं कुलाब्याच्या पुलाच्या बाजूस आहे. एथें माल वगैरे फार उतरीत नसतात. परंतु लोक आगवोटींतून किंवा दुसऱ्या जहाजांतून येतात तेव्हां या बंदरांत उतरतात. हें बंदर चहूं बाजूनीं मोकळे असल्यामुळे एथें सकाळ संध्याकाळची सुंदर हवा येते. एथें श्रीमंत इंग्रज लोक संध्याकाळ ५ गाडींत वसून सहपरिवार हवा खाण्यास जातात. व कित्येक आमचे लोकही जातात. एथील धक्का हल्लीं मोडून विस्तीर्ण बांधण्याचें काम चाललें आहे.

पालोबंदराच्या बाजूस गोदीखालीं मांडवीबंदर आहे त्याचें वर्णन पुढें येईल. आर्थरबंदर पालोबंदराच्या वरच्या बाजूस आहे.

कुलाबा हें एक ओसाड स्थान होतें असें सांगितलें आहे. कांहीं वर्षांमागे ए-

थोल जागा निरुपयोगी असं मानून तिचा बहुतेक भाग सरकारानें लिलांव करून अगदीं सवंग विकून टाकिला होता. जो जमीन पूर्वी पांचशें रुपयांस विकली होती, तिचे सद्यः दर महिन्यास हजार रुपये उत्पन्न होतात.

कुलाब्याच्या वायव्येकडेल खडी भरणी घालून बुजवून टाकिली आहे आणि तिजवर कापसाचे गठे व लांकडांचे सोट ठेवलेले असतात. एथें एक दोन लहान वखारी बांधिल्या आहेत व काहीं दिवसांनीं एथें बंगले उठतील असं वाटतें. कुलाब्याचे तीन भाग कल्पिले आहेत ते असे— लहाना कुलावा, मधला कुलावा, आणि मोठा कुलावा. आर्थर बंदरापासून गनव्यारेजच्या कारखान्याच्या धोडें पुढेपर्यंत लहाना कुलावा, पुढें काबूलचर्चपर्यंत मधला कुलावा, आणि त्याच्या पुढें दांडीपर्यंत मोठा कुलावा.

लहान्या कुलाब्यास प्रथम आर्थर बंदर. ज्याच्या धक्यावर ग्रांट विल्डिंग नांवाच्या इमारती, त्यांच्या मागे दोन मोठ्या गिरण्या. एथें कापसाच्या वखारी जिंकडेतिकडे लागून गेल्या आहेत. एथें सर जमशेटजी जिजीभाई व त्यांचे भागीदार यांनीं आपला माल उतरायाकरितां दीड लक्ष रुपये खर्चून धका बांधिला आहे. यांची एथें मोठी गिरणी आहे तेथें वाफेच्या योगानें चालगारिं आठ यंत्रे आहेत. याशिवाय चहूंकडे कित्येक व्यापारी लोकांचीं हपिसें आहेत. एके वाजूस तारायंत्राचें हपिस, त्याच्या पुढें समोरच गनव्यारेज हपिसाचा कारखाना आहे. हा सन १८२३ त सुरू झाला. ह्या कारखान्यांत तोफा, गोळे, तोफांचे गाडे व अनेक तऱ्हेचे लोखंडी व पितळी ओतींव काम करितात. एथें जिंकडे तिकडे वाफेचीं यंत्रे असून सर्व काम मोठ्या झपाट्यानें चालत असतें. कोठें लांकडी काम तयार होतें. कोठें मोठे ब्रिडाचे नळे ओततात, असा चमत्कार दृष्टीस पडतो. ह्या कारखान्यांत शेंकडो लोक खपतात. ह्यांतील एक एक यंत्र दृष्टीस पडलें लगजे तेथें पाहतच राहावं असं वाटतें. कशापासून काय होतें हें सांगितल्यावांचून काहींच लक्षांत येत नाही. ह्या इंग्रज लोकांच्या यांत्रिक कारखान्यांत गेलें लगजे मनुष्याची मति अगदीं कुंठित होऊन जाते. ह्या कारखान्याचा खर्च दरमहा दहा वारा हजार रुपये आहे.



ह्या एकएक कारखान्याचें सादंत वर्णन करीन लटलें तर आठपंधरा दिवस सतत तेथें जाऊन प्रत्येक कारागिराकडून त्याचें काम व प्रत्येक यंत्राकडून जे जे व्यापार घडून येतात ते ते समजून घेतले पाहिजेत. इतकेंच सांगायचें कीं, हे कारखाने लोकांनीं अवश्य जाऊन पाहावे; तेव्हांच एथील कांहीं रचना व प्रकार ध्यानांत येईल.

मधल्या कुलाब्यास गोऱ्या पलटणीचीं घरे, इस्तिपटल, पोर्तुगीझ व इंग्रज लोकांचीं देउळें. काबूलच्या लढाईत पडलेल्या लोकांच्या स्मरणार्थ काबूल चर्च नांवाचें एथें एक देऊळ सन १८४८ त बांधिलें आहे. ह्यास सुमारे ८०,००० रुपये खर्च झाला. पुढें पलटणीच्या लोकांस कवाईत शिकविण्याची जागा. त्यापुढें कोळसे बंदर. पुढें पुष्कळ घरे व लहानसा बाजार आहे. त्याच्या जवळच सोलजर लोकांनीं अपराध केला असतां त्यांस शासन करण्याची कांजी हौस नांवाची काळोखाची कोठडी आहे.

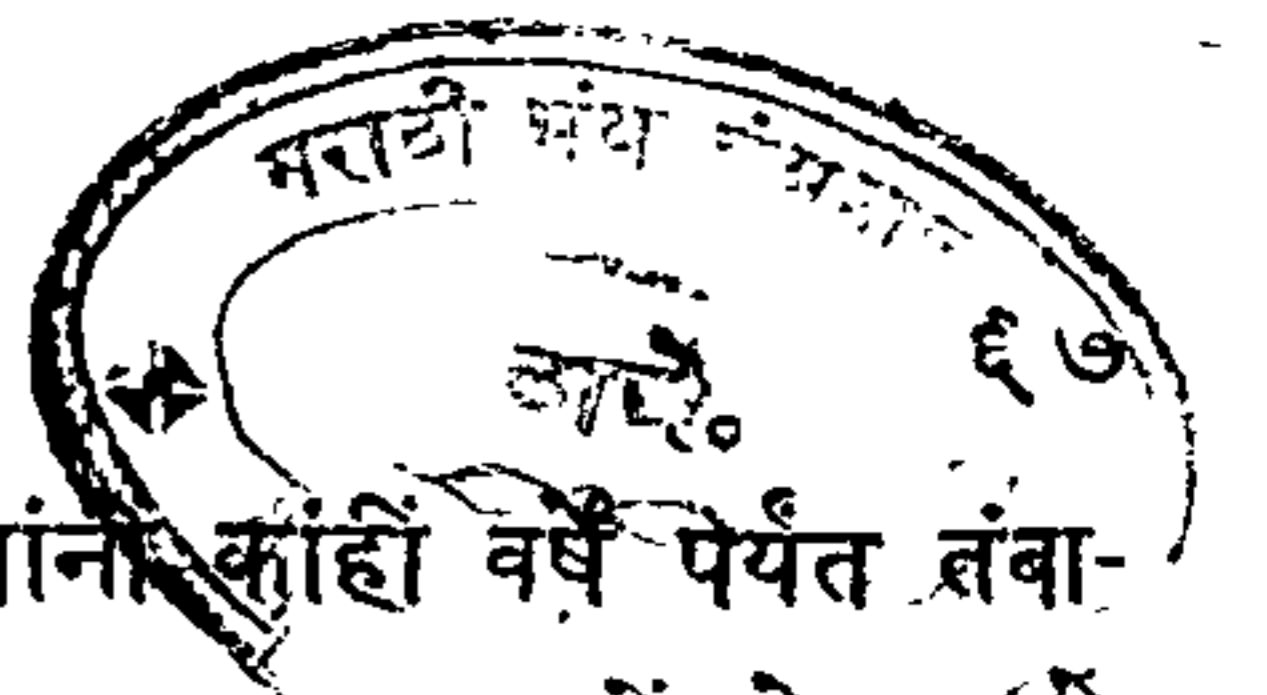
पुढें मोठा कुलाबा. एथें प्रथम साहेब लोकांचे बंगले, त्यापुढें वेधशाळा. ही सर्व विद्यार्थी मुलांनीं तर अवश्य जाऊन पाहावी. यांत अनेक यंत्रे आहेत, व हवेचे क्षणोक्षणीं फारफेर होतात ते समजतात. यांत हवामापक, वायुमापक, व दुसरीं अनेक यंत्रे आहेत. एथील कारभारी लोकांस रात्रंदिवस ह्या यंत्रांचें चलनवलन पाहून ठेवावें पडतें. त्याच्या पुढें कुलाबदांडी. त्याच्या समोर वेडे लोकांस घालायाचें घर. आणि अगदीं शेवटास लहानशी गढी आहे. तीवर दोन तोफा रचून ठेविल्या आहेत. आणि त्याच्या शेवटास इंग्रज लोकांचें कबरस्थान, ज्यांत पुष्कळ इंग्रज लोकांच्या कबरी बांधिल्या आहेत. हे तीन ही भाग मिळून सुमारे एक पक्का कोश जमीन आहे. मोठा कुलाबा ही थोडीशी डोंगरी जमीन आहे. ही मुंबईची दक्षिणेकडची सीमा.

कांपाच्या मैदानाच्या शेवटीं किल्ल्याच्या तटाच्या बाजूस बोरीबंदर आहे. ह्या बंदरांत पूर्वी फक्त होडींतून उतारू लोकांस उतराया पुरती थोडीशी सोई होती. परंतु आसपास खडक असल्यामुळें उतारू लोकांस एका खडकावरून दुसऱ्या खडकावर उड्या मारून वर यावें पडे. अर्थात् जिकडे तिकडे सगळी अडचणच होती. माल उतरावयाची व गाडी येण्याजाण्याची मुळींच सोई

नव्हती. वाजूस लहानशी टेंकडी होती व आसपास मोठमोठाले खडक होते त्यामुळे दहापंधरा मनुष्यांस एकदम उतरायाचें पडलें तर मोठीच अडचण पडे. आणि ही जागा खडकळ असें लक्षांत आणून सरकार हें बांधण्याच्या खटपटींत पडत नसे. परंतु काळेंकरून सरकारास जाग्याच्या संकोचामुळे यावरही नजर पुरवून हें बांधण्याप्रीत्यर्थ हजारो रुपये खर्चणें भाग झालें. सुमारे इसवी सन १८५२ पासून एथील डोंगरी व खडक फोडून टाकून एथें एक मोठा विस्तीर्ण धक्का बांधिला आहे; ज्यावर चार पांच हजार मनुष्यें खुशाल उतरतील व लाखोखंडी माल ठेवतां येईल. हल्लीं रेल्वेचीं सगळीं यंत्रें व दुसरे सामान आणि पाण्याचे मोठमोठाले लोखंडी नळ एथेंच उतरितात. हें वंदर दुसऱ्या वंदरांपेक्षां सर्व गोष्टींत सोईवार झालें आहे. एथें गेलें असतां दोन घटिका उभें राहावेंसें वाटतें. हें वंदर पूर्वाभिमुख असल्यामुळे संध्याकाळचा मंद वारा येत असतो व समोर खानेरी हुनेरी, छिनालटेकडी, घारापुरी हीं बेटें एकमेकाच्या अंतरानें दृष्टीस पडतात.

वोरीवंदरावरून माजगांवास जायास निघालें ह्मणजे एकसारखीं एकास एक लागून थोड्या अंतरावर करनाकवंदर, क्लेरवंदर, मशीदवंदर, चिंचवंदर, एल्फिन्स्टनवंदर, आणि वाडीवंदर, हीं लागतात. करनाक आणि क्लेर हीं दोन वंदरें मयत प्रख्यात लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी उर्फ भाऊ या नांवाच्या परभू गृहस्थानें बांधिलीं आहेत. हीं वंदरें हल्लीं भाऊचे धके या नांवानें मुंबईत प्रख्यात आहेत. हीं बांधण्यास सुमारे आठ नऊ लक्ष रुपये खर्च झाला असें सांगतात. क्लेरवंदर हें अर्ल आफ्क्लेर गव्हर्नर साहेबाच्या कारकिर्दीत तयार झालें ह्मणून त्यास या साहेबाचें नांव दिलें. करनाकवंदर हें सरजेम्स रिव्हेट करनाक या गव्हर्नर साहेबाच्या कारकिर्दीत तयार झालें ह्मणून त्यास करनाकवंदर असें नांव ठेविलें आहे. या दोन्ही वंदरांवर दाणा, फळ फळावळ, लांकडे, गवत व दुसरा अनेक जातीचा माल उतरतो. ह्या ठिकाणीं जिकडेतिकडे वखारी आहेत व यांची रचना मोठ्या शहाणपणानें केली आहे. ह्या दोन्ही वंदरांच्या वखारीच्या भाड्यावद्दल व माल उतरण्याच्या हक्कावद्दल सालिना सुमारे एक लक्ष रुपयांवर उत्पन्न आहे. लक्ष्मण हरिश्चंद्रजी हे

## एल्फिन्स्टन बंदर.



सधन असून मोठे धूर्त, चतुर व विद्वान होते. ह्यांना कांहीं वर्षे पर्यंत तंबाखूचा व कचरपटीचा मक्ता सरकारांतून घेतला होता. या प्रमाणे ते लाखों रुपयांचे सरकारांतून कारखाने घेत. असे सांगतात कीं, त्यांनी कचरपटीचा मक्ता घेतला होता त्याकाळीं शहरांतील सर्व कचरा नेवून ह्या बंदराच्या खाडींत घालवून ती भरून काढविली. त्यामुळे हें काम त्यांस स्वस्थ पडलें. नाहींतर हीं दोन बंदरे तयार करायास पंधरा वीस लक्ष रुपये खर्च पडला असता.

चिंचबंदरावर दाणादुणा व इतर परचुरण माल उतरतो. एथें कस्टमचा एक कमिशनर असून मांडवीचे खाते आहे. एथें एके बाजूस पांचपचवीस तंबाखूच्या वखारी आहेत. मुंबईच्या खपाचा सर्व तंबाखू यांत भरून ठेविला आहे. तेथून तो दरमणास तीनरुपये फी व जकात भरून वखारदाराकडून दुकानदार विकायास आणितात. ज्याला सरकारी पट्टा असेल त्यालाच मात्र हा मिळतो. मणाखालीं आणण्याचा हूकूम नसतो.

केरबंदराच्या पुढें नवरोजी हिल नांवाचा डोंगर आहे. त्याच्याखालीं एल्फिन्स्टनबंदर हें एक नवीनच तयार होत आहे. ह्यास सुमारे पांच लक्ष रुपये खर्च होईल. हें बंदर विस्तीर्ण असून त्यांत वखारी व माल उतरण्याचे धके मोठे सोईवार बांधिले आहेत. पुष्कळ व्यापारी लोकांची मंडळी जमून हें काम चालविलें आहे. यांचे भागीदार इंग्रज व दुसरे एतद्देशीय शेट सावकार मिळून शहात्तरअसामी आहेत. व ह्याचे भाग सर्व दीडशें आहेत. ह्या सर्व गृहस्थांनीं ते आपआपणांत वांटून घेतले आहेत. ह्या बंदराच्या जाग्याची लांबी रुंदी औरस चौरस १,०५,००० वार आहे. ही सर्व पूर्वी खाडी होती, तितकी भरून काढायास १,६७,००० रुपये ह्या मंडळीस खर्च वसला; ह्या प्रमाणे दर वारास रु० १-१० पडले. असे सांगतात कीं, ह्या जाग्यांत मुंबईतील सर्व केरकचऱ्याची भरणा घातली. आणि ही युक्ति काढल्यामुळेच हें काम इतकें स्वस्थ पडलें. नाहींतर ही खाडी बुजवून टाकायासच दोन तीन लक्ष रुपये खर्च वसला असता. हें बंदर लार्ड एल्फिन्स्टन साहेबाच्या कारकिर्दीत सन १८५८ त उपस्थित झालें, म्हणून यास ह्या गव्हर्नर साहेबाचें नांव दिलें.



जरी हें अजून संपूर्ण तयार झालें नाहीं, तरी यापासून मालकास दरमहा सुमारे दोन हजार रुपये उत्पन्न होतात. यावरून पुढें याचें उत्पन्न अधिकच वाढेल असें अनुमान होतें. या स्थळीं गिरण्या वगैरे अनेक जातीचे कारखाने घालावे असा मालकांचा मनोदय असून हे प्रयत्न त्यांनीं सद्यः चालविले आहेत. ह्या प्रमाणें मुंबई शहराचें महत्त्व वाढविण्यास राजा आणि प्रजा एकत्र जमून एकसारिखे झटत आहेत; त्यामुळेच ह्याचा सर्व गोष्टींत उत्कर्ष होत चालला आहे. अशा रूत्यापासून शहरास वळकटी आणि शोभा येते एवढेंच नाहीं, परंतु सरकाराचें व रयतेचें उत्पन्न वाढतें. हेंच द्रव्य यांनीं पूर्वीच्या लोकांसारिखें जमिनींत पुरून ठेविलें असतें, तर त्यापासून काय लाभ झाला असता? इंग्रज लोकांचें राज्य झाल्यापासूनच लोकांस आपल्या द्रव्याचा उघडपणीं उपभोग घेण्यास धैर्य झालें. आणि ते व्यापार करूं लागले, व लाखो रुपये व्याजास पेढीवर ठेवूं लागले, मोठमोठाले कारखाने घालून धके, बंदरे, इत्यादि बांधूं लागले. तेणेंकरून शहरांत द्रव्य घोंठूं लागलें, लोकांस उद्योग सांपडून त्यांचीं मनें संसाराकडे वळूं लागलीं, मालकांचें द्रव्य वाढत चाललें, व सुखाची वृद्धि होत चालली, आणि नव्या नव्या कल्पना सुचत चालल्या.

ह्या बंदरांत कापूस, कोळसे, व अनेक तऱ्हेचा माल उतरतो. यांत वाफेच्या योगानें चालणाऱ्या कापसाच्या गिरण्या तयार होत आहेत. सद्यः तीन तयार आहेत. ह्या एका वखरींत दहा गिरण्या चालू होणार. यांतील एकएक यंत्र, मोठमोठालीं चाकें, व दुसरीं कळसूत्रें पाहून मोठा आनंद आणि विस्मय होतो. ह्या एकेक गिरणीसच दहा दहा हजार रुपये खर्च झाले आहेत. ह्या कारखान्यांत वाफेचें यंत्र चालतें, त्यावर लोखंडाचे पत्रे मारून एक कोटडी तयार केली आहे. तींत पाणी भरतात मग तें कळसूत्र फिरविलें ह्मणजे आपोआप खालीं उतरतें. ह्या एका कोटडींत शेंकडो हांडे पाणी मावतें. ह्या प्रमाणें फक्त हा एक कारखानाच उभा करण्यास सुमारे दोन लक्ष रुपये खर्च लागेल. ह्या एकएक बंदराचें वर्णन करीन ह्मटलें ह्मणजे एक निराळाच ग्रंथ तयार केला पाहिजे.

मुंबापुरांतली सुज्ञ लोकांनीं मुंबईत जींजीं वंदरें व कारखाने आहेत ते वर्षांतून एकदां तरी आपल्या मुलांमाणसांस नेऊन दाखवावे. सणावाराच्या दिवसांत उगीच इकडे तिकडे फिरून आयुष्य खर्चावें त्यापेक्षां अशीं स्थानें पाहून त्यांपासून ज्ञानप्राप्ति करून घ्यावी. विद्यार्थी मुलांनीं तर हीं जाऊन वर्षांतून एक दोन वेळा तरी अवश्य पाहवीं, ह्मणजे त्यांच्या अंगीं असे उद्योग करण्याचें सामर्थ्य येईल.

पुढें वाडीवंदर. एथें बांधकाम कांहीं नाहीं. जिकडेतिकडे चिखलांत लांकडाच्या वखारी आहेत. वखारींत शिसवी, सागवानी, फणशी, अशा अनेक जातीच्या लांकडांच्या सोटांचे गंज रचले आहेत. एथें एकएक लांकूड तीसतीस गज लांब व तीनतीन गज रुंद असें असतें. या दर सोटास कधीं-कधीं तीनशें चारशें रुपये पर्यंत किंमत पडते. उंच प्रतीचा साग कलिकोटाहून येतो. हीं लांकडे तारवें व घरे बांधायास फार उपयोगी पडतात. लोखंडी सडका झाल्यापासून सागाची किंमत दुप्पट चढली आहे. शिसवी व फणशी लांकूड, कपाटे, पेट्या, पलंग वगैरे उंची सामान करायास खपतें. याशिवाय एथें वांसे, तक्ते, वालें, तुळईअसें घर बांधायाचें सर्व सामान विकतात.

मशीदवंदर हें मशीदीच्या खालीं आहे, ह्मणून त्यास हें नांव पडलें आहे. या वंदरांत साधारण माल उतरतो, व कस्टम कमिशनराचे शिपाई व कारकून असतात. वंदर हल्लेह्मणजे तेथें पोलीसच्या व कस्टमच्या शिपायांची चौकी असायाचीच.

कोळीवंदर हें बोरीवंदराच्या शेवटीं आणि करनाक वंदराच्या शेजारीं लहानसें वंदर आहे. ह्या वंदरावर कोळ्यांची वस्ती असून सर्व नकद माल, मासळी एथें उतरते, व जिकडेतिकडे जाळीं पसरलेलीं असतात. एथें जायास लागलें ह्मणजे ह्याच्या पन्नास साठ हातांच्या अंतरावरूनच कुजलेल्या मासळीची दुर्गंधी निघत असते. कोणी मासळी वाळवितात, कोणी सुकवलेली टोपल्यांत भरून ठेविलेली असते. वंदरांत कोळ्यांच्या मासळी पागायास जायाच्या होड्या व मचवे जागोजागीं दृष्टीस पडतात. मुंबईत मासळी उतरण्याचीं पांच सहा ठिकाणें आहेत, त्यांत हें मुख्य. सोनापुराच्या नजीक ज्या किनाऱ्यास

ब्याकवे असें लणतात, तेथें ही एक दोन ठिकाणीं मासळी उतरतात. परंतु ती थोडी असून नेहमी उतरित नाहींत. वोंवील नांवाची मासळी मुंबईत फार. ही मासळी मुंबई आणि सुरत यां मधील समुद्राच्या भागांशिवाय दुसऱ्या कोठें सांपडत नाहीं. वाळविलेले वोंवील मुंबईत प्रतिवर्षीं हजारो खंडी खपतात. मुंबईच्या आखातांत साठ सत्तर कोशांच्या भागांत कोळी लोक मासळी मारायास होडया घेऊन जातात. आणि तेथून ती मारून आणतात. यांचीं जाळीं मोठीं असतात. एकएक खंडीखंडी वजनाचें असतें. यांस मासे धरायास सरकारानें वेगवेगळे भाग नेमून दिले आहेत. त्यांत ते मोठमोठाले खांब रोवून जाळीं बांधून ठेवितात. हीं जाळीं दिडशें दोनशें हात लांब असून तितकींच रुंद असतात. गैर माहित तांडेल असलातर त्याचें जहाज जाळ्यांत सांपडून त्याची नासाडी होते. पूर्वी पोर्तुगीझ लोकांचें एक जहाज चौला नजीक अशा एका जाळ्यांत सांपडून त्याचा नाश झाला असें कोठें इतिहासांत अढळतें. मासळी पागायाच्या व हे खांब रोविण्याच्या हक्कावद्दल कोळ्यांस सरकारास कर द्यावा पडतो. व यांचीं जाळीं गलबत आंत शिरून तोडिलीं किंवा खांब मोडिले, तर सरकार त्यांपासून दंड घेऊन कोळ्यांस देतें. ह्या खांबांस खुंट व जाळ्यांस डोळीं असें लणतात. ताजी मासळी पागून बंदरांत आणतात तीस जकात पडत नाहीं, परंतु सुकी मासळी दुसऱ्या देशांतून येते तीसच जकात द्यावी पडते.

कोळीबंदराच्या वाजूस पशुवधाचें ठिकाण केलें आहे, त्यास खाटकी वाजार असें लणतात. खाटकी मार्किटाच्या मार्गे राहतात. ह्या ठिकाणीं खाटकी राहतात लणून त्यास कसायवाडा असें नांव पडलें आहे. ह्या ठिकाणीं ते अनेक जातीच्या पशूंचा वध करितात.

कोळी बंदराच्या नजीक ढोरांचें तुरुंग आहे. त्यास पौंड असें लणतात. यांत धन्यावांचून रस्त्यांत सांपडलेले घोडे, गाई, लशी, बकरीं वगैरे नेऊन टाकतात. मग मालकाकडून दंड घेऊन परत करितात. एक रात्र गाई किंवा बैल एथें राहिला तर धन्याकडून सवारूपया दंड घेतात. याप्रमाणें जितक्या रात्री जनावर यांत राहिल तितका सरकारास पैका भरावा पडतो.



घोडपदेवाच्या वर टांकवंदर आहे. एथें माल उतरण्याची वगैरे फार रहदारी नसते. शिवरीस व माजगांवास ही वंदरें आहेत. माजगांवच्या वंदरांत जहाजें असतात व कधीं कधीं लांकडांचे सोट, वांसे, तक्ते वगैरे यांत उतरतात. समुद्रांत तुफान झालें असतां या वंदरांत जहाजांचा वचाव होतो. ह्या शिवाय दुसरीं लहान सान पांच सहा किरकोळ वंदरें आहेत. त्यांवर फक्त एकादा शिपाई मात्र रखवालीस असतो.

कोळसे वंदर मधल्या आणि मोठ्या कुलाब्याच्या मध्यमार्गी आहे. हें वंदर हल्लींच वहिवाटींत आणिलें आहे. या शहरांत आगवोटी, आगीच्या गाड्या, व वाफेचीं यंत्रें फार वाढल्यामुळें हजारो खंडी विलायती कोळशाचा खप होऊं लागला. आणि ते उतरायास दुसऱ्या ठिकाणीं अडचण पडूं लागली, सबब सरकारानें हें कोळसे उतरायासाठीं निर्वध स्थान शोधून काढिलें, आणि त्यांत फक्त कोळसे मात्र उतरतात. एथें मोठ मोठे कोळशाचे ढीग पडलेले असतात.

माजगांवांत वस्ती बरीच आहे. एथें साहेब लोकांचे व श्रीमंत वाणी, पारशी, मुसलमान लोकांचे बंगलें व किरिस्तांव लोकांचें मोठें देऊळ आहे. एथें या लोकांची वस्ती फार आहे. एथें गोदी आहे तींत आगवोटी नीट होतात. पुढें दारू करायाचा कारखाना आहे. चिंचफोकळी, परळ, नायगांव, एथें बंगले व बाग पुष्कळ असून श्रीमंत पारशी व इंग्रज लोक राहतात. इतर हिंदू लोकांची वस्ती पातळ आहे. ती बहुतकरून पांचकळशी, सुतार, भंडारी, अशा लोकांची आहे. पुढें माहिमास व शींवास जाण्याचे रस्ते. एथें दोनही वाजूंनीं शेतें असून मधून लोखंडी सडका व दुसरे रस्ते आहेत. ह्या शेतांत भात पिकतें.

माहीम हें लहानसें गांव मुंबईच्या वायव्येस किल्ल्यापासून सुमारें तीन कोशांच्या अंतरावर आहे. एथें जिकडेतिकडे माड आहेत. बाजारांत मात्र थोडीशी दाट वस्ती आहे, तीही पांचकळशी, वाडवळ, सुतार, भंडारी, कांसार, सोनार, कोळी, मुसलमान, किरिस्तांव, यांची आहे. एथें नारळाचें उत्पन्न फार व एथील नारळ उत्तमप्रकारचे असून ते महाग खपतात. एथील

वाड्यांत वाडवळ लोक रहातात. तेच माडांची व इतर झाडांची देखरेख करितात. एथे पोर्तुगीझ लोकांचीं एक दोन देउळें व पाठशाळा आहेत. हिंदूलोकांचीं दोनचार देवळें व मुसलमान लोकांची एक मोठी मशीद आहे. मुकदमवावा नांवाच्या एका पिराची तींत कवर आहे. ह्या मुकदम-साहेबाचा मार्गशीर्षाच्या सुमारास मोठा उरूस भरतो. तो पांच सहा दिवसपर्यंत असतो. तेथे शेंकडो व्यापारी लोकांचीं दुकानें पडतात. ही एक मुंबईतील प्रख्यात जत्राच आहे. सर्व प्रतीचे लोक ह्या ठिकाणीं जातात. हिंदूलोक तर सर्वांपुढे जाऊन याची पूजा करायस सिद्ध असतात. शेवटास मांडवी आहे. त्याच्या शेजारीं आगीच्या गाडीचे ठाणे आहे. एथे वांद्याचा पूल सुरू होतो. वांद्याचा पूल सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं १,५५,००० रुपये खर्च करून लोककल्याणार्थ सन १८४३ त बांधिला. व २२,००० रुपये खर्च करून त्याच्या पत्नीनें तेथील मोठा रस्ता बांधिला. माहिमाची हद्द संपते तेथे मोठा दरवाजा आहे. माहिमास भंडारी लोकांची वस्ती फार आहे. ते लोक माडांपासून सूर काढितात. व त्याची दारू व गूळ तयार करितात. माहिमास किल्ला आहे तो लहान असून साधारण आहे. एथे बंदर आहे त्यांत बहुधा मासळी उतरते. हा पदार्थ एथे उत्तम प्रकारचा सांपडतो असें सांगतात.

दुसऱ्या प्रकरणांत कारणपरत्वे परभादेवीविषयीं सूचना केली आहे. ह्या देवीचे वास्तविक नांव प्रभावती आहे. परंतु बहिवाटींत हीस परभादेवी हें नांव पडलें आहे. ह्या देवीची स्थापना फार पुरातन काळापासून ह्यणजे भीमराजाच्या कारकिर्दीपासून झाली आहे असें वाटते. त्यावेळीं माहिमास प्रभावती असें ही नांव होते. आणि तें ह्या देवीवरूनच पडलें असेल. परंतु मुळचे देवालय जीर्ण झाल्यामुळे समस्त परभू मंडळीनें वर्गणी जमवून सन १७१४ च्या सुमारास ह्याचा जीर्णोद्धार केला असावा. कारण नव्याच मूर्तिची स्थापना करायस सगळे परभू गृहस्थ झटले नसते. ह्या देवळाच्या भिंतीस आंतून एक शिला आहे तीवर हा पुढील लेख आहे.

॥ श्री ॥

“श्री माता प्रभावतीचें  
 देवालय वांधलें स  
 मस्त प्रभुकुल पाठारे ज्ञा  
 ती भीळोन वैशाखशु  
 ध ११ येका०संवत १७७१  
 वीक्रमादी० ॥ ”

ह्या लेखावरून दुसरा कांहीं शोध लागला नाहीं, तरी दीडशें वर्षां पूर्वी कोणत्या प्रकारची मराठी भाषा एथें बोलत व लिहित होते तें समजतें.

माटुंग्यास पूर्वी लष्कराची छावणी होती. आणि बहुतेक लष्करी-लोक एथें राहत होते. परंतु ह्या पाण्यानें शिपाई लोकांस नारू होऊन ते आजारी पडूं लागल्यामुळें तेथून काढून त्यांस पुण्यास पाठविलें. एथें किरिस्तांव लोकांची वस्ती फार. ते लोक भाजी लावितात, आणि मुंबईस आणून विकितात. एथेंही बाग व वंगले आहेत, पण थोडे. पुढें शीव, एथें कोठेंकोठें वाडवळ लोकांची वस्ती असून बाग आहेत. शेवटास सरकारी चौकी आहे. तिच्यासमोर डोंगर आहे, त्यावर शीवचा किल्ला. एथें एक इंग्रज सरदार व कांहीं संत्री असतात. किल्ल्यांत दुसरी वस्ती नाहीं. ह्या किल्ल्याच्याखाली थोडक्या अंतरावर दुसरा एक लहानसा भुयकिल्ला आहे, त्यास रीवाचा किल्ला असें म्हणतात. शीवास व माटुंग्यास मिठाचे आगर आहेत. आणि एथें पुष्कळ मीठ पिकतें. एथील वस्ती बहुतकरून गरीब आहे. शेवटास चौकी आहे तींत मांडवीखात्याचा एक कारकून व शिपाई असतात. बाजूस एक मोठा तलाव व देवालय आहे. पुढें शीवचा पूल आहे. याच्या योगानें मुंबई आणि कुरलें मिळविलीं आहेत. जेथें शीवची हद्द संपते तेथें मोठा दरवाजा आहे. व त्याच्या लगत पोलिसाचें ठाणें आहे. हा दरवाजा रात्रीची आठवरांची तोफ झाली म्हणजे बंद होतो. आणि पहाटेची तोफ होते तेव्हां उघडतो. शीवचा पूल सन १७९७ त गव्हर्नर डंकन साहेबाच्या कारकिर्दीत बांधिला. त्यास ५०,५७५ रुपये खर्च झाला. हें द्रव्य रयतेकडून उत्पन्न करून घेण्या-



विषयीं अशी युक्ति काढिली होती कीं, या पुलावरून गाड्या, घोडे, पालक्या वगैरे जातील येतील त्यांजकडून याप्रमाणें कर घ्यावा:— बैलाच्या गाडीस अर्ध-आणा, घोड्यास चार आणे, एका घोड्याच्या गाडीस अर्ध रुपया आणि दोन घोड्यांच्या गाडीस एक रुपया. या प्रमाणें कर द्यावा पडे. या पुलाचा प्रतिवर्षीं सरकार मक्ता देई व त्यापासून सालिना दहा वीस हजार रुपये उत्पन्न होत असे. परंतु अलीकडे सुमारे सन १८३१ सालीं जेव्हां सरकारानें पाहिलें कीं, जें द्रव्य हा पूल बांधायस खर्च झालें होतें तें भरपाई होऊन चुकलें, तेव्हां लागलेंच एका सुज्ञ परोपकारी इंग्रज कामगाराच्या सूचनेवरून हा कर घेणें बंद केलें. हा सरकारचा किती उदारपणा ! दुसरें सरकार असतें तर एकाएकीं हें इतकें उत्पन्न सोडून देतेंना.

ज्या वर्षीं हा पूल बांधला त्यावर्षीं सर्व हिंदुस्थानांत मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यामुळे हजारो मजूर व दुसरे लोक घांटावरून व गुजराथ वगैरे देशांतून एथें आले, त्यावेळीं उकडे जाडे तांदूळ रुपयास तीन चार पायल्या देखील सांपडणें कठीण होतें. या समयीं हा पूल बांधायस मजूर लोक नुसते पोटास खायास घातल्यानें सगळा दिवस खपत. आणि असें काम मागणारे हजारो येऊन पडत. यामुळेच हा बांध बांधायस इतकें थोडें द्रव्य लागलें. सध्याचा काळ असता तर हें काम लाख दीड लाख रुपयांनीं आटोपलें नसतें. असें सांगतात कीं, या दुष्काळाच्या वेळीं कित्येक परोपकारी पारशी गृहस्थांनीं वंगालेंतून हजारो खंडी तांदूळ आणून गरीब लोकांस धर्म केला. आणि त्यांचीं हीं सत्कर्मच त्यांस आज फळास आलीं. दादीशेट नांवाच्या एका पारशी गृहस्थानें या वेळीं अन्नदानाचें फारच श्रेय घेतलें असें एका एथील वृद्ध भंडाज्यानें सांगितलें.

महालक्ष्मीच्या उत्तरेकडे वरळी आहे. हा एक लहानसा डोंगरी गांव आहे. शेवटास टेंकडी आहे तिजवर किल्ला आहे. एथें कोळी, वाडवळ, सुतार, पांचकळशी, भंडारी व किरिस्तांव लोकांची वस्ती आहे. वरळीत सुमारे लहान मोठीं भिळून तीनशें चारशें घरे आहेत. व अलीकडे कित्येक साहेब लोकांचे व दुसऱ्या लोकांचे वाग व वंगले झाले आहेत. तेथें श्रीमान् लोक जाऊन राहतात. वरल्या

पाखाडींत किल्ल्याच्या खालीं सगळी कोळ्यांची वस्ती. वरची पाखाडी, मधली पाखाडी आणि खालची पाखाडी असे हिचे तीन भाग आहेत. मधल्या पाखाडीस शंभू महादेव पाखाडी असें ह्मणतात. हे लहान गांव असून वस्ती बहुधा गरीब. एथें कोळी लोक कांहीं सधन आहेत. व मासळीचा कारखाना पुष्कळ आहे. वरळींत हिंदू लोकांचीं दोनतीन देवालये आहेत. हल्लीं एथें इंग्रज लोकांची वस्ती होत चालली असून फळफळोरा वराच उत्पन्न होतो. वरळी पासून माहीम एककोशाच्या अंतरावर आहे. आणि माहिमाहून शींव सुमारे दीड कोश आहे.

शहराच्या पश्चिमेस कांपाच्या मैदानाच्या शेजारीं समुद्र किनाऱ्यावर हिंदू, मुसलमान, व इंग्रज लोकांच्या स्मशानभूमि आहेत, त्यांस सोनापूर असें ह्मणतात. ह्या शिवाय पोर्तुगीझ लोकांच्या स्मशानभूमि निरनिराळ्या चारपांच आहेत. द्रव्यवान् पोर्तुगीझ व इंग्रज मरण पावले असतां त्यांस देवळांत पुरतात. त्याप्रमाणें तशा लोकांस मूठमातीचा संस्कार कोटांतील मोठ्या देवळांत होतो. या देवळांत भिंतींत, उमऱ्याच्या आंत, जमिनींत, जिकडे तिकडे नामांकित पुरुषांच्या सुंदर कवरी बांधिल्या आहेत. व त्यांवर त्यांचीं नांवें व कीर्ति वर्णन केलेल्या अशा कवरी आहेत. त्याचप्रमाणें देवळाच्या वाड्यांत सर्व ठिकाणीं अनेक कामदार लोकांच्या कवरी बांधिल्या आहेत. या देवळांत प्रेतें पुरण्यास पुष्कळ द्रव्य द्यावें पडतें.

पारशी लोकांची स्मशानभूमि बाबुलनाथाच्या शेजारीं डोंगरावर आहे. या लोकांत प्रेतास दहन करित नाहींत, व पुरितही नाहींत. त्यांनीं प्रेतांस टाकायास हजारो रुपये खर्चून याठिकाणीं मोठ्या विस्तीर्ण विहिरी बांधिल्या आहेत. त्यांत जागोजागीं मोठ्या शिळा रचिल्या आहेत. त्यांवर प्रेतास नेऊन ठेवितात. तेथें गीध व दुसरे मांसाहारी पक्षी त्यांचा शेवट करितात. या विहिरीस ते लोक "दोखमा" असें ह्मणतात. असे दोखमे बाबुलनाथाच्या डोंगरावर पांच आहेत. हे लोक याठिकाणीं दुसऱ्या जातीच्या लोकांस जाऊं देत नाहींत.

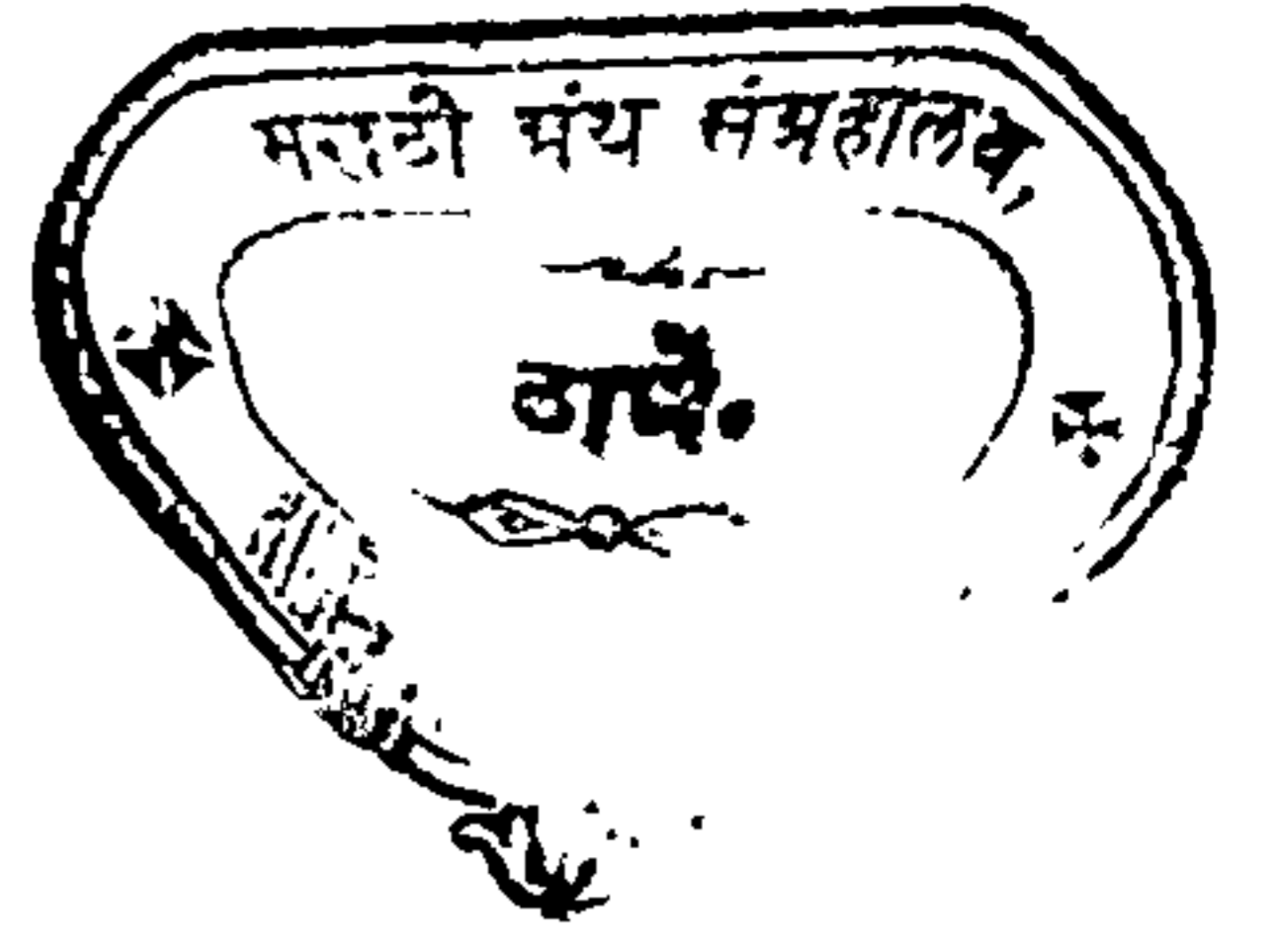
जगन्नाथ शंकरशेटीच्या घरामार्गे सोनापुरालगत इंग्रज लोकांची एक स्मशानभूमि आहे. दुसरी मरीन पलटणीच्या मार्गे आहे. ह्या जागा स्वच्छ असून

एकांत ठिकाणी आहेत. एथे अनेक जातीचीं थडगीं बांधिलेलीं आहेत. कोठें त्रिकोणी, कोठें चौकोनी अशा अनेक तऱ्हेच्या कवरी बांधिल्या आहेत. त्यांवर मृत पुरुषांचीं नांवां लिहून त्यांच्या वर्तणुकीचा उल्लेख केला आहे. हे ही स्थळ पाहाण्याजोगें आहे. एथे आजपर्यंत इंग्रज कोण कोण देवाज्ञा पावले व त्यांचे आचरण कसें काय होते, हे सर्व समजतें. हे स्थळ पाहून मनुष्यास आत्मबोध होऊन आपण ह्या जगांत केवळ प्रवासी आहें आणि आजपर्यंत जे मोठे मोठे होऊन गेले त्याच मार्गाने आपणासही जायाचें आहे, असें क्षणभर तरी मनांत येतें. हे केवळ स्मशान वैराग्य आहे खरें, परंतु जे लोक नेहमी ख्यालीखुशालींत निमग्न असतात, त्यांनींतर अशा ठिकाणीं जाऊन थडग्यांवरील लेख वाचून पाहावे आणि त्यांचे मनन करावे. हारवी नांवाच्या एका प्रख्यात इंग्रज कवीनें “शवगर्तेचें चिंतन ” या नांवाचा एक सुबोध मोठा ग्रंथ रचिला आहे. तो वाचून पाहिल्यानें अशा स्थानांत गेल्यानें काय ज्ञानप्राप्ति होते, ती लक्षांत येईल.

मुंबईत दरमहा सुमारे दीन हजार मनुष्यांस देवाज्ञा होती, व सुमारे तेवढेच जन्मतात.







## प्रकरण ५.

मुख्य मोठ्या व दुसऱ्या किल्ल्यांची बांधणी—गोदी व जहाजें बांधण्या-  
चें काम— न्यायखात्याची सुरवात— वलंदेजी लोकांच्या सरदारा-  
चें अरमार व मुंबई घेण्याची मसलत—किंगवुइन याचा दंगा—  
लष्करी खातें— लष्कराची संख्या— शहर वसविण्यावि-  
षयींच्या अडचणी— याकुतखानाची स्वारी— मुंबई  
इंग्रज सरकाराची हिंदुस्थानांत मुख्य राजधानी के-  
ली— टंकसाळ— घरावरील छाप्याची सुरवा-  
त— पूर्वीच्या सरकारी कामगारांचा मुशा-  
रा— कांपावरील वस्ती— तिजोरीच्या  
नोटी— इंग्रज आणि पोर्तुगीझ लो-  
कांचें वैमनस्य— कुलावदां-  
डी— वंदुकीच्या दारूचा  
कारखाना.

एकादें चिरकाळ रहाण्याजोगें व त्यापासून महत् उपयोग घडून उदयास  
येण्या जोगें कृत्य करण्यास मनुष्य दूरदृष्टि, विचारी आणि धैर्यवान् पाहिजे.  
मुंबईची प्रथमची स्थिति पाहून जे एथें येत त्यांचा केवळ हिरमोड होई. का-  
रण हें बेट लहान असून सर्व प्रकारच्या अडचणींची खाण होतें. ही आंत-  
ली स्थिति. दुसरें बाहेरून चोंहीकडून शत्रूंनीं घेरलेलें. व्यापारी तर रात्र-  
दिवस हातांत जीव घेऊन होते. कारण आंग्रा, हपशी हे कधीं कधीं वंद-  
रांतील जहाजें देखील धरून नेत. पोर्तुगीझ तर यांचें उणें पाहायास दीड  
पायावर उभे होतेच. यास्तव कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स या प्रीत्यर्थ द्रव्य खर्च का-  
रण्यांत मन घालीत नसत. तथापि सर जाशुआ चॅल्ड यांनीं मनावर घेऊन अने-  
क अडचणी असतांही किल्ला बांधण्याचें काम सुरू करविलें. वस्तुतः येणें करूनच

हें बेट पुढें उदयास आलें. जरी त्यांच्या कारकिर्दीत किल्ल्याचें सर्व काम सिद्धीस गेलें नाहीं, तरी यांनीं तो क्रम चालू करविल्यामुळे पुढें हें काम पार पडलें. सर जाशुआ चैल्ड हे कोर्ट आफ् डैरेक्टर्सचे मुख्य कारभारी असून हिंदुस्थानांतील त्या वेळच्या वखारदारांवर गव्हर्नर होते. हे व्यवहारदक्ष व व्यापारांत मोठे चाणाख्य होते, सव्व त्यांच्या आग्रहामुळे या किल्ल्याचें काम सुरू केलें.

कानोजी आंग्रा, हपशी व मराठे यांजकडून एथें फार उपद्रव होत असे, ह्मणून इंग्लंडाहून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं सन १७१० त असा हुकूम पाठविला कीं, किल्ल्याच्या आसपास अर्धकोशाच्या अंतरावर जीं झाडे व माड असतील ते सर्व कापून टाकावे व किल्ला मजबूत बांधून सर्व वंदोवस्त ठेवावा. आणि किल्ल्यांतील रहवाशांकडून भुंयभाड्यावद्दल जाजती कर घ्यावा. किल्ल्याचा खर्च पुरा पडायसाठीं शहरांतील व्यापारी व दुसऱ्या लोकांनीं सरकारास अर्ज केला कीं, जो माल शहरांत येईल त्यावर दोन टक्के जाजती जकात घ्यावी. चांचे लोकांकडून जहाजांस उपद्रव होऊंनये ह्मणून बंदरांत नेहमी एक मनवार ठेविला होता, तो रात्रंदिवस या इतक्या आखातांत फिरत असे. सन १७१६ त मुंबईतील लष्करी खात्यावरील पोर्तुगीझ् अंमलदारांनीं किल्ल्याच्या रक्षणार्थ प्रतिवर्षीं १५ हजार असुरण्या ह्मणजे सुमारे साडेसात हजार रुपये देण्याचें कबूल केलें. हे पोर्तुगीझ् लोक एथें जहागिरदारांसारखे होते. व त्यांकडे दुसरें हें काम होतें कीं, जी कोणाची वारशावांचून जिनगी असेल तिचें व अनाथ मुलांचें त्यांनीं रक्षण करावें. त्या पोर्तुगीझ् लोकांस व्यारीयादोर्स असें ह्मणत. ज्या वेळीं किल्ल्याच्या तटाभोंवतालीं चर खणले त्यावेळीं मुंबईतील रयतेनें सरकारास तीस हजार रुपये आपसांत वर्गणी जमवून दिले. आणि तेव्हांपासून मुंबईतील लोकांनीं लष्करी काम शिकावें असा जो कायदा होता त्यापासून त्यांस मुक्त केलें. हे त्या वेळचे तीस हजार रुपये इंग्रज सरकारास तीस लक्षांपेक्षां जाजती होते. हे चर खणायस शेंकडे लोक लागले होते. पलटणीच्या शिपायांनीं देखील ह्या कामास लागावें असा हुकूम केला होता. आणि हे शिपाई लोक कुदळ आणि पिकाव हातीं घेऊन

चार पांचतास पर्यंत हें काम करित. आणि काम पडलें हणजे कपडे घालून शिंपाई वनत.

किल्ल्याचा संपूर्ण तट व पालोगेटचा दरवाजा बांधून सन १७१६ माहे जून १ रोजी चार्लस वून याच्या कारकिर्दीत तयार झाला, असें पालोगेटच्या दरवाज्याच्या भिंतींत लादी आहे तीवर लिहिलें आहे. सन १६६९ पासून इंग्रजलोक या किल्ल्याच्या मार्गे लागले होते, आणि सरासरी ४७ वर्षांच्या मुदतींत हा सर्व त्यांच्या मनाजोगता झाला. पूर्वीचा किल्ला साधारण होता. त्या भोंवतालीं चर खणण्यास व कांपाचें मैदान तयार करण्यास फार खर्च पडला. हें काम सन १७५३ त सुरू झालें. कांपाच्या मैदानांत पूर्वी मुंबईतील सर्व श्रीमान् व बडे लोक राहत होते. त्यांचीं घरे, वाडे, बाग, बंगले, देवळें, मशिदी, हीं सर्व इतक्या जाग्यांत होती, तीं वरावर दाम देऊन खरीद करून मोडिलीं. यामुळें द्रव्य फारच खर्च झालें. असें सांगतात कीं, कांपाच्या मैदानाची जमीन १०० हात औरस चौरस तयार करण्यास सरकारास सुमारे तीस हजार रुपये खर्च वसला. या मानानें सर्व कांपाच्या मैदानावद्दलच सरकारास किती द्रव्य लागलें तें ध्यानांत येईल. सन १८३८ पासून १८६० इतक्या काळांत किल्ल्याचे तीन ही जुने दरवाजे मोडून विस्तीर्ण केले. त्या प्रीत्यर्थ सरकारास तीन चार लक्ष रुपये खर्च वसला. हे सर्व किल्ले व हें कांपाचें मैदान मिळून सरकारास एक कोट रुपया खर्च झाला.

सन १६७० मध्ये मुंबईचा मुख्य किल्ला, व माजगांव, शिवरी, शींव, माहीम, आणि वरळी, एथें लहान लहान साधारण प्रतीचे किल्ले बांधून शहराचा जिकडे तिकडे बंदोवस्त केला.

सर जार्ज आक्झेडन याच्या कारकिर्दीत इसवी सन १६७० मध्ये कंपनी सरकारानें तारवें बांधण्याची गोदी बांधिली. यापूर्वी जेव्हां इंग्रज व्यापारी लोकांस तारवें बांधण्याची गरज पडे तेव्हां पोर्तुगीझ लोकांच्या दरवारांत वसई व दमण, एथें तीं बांधण्याची परमाणगी ध्यावीपडे. सन १६३६ त दमण एथें दोन व वसई एथें दोन अशीं चार लहान जहाजे बांधण्यास पोर्तुगीझ



सरकारच्या मुख्याकडून हुकूम घेतला होता. यामुळेच गोदीचे काम प्रथम सुरूकरणे त्यांस भाग पडले.

ह्याचवर्षी कंपनीसरकाराने लंडन शहराहून मिस्टर वार्डविक् पिट नांवाच्या एका इंग्रज इंजनरास पाठवून दिला. याने कांहीं तारवे तयार केलीं. पुढे सन १७३५ मध्ये हे काम शेट लवजी नसरवानजी वाडिया याजकडे सोपिले. हे प्रख्यात पारशी गृहस्थ प्रथम सुरत एथे कंपनीच्या खात्यांत लहानसान जहाजे बांधित असत. ह्या नामांकित पुरुषाने ह्या कामांत मोठी हुशारी व प्रमाणिकपणा दाखविला व पुष्कळ तिकटी तारवे बांधिलीं. हे काम अद्याप त्याचे घराण्यांतच चालले आहे. ह्या वेळीं ही गोदी लहान होती. मग कांहीं वर्षांनीं वाढवून मोठी केली. ह्या गोदींत १८१० मध्ये भियानी नांवाचे एक मोठे तिकटी लढाऊ जहाज बांधिले होते, त्याजवर ७४ तोफा राहत. ते बांधायास दहावर्षे लागलीं. व त्यास सात लक्ष रुपये खर्च झाला. दुसरीं जमना आणि नर्मदा अशीं दोन लढाऊ तारवे बांधिलीं गेलीं. आणि हीं कोणी इंग्रजांच्या मदतीशिवाय ह्या पारशी गृहस्थाने बांधिलीं. या जहाजांची रचना अशी असते कीं, त्यां पुढे औरंगजेबाच्या तंबूचा थाट किंवा मयासुराने रचलेली सभा कांहींच नाही. आंत अनेक तऱ्हेच्या खोल्या, त्यांत छप्परपलंग, खुरच्या, कोची, हांड्या, झुंवर, आणि कपाटे, असतात. दोनतीन वर्षांमागे अमेरिकेहून मेनसोटा नांवाचे एक मोठे जहाज एथे आले होते. ते पांच मजली असून त्यांतिल रचना राजवाड्यापेक्षां ही शतगुणित विशेष होती. त्यांत पुस्तकालयादि सर्व सरंजाम होता. यावर साठ सत्तर मोठ्या तोफा होत्या. हे पाहायास हजारो लोक जात होते. असे एक दुसरे कांहीं वर्षांमागे आले होते, त्यास आंतून सोन्याचा मुलामा काढला होता, त्याची राणीस भेट पाठविली होती.

मुंबईत आजपर्यंत सरकार खात्याचीं ५३ आणि सावकार लोकांचीं ८२ इतकीं जहाजे बांधिलीं. ह्या कारखान्यांत हल्लीं वाफेचीं यंत्रे चालू केलीं आहेत, त्यांची शक्ति अशी आहे. एक वीस घोड्यांच्या, दुसरे १० घोड्यांच्या जोराने चालणारे. ह्याच्या योगाने लांकडे वेरितात. व दुसरे पितळी

व. लोखंडी सामान, खिळे, चुका, स्कू, वैगरे या यंत्रांवरूनच तयार करितात. या कारखान्यांत जाऊन क्षणभर उभें राहावें ह्मणजे जिकडे तिकडे यंत्रें चालतात व कारागीर आणि मजूर लोक मोठ्या धामधुमींत आहेत असें दृष्टीस पडतें. टण् टण्, खाट् खाट्, ठाक् ठाक्, घरघर, असे अनेक ध्वनि कानांत पडतात. ही गोदी १८१६ मध्ये वाढवून हिला त्यावेळचे गव्हर्नर यांचें नांव दिलें, ह्मणून हीस डंकन गोदी असें ह्मणतात. ही बांधायास १४ लक्ष रुपये खर्च झाला. ही फिरून सन १८४५त आणि १८५२ त वाढविली.

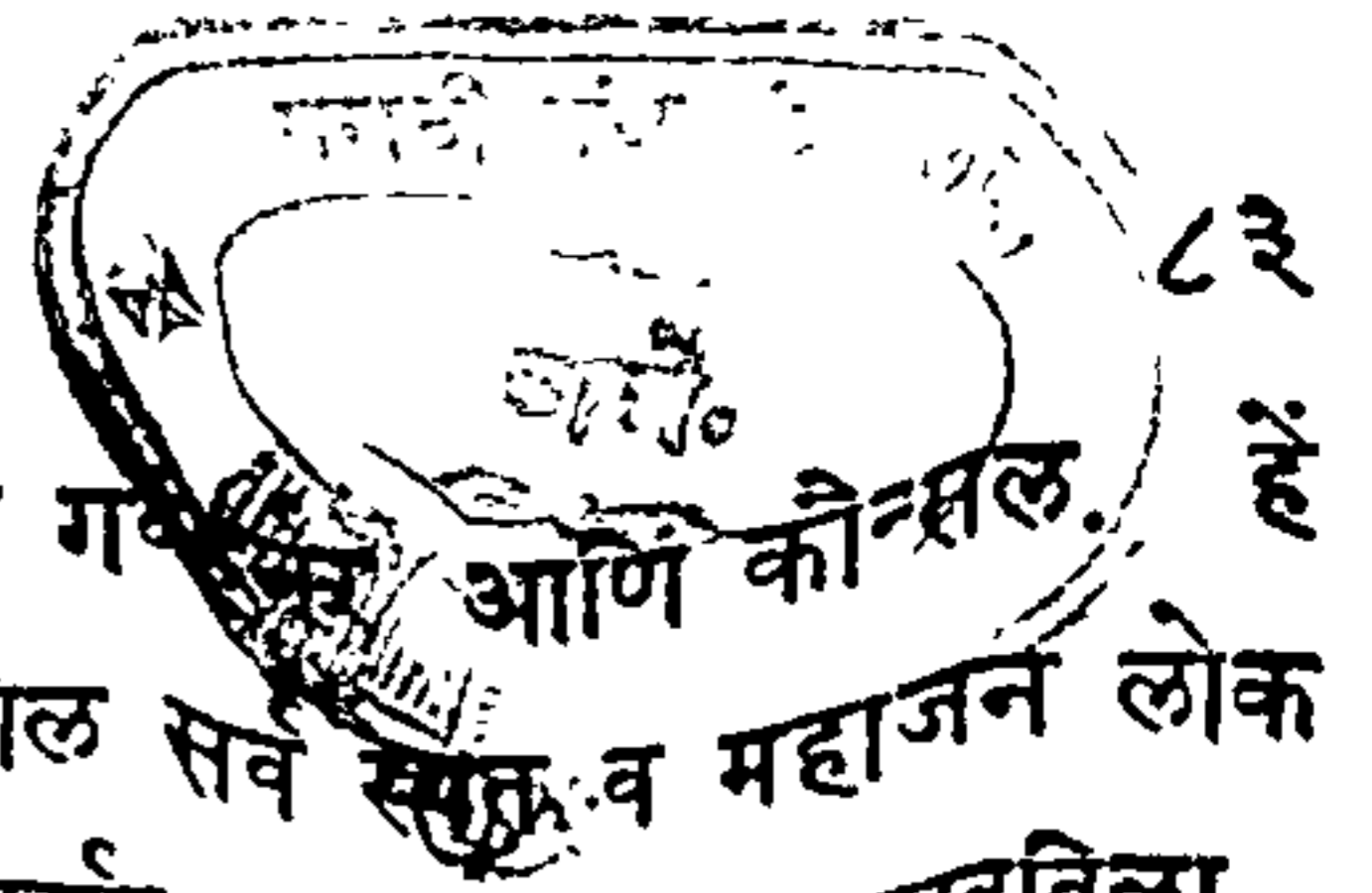
सन १८४३ मध्ये सरकाराच्या हुकुमानें आगामहंमद रहीम या नांवाच्या एका प्रख्यात सधन मोंगलानें माजगांवच्या बंदरांत आठ नऊ लक्ष रुपये खर्चून गोदी बांधिली. ही तयार होण्यास पांच सहा वर्षे लागलीं. या खाडींत पाणी पुष्कळ असल्यामुळे तें आटवून त्याठिकाणीं गोदी बांधणें ह्मटलें ह्मणजे मोठेंच काम. असें ही असतां या गृहस्थानें मोठें धैर्य धरून तें सिद्धीस नेलें. या ठिकाणीं सुंदर बंगला आहे, त्यांत हॉपिस आहे. बाजूस वखार व अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें ठेवण्याची जागा आहे. ही जागा चांगली हवाशीर आहे. कांहीं वर्षांमागे या गोदींत एक आगबोट बांधून तयार केली होती, परंतु अलीकडे एथें तारवें व आगबोटी बांधीत नाहींत. “पेनिन्सुलर आणि ओरिएंटल-स्टीम न्याव्हिगेशन कंपनी” नांवाची जी एक इंग्लंड देशांत मोठी मंडळी आहे, ती मुंबई, कलकत्ता, चीन, आस्ट्रेलिया इत्यादि देशांत आगबोटी पाठवीत असते. ह्यांच्या सुमारे १०० आगबोटी आहेत. यांचें हॉपिस मुंबईमध्ये सन १८४३ त स्थापिलें, तेव्हांपासून मुंबई सरकारानें युरोप खंडांत सरकारी टपालाचे कागद व उतारू नेण्यास व आणण्यास यांच्या आगबोटी नोरी घेतल्या आहेत. व यांचे लाखो रुपयांचे कारखाने चालले आहेत. या मंडळीनें ही गोदी सालिना वीस हजार रुपये देण्याचें करून मालकाकडून भाड्यानें घेतली आहे. यांत या मंडळीच्या आगबोटी नीट करितात.

सन १८६२ त अशी अवाई उठली होती कीं, किल्ल्यांतील सरकारी गोदी व तेथील सर्व कारखाना एक कोटी पन्नास लक्ष रुपयांस सरकार विकीत आहे. परंतु सरकार एकाएकीं असें करणार नाहीं असें वाटतें. कारण सरकारी खात्यांत ४९ आगबोटी आहेत. या शिवाय दुसरीं जहाजे. यांस

जडजोखीम जहालें असतां आश्रय तर पाहिजे, परंतु जहाजांचें व आगवोटींचें खातेंच सरकारांतून विलकुल काढून टाकावें असां मुख्य सरकाराचा मनसुबा आहे, असा कागदोपत्रीं गवगवा चालला आहे. यावरून काय तें समजत नाहीं. ह्या खात्यास इंडियन् नेव्ही ह्मणतात.

सन १६७० मध्ये कंपनी सरकारानें ह्या टापूंत न्याय मनसुबी करण्याचें खातें सुरू केलें. ह्यावेळीं जें कोडत स्थापिलें होतें त्यांत डेपुटी गव्हर्नर आणि कौन्सलदार मिळून मुख्य न्यायाधिकाचें काम करीत, साधारण मुकदम्यांचे निवाडे करण्यास फ्याक्टरींतील एक इंग्रज आणि एतदेशीय लोकांमधील एक गृहस्थ न्यायाधिकाच्या कामावर नेमीत असत. तेच बहुधा सर्व खटल्यांचा निवाडा करीत. ही एक आनंदाची गोष्ट आहे कीं, दोनशें वर्षांमागे एतदेशीय लोकांपैकीं मुंबईतील कोडतांतील न्यायाधिकाच्या कामावर एका असा-मीस नेमीत. पुढें सन १६७१ त इंग्रजी न्यायशास्त्र पढलेला एक न्यायाधीश मुंबईस पाठवावा असा एधील गव्हर्नरानें कंपनी सरकारास इंग्लंडांत अर्ज पाठविला, तो कबूल केला नाहीं. त्यास अशी सबब सांगितली कीं, मुंबई बेट घेतल्यापासून कंपनीस सुमारे तीस लक्ष रुपयांचा तोटा सोसावा पडला. त्यावेळीं हें बेट केवळ निरुपयोगी आणि नुकसानी आणणारें आहे, असें ते मानीत. आणि याची सुधारणूक करण्यास झटत नसत. शेवटीं मोठ्या संकटानें सन १६८३ त आगष्ट महिन्याच्या ९ व्या तारिखेस इंग्लंडाहून सेंट जान नांवाचा एक न्यायाधीश पाठवून दिला. त्याला सरकारांतून दोन चाकर द्यावे, व त्यानें डेपुटी गव्हर्नराच्या पंक्तीस जेवावें, आणि सालिना दोन हजार रुपये वेतन द्यावें असें ठरविलें होतें. परंतु हा लष्करी व जहाजांवरील कामगारांच्या खटल्यांचा मात्र तपास करी. सन १७२८ फेब्रुवारी महिन्याच्या १० व्या तारिखेस इंग्लंडांतील मुख्य सरकाराच्या हुकुमानें एथें मे-यर्स कोर्ट नांवाचें न्यायस्थान स्थापिलें. यांत एक न्यायाधीश व नऊ असा-मी पंच मिळून न्याय करीत. यावर जो मुख्य न्यायाधीश नेमिला होता त्यास सालिना ६२५ रुपये ठरविला होता. ह्याचा अधिकार मुनसफा सारिखा असे, परंतु या कोडतांत साधारण फौजदारी व दिवाणी खटल्यांचा निका-





ल होई. यावर वरिष्ठ कोडत हटलें हणजे गव्हर्नर आणि कौन्सिल हे कोडत स्थापण्याचा हुकूम आला तेव्हां मुंबईतील सर्व स्त्रोत्र महाजन लोक पालो वंदरावर जमले होते, तेथें हा हुकूम गव्हर्नर यांनीं वाचून दाखविला. पुष्कळ काळ पर्यंत हणजे सुप्रीमकोर्टाची स्थापना होई पर्यंत कोणत्याही खटल्याचा निकाल बहुधा न्यायी जनांच्या खातरी जोगा होत नसे, कंपनीचे कामगार तेच न्यायाधीश, आणि जर त्यांनीं कोणावर फौजदारी खटला उभारला असला तर त्याचा तपास त्यांच्याच हातानें होई. यांस नवीनच राज्य प्राप्त झालें होतें, आणि राज्यांतील नियम वगैरे वरावर चालू झाले नव्हते. मग अशी गोष्ट घडून येई कीं, वादीच न्यायासनावर वसून प्रतिवाद्याचा खटला तपाशी. मग एकाद्या समयीं मुकदम्यांत साक्षी पुरावा वरावर नसला आणि न्यायाधिश्याच्या मनांत प्रतिवाद्यास अपराधी ठरवायाचें असलें तर भलतेंच किल्मिष काढून त्यास शिक्षा करित. या प्रकारचा न्याय पूर्वीं सर्व हिंदुस्थानभर पसरला होता. आणि कंपनीचें एथें तर नवीनच राज्य सुरू झालें होतें. राज्यक्रांति झाली हणजे राज्याचा वरावर ताळा वसायास पुष्कळ वर्षे लागतात. आणि कांहीं काळपर्यंत अव्यवस्था चालत असत्ये. खातरीप्रमाणें न्यायमनसुवी होण्याजोगीं न्यायस्थानें स्थापण्यास कंपनीस पुष्कळ काळ लागला. इंग्रज लोक एतद्देशीय लोकांचाच इनसाफ या रीतीनें करित होते, आणि आपल्या लोकांचा पक्षपात धरित होते असें नाहीं. त्यावेळीं ते बहुधा इंग्रज आणि यादेशाच्या लोकांचा न्याय सारखाच करित. आणि आतां पेक्षां एतद्देशीय लोकांशीं सलुकार्हेनें वागत. त्यावेळीं त्यांच्या लोकांत आपसांतच फार तंटेवखेडे होत. हा त्यांजकडे दोष नाही. त्या काळाचा महिमा तसाच होता. इंग्रज इतिहासकर्ते त्या वेळच्या वहिवाटीस फारच दूषणें देतात. एकादा गुन्हेगार व त्याच्या तर्फेचा साक्षी गुन्हा कबूल होत नसल्यास त्याच्या शरीरास इजा देऊन त्याजकडून आपणास पाहिजे तशी जवानी घेऊन त्याजवर गुन्हा शाबूत करित. परंतु इंग्लंड देशांत मात्र पुष्कळ वर्षांपासून ही चाल दोषार्ह आहे असें समजून काढून टाकिली होती. ह्यावेळीं मुंबईत तर्कटी लोक फार असत. व एकमेकांचा उत्साह सहन होत नसल्यामुळे एकाद्यावर भलतेंच कुभांड रचून त्या-

चा नाश करीत. रक्षण करण्यास कायदे, तक्रार करण्यास वकील व वारिस्टर व वर्तमानपत्रे नसल्यामुळे एकादा गरीब वेहकनाक बुडला जाई. ह्यावेळीं फौजदारी खटल्यांचे फैसले झाले त्या पैकीं, कांहीं मुकदम्यांचे मासले सरकारी दप्तरावरून इंग्रजी इतिहासांत घेतले आहेत. त्यांतील हा पुढील मजकूर आहे.

सन १७२० मार्च महिन्याची २४ तारीख या दिवशीं एक मोठा चमत्कारिक फौजदारी मुकदमा कौन्सला पुढे तपासण्यांत आला. त्यामुळे मुंबईत मोठा गवगवा झाला.

रामाजी कामत ह्याणून एक संभावित गृहस्थ इंग्रजांच्या पदरीं पुष्कळ वर्षांपासून विश्वासू व भ्रमाणिक कामगार होता. हा एतद्देशीय लोकांच्या लष्करावर मुख्य सरदार असून इंग्रजांच्या तर्फेनें कानोजी आंग्रा व दुसरे कानेरीहुनेरी, उरण, धारापुरी एथें जहाजे धरून नेण्यांस येत, त्यांजवर स्वारी करी. असा हा हुशार व पराक्रमी होता. परंतु काळाची गति फिरली ह्याणजे सर्व प्रतिकूल होतें. आणि राजाचा रंक होतो. मुंबईमध्ये याची स्थावर जिनगी व द्रव्यही पुष्कळ असून अधिकार ही वराच होता. सवव याचें अनहित पाहणारे ही लोक होते. त्यांनीं तर्कट रचून यास कचाटांत आणिलें. असें इतिहासकर्ते स्पष्ट ह्याणतात.

यावर फितुरीचा वहमा आणून मुकदमा चालू केला. त्याजवर आरोप आणिले ते येणें प्रमाणें.

१. रामाजी कामत यांनीं कानोजी आंग्रा यास सन १७१७ डिसेंबरांत असें पत्र लिहून पाठविलें कीं, इंग्रज लोकांचें "सकसेस" नांवाचें जहाज जें धरून नेलें आहे तें पुष्कळ द्रव्य घेतल्या शिवाय त्यांस परत देऊं नये.

२. सन १७१८ अक्टोबरांत असें लिहून पाठविलें कीं, इंग्रज लोकांचा कानेरीवर हल्ला करायाचा मनसुबा आहे तर आपण सावध असावे. आणि सैन्याची वगैरे तयारी करून वंदोवस्तानें रहावे.

३. ह्याच वर्षीं पोर्तुगीझ सरदारानें मुंबईच्या गव्हर्नरास पत्र पाठविलें होतें, तें रामाजी कामत यांनीं अडकावून ठेविलें. ज्या पत्रांत फिरंग्यानें

आंग्यावरोवर लढाई करण्यास इंग्रज लोकांस कुमक करण्यास येण्याचें दर्शविलें होतें.

४ रामाजी कामत यानें मुंबईवर हल्ला करण्यासाठीं मुंबईचा भेद काढून कानोजी यास पाठविला.

५ यानें आंग्या वरोवर अंतस्थीं व्यापार चालविला.

६ जे काळे लोक ह्याच्या हाताखालीं होते त्यांस आंग्या वरावर लडूं नये ह्मणून दहशत घालून त्यांचा हिरमोड केला.

७ हें आपण केलेलें कर्म उघडकीस आलें असतां त्याचा परिणाम भयंकर होईल असें मनांत आणून यानें आपल्या खासगीनाण्याच्या चौदा पेट्या व दुसरी मालमत्ता ठाणें व दुसऱ्या ठिकाणीं पळविली.— हे इतके आरोप याजवर आणिले होते. या मुकदम्याचा तपास सुरू झाला त्यावेळीं गव्हर्नर मिस्टर वून व दुसरे कौन्सलदार वसून याचा तपास चालविला. प्रथम रामाजी कामत यास असें सांगितलें.

हे सात आरोप जे तुजवर आणिले आहेत ते साक्षी मुद्यानिशीं व जें पत्र तूं कानोजी आंग्या यास पाठविलें होतें तें हजर असल्यानें तुजवर हा गुन्हा शाबूत होतो, असें सांगून याचा तपास चालविला. हा मुकदमा पुष्कळ दिवस चालला होता. आणि हा गुन्हा याजवर ठरवावा ह्मणून पुष्कळ प्रयत्न केला, तथापि त्यावर फितुरीच्या अपराधाचा पुरावा झाला नाही. शेवटीं कौन्सलानें असें ठरविलें कीं, हा कांहीं वाईट कृत्य केल्याचा अपराधी आहे सव यास कैद करावा. असें ठरवून त्यास कैदेत ठोविला. आणि त्याची मालमत्ता जप्त करून सरकारांत नेली.

पुढें कांहीं वर्षांनीं रामाजी कामत कैदेतच मरण पावले. परंतु मरणाच्या-पूर्वीं यांनीं आपला इनसाफ यथान्याय व्हावा ह्मणून इंग्लंडांत नामदार कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस अर्ज केला होता, पण त्याचा त्यांस जवाब आला नाही. पुढें कांहीं वर्षांनीं जेव्हां दुसरे गव्हर्नर आले तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस असें आलें कीं, कामत मजकूर याजवर हें कोणी तर्कट रचिलें होतें. आणि आंग्यास जें त्यांच्या शिक्याचें पत्र पाठविलें ह्मणून ठरविलें होतें तें कोणी दुष्टानें वनावट के-



लें होतें, अशी त्यांच्या मनाची खातरी झाली, व त्यांनीं एथील लोकांपाशीं शोध केल्या अंतीं असेंच सिद्ध झालें. तेव्हां त्यांनीं कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस असें लिहून पाठविलें “ जरी त्यावेळचें कौन्सल व त्यांचे मुख्य यांस त्यावेळीं जें योग्य वाटलें त्याप्रमाणें केलें, तथापि आमच्या लोकांच्या सांगण्यावरून व मुंबईतील लोकांच्या बोलण्यावरून रामाजीचा करडा इनसाफ झाला. नंतर कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांच्या हुकुमावरून सरकारांतून त्यांच्या कुटुंबाचें संरक्षण करण्याकरितां त्यांच्या मुलास कांहीं वर्षासन करून दिलें. आणि जरी कांहीं सववीमुळें त्यांची स्थावर जिनगी त्यांस परत दिली नाहीं तरी त्यास चारहजार रुपये वक्षीस दिले. रामाजी कामत यांवर हा आरोप आणिला त्यास पोर्तुगीझ सरदार मिलाफी होता असें ह्मणतात. तें कांहीं असो, पण त्यावेळीं न्यायाची व्यवस्था नीट नसल्यामुळें असे भयंकर परिणाम घडून येत. हल्लीं इंग्रजी न्यायासारिखा न्याय कोर्टें पृथ्वीवर नाहीं. याचें कारण सुप्रीमकोर्ट व त्याचे कायदे. हल्लीं अपराध्याचा यथान्याय इनसाफ करण्यास न्यायाधीश किती जपत आहेत. आणि एकादा गरीब कंगाल असला तरी त्याचें रक्षण करण्याची साधनें किती करून ठेविलीं आहेत. गरिवास द्रव्य खर्चून वकील वारिस्टर करायास सामर्थ्य नसलें तर त्याच्या तर्फेनें भांडणारे सरकारी धर्माचे वकील आहेत. मुफाशील कोर्टांत ही कोणावर खटला आला तर त्याचा तपास प्रथम माजिस्त्रेटापाशीं होतो. मग तो सेशन जडजाजवळ पंचांच्या समक्ष तपासला जातो. आणि मग सदरअदालतींत मोठ्या न्यायाधिकापाशीं त्याचा निकाल होतो. असा वंदोवस्त असल्यामुळें बहुधा यथान्याय इनसाफ होतो.

सन १८४० सांत अलुपारु यावर मोठा आरोप आल्यावरून त्यास काळ्या पाण्याची टाप दिली. आणि सरकारानें त्याची स्थावर मिळकत वगैरै सर्व जप्त केली. त्याच्या मुलानें इंग्लंड सरकारांत अर्ज केला कीं, तुम्ही माझ्या बापास शासन करून जन्मटप दिली, त्या अर्थीं त्याची मालमत्ता मला त्याच्या वारसास द्यावी. अगर त्याची सर्व जिनगी सरकारानें जप्त करून न्यावी आणि माझ्या बापास सोडून द्यावें. या न्यायावर लढून त्यास त्याची जिनगी

परत मिळाली. हा न्याय किती सुगम, आणि हा इंग्रज सरकाराचा कायदा किती स्तुत्य !

दुसरा यावेळचा एक विलक्षण न्यायाचा मासला अढळला तो असा. एके दिवशीं संध्याकाळीं मिस्तर ब्राडील कौन्सलर आणि त्याची स्त्री हीं दोघें-जणें फिरायास निघालीं, तेव्हां कोणी एक घोडेस्वार त्यांच्या आंगावरून सपाळ्या-नें गेला तेव्हां मिस्तर ब्राडील त्यास लागून बोलले. त्यावेळीं तो स्वार ह्मणाला “जर ह्यावेळीं मजपाशीं बंदूक असती तर तुला मजा दाखविली असती”. ब्राडील त्यास ह्मणाला “खरेंचकाय?” स्वार ह्मणाला “संशय कशाला.” असें ह्मणून तो चालता झाला. दुसऱ्या दिवशीं यास शासन करायचें, परंतु तो कोण आणि कोठें राहतो हें कोणास माहीत? तेव्हां म्याथ्यू बोगल या नांवाच्या कोणी मनुष्यावर बहमा आणून त्याजवर हा खटला उभारिला. आतां पा-हा ! वादी तोच न्यायाधीश ! मग गरिब विचाऱ्या प्रतिवादानें आपला निर्दोषी-पणा कसा शाबूत करावा ! मग अर्थातच हा खटला त्याजवर शाबूत होऊन त्यास भरवाजारांत खांवास बांधून एकुणचाळीस फटके मारावे आणि त्यानें विन मुशारी कंपनीच्या जहाजावर गव्हर्नराची मर्जी असेल तितका काळ चाकरी करावी अशी त्याला शिक्षा झाली. “बळी तो कान पिळी ” असेंच या वेळीं होतें.

ह्यावेळीं कोणत्या प्रकारचा वेवंदपणा चालला होता याचें दुसऱ्या एका गोष्टीवरून अनुमान करितां येईल. एक दिवस संध्याकाळच्या भोजन स-मारंभास रेवरेंड मिस्तर स्पेन्सर (उपदेशक) यास एका गृहस्थानें बोलाविलें, तेथें पुष्कळ मंडळी जमली होती, त्यांत एक तरुण गृहस्थ व उपवर झालेली अशी एक कन्या होती. त्यावेळीं त्या दोघांजणांची गांधर्व विवाह करण्याची इच्छा झाली. तेव्हां हे उपाध्यक्ष बावा जवळच होते, त्यांजपाशीं त्यांनीं विनंती केली कीं, आह्मा उभयतांचें लग्न लावून आह्मास दंपत्याचे अधिकारी करावें. हें ऐकून मिस्तर स्पेन्सर यास स्वभावतः ही थट्टा असावी असें वाटलें. तथापि त्यांनीं त्यांस सांगितलें कीं, जर तुमची उभयतांची लग्न करण्याची वां-स्तविक मर्जी आहे, तर उदईक मी तुमचें लग्न लावून देईन. परंतु तें त्यांस

आवडलें नाहीं. आणि प्रातःकाळ होतांच त्या गृहस्थानें मिस्तर स्पेन्सर या-  
वर उपाध्यक्षाच्या कामांत गफलत केल्याचा दोषारोप आणून त्यास गव्हर्नरा-  
पाशीं नेलें. नंतर त्याची चौकशी झाली. पुढें त्याचा परिणाम कसा  
काय झाला तो समजला नाहीं. हा मजकूर मुंबईच्या गव्हर्नरानें सुरतेच्या  
अधिकाऱ्यास सन १६८६-८७ तारिख १५ जानेवारीचे पत्र पाठविलें होतें  
त्या वरून उतरून घेतला आहे.

रेवरेण्ड मिस्तर काव ज्यानें इतकी खटपट करून कौटांतील मोठें देऊळ  
बांधविलें, व इंग्रज लोकांच्या मुलांस शिकविण्याकरितां चारिटीस्कूल नांवाची  
धर्मशाळा उपस्थित केली, तो देखील ह्या न्यायाच्या झपाट्यांतून सुटला नाहीं.  
मग दुसऱ्यांची कथा काय? यास असें कारण झालें कीं, हे मोठे स्पष्टवक्ते  
होते. आणि ख्रिस्ती धर्माचे अभिमानी असून फारच कर्मठ असत मिस्तर  
ब्राडील हे या वेळचे कौन्सलर होते. त्यांनीं अप्रील आणि मे महिन्यांत आ-  
पल्या वंगल्याचा जीर्णोद्धार करायस प्रारंभ केला असून वेधडक आदित्यवारीं  
देखील मजूर लोकांकडून वंगल्याचें काम करवून घेत. एक दिवस आदि-  
त्यवारीं मिस्तर काव हे ह्या गृहस्थाच्या घरां गेले होते, त्यांनीं या विगाऱ्यांची  
धामधूम पाहून ख्रिस्ती शास्त्राविरुद्ध विश्रामवारीं लोकांकडून काम करवून  
घेतात ह्मणून मि० ब्राडील यास कांहीं लागून वेलले. तेव्हां ब्राडील यांनीं  
यांजजवळ क्षमा मागितली, आणि सांगितलें कीं, पर्जन्यकाळ जवळ आल्यामुळें  
आदित्यवारीं मनुष्यांस कामावर बलावण्याचें अगत्य पडलें. तथापि या धर्मा-  
भिमानीचा तृप्ति झाली नाहीं. त्यानें देवालयांत सर्व मंडळी देखत यांचा  
या सवबीवरून उपमर्द केला, आणि हा धर्मभ्रष्ट आहे असें कांहीं बोलला. या  
वरूनच व दुसऱ्या एकदोन अशाच सवबीं वरून कौन्सलांत याचा तपास  
होऊन ह्याला या कामावरून वरतर्फ केलें.

याचप्रमाणें एका भगतिणीचा ही न्याय झाला. ह्या वेळीं एथें एक ग-  
रोव भगतीण रहात होती. ती कोणी आजारी मनुष्यास दौरा बांधी, तांदूळ  
मंत्रून खायस देई, व कोणास विभूत लावी. ह्यावरून तिजवर जादू केल्या-  
चा आरोप आणून तारीख २४ जुलई १७२४ रोजीं तिचा सरकारानें इनसा-



फ करून असें ठरविलें कीं, हिनें जादू कोणाचा घात करण्यासाठीं केलीं नाहीं, तथापि हीस देवळासमोर खांवास बांधून अकरा फटके मारावे. त्याप्रमाणें तीस फटके मारून सोडून दिली. आणि असा हुकूम केला कीं, जे याप्रमाणें मंत्रोपचार करतील त्यांस असेंच देवळापुढें प्रायश्चित्त घ्यावें पडेल.

मिस्तर जेकिन्सन नांवाचा एक इंग्रज गृहस्थ होता, त्याच्या कपाटांतून पंधरा गिनी\* त्याच्या गुलामानें घोडेवाल्याच्या मसलतीनें चोरल्या, सबब त्या दोघांस ही फांशीची शिक्षा ठरविली. त्याच वर्षीं एका दुराचरणी स्त्रीनें जाराच्या शिकवणीनें आपल्या नवऱ्याचा खून करण्याची मसलत केल्याच्या तोहमतीवरून तीस जाळून टाकण्याची शिक्षा ठरविली.†

पाहा, हल्लींचे कायदे रयतेस किती कल्याण कारक आहेत! सन १८५५ त मुंबईतील सुप्रीमकोर्टांत एक मुकदमा तपासला गेला. त्यामुळे शहरांत मोठाच गवगवा झाला. याचें मूळ असें होतें. मिस्तर मिसन या नांवाच्या एका इंग्रजानें विठोवा मल्हारी नांवाच्या एका दर्ज्यास आपल्या चाकरींत ठेविलें होतें, परंतु त्याचा दरमहा त्यास वरावर न पोहंचल्यामुळे त्यानें त्याचें काम सोडिलें, आणि आपला तुंवलेला मुशारा दावा लपून तगादा लाविला. सबब मिस्तर मिसन यानें मेजर बेन्स ह्यावेळचे पोलिस मास्तर यांस लिहून पाठविलें कीं, दर्जी मजकूर हा आपल्यास न कळवितां चाकरी सोडून गेला, सबब त्यास कैद करून ह्या गुन्ह्या बाबद शासन करावें. त्या प्रमाणें पोलिस मास्तर यानें त्याच्या चिटीवरहुकूम त्यास एक रात्र कैद केलें, आणि दुसऱ्या दिवशीं वहिवाटी प्रमाणें सीनियर माजिस्ट्रेट मिस्तर कारफिल्ड याजकडे पाठविलें. त्यालाही मिस्तर मिसन यानें पत्र लिहून पाठविलें कीं, विठोवा दर्जी मजकूर हा मला न सांगतां काम टाकून चाकरी सोडून गेला, सबब त्यास शिक्षा असावी. ह्या त्याच्या चिटीवरून मिस्तर कारफिल्ड यानें ह्या खटल्याचा वरावर तपास न करितां, विठोवा मल्हारी यावर धन्याचा हुकूम न घेतां घरचाकरो सोडल्याचा गुन्हा ठरवून, त्यास नव्या तु-

\* साडेदहारुपयांची एक गिनी. इंग्रजीनाणें.

† सन १७२८ माहे फेब्रुवारी आणि जुलैच्या सरकारी दफ्तरांतून घेतलें आहे.

रुंगांत सक्त मजुरी निशीं २१ दिवस कैद करावें असें ठरवून तुरुंगांत पाठवून दिलें. पुढें ही कैद भोगून सुटून येतांच दर्जी मजकूर यानें सुप्रीमकोर्टांत सीनियर माजिस्ट्रेट मिस्टर कारफिल्ड यावर आपणास बेहकनाक कैद करून सक्त मजुरीची सजा केल्याचा आरोप आणून आपल्या अब्रूचा जबाब द्यावा व जें नुकसान झालें त्या बदल ६०० रुपये द्यावे अशी फिर्याद केली. तिचा तपास सन १८५५ माहे जून १६ या दिवशीं सुप्रीमकोर्टांत सर विलियम यार्डली मुख्य न्यायाधीश आणि सर चार्ल्स जाक्सन धाकटे न्यायाधीश यांजपुढें तपासला गेला. ह्याचा तपास एक सारिखा सात दिवस पर्यंत चालला होता. ह्याचा फैसला कसा काय होतो तो व उभय पक्षांचे वकील वारिस्टर तक्रारी घेऊन मोठ्या निकरानें भांडत, तें पाहायास इंग्रज कामगार व इतर-गृहस्थ कोडतांत जाऊन दिवसभर वसत. शेवटीं तारीख २५ या दिवशीं उभयतां न्यायाधिशांनीं या खटल्याचा निकाल करून असें ठरविलें कीं, मिस्टर कारफिल्ड यानें विठोवा मल्हारी शिंपी यास विनाकारण सजा केली हें गैरशिस्त केलें. सबब त्याच्या नुकसानी वावद ५०१ रुपये दर्जी मजकूर यास द्यावे. मग मिस्टर कारफिल्ड यास सरकारानें या कामावरून दुसऱ्या खात्यावर नेमिलें. प्रस्तुत काळीं बहुधा असा निःपक्षपाती न्याय होत असतो.

रामाजी कामत यांनीं कानोजी आंग्यास पत्र पाठविलें लणून सरकारांत हजर केलें होतें, त्याचें इंग्रजी भाषांतर एका पुस्तकांत होतें, त्याचें मराठी करून एथें छापिलें आहे. कानोजी सारिख्या मांडलिक राजास एवढ्या मोठ्या मान्याचें पत्र रामाजीनें लिहिलें लटलें असतां विलक्षण वाटतें. आणि ह्या मध्ये एका ठिकाणीं सिनोर या शब्दाचा उपयोग केला आहे. या वरून यांत कोणी पोर्तुगीझ गृहस्थाचें आंग होतें असें वाटतें. तें कांहीं असो, पण हें पत्र चमत्कारिक आहे लणून इंग्रजी प्रमाणें एथें उतरून घेतलें आहे.

“श्रीमंत रविप्रभ, शूर, विजयी, सार्वकाल धैर्यवान्, चतुर, उदार, दानशील, धृतिनग, तत्वज्ञानी, ब्राह्मण पालक, धर्मरक्षक, बहुयशस्वी, राजमान्य मुकुटमणी, सिनोर कानोजी आंग्रे सरखेल यांप्रती.

सेवक—रामाजी कामत आपल्या सेवेंत तत्पर असून सेवकाकडून लिहिण्यां-

त येतें. आपल्या रूपेकरून क्षेम असों विशेष. लिहावयास कारण, इकडील मजकूर आमचे जनरल यांनीं कौन्सलांत ठराविलें आहेकीं, हल्ला करून कानेरी घ्यावी. आणि हें कृत्य सिद्धीस नेण्याकरितां तारीख १७ माहे अक्टोबर रोजीं ह्या वेटास वेढा घालावा असा ठराव झाला आहे. याप्रमाणें सैन्य, दाखुगोळा वगैरे लढाईच्या संजामाची तयारी आहे. यास्तव महाराजास लिहिण्यांत येतें कीं, आपण त्या किल्ल्याचा चांगला वंदोवस्त ठेवावा. राजापूर तर्फेविषयीं मी आलीनार्क लौखंडे यांस बोलिलों आहे. आणि त्यांपासीं ठराव ही केला आहे कीं, राजापुलाकडून उभय पक्षांस कुमक होणार नाहीं, याप्रमाणें सूचना केली आहे. बहुत काय लिहिणें रूपालोभ असूंदेणें हे विनंती".

तारीख १२ अक्टोबर.

कांपाच्या मैदानांत ज्या ठिकाणीं सध्या धोबी लोक धुतात तेथें पूर्वीं मुंबादेवीचें तळें होतें. याच्या शेजारीं अपराधी लोकांस दंड करण्यासाठीं जागा नेमिली होती. याचें कारण ही जागा बाजार गेटाच्या दरवाज्या समोर असल्यामुळें लोकांची रहदारी फार असे. आणि पूर्वींच्या लोकांचा असा नियम होता कीं, अपराध्यांस शासन करणें तें प्रख्यात ठिकाणीं करावें, ह्मणजे तें सर्व लोकांच्या दृष्टीस पडून द्वाड लोकांस दहशत वसते. चावडीवर आणूनच अपराध्यांस शासन करावें असें आमच्या लोकांचें ही मत आहे. एथें जसें ज्याच्या अपराधास शासन ठराविलें असेल त्याप्रमाणें कोणास शेण व कवटें मार करीत. कोणास पिंजऱ्यांत घालून फिरवीत. कोणास खांबास बांधून फटके मारीत. कोणाची गाढवावर बसवून धिंड काढवीत. धिंड काढायाची असल्यास प्रथम त्या मनुष्यास एथें शृंगारून तयार करीत. आणि मग रस्तोरस्तीं फिरवीत. शृंगारण्याचा प्रकार असा होता:—त्याची अर्धी हजामत करवीत, कपाळावर शेंदूर घालीत. त्याचें तोंड रंगवीत. गळ्यांत कांद्याच्या माळा घालीत. आंगांत चित्रविचित्र पोशाक घालून त्याचें एक सोपग बनवीत. आणि गाढवाच्या शेंपडीकडे त्याचें तोंड फिरवून त्यास त्यावर बसवीत. मग शिंग व दुसरीं रणवाद्यें लावून त्याची वरात रस्तोरस्तीं काढीत. आणि त्याच्यामागें पांच पन्नास पोरें हुयों! हुयों! अशा आरोळ्या टोकीत फि-



रत, आणि त्याजवर शेण मारित अथवा धूळ उडवीत. या प्रीत्यर्थ सरकारास खर्चही कराच होई. या तळ्याच्या वाजूस खुनाच्या अपराध्यांस फांशी देण्याची जागा होती, म्हणून यास फांशीतळें असें नांव पडलें. त्याच्या एका वाजूस शेणमार करायार्चें लांकडाचें यंत्र होतें. त्याच्या जवळच एक पिंजरा होता. त्यांत अपराध्यास घालून घेरी येऊन पडेपर्यंत तास अर्धतास फिरवीत. अशीं या लहानशा तुकड्यांत चार पांच निरनिराळ्या जातीचीं शासन करण्याचीं साधनें करून ठेविलीं होती. हल्लीं ह्या प्रकारचें शासन करणें बंद केल्यामुळें हीं काढून टाकिलीं. आतां फांशी देण्याची जागा मात्र डोंगरीवर जुन्या नुरुंगाच्या मार्गे करून ठेविली आहे. आणि शरीरदंड करणें तो सक्त मजुरीवरच ठरवितात. कोठें कोठें फटकेही मारितात, परंतु विरळा.

इंग्रज लोक मुंबईत जिकडे तिकडे किल्ले बांधून व थोडे थोडे लष्कर ठेवून आपल्या बंदोबस्तानें राहिले होते. इतक्यांत माहे फेब्रुआरी २० सन १६७३ मध्ये वलंदेजी लोकांचा ( डचलोकांचा ) सेनाधिपति रिक्लाफ व्हानगान हा ६००० लोकांनिशीं आरमार घेऊन मुंबईवर आला, आणि हें बेट घेण्याची मसलत करित होता. परंतु त्यावेळीं एथचे गव्हर्नर, जनरल आनजीयर हे मोठे धूर्त, चौकस व चतुर सरदार असल्यामुळें त्यांनीं जी आपणापासीं फौज होती तिची जिकडे तिकडे वांटणी करून आटोकाट बंदोबस्त केला. त्यावेळीं त्यांजपासीं ३०० गोरे, ४०० किरिस्तांव, ३०० भंडारी, व पोर्तुगालच्या फिरंगी लोकांपैकीं ५०० लोक, व त्यांवर एक इंग्रज सरदार, इतकें सैन्य होतें, आणि साठ तोफा होत्या. त्या तटावर चढवून मुंबईच्या किल्ल्यावर पांचशें लोकांची नेमणूक केली. हें पाहून त्या सेनाधिपतीनें आपल्या आरमाराचें सुकाण फिरविलें. आणि माहिमाच्या वाऱ्यांत उतरायार्चें धोरण चालविलें होतें. परंतु त्याचा तो बेट आनजीयर साहेबास कळतांच माहिमाच्या किल्ल्यावर तीनशें भंडारी लोक हातांत सोटे देऊन उभेकेले. आणि एथेंही त्यास हात दाखवायास सिद्धशाला. या शिवाय त्यावेळीं मुंबईच्या बंदरांत तीन मोठीं मजबूत लढाऊ जहाजे ज्यांवर तीस तीस तोफा होत्या अशीं होती. व पांच फ्रांसीस ( फ्रेंच ) लोकांचीं जहाजे होती, तीं इंग्रज लोकांस मदत

करायास सिद्ध होतीं. असा हा तटवंदीचा प्रकार या सरदारास दृष्टीस पडतांच त्यानें आपला गाशा गुंडाळिला. या वेळीं गव्हर्नराचे हुजूर शिपाई भंडारीच होते, व भंडारी व कोळी यांची संख्या एथें जाजती होती.

इसवी सन १६८३ त मि० वार्ड याच्या कारकिर्दीत कंपनी सरकाराच्या वहिवाटीत मोठाच अडथळा आला, तेणेंकरून त्यांच्या मुंबई बेटावरील राजसत्तेस सुमारे एक वर्षपर्यंत खोळवा झाला. याचें कारण असें झालें कीं, जावेळीं कपतान किगवुयन् यास ह्या बेटाच्या लष्करावर सरदार नेमिला होता, त्यावेळीं पगारा शिवाय त्यानें डेपुटी गव्हर्नराच्या पंक्तीस दोन वेळ भोजन करावें असें ठरविलें होतें, पुढें कंपनीनें शहराचा खर्च कमी केला त्यांत ह्याचें पंक्तीचें जेवण तोडिलें. त्यावेळीं कपतान किगवुयन् यानें आपल्या जेवणाच्या खर्चाबद्दल कांहीं द्रव्य तरी द्यावें असें डेपुटी गव्हर्नरापासीं वोलणें लाविलें, तेव्हां त्यानें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस लिहून जेवणाच्या खर्चाबद्दल दरमहा पंचवीस रुपये जाजती देऊं असें यास कबूल केलें होतें. परंतु ते त्यास पांचले नाहींत, सवय त्यानें तारीख २७ माहे डिसेंबर सन १६८३ ह्या दिवशीं सर्व लष्कर फितवून बंड केलें. आणि वार्ड साहेबास धरून कैद केलें, व त्याच्या तर्फेचे कारभारी हेते त्यांस हाकून लाविलें. आणि इंग्लंड देशाच्या राजाच्या नांवानें आपण स्वतः कारभार चालवूं लागला, व दुसरे जे त्यास मिलाफी होते त्यांस कामें वांटून देऊन वसूल करूं लागला. सुरतेस कंपनीचे कारभारी हेते त्यांनीं हें बंड मोडून मुंबई आपल्या हाताखालीं यावी ह्मणून पुष्कळ प्रयत्न केले; परंतु यापुढें त्यांचा कांहीं इलाज चालला नाहीं. याप्रमाणें यानें सरासरी एक वर्षभर मुंबईवर आपला अम्मल चालविला. नंतर इंग्लंडदेशांत मुख्य सरकारास ही गोष्ट कळून ह्याचा बंदोबस्त केला. तेथून राजाकडून सर टामस ग्रान्थाम नांवाचा एक आरमार खात्यांतील सरदार व एक मोठें मनवार ज्यामध्ये ७० तोफा होत्या असें पाठवून दिलें, व राजानें आपला शिका मोर्तब करून हुकूम पाठविला, त्यांत असें लिहिलें होतें. “हें पत्र पाहतांच वीस तासांच्या आंत मुंबई बेट होतें तसें कंपनीच्या स्वाधीन करावें” तें पाहून किगवुयन् शुद्धीवर येऊन मुंबई बेट सोडण्यास कबूल झाला. परंतु सर ग्रान्थाम



याजकडे इतकें मागितलें कीं, आपल्या अपराधाची आपणास क्षमा करावी. तें कबूल करून तारीख १२ नोवेंबर १६८४ मध्ये मुंबई वेद त्याच्या स्वाधीन केलें. पुढें वार्ड साहेवास मोकळें केलें व पूर्ववत् कंपनीकडे राज्याची वाहिवाट चालू झाली.

किंगवुयन् यानें जरी या प्रसंगां वंड केलें तरी तो धूर्त, सहनशील, व राजकारभारांत निपुण असे. यानें ह्या वेळीं मोठाच पोक्तपणा दाखविला. जरी आपण राज्याधिकार स्वाधीन करून घेतला तरी दुसऱ्या वंडवाल्यां सारिखें आपल्या नांवानें राज्य चालविलें नाहीं. आपण इंग्लंड देशाच्या राजाची रयत असून राज्य चालविणाऱ्याचा कारभारी असें जाहीर करून सर्व वंदोबस्त नीट रीतीनें चालविला. सरकारी द्रव्य आपल्या खासगी कामास लाविलें नाहीं. इंग्रज सरकाराचा मान व कंपनीचा व्यापार वाढविण्यास प्रयत्न मांडिला. शिद्दी व दुसरे राजेरजवाडे यांजवर आपली जरब घालून इंग्रज लोकांचें वर्चस्व राखिलें. हाच इंग्रजांचा शहाणपणा पुढें त्यांची सत्ता वाढविण्यास उपयोगी पडला.

ह्या काळीं इंग्रज सरकाराचा सर्व खर्च वातवेताचा होता इतकेंच नाहीं; परंतु ते राज्यकारभार फारच काटकसरीनें करीत होते. ज्यावेळीं कंपनी सरकारानें मुंबई वेद आपल्या हस्तगत करून घेतलें त्यावेळीं मुंबई खात्यांतील इंग्रज, फ्रेंच, पोर्तुगीझ आणि काळे लोक मिळून लष्करांत १२५ लोक होते.

सन १६८६ मध्ये कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं एक सरकारी लष्कराची तुकडी एथें पाठवून दिली. त्यावर कपतान क्लिफ्टन ह्यांस मुख्य नेमिले होते. त्यांचा मुशारा सालिना ३०० रुपये ठरविला होता. ह्यांत गोरे व काळे लोक होते. पुढें १७७७ पर्यंत तें वाढवून ६००० लोक केले. यांत बहुतेक मुंबईतील स्थायिक लोक होते. ह्या वर्षी कंपनी सरकारानें असा कायदा केला होता कीं, मुंबईतील सर्व शेटसावकार लोकांनीं कवाईत शिकून काम पडेल तेव्हां लढाईस उभें रहावें. तेव्हां सुमारे शंभर वाणी आणि ब्राह्मण गृहस्थांनीं लष्करी काम न फक्त करून आपआपल्या चाकरीवद्दल सरकारास



कांहीं द्रव्य देऊन आपली सुटका करून घेतली. पुढें सन १७९४ त मुंबई खात्याचें लष्कर ३,२७३ गोरे व १२,५२८ काळे लोक मिळून सगळें १५,८०१ होतें, आणि यांचा खर्च सालिना ४७,२०,७६० रुपये होता. १८०७ त गोरे ५,००० आणि काळे २३,४५० मिळून सगळे २८,४५० लोक होते. आणि यांचा खर्च सालिना सुमारे दीड कोटीवर होता. सन १८४७ त ११,२१० गोरे आणि काळे ६५,८४५ मिळून सगळें सैन्य ७७,०५५ होतें आणि ह्या बदल सरकारास सालिना तीन चार कोटींवर खर्च होत असे. सन १८६१ त सर्व पलटणी घोडेस्वार वगैरे मिळून मुंबई खात्यांत सुमारे पाऊण लक्ष फौज होती. याशिवाय बंगाल आणि मद्रास खात्याच्या पलटणी. यावरून कंपनी सरकाराचें वैभव किती अचाट वेगानें वाढत चाललें आहे, त्याचें अनुमान करितां येईल. जसा पाण्याचा झरा उगमा जवळ लहान असतो, आणि मग त्याची अनिवार विस्तीर्ण नदी होत्ये, तसाच प्रकार मुंबईचा किंबहुना कंपनी सरकाराचा झाला. स्वदेशापासून हजारो कोशांच्या अंतरावर परखंडांत जाऊन इतक्या प्रभावानें राज्यसत्ता वाढविलेली असा प्रभु इतिहासांत कोठेंच अढळत नाही. पाहा ह्यांनीं काय चमत्कार केला तो! पस्तीस गोऱ्या शिपायांवरून एक लक्ष सैन्य जमविलें, आणि लहानशा सुरतेच्या वखारीवरून सर्व भरतखंड हस्तगत करून घेतलें. ह्या पलिकडे आश्चर्य तें कोठें राहिलें! एकाचे एकवीस झाले ह्मणजे पुष्कळ वृद्धि झाली अशी आमच्या लोकांची ह्मण आहे. परंतु एथें एकाचे सहस्रांवर झाले, मग वृद्धीची सीमा कोठें राहिली! पाहा! आज ह्या नामांकित कंपनीची मुंबई, कलकत्ता, आणि मद्रास व दुसरीं संस्थानें मिळून सुमारे तीन लक्ष फौज आहे, आणि सगळे राजे रजवाडे यांचे आज्ञांकित होऊन राहिले आहेत. कंपनीसरकाराच्या आज्ञे विरुद्ध चालणारा असा भरतखंडांत कोणीही राजा राहिला नाही. हा सगळा ह्यांच्या शहाणपणाचा परिणाम.

जसे १८६१ त कित्येक व्यापारी, दिवाणी कामगार व दुसरे इंग्रज गृहस्थ-लोक स्वेच्छेनें लष्करी काम करण्याचें पत्करून कवाईत शिकत होते, व आपणा मधूनच कोणी कप्तान, कोणी करनल, कोणी जनरल, नेमून लढाईचें

काम करण्यास सिद्ध झाले होते, तसेच सन १७९८ त लष्करी काम करण्याविषयी एथे इंग्रज लोकांची धामधूम चालली होती. ही लष्करी कामगारांची तयारी होण्याचे कारण हे होते की, फ्रेंच लोकांचे व इंग्रजांचे वैमनस्य पडल्यामुळे ते मुंबईवर हल्ला करून हे वेढे घेतील अशी भीति होती; दुसरे हैदराबाद, व दुसरे हिंदुस्थानातील राजे इंग्रज लोकांस एथून हांकून देण्याचा मनसुबा करून संधि येण्याचा वेळ पाहात होते. हे जेव्हा कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स ह्यांस कळले तेव्हा त्यांनी डंकन साहेब त्या वेळचे गव्हर्नर यांस अशी ही लष्करी तयारी करण्यास लिहून पाठविले होते. त्याप्रमाणे सन १७९८ च्या अक्टोबर महिन्यांत डंकन साहेबाने मुख्य सरकाराचा हुकूम सर्व लोकांस कळवावा म्हणून कोटांतील थियेटरांत सभा भरून तो हुकूम वाचून दाखविला, व आपण सुरस भाषण करून हे करण्याची आवश्यकता दाखविली, आणि सरकारी कामगार व दुसऱ्या सर्व लोकांनी क्वार्डित शिकून लढाईचे काम पडेल तेव्हा युद्धास उभे राहायास स्वेच्छेने तयार असावे असे सांगितले. त्यावरून गव्हर्नरसुद्धा सर्व इंग्रज लोक हे काम करायास सिद्ध झाले. पुढे हे काम सिद्धीस जाण्यास द्रव्य पाहिजे म्हणून त्याच बैठकीस टोप तयार केली, आणि स्वतः डंकन साहेबाने २५,००० व जनरल स्टुअर्ट यांनी ३०,००० रुपये भरले व इतरांनी कोणी १०,०००, ५,०००, १,०००, असे आपआपल्या सामर्थ्यानुसार द्रव्य टिपीत भरिले. हे द्रव्य ३,००,००० रुपये जमले. ह्यांतून १,२७,७६३ रुपये मुंबई सरकारांत ठेविले व बाकीचे इंग्लंड देशांत सरकारापाशी आरमार खात्यास मदत करण्याकरिता राजाचा सकर्तारी याजकडेस पाठवून दिले. आणि त्या वेळी लार्ड नेल्सन हे नुकतेच मिसर देशांतून विजयी होऊन आले होते. त्यांचा आनंद प्रदर्शित करून मुंबईतील रयतेचा प्रमाणिकपणा दाखविला. हे लष्करी खाते कांहीं वर्षे चालले होते. मग ते मोडून टाकिले. अशा तयार केलेल्या लष्करास व्हालंटियर कोर असे म्हणतात.

कंपनी सरकारास या वेढ्याची वसाहत वाढविण्यास फारच श्रम पडले. शिवाजीचा मुलगा संभाजी याचा डोळा याजवर असे, तो कधी कधी सै-



न्यासुद्धां येऊन घारापुरीस व कानेरो हुनेरीस छावणी करून रहात असे. अलिवागचा आंग्रा, हप्सणांतील शिद्दी, जंजिऱ्यांतील चांचे, वाडीचा सावंत, व विजयदुर्गाचा धुळप यांजकडून मुंबईत येणाऱ्याजाणाऱ्या सावकारांस व इतर लोकांस फारच त्रास होत असे. कधीं कधीं ते मोठमोठालीं जहाजे धरून नेत. माल लुटीत, लोकांस कैद करीत, व ठार मारून टाकीत. याकुतखान तर सन १६७२ पासून अनेक निमित्तांनीं माजगांवास दहा दहा हजार लोक घेऊन येऊन डेरा देत असे. कधीं कधीं शेजारच्या गांवांत व मराठ्यांच्या राज्यांत जाऊन छापे घालून येई. शिवाजीशीं त्याचें वांकडे असल्यामुळे त्यावर जाण्याच्या मिषानें एथें तळ देऊन बसे, तेणेंकरून मुंबईतील हिंदू रयतेस अनेक प्रकारचे उपद्रव होत. त्याचे लोक अनेक तऱ्हेनें त्यांची छळणूक करीत. एकदोन वर्षेपर्यंत तर पोर्तुगीझ लोकांनीं आणि संभाजीनें आपआपल्या राज्यांतून दाणादुणा मुंबईस जाणें बंद केल्यावरून लोकांचे फार हाल झाले. ह्या प्रकारचे इंग्रज लोकांस वर्ष प्रतिवर्षीं त्रास भोगावे पडत.

सन १६८९ तारीख २२ माहे फेब्रुवारी ह्या दिवशीं हप्सणांतील शिद्दी याकुतखान हा वीस हजार फौज घेऊन शिवरीस येऊन उतरला, आणि त्यानें तेथील किल्ला हस्तगत करून घेतला. याकुतखान दोनप्रहरीं शहरांत येऊन शिरला. आणि दुसऱ्या दिवशीं पहांटेच्या एक तासाच्या सुमारास इंग्रजांनं किल्ल्यावरून तीन तोफा सोडून परचक्र आलें आहे, तर तुह्मी आपला बचाव करून घ्यावा अशी लोकांस इशारत केली. मग काय विचारतां! लोकांच्या आकांतास पार राहिला नाहीं. “दे माय धरणी ठाव” अशी अवस्था झाली. लोक पोरेंवाळें घेऊन जिकडेतिकडे पळत सुटले. परंतु जातात कोठें! पळायच्या वाटा शिद्द्याच्या लष्करानें बंद केल्या होत्या. दुसऱ्या दिवशीं माजगांवच्या किल्ल्यावर चाल करून तेथील संत्री लोकांस हाकून लाविलें. व किल्ल्यांतील दारूगोळा व तोफा आणि नाण्याच्या सुमारे दहा पेट्या ह्याच्या हातीं सांपडल्या. मग त्यानें कांहीं लष्कर माहीमचा किल्ला हस्तगत करून घेण्यास व लुटण्यास पाठवून दिलें. अणखी डोंगरी किल्ल्यावर तोफा रचून मुंबईचा मोठा किल्ला जो इंग्रजांच्या हातांत राहिला होता, तो घेण्याची



मसलत केली होती. बहुतेक मुंबईचा भाग याच्या स्वाधीन होऊन त्याचे लष्करही चाळीसपंचेचाळीस हजार झाले. सुमारे एक वर्षपर्यंत राहून शेवटीं माजगांवचा किल्ला जाळून टाकून सन १६९० च्या जून महिन्याच्या ८ व्या तारिखेस एथून तळ उठवून तो परत हप्तणांत गेला. ह्या वेळीं मुंबईचे गव्हर्नर सर जान चैल्ड होते. आणि ही याकुतखानाची स्वारी बहुतकरून यांच्या अविचारामुळेच झाली, असें बहुतेक ग्रंथकारांचे ह्मणणे आहे. तो गेल्यानंतर कांहीं काळानें मुंबईत महामारीचा उपद्रव होऊन पुष्कळच लोक जायां झाले, दुष्काळ पडला, आणि इंग्रज सैन्यापैकीं ३५ गोरे शिपाई मात्र मुंबई शहराचें रक्षण करण्यास राहिले.

याकुतखानाचें निवारण करायास सर जान चैल्ड ह्यांस फारच प्रयास पडले. ह्याला मुंबईतून तळ उठवून परत जाण्यास हुकूम पाठवावा ह्मणून दोन इंग्रज वकील दिल्लीच्या बादशहाकडे त्यांनीं पाठविले. औरंगजेवास युक्तिप्रयुक्तीनें मथवून तो सांगेल त्याप्रमाणें तह करणें त्यांस भाग पडलें. सर जान चैल्ड याच्या कित्येक उद्धटपणाच्या आचरणांवरून औरंगजेव त्याजवर मोठा वक्र होता. या तहनाम्यांत कित्येक गोष्टी जरी इंग्रज लोकांचा अपमान होण्याजोग्या होत्या, तथापि त्या कबूल करणें त्यांस भाग झालें. त्यांत असें एक कलम होतें कीं, सर जान चैल्ड यानें नऊ महिन्यांच्या आंत हिंदुस्थान सोडून जावें. परंतु असा प्रसंग येण्याच्या पूर्वीं दोन तीन महिने अगोदरच त्यास देवाज्ञा झाली. ह्या प्रसंगां इंग्रज लोकांनीं फारच लीनता दाखविली, तेव्हां शिद्दी यास मुंबईतून तळ उठविण्यास हुकूम पाठविला. ह्या एका शिद्याच्या येण्यामुळे कंपनी सरकारास ४१,६०,००० रुपयांची हानि झाली. कारण याकुतखानास मुंबईवर चढ करून येण्यास जो खर्च झाला तो सर्व इंग्रजांस भरून द्यावा पडला. कित्येकांचें असें ह्मणणे आहे कीं, सर जान चैल्ड हे जर ह्या वेळीं समंजसपणानें चालले असते, तर ह्या शत्रूचा प्रवेश मुंबईत एकाएकीं झाला नसता. दुसरें, जर हे धैर्य धरून याकुतखानास आडवे आले असते तर त्याचा कांहीं काढ चालला नसता, असें कित्येक इंग्रज इतिहासकारांचें मत आहे; कारण ह्या वेळीं वंदरांत इंग्रजांच्या तर्फेचीं

दोन मनवारें होतीं. परंतु ह्या गृहस्थानें त्यावर वार करायास कोणासच हु-  
कूम न करितां स्वस्थ राहिला. मोंगलास चिडविण्यास हेच कारण झाले.  
आणि कंपनी सरकाराची राज्यसत्ता वाढविण्याविषयीं क्रम यांनींच काढिला हो-  
ता, परंतु या वेळीं हे घाबरून जाऊन स्वस्थ राहिले. ह्या मुळें मुंबईतील  
लोकांची सर्व गोष्टींत नासाडी झाली.

मुंबईहून जे वकील दिल्लीस गेले होते त्यांस औरंगजेव बादशहा कडून कंप-  
नीच्या नांवानें फरमान ( हुकूम ) मिळाला होता. त्याचें इंग्रजी भाषांतर ब्रूस  
यानें आपल्या इतिहासांत छापलें आहे, तें एथें मराठींत खालीं उतरून घेतलें  
आहे. “तारीख २७ माहे फेब्रुआरीसन १६८९- ९० मोठ्या कीर्तिमान्  
राज्याच्या तेहतिसाव्या वर्षी.

सर्व इंग्रज लोकांनीं मोठ्या नम्रतेनें अर्ज केला कीं, जे आपण अपराध  
केले त्यांची आपणांस क्षमा असावी, आणि क्षमा झाली हें प्रसिद्ध होण्यासा-  
ठीं नवीन फरमान द्यावा अशी विनंती केली; आणि जगामध्यें जें मोठें प्रतापी  
स्थळ अत्युत्तम राजमंदिर एथें बादशहाची रूपादृष्टि असावी ह्मणून आपले व-  
कील पाठविले. अणखी गुन्हेगारीबद्दल ते ज्याचा जामदारखाना मोठा आ-  
णि सूर्यासारखा प्रज्वलित आहे अशा महान् बादशहास दीड लक्ष रुपये न-  
जराणा करतील; आणि सावकार लोकांचा माल जो त्यांनीं हरण केला आहे,  
तो त्यांच्या धन्यांस परत देतील आणि मामूलचाली प्रमाणें वहिवाट ठेवून  
इतःपर याप्रमाणें गैररीतीची वर्तणूक ठेवणार नाहींत. असा सुरतेचे सुभेदार  
यांजकडून अस्माना एवढा अर्ज या नामांकित दरवारांत पोहंचला; सबब  
जे आपली मेहरवानी सर्व लोकांवर करण्यास योग्य आहे, तेणेंकरून दयाळू  
होऊन त्यांच्या अपराधाची क्षमा केली आहे. आणि बादशहालायक मेहरवा-  
नगीनें फरमावितात कीं, नजराणा सुरतेच्या जामदारखान्यांत दाखल करण्यांत  
त यावा, सावकारांचा माल परत केला जावा. शहराची अवादानी असावी,  
आणि त्यांनीं पूर्ववत् व्यापार चालवावा; व मिस्तर चैल्ड ज्यानें ही वेअदवीची,  
गोष्ट केली, त्यास एथून लावून देण्यांत यावें. हा हुकूम अनिवर्त आहे.”

सन १६८९ त कंपनी सरकारास मुख्य इंग्रज सरकाराकडून आपल्या

नांवाने नाणे पाडण्याची सनद मिळाल्यावरून त्यांनीं मुंबई एथे किल्ल्यांत एक साधारण टंकसाळ बांधिली आणि मोहरा, पांचीं, रुपये, पावल्या, चवल्या, तांब्याचेपैसे इत्यादि नाणे पाडून चालवूं लागले. सन १६७० पासून नाणे पाडण्याचें काम यांनीं चालविलें होतें. तें दिल्लीच्या बादशहाच्या नांवाने छापित व त्यावर फारशी अक्षरांचा छाप असे. त्यामुळे मोंगल दरवारांत थोडी तक्रार चालली होती. सवव त्यांनीं ही सनद मिळविली, आणि स्वतः हे काम चालवूं लागले. तेव्हांपासून इंग्रजांवर लक्ष्मीचा होरा फिरत चालला. आणि देशोदेशीं नाणे चालूं लागल्यामुळे सर्वत्र ख्याति होत चालली, व शहराचें उत्पन्न वाढलें. पूर्वी या खात्यांत शेंकडो कांसार व सोनार खपत असत. तें सर्व काम आतां एका वाफेच्या यंत्रावर चालतें. हल्लींची टंकसाळ सन १८२५ त मेजर हाकिन्स याने बांधिली होती, व सर्व यंत्रांची रचना वगैरे याच्याच हाताने झाली. धातूचा रस करणे, तिच्या लगड्या पाडणे, व पत्रे घडून त्याच्या चकत्या पाडून त्याजवर छाप मारणे, हे सर्व यंत्राधारे आपोआप होतें. या कारखान्यांतील सर्व यंत्रे वाफेवर चालतात. हा सर्व प्रकार डोळ्यांनीं पाहिल्याशिवाय लक्षांत येणें कठीण. ह्या कारखान्यांत वाफेचीं तीन यंत्रे आहेत, त्यांची शक्ति अशी आहे. एक मोठें आहे त्याचा जोर ४० घोड्यांचा, दुसरें आहे त्याचा २४ घोड्यांचा, व तिसरें आहे त्याचा १० घोड्यांचा आहे. आणि ह्या यंत्रांकडून प्रतिदिवशीं १,५०,००० अनेक जातीचे नाणे पाडून तयार होतें. एवढ्या वेगाने हे काम चालतें. हीं यंत्रे केवळ वायुवेगाने चालतात. ज्याला ज्ञान संपादन करायाचें आहे, त्यांनीं अशा कारखान्यांत जाऊन ते अवश्य पाहावे. यंत्रांवर हे नाणे पाडण्याचें काम सन १८३० मध्ये चालू झालें. तेव्हांपासून ह्या इलाख्यांत हेच नाणे घोळतें. एथे जाण्यास मिंट मास्तरची परवानगी घ्यावी लागती. प्रत्येक शुक्रवारी हे पाहाण्याची मोकळीक आहे. सन १६८१ मध्ये लंडन शहराहून टंकसाळीचें काम तपासण्यास मिस्तर स्मिथ नांवाचा एक इंग्रज कोर्ट आफ डैरेक्टर्स यांनीं पाठविला होता. त्यास सालिना ६०० रुपये ठरविले होते. आणि हल्लींच्या मिंट



मास्तरास दरमहा २,००० रुपये मिळतात. याशिवाय तनिचार मदतनीस आहेत, त्यांस कोणास ५००—६०० असा दरमहा आहे.

सन १६८७ मध्ये भरतखंडांतील जीं जीं संस्थानें इंग्रज लोकांच्या हस्तगत होतीं, त्या सर्वांवर मुंबई मुख्य राजधानी करून या सर्वांची व्यवस्था एथून व्हावी असा बंदोबस्त केला.

सन १६८८ मध्ये मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमावरून मुंबई शहरांतील घरांवर छापा घेण्याचा कायदा सुरू केला, यापूर्वी कर घेण्याचा कोणत्याच प्रकारचा नवीन कायदा कंपनी सरकारानें चालू केला नव्हता.

पोर्तुगीझ लोक आज सुमारे साडेतीनशें वर्षांपासून भरतखंडाशीं संबंध ठेवितात, परंतु भरतखंडस्थ लोकांच्या रीतिभाती, देवधर्म कोणत्या प्रकारचा आहे व हिंदुस्थानांत भाषा किती आहेत, व यांचीं पुरातन देवस्थानें आहेत त्यांत काय चमत्कार आहेत, यांजकडे किमपिही लक्ष दिलें नाहीं. हिंदूंचे देव पाहिले ह्मणजे ते फोडून टाकावे. ते बोलूं लागले ह्मणजे त्यांची हेळणा करावी. हें मात्र त्यांला ठाऊक असे. या देशाच्या भाषा शिकून त्यांत काय रहस्य आहे हें पाहणें व ज्या लोकांवर आपणास अम्मल चालवायाचा त्यांची भाषा शिकणें अवश्य आहे हें त्यांला ठाऊक नव्हतें. पोर्तुगालांतून आलेल्या फिरंगी लोकांपैकीं मराठी किंवा उर्दू भाषा शिकलेला कोणीच अढळत नाहीं. लोकांस जुलुमानें आपल्या धर्मांत ध्यावें, त्यांच्या मूर्ति छिन्न भिन्न कराव्या, हें मात्र त्यांनीं केलें. पोर्तुगालाहून आलेले फिरंगी पांच पांच सहा सहा पिढ्यांपासून गोव्यांत रहातात, परंतु त्यांस हिंदू लोकांचा धर्म ह्मणून काय आहे हें अद्याप ठाऊक नाहीं. व मराठी भाषेचा एक शब्दही समजत नाहीं.

कोणी असें सांगितलें कीं, काहीं वर्षांमागे पोर्तुगीझ लोकांच्या गोवें एथील एका गव्हर्नरास हिंदू लोकांचा धर्म काय आहे, तें समजून घेण्याचें कारण पडलें. तेव्हां तेथील एका धूर्त शोणवी गृहस्थानें अगदीं सुलभ आणि चमत्कारिक रीतीनें त्याची समजूत पाडली. ती अशी; गोपीचंदनाचा खडा आणि लोटीभर पाणी घेऊन गव्हर्नरापाशीं गेला. आणि त्यानें तो उगाळून कपाळावर टिळा ओढून सांगितलें कीं, हें सगळें हिंदू धर्माचें तत्व. आणि असें सांग-

तात कीं, यावरून त्या राजपुरुषाची हिंदू धर्माविषयीं समजूत पडली !

इंग्रज लोकांचा दक्षपणा किती आहे तो पाहा. प्रारंभापासून जेव्हां त्यांनीं भरंतखंडांत सुरत, खंवाईत, कोची इत्यादि ठिकाणीं वखारी घातल्या होत्या, तेव्हांपासून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांचा त्यांस असा हुकूम होता कीं, ज्या देशांत जाल, त्या देशाची भाषा पहिल्यानें शिका. त्या बदल त्यांस वर्षासन सुद्धां मिळे. सुरतेच्या वखारीच्या कारभाऱ्यांस पंडिताची नेमणूक होती. यावरून त्यांची दूरदृष्टि किती ती पाहा. सन १६६७ मध्ये एथें कपतान ग्यारी हे डेपुटी गव्हर्नर होते, त्याला दोनतीन भाषा येत होत्या. याशिवाय ते अरबी शिकून त्यांनीं एक लहानसें पुस्तक त्या भाषेंत लिहून गोव्यांमध्ये पोर्तुगीझ लोकांचा गव्हर्नर होता त्यास नजर केलें होतें.

घारापुरी, दिवदिवें, कानेरी हुनेरी, हीं वेटें जरी मुंबईपासून दोनतीन कोशांवर होतीं, तथापि पूर्वीं तेथें जाण्यास मोठे प्रयास पडत. कारण तिकडे आंग्याचें ठाणें होतें, व आसपास दुसऱ्या चांचे लोकांचीं जहाजें घिरट्या घालीत असत. असेंही असतां सन १७१२ त एथील गुहा व मूर्तींचा शोध करण्यासाठीं मोठ्या प्रयासानें कपतान पैक हा तेथें गेला. आणि त्याचा शोध करून व तेथील सर्व मूर्तींचीं चित्रें काढून विलायतेस घेऊन गेला. यापूर्वीं जे कोणी तेथें गेले होते, त्यांस या स्थानाचा शोध बराबर न लागल्यामुळे ते हें शिकंदर बादशहाचें काम असावें असें ह्मणत. कोणी चिनी व्यापाऱ्यांचें असें ही बोलत; परंतु हल्लीं निर्विवाद सिद्धांत झाला कीं, हें हिंदूशिवाय दुसऱ्या राजाचें कृत्य नाहीं. पोर्तुगीझ लोकांनीं याच्या रचनेचा फार नाश केला. किती एक मूर्तींवर तोफा लावून फोडून टाकिल्या. सन १७१८ मध्ये कंपनी सरकाराचा एक कामगार मि० बौचर यानें पारशी लोकांच्या धर्माचा एक वेंदिदाद सादी नांवाचा ग्रंथ घेऊन तो इंग्लंडास पाठविला होता. परंतु वाचणारा कोणी नसल्यामुळे पुष्कळ वर्षेपर्यंत तो तेथेंच पडून राहिला. परंतु हल्लीं इंग्रज लोकांनीं वेंदिदाद तर काय, पण हिंदूलोकांच्या वेदाच्या पुस्तकांचें देखील इंग्रजींत भाषांतर केलें आहे, व त्यावर संस्कृतांत टीका लिहिली आहे. आणि संस्कृत, मराठी, गुजराथी, उर्दू, तामिल,

फारशी अशा भाषा शिकलेले इंग्रज मुंबईत व सर्व भरतखंडभर पसरले आहेत. हा त्यांचा किती स्तुत्य गुण आहे ! गव्हर्नर चार्लस वून ह्यांनी ही सन १७१५ त घारापुरीस जाऊन तेथील शोध केला होता. व तेथील मूर्तींचीं चित्रे काढून त्यांचा वृत्तांत लिहिला होता. आणि हल्लींतर या स्थलाचें साद्यंत वर्णन चित्रांसुद्धां प्रासिद्ध झालें आहे. सारांश इतकेंच कीं, इंग्रज लोक एथें आल्यापासून असे शोध करायस लागले होते, तरी अद्याप त्यांनीं तें काम सोडून दिलें नाहीं. दिवसेंदिवस त्यावर नव्या नव्या कल्पना बसवीतच आहेत. व त्यांतून नवीन सारांश काढीतच आहेत. यांनीं अशा कृत्यांवद्दल आजपर्यंत हजारो रुपये खर्च केला असावा. सनदी कामगारांस मराठी, उर्दू, गुजराथी, कानडी, तुळवी, किंवा कोणती ही मुलखी भाषा शिकल्याशिवाय कलेक्टरचें किंवा मोठ्या हुद्याचें काम मिळत नाहीं. आणि राजनीतिही हीच आहे कीं, जा लोकांवर अंमल करावा त्यांची भाषा त्या कामगारास आली पाहिजे, ह्मणजे त्याजकडून बहुधा व्यवस्था नीट राहते.

संस्कृत, अरबी, उर्दू, मराठी, गुजराथी आणि दुसऱ्या कित्येक एतद्देशीय भाषांवर इंग्रज विद्वानांनीं मोठमोठाले कोश केले आहेत. कांहीं वर्षांमागे या शहरांत जनरल व्ह्यान्स केनडी नांवाचा एक इंग्रज कामगार होता. यास पांच सहा मुलखी भाषा चांगल्या येत असून तो संस्कृतांत निपुण होता असें सांगतात. सरकारांत कोणी शास्त्री, पंडिताची गरज लागली असतां त्यास या साहेबाकडे प्रथम पारिक्षा देण्यास पाठवित. कित्येक आमचे शास्त्री, पुराणीक, व पंडित एकाद्या श्लोकाचा अन्वय चांगला लागला नाहीं, तर याजपाशीं जाऊन आपली शंका निवारण करून घेत. यांनें मराठी आणि इंग्रजी, आणि इंग्रजी आणि मराठी असा एक कोश करून सन १८२४ त छापिला होता. याजकडे संस्कृत व दुसऱ्या देशभाषांतिल पुस्तकांचा भरणा फार होता. सन १८४० च्या सुमारास त्याचा काळ झाला. त्यावेळीं याचें वय ९५ वर्षांचें होतें. तो एवढा वृद्ध होता, तरी संस्कृत व दुसरे ग्रंथ अवलोकन करणें यानें सोडिलें नव्हतें. इतका विद्वान असून तो सद्रव अंतःकरणाचा, व निःसीम उदार, असून यास एतद्देशीय लोकांची कींव फार होती.



सन १७२० मध्ये सगळे मुंबई खात्यांत चाळीस सनदी कामगार होते. आणि त्यांचे पगार ही लहान होते. गव्हर्नरास सालिना ३,०००, डेपुटी गव्हर्नरास १,०००, कौन्सलांतील तिसऱ्या हुद्देदारास ७०० रुपये; यावरून बाकीच्यांस काय मिळत असेल त्याचें अनुमान होईल. परंतु याखेरीज त्यांचा अन्नखर्च व दुसरा इतमाम दरवारी खर्चातून होत असे. व त्यांस प्रतिवर्षी दुसरें वक्षीस मिळत असे. लष्करी खात्यांतील पगार तर याहून कमीच होता. आणि तो दर सहा महिन्यांनीं एकवेळ मिळत असे. त्यावेळीं दोन डाक्टर होते त्यांस ३५० रुपये सालिना होते. आणि पाद्रीस सालिना ५०० रुपये व दुसरे पांचशें वक्षीस मिळत. ह्यावेळीं सगळा एक उपाध्याय ह्या वेटांत होता. पुढे सरकारी खात्यांत जेवणाचें खटलें तोडून जेवणखर्चाबद्दल सनदी कामगारांस दर महिना २५ रुपये जाजती द्यावे असें ठरलें. यामुळे तें द्रव्य पोटखर्चास पुरत नाहीं, तर दर असामीस सुमारे ५२ रुपये चाकरासुद्धां खर्च होतो, तर आह्लास तितकी तरी रकम असावी लणून १७३९ त सर्व सनदी कामगारांनीं त्यावेळचे गव्हर्नर हनरावल स्टीवन् ला इस्कायर यांस अर्ज केला होता, त्यांत इतकेंच लिहिलें होतें कीं, मुंबईत सर्व प्रकारची महर्गता चालल्यामुळे २५ रुपयांनीं पोटखर्च भागत नाहीं. तर सरकारांतून आह्लास ५२ रुपये तरी मिळण्याची तरतूद व्हावी.

सन १७०० च्या सुमारास कंपनी सरकाराकडून मुंबईतील गव्हर्नर साहेबांस असें लिहून आलें कीं, मुंबई टापूबद्दल खर्च फार होतो, व उत्पन्न थोडें, सबब दुय्यम गव्हर्नर साहेबांचा मुशारा तोडून दरमहा १०० रुपयांवर आणावा, आणि सर्व मुंबई शहराचा वार्षिक खर्च ७०,००० च्या आंत असावा, ह्या इतक्या रकमेंत गांवखातें, लष्करी खातें, व धर्मखातें ह्या सर्वांचा खर्च पुरवावा. जकात व जमिनीचा वसूल मिळून यावेळीं सरकारास ९४,२०० रुपये सालिना उत्पन्न होत असत.

ह्या प्रकारची मुंबई वेटाची पूर्वस्थिति. आतां तिच्या हल्लींच्या स्थितीकडे क्षणभर लक्ष देऊन पाहा— पूर्वी ज्या सत्तर हजार रुपयांनीं एका वर्षाचा खर्च भागत असे, ते आज एका दिवसाच्या देखील खर्चास पुरत नाहीत. पूर्वी

गव्हर्नर साहेवांस जें वेतन दरमहा मिळत होतें तें हल्लींच्या गव्हर्नरास दर दिवसास मिळतें. या पलिकडे दुसरें आश्चर्य तें कोठें राहिलें! फक्त नवे रस्ते बांधण्यास, रस्त्यांची दागदुजी ठेवण्यास व ते शिंपण्यास आणि शहरांत स्वच्छपणा ठेवण्यास व पाणी पुरविण्यास हल्लीं सालिना सरकारास सुमारे दहा लाख रुपये खर्च होतो. यावरून दुसऱ्या खर्चाची अटकळ करितां येईल. उत्पन्न ही तसेंच वाढलें आहे. जकाती बदलच सरकारास प्रतिदिवशीं चाळीस पन्नास हजार रुपये उत्पन्न होतात.

सन १७६८ च्या पूर्वी मुंबई बेटांतील सर्व श्रीमंत व स्थावर मिळकतीचे मालक बहुधा कांपाच्या मैदानांत रहात होते. याठिकाणीं लोकांच्या मोठमोठाल्या हवेल्या व देवळें होतीं. संभावित लोकांची वस्ती ह्मटली ह्मणजे पूर्वी कोटाच्या दरवाज्यापासून मशीदवंदराच्या अलीकडे होती. कांपाच्या मैदानांत ज्या ठिकाणीं सद्यः घोवी लोक कपडे धुतात त्या ठिकाणीं पुरातन मुंवादेवीचें व दुसरीं चार पांच हिंदू लोकांचीं देवळें होतीं. तसेंच पोर्तुगीझ लोकांचें एक मोठें देऊळ अलीकडचे वाजूस होतें. आणि त्याच्या अलीकडे जुमामसीद असे. ती कंपनी सरकारानें किंमत देऊन मोडून टाकून सध्याच्या ठिकाणीं बांधायास जागा दिली. कांपाच्या मैदानापुढील सर्व जमीन मोकळी होती. ज्यावेळीं किल्ला बांधण्याचें व त्या सभोंवते चर खणण्याचें काम सुरू केलें, तेव्हां लोकांला घरांचें व जमिनीचें मोल देऊन तीं मोडून टाकिलीं. आणि सध्याचें कांपाचें मैदान तयार केलें. ज्यावेळीं घरदारवाले व स्थावर मिळकतीचे मालक असे सुमारे ९०० गृहस्थ मुंबईत होते. त्यांत ब्राह्मण व वाणी १०० होते.

सरकारास खर्च फार आणि उत्पन्न कमी झाल्यामुळें रयतेकडून चार किंवा पांच टक्यांच्या व्याजानें द्रव्य घेऊन सरकारी खजिन्यांत दाखल करून गव्हर्नर जनरल यांच्या सहीची चिठी सरकारांत द्रव्य ठेवणारांस देऊन त्यांस त्याबद्दल सहा सहा महिन्यांनीं व्याज देत जावें, असा मुख्य इंग्रज सरकाराकडून सन १७२० मध्ये हुकूम मिळाला. तेव्हांपासून सरकारी चार व पांच टक्यांच्या तिजोरीच्या नोटी सुरू झाल्या.

ह्याचवर्षी पोर्तुगीश्लोकांचें व कंपनीसरकाराचें वैमनस्य पडल्यामुळें त्यांनीं वांद्याचा आणि मुंबईचा संबंध तोडिला, त्यावेळीं इंग्रज सरकारानें मुंबईत दंडी फिरविली कीं, सर्व लोकांनीं २९ दिवसांच्या आंत माहिमास निघून जावें, परंतु हा तंटा आंतच्याआंत मिटल्यामुळें मुंबईतील लोकांस शहर सोडून जाणें पडलें नाहीं.

इसवी सन १७७५ मध्ये मोठ्या कुलाब्यास दांडी बांधिली, व मुंबईतील किल्ला फिरून बांधून मजबूत केला. हे सर्व किल्ले मिळून सरकारास सुमारे एककोटी रुपये खर्च झाला. ही दांडी बांधण्याचें कारण शत्रूंचीं जहाजे आलीं असतां ह्या दांडीवरून दिसावीं. दुसरें, जीं जहाजे रात्रीचीं या बंदरांत येतात त्यांस आसपासचे खडक नसमजल्यामुळें खडकावर आपटून फुटण्याचें भय असल्यामुळें ह्यांस ह्या दांडीवर दिवा लावल्यानें सरळ मार्ग लक्षांत यावा. तिसरें, जीं तिकटी तारवें युरोप वगैरे दुसऱ्या खंडांतून येतात त्यांवरिल कप्तान लोकांस बंदराची माहितगारी नसल्यामुळें त्यांचीं तारवें भलत्याच ठिकाणीं जाऊन त्यांचा नाश होत असे. अशीं गैरमाहिती जहाजे दूर असताना दांडीवरून दुर्विणीच्या योगानें पाहून, त्यांस नीट मार्गानें आणण्यास माहितगार तांडेल पाठवितां यावे. असीं यांचीं अनेक कारणें आहेत. ही दांडी बांधल्यानें तारवांचा वचाव झाला. आणि सहस्रावधि लोकांचे जीव बाचले. व लाखो रुपयांच्या मालाचें रक्षण झालें.

दांडी बांधिली आहे ती डोंगरी समुद्राच्या सपाटी पेक्षां सत्तर फुटी उंच आहे. आणि दांडीची उंची ८९ फुटी आहे; मिळून ह्या दांडीची उंची १५९ फुटी असून हिच्या पायथऱ्याचा घेर सुमारे ७० हात आहे. हींत पूर्वी एकच मोठें कंदील असून त्यांत दिवे लावीत. परंतु सन १८४७ पासून कळसूत्र करून अशी कृति केली आहे कीं, दिवे लावले ह्मणजे हीं कंदिलें उजेडे पर्यंत एकसारखीं फिरत असतात. तेणेंकरून त्यांचा प्रकाश चौफेर सारखा फांकतो. यांत प्रतिदिवशीं सुमारे दीडमण तेल जळत असतें. हीं दांडी बाराकोशांच्या अंतरावरून दृष्टीस पडत्ये. ही जाऊन पाहाण्यास कोणी अनमान करूंनये.



कंपनी सरकारानें बंदुकीची दारू करण्याचा कारखाना केव्हां पासून घातला त्याचा बराबर शोध लागत नाही, परंतु त्यांची वाहिवाट चालू झाल्यानंतर पांच दहा वर्षांनीं दारूचा कारखाना सुरू झाला असें वाटते. प्रथम तो धाकट्या कुलाब्यास होता. सन १७२८ त लेफ्टनेंट आर्चिबाल्ड क्यांपवेल नांवाच्या एका प्रीन्सेस क्यारोलीना या जहाजावरील गृहस्थास इंजनराचें काम दिलें होतें. त्या वेळीं एथें कोणो इंजनेर नव्हते व खर्च भारी होतो, सबब इंग्लंडाहून कोणास पाठवून ही देत नसत. यानें प्रथम धाकट्या कुलाब्यास दारू करण्याची एक मोठी वखार बांधिली, आणि तींत मोठा राट करून वाऱ्याच्या योगानें दारू दळून तयार करावी असा कारखाना घातला होता. परंतु एथील लोकांस हें काम बराबर करितां येणार नाही, असें ठरवून तें बंद केलें. आणि त्या बदल २४ घाणे घालून त्यांस टोणगे बांधून दारू तयार करून घेत. नंतर तेथील जागा बराबर नाही असें पाहून कांहीं काळानें ते फुके सवंग विकून टाकिले. आणि कांपावर पालोगेटाच्या दरवाज्याजवळ नवा कारखाना घातला. तेथून कामाठपुरामध्ये नेला होता. नंतर जेव्हां कामाठपूर वसून तेथील वस्ती फार वाढल्यामुळे एक दोन वेळां अपाय घडून आले, तेव्हां माजगांव हें एकांतस्थळ व तेथें लोकांची दाटी फार नाही असें पाहून, सन १७९० मध्ये हा माजगांव वास नेला. परंतु तेथेही हल्लीं लोकांची वस्ती फार होत चालली आहे. एथें प्रतिवर्षीं सुमारे ९०० पिंपें ह्मणजे ६९,००० रत्तल दारू होती. मुंबईत ही दारू करण्याचा दुसऱ्या कोणास हुकूम नाही. ह्या कारखान्यांत प्रतिदिवशीं शेंडीडशें लोक खपतात. व दरमहा ह्या प्रीत्यर्थ सरकारास दहा पंधरा हजार रुपये खर्च आहे. बंदुकीची दारू भलत्यासच विकायाचा हुकूम नाही. ज्या कोणास घेणें असेल त्यानें ती घेण्याचें बराबर कारण दाखविलें पाहिजे, तेव्हांच ती मिळते.

## प्रकरण ६.

वाजार—कांपाचें मैदान—किल्ल्यांतील रचना— वंखाना— जामदार-  
खाना इत्यादि—मार्किस आफ् कार्नवालिस, व वेलसली यांचे पुतळे—  
लोकसंख्या—निरनिराळ्या ठिकाणांची वस्ती—मासळीवाजार—  
सन १८०२ आणि १८२२ सां मधील भयंकर आग—  
वादळें— वायव्य प्रांतांतील दुष्काळाचें निवारण  
करण्याचे प्रयत्न— पारशी लोकांचें  
औदार्य.

मुंबई शहरांत जागोजागीं लहान मोठे असे अठरा वाजार आहेत. त्यांत शहराच्या मध्यभागीं जुमामशिदीजवळ जो आहे तो मुख्य. त्यास मार्किट असें म्हणतात. ह्या स्थलाची रचना मोठ्या चतुराईनें केली आहे. पूर्वी मुंबईत वस्ती थोडी व व्यापाराचीही तादृश धकाधकी नव्हती, सव्व माल विकणारे लोक सांपडेल तेथें वसून माल विकीत. ह्या मार्किटाची जागा अस्सल एका वाणी सावकाराची होती, असें सांगतात. ह्या परोपकारी गृहस्थानें ती वाजारासाठीं धर्मार्थ देऊन लोकांस तेथें वसून भाजीपाला व फळफळावळ विक्याचा हुकूम दिला. मग कांहीं वर्षेपर्यंत लोक त्या जाग्यांत वसून माल विकीत. जसें अन्नछत्र व धर्मपोई घालण्यांत आणि विहिर व तलाव बांधण्यांत पुण्य आहे, तसेंच धर्मार्थ वाजार बांधण्यांतही आहे, असें हिंदूलोक मानितात. त्या अभिप्रायानें ही जागा त्यानें धर्मार्थ सोडिली. पुढें कांहीं वर्षांनीं डंकन साहेब यांच्या कारकिर्दींत सन १८०९ त ह्या जाग्यांत सरकारानें सोईवार इमला बांधून लोकांस वसायासाठीं जागा करून दिली-परंतु अमुकानेंच अमुक ठिकाणीं वसावें, व ही अमक्याची जागा आणि ती त-मक्याची जागा असें कांहीं ठरविलें नव्हतें. त्या वेळीं अशी वहिवाट होती कीं, पहांटेस उठून जो प्रथम येऊन ज्या जाग्यांत वसेल ती त्याची जागा. कोणत्याच जाग्यावर कोणाचा हक्क नसे. परंतु भाजी विकणाऱ्या लोकांनीं

आपआपले बांक आणून घातले होते, सवव जो तो आपआपल्या जाग्यांत वसे. पूर्वी ह्या मार्किटांत हल्लींच्या सारिखी सोई नव्हती. पावसाच्या दिवसांत गुड-ध्या एवढा मधून चिखल होत असे, व जागोजागीं दगड टाकून त्यांवरून उड्या मारून लोक जात. अशा दिवसांत ह्या मार्किटांत जायाचें हल्लें हणजे मोठें जिवावर येई. पुढें सुमारे सन १८३८ त सरकारानें त्याचा जीर्णोद्धार केला, आणि त्याला सद्दयाची रचना दिली. ह्या मार्किटाचा पूर्वीचा वृत्तांत बराबर कोठें सांपडत नाहीं. एथें वसून भाजी विकण्याबद्दल सरकारास कांहीं देणें पडत नाहीं. ह्या बाजारांत मासळी वगैरे दुसरे पदार्थ विकण्याचा हुकूम नाहीं; हणून हें निर्मळ व स्वच्छ दिसतें. हा बंदोबस्त फारच चांगला आहे.

ह्या मार्किटांत जेथें फळें विकतात तेथील तुळईवर समोरच एक फळी मारली आहे. तिजवर इंग्रजी व गुजराथी भाषेंत असें लिहिलें आहे.

“भाजीपाला, फळफळावळ विकण्याचें मार्किट. धि आनखल जोनाथन डंकन इस्कायर.”

### जाहीरखबर.

“हें मार्किट भाजीपाला, फळफळावळ व फुलें, पानें, इत्यादि विकण्यासाठीं तयार केलें आहे. असा माल विकणाऱ्या कोणत्याही जातीच्या लोकांस एथें वसून विकायास मोकळीक आहे. एथें वसण्याबद्दल त्यांस, कर, फी, दस्तुरी व कोणत्याही प्रकारचें देणें पडणार नाहीं.”

काळवादेवीकडून निघावें हणजे प्रथम रामदास, रामलाल, व दुसऱ्या प्रख्यात सावकारांच्या पेढ्या; कांहीं पावलें पुढें चालून जावें हणजे पश्चिमेस भुलेश्वराचा बाजार, व उत्तरेस भेंडीबाजार. एथें कांसारांच्या दुकानांची रांग, व घांसारी लोकांचीं दुकानें आहेत. यांच्या पुढें सर जमशेटजीच्या दवाखन्या पर्यंत सगळा बाजारच. कोणी मिठाई विकतो, कोणी कापड विकतो, कोठें तेलाचे घाणे, गाड्यांचे तबेले, व भटारखाने दृष्टीस पडतात. ते टाकून पुढें जावें तों चिनाई व गांवठी बांगड्या व इतर लाखेचे दागिने विकणाऱ्या कांसारांचीं व सुरती मोच्यांचीं दुकानें आहेत. एके बाजूस अरब लोकांची मोठी घोडसाळ आहे. हींत



सुमारे हजार पंधराशें अरवी घोडे असतात. मार्गे एथें एक उत्तम प्रतीचा घोडा भाला होता, त्याची किंमत पांच हजार रुपये सांगत. बहुधा श्रीमान् लोक ह्या घोडसाळींतूनच घोडे विकत घेतात. अशा घोडसाळी तीन चार ठिकाणी आहेत. परंतु ही सर्वाहून मोठी. पुढें भायखळा; ह्या स्थळीं प्रातिदिवशीं पहांटेस बाजार भरत असतो, त्यावेळीं वांदरें, माहीम, वरळी, परळ, माटुंगें, माजगांव, कुरलें, शींव वगैरे ठिकाणांतून माळी लोक टोपल्या भरून अनेक जातीचे माळवे सुमारे दोन घटिका रात्र असतानां एथें आणितात. तें मुंबईतील भाजी विकणारे लोक एकठोक खरेदी करून जागोजागीं नेऊन विकतात. हा बाजार सगळा तास दीड तास भरतो. आणि तो सूर्योदय होण्या पूर्वीं सर्व उलगडून सामसूम होऊन जातो. कांहीं अंशीं ह्या शहरांतील प्रत्येक रस्ता अलाहिदा बाजार आहे. जिकडे पाहावे तिकडे अनेक जातीचे कारखाने व कारागीर लोकांची धामधूम. कोणी सोडावाटर तयार करितात; कोणी तेल काढितात; कोणी गाड्या रंगवितात, कोणी कलावतू तयार करितात.

पूर्वेकडेस मुंबादेवीच्या चौकीकडून फिरावे इतक्यांत लाखोरुपयांचे हुंडीवाले व पेढीवाले सावकार स्वच्छ बैठकीवर लोडास टेंकून वसले आहेत; त्यांसमोर चाकरांची धामधूम चालली आहे. अशीं पांच पन्नास दुकानें लगतात. किंचित् पुढें अफिणीचा सट्टा करणाऱ्या मारवाड्यांची व दुसऱ्या गुजरालोकांची टोळी जमून रस्त्यावर रेंटारेंटी करीत व हाकाट्या मारीत आहे. मुंबादेवीच्या देवळामार्गे एकसारखीं रांगीनें शालवाल्यांचीं दुकानें आहेत. तेथें काय विचारता ! वर खालीं जिकडेतिकडे शालीच. एकादा गड्डा उघडून पाहावा ह्मणजे अनेक रंगांच्या व जरीकांठांच्या अमोलिक किमतीच्या अमृतसरी व काश्मिरी शाली दृष्टीस पडतात. त्या पाहूनच मनुष्याचें मन गर्कहोऊन जातें. अंमळ पुढें जावे ह्मणजे चहूंकडे मोत्यें, हिरे, रुपें, विकणाऱ्यांच्या पेढ्या जागोजागीं चकचकतात. किंचित् पुढें एकास एक लागलेलीं तांबटांचीं दुकानें त्यांत वरखालीं आजूबाजूस लहान मोठीं अनेक जातीचीं नवीनच घडलेलीं तांबडीं व पिवळीं लखलखीत भांडीं रचलेलीं दृष्टीस पडतात. मध्येच दोन तीन सकलादीचीं, सोनारांचीं, व सोनें कसून पाहाणाऱ्या छाप-

वाल्यांचीं दुकाने आहेत. तीं टाकून पांचसात पावलें पुढें गेलें नाहीं इतक्यांत हलवायांचीं दुकाने आहेत, तेथें काय विचारतां ! एकावर एक वांक मांडून त्यांवर तांबडे, पिवळे, हिरव्या रंगाचे, कागद पसरून अनेक प्रकारच्या मिठायानी भरलेल्या पराती रचून ठेविल्या आहेत; ज्या पाहातांच मनुष्याचें मन तृप्त होऊन जातें. त्यांच्या वाजूस गांधींचीं दुकाने, त्यांत अनेक तऱ्हेच्या औषधी व वनस्पति भरलेल्या आहेत, त्यांत कित्येक गांधी पुड्या बांधीत आहेत. मध्येंच रस्त्याच्या वाजूस हात दीड हात पंचा नेसलेला व फाटके कपडे आंगांत घातलेला, असा गुजराथी ब्राह्मण पत्रावळी व द्रोणाचे पुढे मांडून वसलेला दृष्टीस पडतो. अशा पत्रावळी व द्रोण विकणारे इतक्या जाग्यांत कोनाकोपऱ्यास वसलेले जिवाडेतिकडे आहेत. पुढें दोन्ही वाजूंनीं भुसाऱ्यांचीं दुकाने. ज्यांत अनेक प्रकारचें धान्य टोपल्यांत व मोट्यांत भरून ठेविलें आहे, व मारवाडी लोक चौरंगावर वका सारिखे गिऱ्हाइकाची मार्गप्रतीक्षाकरीत आहेत. आणि जे कोणी त्यांच्या तावडीस सांपडतील त्यांस फसविण्यास अनेक युक्ति करीत आहेत. यांच्या पाशांत सांपडलें असतां ठकल्यावांचून निभाव होणें कठीण. तशांत उचापतीचें खातें असलें ह्मणजे काय विचारता ? एकाचे दोन. “उचापतीचें पोतें आणि सवाहात रितें” अशी ह्मणच आहे. एथून थोडेसें पुढें तूप, साखर, तेल, व नारळ विकणाऱ्यांचीं दुकाने; त्यांच्या वाजूस मारुतीच्या समोर विलायतीकापड विकणाऱ्यांचा नवा घातलेला बाजार, असे अनेक प्रकारचे थाट दृष्टीस पडतात. मग समोर पूर्वेकडे तोंड फिरविलें ह्मणजे मार्केट दृष्टीस पडतें. जुमामशिंदीस लागून दोंहीं बाजूस मसाल्याचीं दुकाने आहेत. त्यांच्या शेजारीं सोन्या रुप्याचे दागिने विकणाऱ्यांच्या पेढ्या; त्यांच्या समोर अत्तर, गुलाब, अवीर, उदकाड्या, पिंजर इत्यादि सुगंधी द्रव्ये विकणाऱ्यांचीं दुकाने दिसतात. रस्त्यावर त्यांच्या समोर लवंगा, एलची, जायफळ, जायपत्री इत्यादि गरम मसाल्यांचीं दुकाने आहेत. त्यांच्या मार्गे दुसऱ्या रांगेंत बदाम, खिसमीस, खजूर, खारका, इत्यादि मस्कती मेवा विकणाऱ्यांचीं दुकाने वीस पंचवीस एकास एक लागून गेलीं आहेत. त्यांच्या मार्गे फळबाजार; आणि त्याला लागून शाकभाजी इत्यादिकांचीं दुकाने.



पुढे पूर्वेकडेस नळाच्या अलीकडे सगळा बाजारच. चहूंकडे • बोहण्यांचीं, सोन्या रुप्याचे दागिने, व रेशीम कलावतू इत्यादि अनेक तऱ्हेचा माल विकणाऱ्यांचीं दुकानें एकास एक लागून गेलीं आहेत. आणि अनेक जातीचे कारागीर लोक दुकानांत काम करीत आहेत, व जिकडेतिकडे भटारखान्यांत मुसलमान व कच्छी लोकांची गर्दी जमली आहे असें दृष्टीस पडतें. एथें तयार केलेलीं मातीचीं भांडीं विकणाऱ्यांचीं दुकानें जागोजागीं आहेत. गांवठी मातीचीं भांडीं या शहरांत प्रतिवर्षीं सुमारे २४,००० रुपयांचीं खपतात, असा आकार काढिला आहे. एका वाजूस एक सारखीं पांच दाहा पेट्या व हडपे विकणाऱ्यांचीं दुकानें. एथें अनेक तऱ्हेच्या लहान मोठ्या पेट्या सांपडतात. तसेच पलंग व गाद्या विकणाऱ्यांचे कारखाने आहेत. एथें एक हातभर देखील जागा रिकामी नाही, एथील लोक नेहमी उद्योगांत असतात. ते बहुधा सर्व गुजराथ प्रांतस्थ आहेत.

आतां मार्किटांत जाऊन चहूंकडे दृष्टि फेंकून पाहवें, ह्मणजे उसाच्या भाऱ्यांचे गंज, फुलांच्या राशी, लिंबांचे ढीग, व दुसरे पदार्थ चहूंकडे लागून गेले आहेत. तशाच अनेक तऱ्हेच्या पालेभाज्या, फळभाज्या, पपन्नसांचे एकावरएक रचलेले गंज, मस्कती डाळिंबांच्या टोपल्या, रसभरित परिपक्व अंजिरें, पिवळ्या व तांबड्या केळ्यांचे लोंगर, हिरव्या व तांबड्या द्राक्षांचे घड टोपल्यांत रचले आहेत, आणि आंबे, फणस, पेरू वगैरे अनेक रंगांच्या फळांची जिकडेतिकडे गर्दी होऊन गेली आहे. अनेक ऋतूंत अनेक जातीच्या फळांच्या हंगामाचा भर असतो खरा, परंतु मुंबईच्या मार्किटांत एकादे वेळीं ह्मटला तो मेवा वारमाही सांपडतो. त्याची किंमत मात्र जबर पडती. आंब्याच्या दिवसांत तर हें स्थळ फळांनीं एवढें प्रफुल्लित व सुशोभित होऊन जातें कीं, कित्येक सहज अनेक तऱ्हेचे आंबे नजरेस पडावे ह्मणूनच एथें जाऊन येतात. या ठिकाणीं आंब्याच्या दिवसांत किमानपक्ष चाळीस पन्नास जातीचे व रंगांचे आंबे दृष्टीस पडतात. एथें ह्मटला तो पदार्थ सांपडतो. द्रव्य मात्र खर्चिलें पाहिजे. कधीं कधीं रुप्याचे दोन आंबे, चार डाळिंबे, आठ अंजिरें, व दाहा केळीं या दरानें फ-



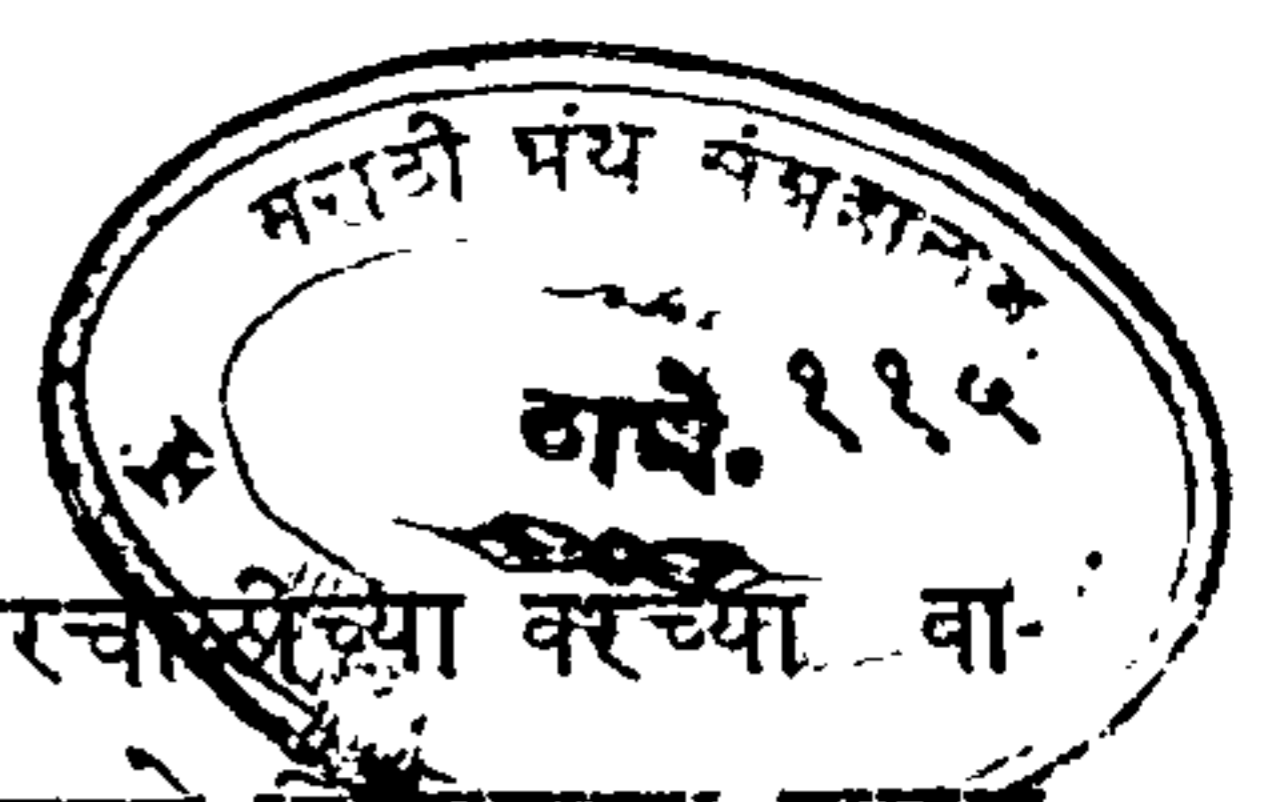
ळें खपतात. नळाच्या पलोकडे वोहरी लोकांचीं दुकानें आहेत. त्यांत विलायती, चिनाई, व अनेक देशचें तऱ्हेतऱ्हेचें सामान विकतात. त्यांच्या शेजारीं पिंजारी, कांतारी, व वांगड्या आणि लाखेचे दागिने विकणारे यांचीं दुकानें पांच पंचवीस लागून गेलीं आहेत, व वाजूस रंगारी लोक राहतात. पुढें तखलाचे डवे, कंदिलें, हांड्या, गलासें वगैरे सामान, व दुसरा अनेक तऱ्हेचा माल विकणाऱ्यांचीं दुकानें. एथील सुमारे औरसचौरस अर्धकोश जमिनींत अनेक तऱ्हेचीं दुकानेंच भरलेलीं आहेत. थेट मशीदवंदरापासून डोंगरीपर्यंत सगळा वाजारच. या शहरांतील वाजार पहांटेस भरतात, ते दहा घटिका रात्रीस उटतात. भाजीतरकारी विकणारे मात्र किंचित् लवकर उठून जातात.

मार्किट सोडून दक्षिणेकडेस हणजे कांपाकडेस जायास निघालें हणजे प्रथम खजूर, खारका, खोवरें, बदाम, खिसमीस इत्यादि मेवा विकणाऱ्यांचीं कांहीं दुकानें लागतात. मार्किटांतील परचूरण माल विकणारे लोक बहुत करून मगरूर व बेपरवा असतात. कोणी कितीही सात्विक व अन्नवाला त्यांच्या दुकानांवर माल घेण्यास गेला असतां आर्जवानें बोलायाचेच नाहीत. मिर्च्या, कोथिंबीर, विकणारे देखील ह्याप्रमाणें वागत असतात. ते एका पैच्या पदार्थास अर्धआणा किंमत मागतील इतकेंच नाही, परंतु असें हणतील:— “पाहिजेतर घे नाहीतर चालताहो” इतके हे लोक उद्धट असतात. पुढें कापडवाजार, ह्या ठिकाणीं सुमारे शंभर दीडशें दुकानें आहेत. यांत विलायती कापड, धनवडी सणंगें, किनखाप व अनेक तऱ्हेचीं उंची वस्त्रें विकतात. मुंबईतील सर्व प्रकारच्या तर्कटाचा व लवाडीचा उत्तम प्रकारचा मासला एथें सांपडतो. दुकानांत दाट पडदे लावून अंधार केला आहे, व पुढें बांकेवर मानभावाचें सोंग घेऊन एक दोन भाट्ये डोकें बाहेर काढून टपत वसले आहेत, आणि कोणी गैरमाहीत भोळसर गृहस्थ कांहीं सणंगें खरेदी करायास आला असतां त्यास फसवीत आहेत. हा सर्व प्रकार दृष्टीस पडतो. हे मुंबईतील साधे भोळे व्यापारी एका रुपयाच्या सणंगास पांच रुपये किंमत मागतात, इतकेंच नाही, परंतु पांच रुपये घेऊनही ठेवणी-

चें, फाटकें, असें कापड त्याच्या हातीं लावितात. आणि समयानुसार तो कांहीं तक्रार करूं लागला तर त्यास मुष्टिमोदक व थापटपोळ्या देण्यासही मागें पुढें पहात नाहींत. पंचवीस तीस वर्षांमागें ह्या कापड विकणाऱ्या भाट्यांचा व इतर दुकानदारांचा गरीब गुरीव लोकांवर फारच जुलूम असे. परंतु हल्लीं मिस्टर फोर्जेट यांचा अंमल पोलिस खात्यांत चालू झाल्यापासून पुष्कळ बंदोबस्त झाला. कापडवालेच ठकवितात असें नाहीं. परंतु सोऱ्या रुप्याचे पेढीवालेही अनेक प्रकारची ठकवाजी करितात. वाजारच्या लोकांस असें वाटतें कीं, गिऱ्हाइकास ठकविणें हा व्यापाऱ्यांचा हक्क. ही गोष्ट मोठी दुःखाची आहे कीं, मुंबईसारख्या शहराच्या वाजारांत प्रमाणिकपणा अगदींच थोडा आहे. परंतु यांतही हर्ष मानण्याजोगें इतकें आहे कीं, मोठे व्यापारी, पेढीवाले किंवा बहुतेक एकठोक माल विकणाऱ्या लोकांत प्रमाणिकपणा आणि वचनाचा साचेपणा असतो. लवाडी हटली हणजे बहुतकरून किंरकोळ माल विकणाऱ्यांकडे व हलक्या लोकांकडेसच फार असत्ये. प्रमाणिकपणाविषयीं सांगण्यास इतका आनंद होतो, तर प्रमाणिकपणाचा प्रत्यक्ष व्यवहार झाला असतां किती संतोष होईल ! व्यापाऱ्यांस प्रमाणिकपणाच योग्यतेस चढवितो, आणि तोच त्यांचें वास्तविक भांडवल.

वाजाराच्या शेवटीं पश्चिमेस लोहारचाळ. एथें लोहार लोकांचे कारखाने व लोखंडी सामान विकणाऱ्यांचीं दुकानें आहेत. पुढें दक्षिणेस फिरावें हणजे कांपाचें मैदान; याच्या एका कोपऱ्यास भाड्याच्या गाड्या उभ्या असतात, व दुसऱ्या वाजूस संध्याकाळचे पांच वाजतां मोची लोकांचा वाजार भरत असतो. त्यावेळीं एथें पांच पंचवीस मोची अनेक तऱ्हेचे व रंगांचे जोडे मांडून वसतात. लोहारचाळीच्या मागें आणि कांपाच्या मैदानाच्या समोर सलग मोटमोठाल्या इमारती आहेत. त्यांत अनेक तऱ्हेच्या व्यापाऱ्यांचीं दुकानें आहेत, व कांहीं टोलेजंग इमारती तयार होत आहेत. पुढें फ्रीचर्च देवालय, त्याच्या वाजूस सेलर लोकांस राहण्याचा एक मोठा विस्तीर्ण वाडा आहे, ह्या वाड्यास सुमारे एक लक्ष रुपये खर्च झाला. पुढें एल्फिन्स्टन विद्यालय, स्मालकाझ कोर्ट, वैवल सोसायटी, मनीविद्यालय अशा एक सारख्या

## कांपाचें मैदान.



धोवीतळ्यापर्यंत इमारती लागून गेल्या आहेत. लोहारचाळीच्या वरच्या वा-  
जूस मध्येच थोडीसी जागा उघडी आहे, तीत जुने कपडे विकण्याचा बाजार  
भरतो. एथें सुमारे वीस पंचवीस मुसलमान लोकांचीं दुकानें आहेत. त्यां-  
त सगळीं जुनीं व फाटकीं वस्त्रें भरलेलीं असतात. एथें सर्व जातीच्या लो-  
कांचे कपडे विकत मिळतात. मडम लोकांचे घागरे, साहेब लोकां-  
च्या इजारी, पारशी लोकांचे सदरे, मुसलमान लोकांच्या तुमानी, हिंदु  
लोकांचीं पागोटीं, आंगरखे, वंड्या, धोतरें, लुगडीं, शाली, चोळ्या, व सर्व  
प्रकारचीं जुनीं वस्त्रें, आप्यापासून दोन तीन रुपयांच्या किमतीचीं सांप-  
डतात. विशेष काय सांगावें, एथें फाटके जोडे, तुटक्या वहाणा, मो-  
डक्या पेट्या, असलामाल देखील विकतात. हा बाजार दोन प्रहरचा व सं-  
ध्याकाळचा भरतो. यास चोरबाजार म्हणतात. एथें ठक लोक जाऊन  
चोरीचा माल बहुधा विकित असतात. असे चोरबाजार मुंबईत पांच सहा  
आहेत. नळावर एक भिकारबाजार म्हणून आहे, तेथें सगळे भिकारी लोक  
मिळून संध्याकाळचा दाणादुणा जो ते दिवसास भिक मागून जमा करिता-  
त, तो विकून टाकतात. रस्तोरस्तीं व गळोगळीं अनेक जिनसांचीं दुकानें  
आहेत. दुकानें नाहींत अशी जागा ह्या शहरांत कोठें विरळा. या शिवाय  
फेरेकरी लोक हटला तो माल घेऊन सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत दारोदार  
हिंडत असतात. मुंबई ही एक पश्चिम हिंदुस्थानाची पेंठ किंवा बाजार आ-  
हे असें हटल्यास कांहीं दोष नाहीं. सोनें आणि रुपें यांशिवाय हटला तो  
माल दारापाशीं येतो. मोत्यें, हिज्यांच्या, माणकांच्या, व पाचीच्या अमो-  
लिक किमतीच्या आंगठ्या घेऊन जव्हेरी श्रीमंत लोकांच्या घरोघर फिरत अस-  
तात. तसेंच उंच उंच किमतीच्या शालींचे दिंड घेऊन शालवाले लोक  
फिरत असतात.

लोहारचाळीच्या खालीं कापडबाजाराच्या शेवटास सुमारे औरसचौरस  
अर्ध कोश जागा मोकळी आहे, तीस कांपाचें मैदान असें म्हणतात. पुढें  
फांसीतळ्यावर धोवी लोक वस्त्रें धुतांत. व आगगाडीची सडक सुरू होती.  
तें आगगाडीचें मुख्य ठिकाण. ह्या मैदानाच्या उजव्या आणि डाव्या बाजूस



काळ्या लोकांच्या पलटणी रहाण्याचें ठिकाण. व मध्ये उघड जागा रहाते, तींत जागोजागीं गोड्या पाण्याच्या विहिरीं असून लष्करी लोकांस कवाईत शिकवितात. उजवे वाजूस जी जागा मोकळी आहे, तींत पलटणींतील साहेब लोकांचे तंबू मारतात. ते तंबू मार्गशीर्षांत मारतात, व वैशाखाच्या अखेरोस उठवितात. त्याच्या शेवटीं समुद्र किनाऱ्यास स्थायिक तंबू असून त्यांच्या आसपास रमणीय वाग केलेले असतात, व जागोजागीं छायावृक्ष लाविले आहेत. ह्या झावळ्यांच्या तंबूंची रचना आमच्या एकाद्या राजवाड्यापेक्षां ही अधिक असत्ये. आंत झुंवर, हांड्या, लावलेल्या असून दुसरें अमोलिक सामान रचलेलें असतें. तंबूच्या दोन ही वाजूस पलटणींतील आजारी लोकांस घालायाचे दवाखाने ( हॉस्पिटलें ) आहेत. हे दवाखानेही निर्मळ व स्वच्छ आहेत; एथें रोगी लोकांस आराम होण्याचीं सर्व साधनें केलीं आहेत. शेवटास वाजारगेटा समोर सकाळ संध्याकाळ गवळी लोक ह्यशी आणून दूध विकीत असतात, व भाडोत्री गाड्या उभ्या असतात. पुढें मुंबईचा किल्ला. हा किल्ला मजबूत व पाहाण्याजोगा आहे. सभोंवताले चर खणून त्यांत समुद्राचें पाणी घेतलें आहे. तें पाहिजे तेव्हां आंत घेतां येतें व बाहेर टाकितां येतें. पावसाचें, शहरांतील कांहीं भागाचें पाणी या चरांत उतरून नेलें आहे. ह्यांत गोडें पाणी असतें. ह्या किल्ल्यास कोठें तीन, कोठें दोन, कोठें एक असे तट व चर आहेत. आणि उत्तरेकडेस तीन व पश्चिमेकडेस एक असे चार दरवाजे आहेत. दक्षिणेकडील ह्या किल्ल्याचा भाग समुद्रांत आहे. याच्या तटावर तोफा व गोळे रचून ठेविले आहेत. दरवाज्यांचीं नांवे वाजारगेट, सालिगेट, चर्चगेट, \* पालोगेट अशीं आहेत. सालिगेट हा लहान असून त्यांतून गाडी घोडा जात नाहीं. फक्त एथून लोक पाणी वगैरे नेतात; व कित्येक लोकांची रहदारीही असत्ये. चर्चगेटास पूर्वी पवनचक्कीचा दरवाजा असें ह्मणत. कारण या दरवाज्यासमोर एक मोठा रहाट बांधून यास तारवा सारखीं बाहेरून शिडें लावून आंत घरट मांडून वाज्याच्या योगानें गहूं दळ्याचा सरकारी कारखाना

\* ह्याचें वास्तविक नांव आपालोगेट. आपालो हें ग्रीकलोकांच्या एका देवाचें नांव आहे.

घातला होता. हा कारखाना कांहीं वर्षांमागें काढून टाकिला. गुजराथी लोक ह्या कारखान्यास पवनचकी असें लगत. पूर्वी ह्या कारखान्यांत गहू दळून लष्करी लोकांस आटा पुरवीत असत, असें सांगतात. वाजारगेट आणि चर्चगेट ह्या दोनही रस्त्यांत किल्ल्याच्या दरवाज्यापासून कांपाच्या शेवटापर्यंत आठआठ दहादहा हातांच्या अंतरावर खांब रोवून ह्यांवर फाणसें बसविलीं आहेत. त्यांत नेहमी संध्याकाळचे सरकारी खर्चानें दिवे लावितात. दोहीं वाजूनीं फाणसांच्या खांबांमधून एक सारखे छायावृक्ष लावले आहेत. याबद्दल सरकारानें आजपर्यंत हजारो रुपये खर्च केले. ह्या चारही दरवाज्यांत नेहमी संत्रीचा पहारा असतो. वाजारगेटांतून आंत जाण्यास तीन दरवाजे लागतात. आणि पुढें जातांच प्रथम सकलादीचीं दुकानें लागतात. त्यांत अनेक रंगांची उंचनीच किमतीची वनात विकतात. पुढें मोठमोठ्या सावकारांच्या पेढ्या पांच पांच सहा सहा मजली घरांत वर खालीं दृष्टीस पडतात. अलीकडे बोहरी लोकांचीं विलोरी सामानाचीं दुकानें, त्यांच्या लगत मार्केट आहे. हें अडामिरल सर एडवर्ड ह्युज साहेबाच्या सुचनेवरून सन १७९२ त बांधिलें होतें, तें एक दोन वेळा जळून गेलें. नंतर एतद्देशीय गृहस्थांनीं वर्गणी काढून हें बांधिलें. एथें फळफळावळ व दुसरा माल सांपडतो. व आसपास जिकडे तिकडे बोहऱ्यांचीं दुकानें आहेत. एथें विलायती, चिनाई, व इतर विलोरी सामान भरलेलें असतें; व सुज्या, कांटे, चाकू, कातरी, फण्या, प्याले, बशा, गलासें, इत्यादि तऱ्हेवार जिन्नस सांपडतात. त्याच्या पुढें बराक्स हणून मोठ्या इमारती आहेत, त्यांत लष्करी इंग्रज लोक राहत होते, परंतु हल्लीं यांत सरकारी हपिसें आहेत. या इमारती बांधायास हजारो रुपये खर्च झाला. ह्या डंकन साहेबाच्या कारकिर्दींत १८०९ त बांधिल्या होत्या. पुढें टंकसाळ व काळा किल्ला. ज्यांत तोफखाना व अनेक जातीची युद्ध सामग्री तलवारी, भाले, बर्चा, कटारी, वगैरे नाना तऱ्हेचीं शस्त्रें रचून ठेविलीं आहेत. हीं पाहण्यास सरकारी कामगाराची परमाणगी ध्यावी पडते. त्याच्या वाजूस लाखोरुपये भरलेला जामदारखाना असतो. ह्या किल्ल्याचा मोठा मजबूत दरवाजा आहे, त्यांत सोलजरांचा पहारा असतो.

तिजेरीच्या व तोफखान्याच्या दरवाज्यांत ही हमेशा पहारा असतो. ह्या किल्ल्याच्या दरवाज्यांत नेहमी कांहीं सोल्जर असतात. व एथें तोफांचा व गोळ्यांचा सरंजाम जिकडेतिकडे रचलेला आहे.

तिजेरीच्या मार्गे ज्या किल्ल्याच्या भागास वंवेक्यासल किंवा काळा किल्ला असें म्हणतात, त्यावर इंग्रजांचा वावटा नेहमी वाहात असतो. हा इंग्रजाचा झेंडा. हा सूर्योदयीं उभारितात, आणि अस्तमानीं उतरितात. सूर्योदयीं जेव्हां हा उभारितात तेव्हां कांपाच्या मैदानांत मरीन पलटणीचे ठाणे आहे, तेथें जे पहारेकरी संत्री लोक असतात ते सर्व उभे राहून लष्करी रिवाजाची सलाम झाडितात, व तेथें सुमारे पावघटिकापर्यंत इंग्रजी वाजा वाजवून शुभवार्त्ता सुचवितात. तसाच प्रकार संध्याकाळीं हा वावटा उतरल्या नंतर होतो. असे वावटे दुसऱ्या तीन ठिकाणीं आहेत. परळ, ताडदेव ( महालक्ष्मीच्या डोंगरावर ), आणि वालुकेश्वराच्या दांडीवर. परंतु तेथें कांहीं असा प्रकार होत नाही. इंग्लंडाहून आगवोट आली, म्हणजे तिचें आगमन सर्व लोकांस कळावें म्हणून ह्या वावट्याच्या काठीवर दुसरा वावटा उभारितात. तसेच दुसरीं तिकटी तारवें आलीं म्हणजे उभारितात. देशोदेशच्या जहाजांचे वावटे निरनिराळ्या रंगांचे असून त्यांवर निरनिराळीं चिन्हे असतात. त्या त्या देशांतून जहाजे आलीं म्हणजे त्यांचे वावटे या काठीवर उभारितात. ह्या वावट्यांच्या खुणा समजून घेतल्या शिवाय हे समजायाचे नाहींत. यांचें एक मोठें बूक आहे.

अलीकडे टौनहाल. त्याच्या समोर एके वाजूस उत्तरेकडे वंवेखाना आहे. त्यांत वंवे व आग लागली असतां विझविण्याचें अनेक सामान असतें. ह्या प्रभु सारिखा रयतेचें अग्नीपासून रक्षण करण्यास सरंजाम तयार करून ठेवणारा कोठेंच अढळत नाही. मुंबईत पांच सहा ठिकाणीं वंवे असून या खात्यांत पन्नास पाउणशें लोकांस पगार करून नेहमी ठेविले आहेत. कोठें आगीचा प्रसंग आला असतां त्यांनीं तयार असलें पाहिजे. समय विशेषीं तसीच अडचण आली असतां मोटमोठे इंग्रज कामगार देखील आग विझविण्याच्या कामास लागतात. जिकडेतिकडे नळांतून पाणी नेऊन तयार ठेविलेलेंच असतें. त्यास अशा प्रसंगीं चावी फिरवून नळांतून पाणी बाहेर काढितात, आणि



आग विझविण्याच्या कामास लावितात. कोटांतील वंखान्यांत ९ वंख आहे-  
 त, व पोलिस मास्तर याच्या स्वाधीन ७, व परळ्यास गव्हर्नर साहेबाचे एथें १,  
 व दर पलटणींत एकएक असे सर्व मुंबई मध्ये ३२ वंख आहेत. हे नेहमी  
 चाखचोख करून ठेवितात.

ह्याच्या लगत सरकारानें वर्गणी करून शेेेे दीडशें वर्षा पूर्वी वांधिल्लें मो-  
 ठें पुरातन नाटकगृह होतें. तें काहीं वर्षांमागें सरकारानें लिलांव करून  
 विकलें. तें शेट बमनजी हुर्मुजी वाडिया यानें पन्नास हजार रुपयांस घेऊ-  
 न त्यांत आपलें हापिस घातलें होतें. त्याच्या समोर “ वंवे ग्रीन ” ह्मणून  
 सुमारें औरस चौरस ५०० हात जमीन मोकळी आहे. आमचे लोक ह्या  
 जाग्यास चौक असें ह्मणतात. ह्या चौकाच्या मध्यभागीं लहान देवळी वांधू-  
 न त्यांत लार्ड कान्वालिस या नांवाच्या गव्हर्नर जनरल साहेबांचा पुतळा  
 ठेविला आहे. हे साहेब मोठे दयाळू व भरतखंडाचें वास्तविक कल्याण कर्ते  
 होते. सवव मुंबईतील गृहस्थांनीं त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांचा हा पुतळा इंग्लंड  
 देशांतून कोरवून आणविला. हे साहेब सन १८०५ त कलकत्ता एथें ग-  
 व्हर्नर जनरल होते. त्यांची रूपादृष्टि सर्वत्र सारिखी होती. ह्या पुतळ्या-  
 ची स्थापना एथें सन १८२२ त झाली. ह्या पुतळ्याच्या आसपास मोकळें  
 पटांगण आहे; त्यासभोंवते वृक्ष लाविले आहेत; व सागाचे खांबे रोवून त्यांतू-  
 न चौफेर जाड लोखंडी सांखळ नेली आहे. ह्या पुतळ्याच्या स्तंभपदावर  
 त्या नामांकित पुरुषाच्या कीर्तीचें वर्णन लिहिलें आहे.

ह्या पुतळ्यास कित्येक हमाल व दुसरे गरीब गुरीब लोक भजत व नवस  
 घेत, व त्या समोर नारळ, विडा, दक्षिणा ठेवून मानणूक करीत. परंतु अ-  
 लीकडे सरकारानें हें खूळ वंद करून टाकिलें आहे. आमचे लोक काय  
 विचारता ! सर्व गोष्टींत भोळे ! दगडास काहीं आरुति दृष्टीस पडली कीं,  
 नारळ घेऊन त्यापुढें हात जोडायस धांवले. विचार करायाचे भरीस पडाय-  
 चे नाहींत.

वंवेग्रीन या ठिकाणीं जीं आसपास घरे वगैरे आहेत ह्मणून सदरीं लिहिलें  
 आहे, तेथील कित्येक घरे सन १८६२ मे महिन्यांत सरकारानें विकत घेत-

लीं आहेत. व कित्येक ठिकाणीं सरकारी जागा होती ती विकून टाकिली आहे. आणि एथें नवीन मोठी चमत्कारीक रचना होणार. एथें शेट वमनजी हुर्मुजी वाडियाचें घर होतें, तें सरकारानें सहालक्ष रुपयांस खरेदी केलें. हेंच तीस चाळीस वर्षांमागें त्याच गृहस्थास ५०,००० स विकलें होतें. ह्या ठिकाणीं एकसारखें पटांगण व सुंदर बाग करून मध्यें महाराणी विक्टोरियाचा पुतळा ठेवणार. हा पुतळा पंचरस धातूचा करणार. त्यास ५०,००० रुपये दाऊद सासून हे देणार असें वर्तमान पत्रांत छापिलें होतें.

दुसरा एक असाच जनरल वेलेस्लीचा पुतळा चर्चगेटा समोर मांडलेला आहे. ह्या प्रख्यात योद्ध्यानें सन १८०३ मध्यें मराठ्यांचा मोड करून मोठी कीर्ति मिळविली. ही लढाई आसे एथें झाली; त्या प्रसंगीं इंग्रज लोकांचा मोठा नाश झाला. तथापि या सरदारानें आपल्या अलौकिक शौर्यानें मराठ्यांचा समूळ पराजय केला. मराठ्यांचें लष्कर तीस हजार घोडेस्वार व दहा हजार पायदळ होतें. आणि इंग्रजांचें त्याचा एक पंचमांश होतें. तरी या धुरंधर योद्ध्यानें जय मिळविला. त्याच्या या पराक्रमाच्या स्मरणार्थ कलकत्त्यांतील सरकारानें १०,००० रुपयांच्या किमतीची एक सुंदर तलवार यास बक्षीस दिली. व हिंदुस्थानांतील लष्करांतील सरदार लोकांनीं यांच्या सन्मानार्थ एक सुवर्णाचें पात्र त्याजवर आसेच्या लढाईचें वर्णन लिहून नजर केलें, व दुसरीं भोजन समारंभाचीं रुप्याचीं पात्रें दिलीं होतीं.

हे प्रख्यात योद्धे सन १७९८ त गव्हर्नर जनरलच्या हुद्यावर होते; त्या वेळीं त्यांनीं मोठीं उदार कृत्यें केलीं. हे साहेब एतद्देशीय लोकांवर कृपादृष्टीनें पाहत असत, व यांच्या कारकिर्दींत व्यापाराची अवादानी झाली, सवव मुंबईतील सावकारांनीं वर्गणी जमवून त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांचा पुतळा इंग्लंड देशांतून तयार करवून सन १८१४ मध्यें एथें स्थापिला. ह्या पुतळ्याचें कोरीव काम फारच कुशळतेनें केलें आहे. वेलेस्ली साहेब सिंहासनावर बसले आहेत, त्यांच्या हातांत एक तोडा आहे, व त्याच्या समोर एक पहिलवान मराठा उभा आहे. त्यास तो तोडा बक्षीस देण्यास हात उभारला आहे. त्यांच्या बाजूस मडमीचा पुतळा आहे. तिच्या उजव्या हातांत पदक आहे,

त्याजवर असे शब्द लिहिले आहेत— “चातुर्य, शौर्य, प्रमाणिकपणा.” ह्या तीन ही पुतळ्यांच्या पायाखालीं असेची लढाई काढिली आहे. आणि याच्या पाठीमागे एक सिंह आणि सिंहीण असीं दोन चित्रे कोरलीं आहेत. हीं चित्रे कोरण्याचो सफाई व त्यांची भव्य आकृति पाहून मनास मोठी संतोषवृत्ति प्राप्त होती. मुंबईतील बहुतेक लोक ह्यास पाहिलवानाचें चित्र असें लक्षणतात. मुंबईच्या व्यापाऱ्यांचीं कृत्ये जींजीं ह्या शहरांत दृष्टीस पडतात तीं तीं राजमान्य असून यांच्या उदारपणाचे मोठे ध्वज आहेत.

हा पुतळा एथें स्थापिलेला पाहून मुंबईतील कित्येक भोळ्या मराठे लोकांस मोठा हर्ष झालाकीं, आत्मासाठीं कंपनी सरकार मेहरवान होऊन एक नवा विलायती देव आणिला आहे! मग काय विचारता! त्यांच्या आनंदास पार राहिला नाही. लागलेच याची पुजा करायास धांवले! पुष्कळ वर्षे पर्यंत ते ह्या पुतळ्या समोर नारळ फोडून शिरोणी वांटीत, त्याची पुजा करित, व नवस घेत. परंतु सरकारानें असें पाहिलें कीं, हे लोक केवळ अनाचार करितात, तर त्यांस प्रतिबंध करावा. आतां त्याच्या सभोंवताली लोखंडी कांबीची गराद करून आंत जाण्याची मनाई केली आहे. आणि कोणी पुजा करायास लागला तर त्यास सरकारी पटेवाला प्रतिबंध करितो.

शेवटास मांडवीच्या पाठीस लागून गिरण्या आहेत, ज्यां मध्ये शेंकडो मजूर लोक खपतात, व मोठयानें ओरडत आहेत. पुढें कोटांतोल मांडवी; जिजवर जाऊन एक घटिका अर्ध घटिका उभें रहावें ह्मणजे काय काय उलाढाली होती त्यांचा मासला दिसतो. दक्षिणेकडे तोंड फिरवून पाहवें, ह्मणजे सर्व आखात आगवोटी, तिर्कटी तारवें, बतेले, बोटी, फतेमाऱ्या, कोठे, डोल यांहीं भरलेलें व मचवेवाले इकडून तिकडे व तिकडून इकडे माल व उतारू नेतात व आणितात, व हें सगळें बंदर नाचत आहे असें दृष्टीस पडतें. धक्यावर पाहवें तर कोठें घोडे उतरतात, कोठें तांब्याच्या पऱ्यांचा ढीग पडला आहे, कोठें लोखंडाच्या कांबी रचल्या आहेत, कोठें अफिणीच्या पेढ्या रचून ठेविल्या आहेत, व अनेक तऱ्हेचा माल जिकडेतिकडे पसरला आहे; आणि सरकारी कामगार पेढ्या उघडून माल तपासीत आहेत, व



गरीबगुरीव लोकांस धमकी देत आहेत. वर हापिसांत जावें तर पांच पन्नास कारकून व इंग्रज कामगार आपआपल्या उद्योगांत चूर आहेत; सावकार लोक जिकडेतिकडे चिट्या घेऊन फिरत आहेत, आणि कारकून लोकांचें आर्जव करीत आहेत. एके वाजूस दोन तीन पेट्या मांडून सराफ वसला आहे; त्याच्या वाजूस त्याचा मदतनीस वेरीज घेत आहे. त्याच्या पुढें रुपयांचा ढीग व वाजूस नोटींचा पुडका आहे, असे अनेक व्यापार दिसतात. खालीं आठ दहा निरनिराळ्या खात्यांचे मोठे कांटे आहेत, त्यांवर माल तोलतात; तेथें पांच दहा कामगार आपआपला हुद्दा वजावण्यासाठीं टपले आहेत असें पाहण्यांत येतें. निरनिराळ्या कामगारांचीं खातीं निरनिराळीं आहेत. तेणें करून हापिसांत फार गर्दी होत नाहीं.

बाजारगेटापासून चर्चगेटापर्यंत वाणी, पारशी, बोहरी वगैरे गुजराथी लोकांची वस्ती. त्यांत पारशांची विशेष. चर्चगेटापासून थेट पालोगेटापर्यंत सरकारी व सावकारी हापिसें व कोठें कोठें इंग्रज व पारशी लोकांची वस्ती आहे. ह्या भागास इंग्रजवाजार असें म्हणतात. पालोगेटाजवळ गोदी आहे व तिच्या वरचे वाजूस पोष्टहापिस आहे. किल्ल्यांत ७७,६८९ लोकांची वस्ती आहे, यावरून दर चौरस एकर जमिनीस ३१४ मनुष्ये पडतात, इतकी एथील वस्ती दाट आहे. ह्या पेक्षांही चौकशीनें मनुष्यांची गणती केली असतां पांच दहा हजार मनुष्ये वाढतील, परंतु कमी होणार नाहींत.

जरी मुंबईत जावें तिकडे पंचभेळ वस्ती आहे, तरी एकएक जातीचे लोक आपआपल्या जातीचा शेजार असेल तेथेंच जाऊन राहतात. जेथें पांच दहा घरे पारशांचीं आहेत तेथें एकटा हिंदू जाऊन राहयाचा नाहीं. तसेंच दहावीस घरे दक्षिणी लोकांचीं आहेत, तेथें एक दोघे गुजराथी जाऊन एका एकीं राहयाचे नाहींत. तसाच प्रकार पारशी, मुसलमान, बोहरी, किरिस्तांव, व इतर लोकांचाही आहे. परंतु इंग्रज लोक मात्र स्वजातीचा शेजार न पाहतां जेथें चांगली हवा असेल व जागा स्वच्छ असेल तेथें जाऊन राहतात. सन १८१६ मध्ये ह्या शहरांत १,६१,७५० मनुष्यांची वस्ती होती. सन १८४४ त मेजर वेन्स, पोलिस मास्तर ( शहरचे कोतवाल )

यांनीं मोजणी करविली, त्या वेळीं २,७५,१९० पुरुष, आणि २,४८,९३१ स्त्रिया व मुलें. एकंदर ५,२४,१२१ मनुष्यांची वस्ती होती. आणि सद्यः आठलक्षांवर आहे असें अनुमान कारितात. १८५० त या शहरांत ६,९३६ ब्राह्मण, व दुसऱ्या जातीचे हिंदू २,८८,९९५, जैन १,९०२, मुसलमान १,२४,१५५, पारशी १,१४,६९८, यहूदी १,१७२, मिश्र पोर्तुगीझ आणि किरिस्तांव ७,४५६, एतद्देशीय इंग्रज १,३३३, एतद्देशीय पोर्तुगीझ ५,४१७, अस्सल इंग्रज ५,०८८, शिद्दी ८८९, संकर जातीचे लोक ७,११८, अशी वस्ती होती; परंतु या दहा वर्षांत सर्व जातीची वस्ती दिढीने वाढली आहे असें दिसतें. पाहा ! किती झपाट्यानें मुंबईची संपत्ति आणि संतति वाढत चालली आहे. १८५१ त निरनिराळ्या भागांत याप्रमाणें वस्ती होती:—

कुलावा .....	७,०३०
किल्ला .....	७७,६८९
कांप .....	४,०००
मार्किट .....	२५,६२४
मांडवी .....	६९,४७०
उमरखाडी .....	८७,३९४
धोवीतळें .....	१,०४,९२१
भुलेश्वर .....	३१,८०९
खारेंतळें .....	१७,९५१
गिरगांव .....	१०,८८८
चौपाटी .....	२,१४२
वालुकेश्वर .....	३,७६८
महालक्ष्मी .....	१,४९२
माजगांव .....	६,१७०
तारवाडी .....	४,९५७
कामाठपूर .....	२६,२३१

परळ .....	५,१५०
शिवरी .....	२,२६२
वरळी .....	११,४८३
माहीम .....	९,४५२
शींव .....	४,८३०

यांत अल्पवयस्क मुलें गणलीं नाहींत.

५,१४,७१३

ह्या अकरा वर्षांत वस्ती किती वाढली पाहा.

धोबीतळें, काळवादेवी, गिरगांव, कावजीपाटलाचें तळें, माजगांव, परळ, माटुंगें, माहीम, वरळी, आणि शींव एथें बहुतकरून दक्षिणी लोकांची वस्ती फार असत्ये. भाट्ये, वाणी, पारशी, मुसलमान, खोजे, मेमण, कच्छी इत्यादि लोकांची वस्ती कोट, मशीदवंदर, चिंचवंदर, डोंगरी, मुंवादेवी, भुलेश्वर, भेंडीवाजार ह्या ठिकाणीं पुष्कळ असत्ये. यांत दक्षिणी लोकांपैकीं, कोटेंकोटें मराठे, घांटी, कोळी, व दुसऱ्या जातीचे कारागीर लोक असतात. सन १८०२ त कोटांत मोठा भयंकर आग लागली होती. त्यावेळेस तेथील कित्येक सधन गुजराथी लोक भुलेश्वर, भोयवाडा, व मुंवादेवी एथें येऊन राहिले. मग त्यांनीं तेथेंच हवेल्या उठविल्या आणि कायम राहिले. शेतोडी, कुंभारवाडा, माटुंगें, डंकन रोड, व नागपाडा एथें पंचभेळ वस्ती असून ह्या ठिकाणीं शेवटास धेड, ह्यार, मांग, चांभार वगैरे लोक राहतात.

ह्या शहरांत मासळी वाजार जागोजागीं आहेत, परंतु ही एक गोष्ट सांगण्या जोगी आहे कीं, मासळी, व मांस विकण्याचीं ठिकाणें वेगळींच असून तीं बहुतकरून उघड जाग्यांत नसतात. आणि हा पदार्थ घेऊन जाते वेळीं लोक झांकून नेतात. शाकभाजीचे वाजार निराळे व हे वाजार निराळे असतात. मासळी व मांस उघड रस्त्यांत ठेवण्याची ही वंदी असत्ये. मुंबईत शेंकडो जातीचे मासे अढळतात. व त्यांस निरनिराळीं नांवांही आहेत. कधीं कधीं हे फार महाग विकतात. एकादा उंच प्रतीचा मासा सुमारें दोन विती लांब असला तर त्यास रुपया दीड रुपया पर्यंत किंमत



पडत्ये. दरसाल मुंबईत सुमारे पांच सहा लक्ष रुपयांचा माशांचा व्यापार होतो. मासळी बहुतकरून कोळीच विकतात. मांस विकणारे कसाई लोक. खाटकी वाजार हणून मार्किटाच्या पलीकडे एक जागा आहे, तेथे बहुतकरून कसाई लोकांची वस्ती असत्ये. जनावरे भलत्याच ठिकाणी मारण्याची वंदी आहे. कोंबडी वाजार हणून एक निराळाच वाजार आहे तेथे कोंबडी, बदके, कंवटे, इत्यादि विकतात.

वोंवील ह्या नांवाची मासळीच ह्या शहरांत प्रतिवर्षी साठसत्तर हजार रुपयांची खपत्ये असे सांगतात. ही बहुधा वाळवूनच विकतात. हा पदार्थ देशोदेशीं विलायते पर्यंत जातो. हे पाहिले असतां वीत सवा वीत लांब बारीक काठी सारखे दिसतात. वाळिवलेल्या वोंविलास एथील लोक काड्या, व ओल्या वोंविलास गहू अथवा गटगटे हणतात. मत्स्याहारी लोकांत यांचा फार खप. हे स्वस्थ मिळून वारमाही सांपडतात. एका एका कोळ्याच्या घरीं वाळिवलेल्या वोंविलांच्या मुड्या वखारी भरून ठेविलेल्या असतात. या मुंबईच्या आखाताचा वोंवील हा राजा आहे असे कोळी लोक हणतात. आणि हा मुंबई शिवाय दुसऱ्या समुद्रांत न सांपडण्याचे असे विलक्षण कारण सांगतात. ज्या वेळीं रामचंद्रानें लंकेस जावयास सेतु बांधिला, त्यावेळीं सर्व मत्स्यांनी त्यास सहाय केले. परंतु वोंवील स्वस्थ वसून राहिला. तें पाहून रामचंद्रास राग आला, आणि त्याला हातांत धरून मुरगाळिला, आणि झुगारून दिला. तो येऊन ह्या मुंबईच्या आखातांत पडला. तेव्हां पानून त्याच्या हाडांचा चुराडा होऊन तो नरम झाला, आणि त्याच्या आंगांत कांटे राहिले नाहींत. हणून तो ताजा असतो तेव्हां कापसा सारखा नरम असतो !!! भोळे लोक शेकचिह्नी सारख्या अशा गोष्टी रचीत असतात.

वोंवील समुद्राच्या वाळूंत समुद्र किनाऱ्यावर वाळवितात. आणि हे वर्ष-सवा वर्ष पर्यंत टिकतात. पूर्वी बहुधा कोळी लहले हणजे माजगावांत राहत होते, आणि सगळी मासळी तेथून मुंबईस येत असे. हणून या स्थळास “मछली गांव” असे नांव पडलें होतें. मग याचा अपभ्रंश होऊन “माजगांव” असे लोक बहिवाटींत आले, असे एक पोर्तुगीझ ग्रंथकार लिहितो. या-

वरून माजेगांव याचे वास्तविक नांव मच्छलीगांव होतं असे वाटते.

मुंबईतील किल्ल्यांत दोन वेळ मोठी प्रचंड आग लागली, त्यामुळे ह्या शहराची फार नासाडी झाली. पहिली सन १८०२ त; ही आग वाजारगेटा जवळ जेथे वाणी, भाट्ये, पारशी, बोहरी इत्यादि लोक राहतात त्या ठिकाणी अकस्मात् लागली. मुंबईतील पुरातन घराण्यांतील एका गृहस्थाकडे हे पुढील ह्या भयंकर आगीचे वर्णन सांपडले. यांत ह्या आगीचा सविस्तर वृत्तांत आणिला आहे. या कवितेचे रचने वरून हा कोणी त्यावेळचा देवभोळा कवि होता असे वाटते. हे श्लोक संगतवार वाचायास यावे लक्षण यांत कोठेंकोठें किंचित् अक्षरांची उलटापालट केली आहे, परंतु दुसरे काहीं फिरविले नाही.

प्रथमनमनमाझेगौरिपुत्रागणेशा ॥ विनविततुजभावेबुद्धिदेगामहेशा ॥

पुनरपिनमियेलीशारदाआद्यमाया ॥ मतिवरमजदेईश्लोकपद्येकराया ॥ १ ॥

दूजेप्रणम्यकरितोश्रिगुरुदयाळा ॥ व्हावेप्रसन्नमजलाकविवाळकाला ॥

ठेवींरुपावरदहस्तकमस्तकासीं ॥ गातांकथाकरिसहायतुंसेदकासीं ॥ २ ॥

श्रोत्यांप्रतीविनवितोकरजोडुनीयां ॥ काव्येवरेंसुरसव्यातुह्निऐकुनीयां ॥

मुंबैचारित्रकाविवोलतशुद्धवाणी ॥ जेंलक्षुमीप्रतिनिवेदितचक्रपाणी ॥ ३ ॥

सत्राशेंशकचौविसांतवरुषेंदुंदूभिसंवत्सर ॥

माघाचीदशमीचवद्यदिनिंतेआलागुरुवासर ॥

दीवसाच्याअकराघड्यांवारिमहाप्रल्याग्निजोऊठला ॥

वायूसंगामिळोनिभागअरधामुंबैइचाजाळिला ॥ ४ ॥

कडकडितदुपारींचेतलाआग्निभारी ॥ मदनदहनिंजैसाकोपलात्रीपुरारी ॥

उघडुनिनयनरागेंतीसराशंकरानें ॥ रतिपतिक्षणमात्रेंजाळिलानीकरानें ॥ ५ ॥

घडघडगगनातेंलागल्याअग्निज्वाला ॥ उठतिहुडेधुराचेसूर्यलोपोनिगेला ॥

रविशशिनभतारेदृष्टिकांहींपडेना ॥ पळतिचजनसारेमार्गत्यांतेंसुचेना ॥ ६ ॥

हवेल्यांच्याहारीनवखणिव्याउंचदिसती ॥

जळोनीअग्निनेंकळसवरचेभूमिपडती ॥

भितोपाषाणाच्याउलटतिजसेपर्वतकडे ॥

उठेत्यांचानादोगगनिंविजजैसीकडकडे ॥ ७ ॥  
 कितीहत्याझाल्याकितिकजिवतेप्राणिजळले ॥  
 पशूपक्षीयातीवहुतअगनीमाजिभुजले ॥  
 कितीकावस्तूंचाजळतसुटलामालखजिना ॥  
 हिरेरत्नेंमोतींजळतिवरव्यादिव्यरचना ॥ ८ ॥  
 कितीव्यापाऱ्यांचेंनकळेजळलेंकापडकिती ॥  
 किनखापीथानेंभलेंभलेंउंचीमालकिमती ॥  
 जरीवस्त्रेंशालीरंगितखुदज्याकाशामिरिच्या ॥  
 दहाझालात्यांचामुखिंपडुनिक्षणींअगनिच्या ॥ ९ ॥  
 वतावीचामाललवंगतजतेजायपतरी ॥  
 असंख्यापेट्यांचेढिगपडलेहोतेघरघरीं ॥  
 चिनीवंगालीचेंअवलधुमरेशीमजळलें ॥  
 कितीशर्करांचेदपोटेधुळिमाजिविखुरले ॥ १० ॥  
 विलातीमालाच्यालखलखवखारिचिजळती ॥  
 विलोरीचींकार्मंतडतडतडांकाचिफुटती ॥  
 अमोल्पेज्यावस्तुत्रिभूवनिंअशानाहींमिळती ॥  
 घरींव्यापाऱ्यांचेअसुनिअगनीमाजिजळती ॥ ११ ॥  
 नसेद्रव्यापारमिळुनिअवघेचोरलुटिती ॥  
 हामीन्यामोऱ्हांच्याधरुनित्दृदयींलोकपळती ॥  
 अनाजाच्याराशीकितिकजळतीनाहींगणना ॥  
 घृतेतेलेंत्यासीअगनिदुसराचेतविदुणा ॥ १२ ॥  
 आड्मीरालसमग्रलोकअवघेआर्मारिचेधांवले ॥  
 हातींघेउनियांकुऱ्हाडिजळत्यासदनांतप्रवेशले ॥  
 मोटेधीटअरिष्टदेखुनिजिवानाहींजराशंकती ॥  
 मांदूसामरलेधनादिहडपेफोडूनियांटाकिती ॥ १३ ॥  
 आलासाहेवडंकनझडकरीहाकारएकोनियां ॥  
 धांवेदेखुनिअग्निदुर्धरस्वयेंपाप्येंचिविजवावया ॥



केलायत्न उदंड अग्निपरितो आटोपेना होकदा ॥  
 जाळीली घटकेंत एक अवघो वाण्याचि होसंपदा ॥ १४ ॥  
 यंत्राचे भडमार गोळे करुनि भिंती वरी मारितो ॥  
 माड्यासुंदर गोपुरें कडकडां मोडो नियां पाडिती ॥  
 अग्नीशांत करावया नृपतिनें युक्ती व हू योजिली ॥  
 आधी काधिक वाढला अग्नि होतें मांडवी पेटली ॥ १५ ॥  
 नसे पाहतां कांहीं लाजयासीं ॥ विचारी उभारा हुनीयां मनासी ॥  
 ह्मणे सत्य हाईश्वरी क्षोभ झाला ॥ असा कोण अहेनि वारी लयाला ॥ १६ ॥  
 परतलानृपतीनि जमंदिरीं ॥ अमळरात्र घड्या अकरां वरी ॥  
 अनल तेथुनियां मग फोरला ॥ निटादिशे उत्तरे प्रतिचालिला ॥ १७ ॥  
 आला शेवटिं रामदास सद्नीत्याचे हवेल्यां वरी ॥  
 केली होळिसमग्र जाळुनि घरेलंके मधें ज्यापरी ॥  
 सर्व भस्म करीनियां अगन तो तेथुनि नोवारला ॥  
 टाकु द्वार समीप त्या हरिपदा देखो नियांनी वला ॥ १८ ॥  
 महाअग्नीतापें थर थर थरां कांपे धरणी ॥  
 भयाभीत झाला दशशतमुखी भूधर फणी ॥  
 ह्मणे कोठें ऐसा प्रलय अग्नी आज उठिला ॥  
 गमेत्यासां वानें तृतीय नयनातें उघाडिला ॥ १९ ॥  
 उठोनी शैले जापति गळिंभयें घालित मिठी ॥  
 जगाच्या आकांता देखुनि शिवभार्या लटलटी ॥  
 रमाधावोनीयां श्रिहरिचरणा दृढ धरिले ॥  
 असें कोणे ठायीं त्रिभुवनिं पती विघ्न उठिलें ॥ २० ॥  
 अश्वासुनी कमळजे प्रतिवैसवीली ॥  
 सांगे कथा सकळ आपण वनमाळी ॥  
 हें विघ्न जाण उठिलें असे मृत्युलोकीं ॥  
 तेणें करुनि महिकंपितसे विलोकीं ॥ २१ ॥  
 कोंकणामध्यें सागरातिरीं ॥ म्लेंछनांदतो मुंबईपुरीं ॥

रावणापरीसूखसंपदा ॥ कोणिगोष्टिचीनाहिंआपदा ॥ २२ ॥

या श्लोकांत मुंबईचा अर्धा भाग जळला असें ह्मटलें आहे तें ठीकच आहे. त्यावेळीं किल्ल्यापासून मुंबादेवीपर्यंत जमिनीस मुंबई असी संज्ञा होती. ह्या कवीनें या कवनांत कविलाघवाची सीमा सोडून तिच्या पलिकडचा मार्ग धरिला आहे. या अग्नीनें शेष, ईश्वर, पार्वती आणि लक्ष्मीनारायण ह्या सर्वांसच घावरवून टाकिलें असें लिहिलें आहे. आणि आपण जो वृत्तांत लिहिला आहे तो विष्णु आणि लक्ष्मी यांचा संवाद आहे, असें दाखविलें. ही फारच अतिशयोक्ति आहे. आणि या कवितेंत कांहीं अशुद्धें असून कोठेंकोठें छंदोभंग ही आहेत, परंतु मुंबईतील पुरातन कवितेचा मासला लोकांस दाखवावा ह्मणून हें प्रकरण साद्यंत एथें उतरून घेतलें आहे.

ही आग कशी लागली याचा शोध बराबर लागला नाही, परंतु हिचीं अनेक विलक्षण कारणें सांगतात. कोणी असें सांगतात कीं, एक वाई तिसऱ्या मजल्यावर वडे तळीत बसली होती, तिच्या कढईत पाणी पडल्यामुळें एकाएकीं आगीचा भडका होऊन घराचें छप्पर पेटलें. याविषयीं दुसरा असा लेख सांपडतो कीं, ही आग सतत दहा दिवस पर्यंत घराचां व मालमत्तेचा ग्रास करीत चालली होती, आणि इतक्या काळांत शेंकडो लोकांची मिळकत जाळून भस्म करून टाकिली. ह्या वेळीं सर्व मुंबई शहरांत मोठा हाहाकार चालला होता. ही आग विजविल्या नंतर एकसारिखी सहा महिने पर्यंत धुमत होती असें सांगतात. हल्लीं मुंबईमध्ये सुमारे ऐशीं नव्वद वर्षांचा एक वृद्ध भंडारी आहे, त्यानें ही आग लागलेली पाहिली होती, त्यानें ही लागण्याचीं दोन विलक्षण कारणें सांगितलीं. तीं ऐकून हल्लींच्या आमच्या तरुण विद्यार्थ्यांस आश्चर्य वाटल्या वांचून राहणार नाहीं. त्यानें असें सांगितलें कीं, ह्या वर्षीं आर्देसर दादीशेट ह्या पारशी गृहस्थाचे घरी लग्न होतें, ह्या प्रसंगीं त्यानें पन्नास साठ हजार रुपये खर्चून अति सुंदर मंडप घातला होता कीं, असा पांडव निजधामास गेल्या पासून कोठेंच घातला नव्हता. हा मंडप तयार करायला त्यानें देशोदेशांतून शेंकडो रुपये खर्चून कारागोर लोक आणिले होते. हा अत्युत्कृष्ट मंडप मुंबईत पडलेला पाहून

स्वर्गातील पांडवांस क्रोप आला कीं, आपण जी मयासुराकडून मृत्युलोकीं पूर्वी सभा रचिली होती, ती यानें माजी पाडिली आणि त्यामुळें लोकांस आपला विसर पडेल ! त्यांच्या कोपामुळें हा अग्नि लागला !

आणि दुसरें कारण असें सांगितलें कीं, मुंबईत त्यावेळीं एक नवा बैरागी आला होता. तो एक सारखा दहा दिवस पर्यंत लोकांच्या दारोदार भिक्षेसाठीं खेपा घाली. तथापि त्याची कोणीच दाद लाविली नाही, तेव्हां त्यास कोप येऊन त्यानें शाप दिला. त्यामुळें मुंबईचा इतका नाश झाला ! शेट रामदास नांवाचा एक वाणी गृहस्थ कोटांत राहत होता. त्यानें मात्र ह्या बैराग्याचा परामर्श घेऊन त्यास शिधा पाठवून दिला. त्यावेळीं त्यानें त्याला आशीर्वाद देऊन सांगितलें कीं, दोन तीन दिवसांच्या आंत तुझी आपलें विव्हाड उठवून मालमत्ता घेऊन किल्ल्याच्या बाहेर जाऊन राहा. असें सांगून तो अदृश्य झाला ! अशा गोष्टींवर विश्वास ठेवणारे वृद्ध अजून मुंबईत बरेच आहेत.

दुसरी १८२२ त कोटांतील मोठ्या देवळाच्या मार्गे कापसाचे गट्टे रचले होते त्यांस आग लागली, तीमुळें ही मुंबईस बराच धक्का लागला. ह्या दोन ही आगींपासून मुंबईस सुमारे एक कोट रुपयांवर धक्का बसला.

सन १८३७ जून महिन्याच्या पंधरावे तारिखेस मुंबई एथें एक मोठें भयंकर वादळ झालें. त्या दिवशीं शहरांतील सरकारी हॉपिसें, कारखाने, सर्व बंद होतीं. एक सगळा दिवस शहरांत कांहींच उलाढाल जहाली नाही. सतत पावसाच्या धारा लागल्या होत्या व मोठा प्रचंड वायु सुटला होता, तेणें करून कित्येक घरे कोसळलीं, हजारो वृक्ष उलथून पडले. शेंकडो जहाजे फुटून गेलीं. कित्येक तिकटी तारवें वंदरोवंदरीं येऊन पडलीं होतीं. आणि पुष्कळ लोक जायां ही झाले. लाखो रुपयांचा माल मुंबईच्या आखातांत पसरून गेला होता. कोटांत व जिकडेतिकडे हातहात पाणी भरून गेलें होतें. त्या दिवशीं मुंबई केवळ म्लान होऊन गेली. असें सांगतात कीं, या प्रसंगीं सुमारे तीस लक्ष रुपयांचा नाश झाला. असेंच एक दुसरें तुफान १८५४ त नवेंबर महिन्याचे पहिल्या तारिखेस झालें होतें, त्याचें वर्णन चांद्रिकेंत याप्रमाणें केले होतें.



मुंबईत वादळ झालें ॥ सर्वही घाबरले ॥ धृ० ॥

- ॥ सनअठराशें चौपन्नांत ॥ नवेंवराची पहिली रात ॥  
 ॥ वादळ सुटलें अकस्मात ॥ लोक झाले भयभित ॥  
 ॥ उठले झोंपेंतुनी डचकत ॥ पाहुनि होती फार चकीत ॥  
 ॥ वारा चाले वळावत ॥ मेघराजे विमानांत ॥  
 ॥ आले वैसुनि गडगडत ॥ कौलें पक्ष्यांपरी उडत ॥  
 ॥ झाडें लोटांगणें घालित ॥ जणु काय मारुतितताता नमित ॥  
 ॥ घरें लाटांपरी डोलत ॥ कांहीं होतां जमीनदोस्त ॥  
 ॥ प्राणा मुकले लोक बहूत ॥ खिडक्या दारें खडाडत ॥  
 ॥ तावदानें फुटूनि पडत ॥ कितिएक तंवू आकाशांत ॥  
 ॥ झुकत जाती हवाखात ॥ वावटा जाऊन त्यांस भेटत ॥  
 ॥ मुंबईत वादळ झालें ॥ ॥ सर्वही घाबरले ॥ १ ॥  
 ॥ ऐका आतां समुद्रांतली ॥ नासाडी जी बहुतचि झाली ॥  
 ॥ तरी गलवतें फुटोनि गेलीं ॥ एकमेकावरि आपटलीं ॥  
 ॥ कांहींकानीं समुद्रातळीं ॥ बुडी मारुनी गत घेतली ॥  
 ॥ कितिक खाऱ्या जळा त्रासलीं ॥ जाउन टेंकडिवरी वैसलीं ॥  
 ॥ आगवोटिची चक्रि उडाली ॥ नांगर तोडुनि धांव घेतली ॥  
 ॥ खडकांची मग भेट जहाली ॥ फारच मग ती खराबि झाली ॥  
 ॥ मुडद्यांनीं बंदरें फुललीं ॥ धान्यादिक तीं तरुं लागलीं ॥  
 ॥ मालाची धुळधाणी झाली ॥ दुबळीं गरिवें फार नाडलीं ॥  
 ॥ ऐसें वादळ पूर्वकाळीं ॥ अश्रुत बोले वृद्धावळी ॥

॥ सन्मार्गाची दर्शकमंडळी ॥ हिनें वादळस्थिती वर्णिली ॥ २ ॥ मुंबईत० ॥

या वादळामुळें मुंबई बंदरांत दोनशें अडीचशें मनुष्यें बुडून गेलीं, व सुमारे २०० जहाजे फुटलीं. त्यांतील माला सुद्धां सर्व नासाडी झाली, तिचा आकार तीस लक्ष रूपये केला आहे. या शिवाय या शहरांतील दुसऱ्या मालमत्तेची नासाडी झाली ती खेरीजच. हजारो माड पडले, घरें कोसळलीं, व वखारींतील माल नासून गेला. याप्रसंगीं मुंबईस सुमारे अर्धकोट रुपयांचा

धक्का बसला असावा. मुंबईचे सगळे खाडींत अनेक तऱ्हेचा माल पसरून गेला होता. गरीब लोक बंदरांतून टोपल्यांच्या टोपल्या तांदूळ, गहू, वाजरी, व इतर दाणा व सडलेले खोबरे आणि कापूस वगैरे जिन्नस आणून उन्हांत वाळवून ठेवत.

कोठें घरास आग पेटली, कोठें मार्किट जळालें, कोठें बंदरांत तिकटी तारवास आग लागली, असे उत्पात प्रतिवर्षी होतच आहेत, आणि मुंबई शहरास पांच दहा लक्षांचा धक्का लागतच आहे, परंतु ईश्वररूपेने मुंबईच्या संपत्तीस अजून कांहीं खामी आली नाही. नासाडी होत्ये तिच्या दसपट अधिक उत्पन्न होतें. सन १८५१ त पन्नास खेपा आग लागली.

सन १८०२ मध्ये जी मोठी आग लागली होती, तींत सर जम-शेटजी जिजीभाई यांच्या मालाची व द्रव्याची बरीच नासाडी झाली असें सांगतात. यावरून अडाणी कुणबी लोकांत एक पोरकट ह्मण आहे, तिचें स्मरण होतें. "घर जळाल्यानें संपत्ति वाढती आणि वाघानें खाल्यानें राज्यप्राप्ति होती." अस्तु. ही गोष्ट खरो आहे कीं, मुंबई शहरामध्ये पारशी गृहस्थांची किंवाहुना सर्व प्रकारच्या उदमी लोकांची सद्दी आहे. पाहा! सहज दिपवाळीचे दिवसांत अरास करून पेढीपूजन व दानधर्म करण्यांत व्यापारी व दुसरे लोक सहज लाख दोन लाख रुपये उडवून टाकितात. द्रव्याची वळकटी असल्याशिवाय असे खर्च करायस एकाएकी कोणी धजणार नाही; हें उघडच आहे.

मुंबईतील लोक कांहीं गोष्टींमध्ये मोठे उदार आहेत. बहुतकरून पारशी लोक धर्मरुत्यास पुष्कळ द्रव्य लावितात. सन १८६२ त एका पारशी गृहस्थाच्या मुलास सदरा घालण्याचा संस्कार झाला. त्या प्रसंगीं त्यानें दीड लक्ष रुपये धर्मखात्यांत ठेविले व त्याच्या स्त्रीनें आठ दहा हजार रुपये त्या दिवशीं दानधर्म केला. सालगुदस्तां ( १८६१ ) वायव्य प्रांतांत दुष्काळ पडल्याचें वर्तमान आल्यावरून त्या लोकांचें दुःख निवारण करण्यास कांहीं उपाय योजावे, ह्मणून टौनहालामध्ये युरोपियन व एतद्देशीय गृहस्थांची सभा भरली होती. त्यावेळीं मुंबईतील सेनाधिपति अध्यक्षस्थानीं बसले होते. या विषयीं एथें एवढेंच सांगणें आहे कीं,

पंधरा दिवसांच्या आंत या परोपकारी कृत्यास एक लक्ष रुपया जमला. ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे! एका पारशी गृहस्थानें तर ९०,००० हजार रुपये प्रथमच आणून गरीब लोकांचीं दुःखें लागलींच निवारायासाठीं व्याजा-शिवाय मोबदला करायास दिले. या शिवाय त्यानें हजार रुपये वर्गणी दि-ली. सर्व मुंबई इलाख्यांत या परोपकारी कृत्यास दोन लक्षांवर रुपये तीन चा-र महिन्यांच्या मुदतींत जमा झाले. व इंग्लंड देशांतून सुमारे सहा लक्ष रुपये आले. मिळून सर्व द्रव्य ८,५१,८३८ रु०—३—११ वर्गणी जमली. परं-तु ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे कीं, आमच्या लोकांत भूतदया, दातृत्व-शक्ति आणि औदार्य हीं बहुधा इंग्रज लोकांचीं मुखें अवलोकन केल्यावांचून जागृत होत नाहींत. हिंदूलोकांत तर दातृत्वशक्ति अलीकडे कमी होत जात्ये. आणि त्याप्रमाणें त्यांचें ऐश्वर्यही उत्तरोत्तर क्षीण होत चाललें आहे. “जशी दानत तशी बरखत” अशी लक्षण आहे, व दुसरें असें आहे “साखरेचें खाणें त्यास दे-वाचें देणें.” पारशी लोकांचा उदारपणा मात्र या शहरांत वर्णावया जोगा आहे. मुंबईपासून सुमारे सहा कोसांच्या अंतरावर ठाणें जिल्ह्यांत चेंबूर हणून ए-क गांव आहे त्याच्या नजीक एक लहानशी खाडी आहे, तीमुळें गरीबगुरीब लोकांस आसपास जाण्यास अडचण पडे. हें ऐकिल्यावरून सन १८६१ मध्ये मयत धनजीभाई नसरवानजी कामा याची पत्नी धनबाई इनें ती खाडी बुजवून बांध बांधून सरळ रस्ता बांधायासाठीं १५,००० रुपये दिले. असीं उदाहरणें या लोकांत शेंकडो सांपडतील. शेट खरशेटजी नसरवानजी का-मा हे गरीबगुरीब विद्यार्थ्यांस मदत करण्यांत व लोकांचें हरप्रकारें कल्याण करण्यांत दरमहा शेंकडो रुपये खरचंतात. सन १८६२ च्या मे महिन्यांत ल्यां-कशायर या प्रांतांत दुष्काळ पडल्याचें वर्तमान इंग्लंडाहून आलें. त्या लो-कांचें दुःख निवारण्याकरितां मुंबईतील लोकांनीं आठ पंधरा दिवसांच्या अव-धींत सुमारे पाऊण लक्ष रुपये जमा केले. यांतील बहुतेक मोठ्या रकमा पारशी लोकांनींच भरल्या. या प्रकारच्या यादी प्रतिवर्षीं अनेक सदरां खालीं श्रीमान् व उदार लोकांच्या घरीं किमानपक्ष दहा पंधरा जात असतात.

सन १८६२ त पारशी लोकांतील गृहस्थानीं असा ठराव केला आहे



कीं, त्यांच्या शास्त्रप्रमाणे अंधारू व दस्तूर यांचे काम चालविण्यास जे लोक त्यांचे शास्त्र पढून त्यांत निपुण होतील त्यांसच धर्मकृत्य चालविण्याचा अधिकार द्यावा. आणि त्यांचे शास्त्र पाठविण्यासाठीं एक शाळा घालावी. आणि तींत मुलें शिकून हुशार झाल्या नंतर त्यांस दस्तुराची दीक्षा द्यावी. ह्या कृत्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या पत्नीनें सदतीस हजार रुपये दिले आहेत असें सांगतात.



## प्रकरण ७.

कुत्रे मारण्याचा हुकूम—पारशी लोकांचा दंगा—चोर व लबाड लोक—वं-  
दरांतील तर्कटी लोकांची टोळी—मुसलमान लोकांचा दंगा—सन  
१८५७ तील वंगाल देशांतील पलटणीचें वंड—प्रार्थनेचे मासले—रूस  
देशाशीं इंग्रजाची लढाई चालली होती त्यावेळीं मुंबईतील लो-  
कांच्या प्रार्थना—सन १८५८ त राणीसरकारानें प्रगट केलेला

### जाहीरनामा.

वर्षांतून तीन चार महिनेपर्यंत कुत्रे मारावे असा एक या शहरांत सर-  
कारी कायदा होता. त्या बरहुकूम प्रतिवर्षीं जाहिराती छापून नाकोनाकीं  
चिकटवीत. अथवा शहरामध्यें थाळी पिटीत; मग सरकारी शिपाई व कुत्रे-  
मारू लोक रस्तोरस्तीं फिरून सांपडेल त्या कुत्र्यास मारून टाकीत आणि  
त्याबद्दल त्यांस दर कुत्र्यास आठ आणे इनाम मिळे. असी ही वहिवाट  
पुष्कळ वर्षेपर्यंत चालली होती. कुत्रे मारण्याचा कायदा केव्हांपासून सुरू  
जहाला व तो कां केला याचा बराबर शोध लागत नाही. परंतु ज्यास वि-  
चारावें, तो ही वहिवाट पुष्कळ वर्षांपासून आहे असें सांगतो. सुमारे साठ  
वर्षांच्या एका गृहस्थानें या विषयीं असें सांगितलें कीं, आपण पंधरा वर्षांच्या  
वयांत होतों तेव्हां हा कायदा नवीनच निघाला होता. यावरून हा कायदा  
निघून आज ४५ वर्षे झालीं असें दिसते.

हा विषयीं कोणी असें सांगितलें कीं, मुंबईत कांहीं वर्षांमागे एक सधन  
सरकारी इंग्रज कामगार कुत्रा चामून मेला. त्यानें मरते समयीं सरकारांत पु-  
ष्कळ द्रव्य ठेवून असा अर्ज केला कीं, मुंबई शहरांत जीं रस्तोरस्तीं कुत्रीं  
फिरून लोकांस उपद्रव करितात, व येणाऱ्याजाणाऱ्यांच्या आंगावर धांवून  
येतात, त्यांस प्रतिवर्षीं आपल्या अनामत ठेवलेल्या द्रव्याचें जें व्याज येईल तें  
खर्च करून मारून टाकावीं. ह्याप्रमाणें ही वहिवाट पुष्कळ वर्षे चालत आ-

ली. कुत्रेमारू लोक कुत्रे मारून पोलिस मास्तरास नेऊन दाखवीत, लगजे त्यांस दर कुत्र्यास अर्ध रुपया मिळे. याप्रमाणे प्रतिदिवशीं गाडा दोन गाडे मेलेलीं कुत्रीं जमत. मग तीं नेऊन पुरून टाकीत. कधीकधीं मारून रस्त्यावरच टाकीत. मग तीं एक दोन दिवसांनीं कचऱ्याच्या गाडींत घालून नेत. पुढें कांहीं वर्षांनीं पोलिस मास्तरानें असा हुकूम केला होता कीं, कुत्रे मारून टाकावे, आणि त्यांच्या शेंपट्या सरकारांत दाखल कराव्या, लगजे त्यांला वहिवाटीप्रमाणें वर्क्षास मिळेल, परंतु त्यामध्ये बहुतेक तनाखोरी करायस लागले. ती असी. कुत्रा रस्त्यांत सांपडला असतां त्याचें शेंपूट कापून घ्यावें आणि त्यास सोडून द्यावें. मग पूर्ववत् कुत्रे मारून चौकीवर नेऊन दाखविण्याचा हुकूम झाला. पुढें सन १८३० च्या सुमारास सर जमशेटजी जिंजीभाई, शेट मोतीचंद खेमचंद, शेट देवीदास मनमोहनदास, व दुसरे कित्येक पारशी व दक्षिणी महाजन मिळून सरकारास अर्ज केला कीं, कुत्रे असे मारितात ते मारून घेत. परंतु सरकारानें त्यांस पकडून कोठें तरी नेऊन सोडावें. हें कांहीं वर्षे सरकारानें कबूल केलें. मग कुत्र्यांस धरून नेऊं लागले. हे धरून ठेवलेले कुत्रे एक वखार भाड्याने घेऊन तींत ठेवीत. आणि संधि सांपडेल तेव्हां जहाजांत भरून वाहेर लावून देत. असी ही वहिवाट कांहीं दिवस पर्यंत चालली. कुत्रेमारू लोक अर्ध रुपयाच्या आस्थेने सांपडेल तिकडून कुत्रे धरून नेत. कोणाच्या ओटीवरून धरून नेत, कोणाच्या वाड्यांत शिरून धिंगामस्ती करून कुत्रे घेऊन जात. त्यांस एक सरकाराचा हुकूम, दुसरें पोलिस अंमलदार वरोवर असे, आणि तिसरें दर कुत्र्यास आठ आणे मिळत. मग काय विचारता ! परंतु सरकाराची जाहिरात असी असे कीं, धन्यावांचून रस्त्यांत व गल्लींत जे कुत्रे फिरत असतील त्यांसच मारावे व धरून आणावे. कोणाच्या वाड्यांत व ओटीवर असतील त्यांस धरूं नये.

वाणी इत्यादि गुजरलोक कुत्र्यांचा प्रतिपाळ करण्यांत व त्यांस अन्नपाणी देण्यांत मोठें पुण्य आहे असे समजतात. त्यांस कुत्र्यांची याप्रमाणें दशा होत्ये. हें पाहून फार वाईट वाटे, परंतु सरकारापुढें नाइलाज असें लक्षण उगेच राहत. पारशी लोकांत कुत्रा हा पवित्र प्राणी मानितात, व उत्तरकार्य



होतें तेसमयीं त्याची त्यांस गरज पडती. जसा हिंदूलोकांत कावळ्यानें पिंडास स्पर्श केला पाहिजे, तसाच प्रकार पारशांमध्येही आहे. अशा प्रसंगीं कांहीं अन्न तयार करून ते कुत्र्यास घालितात. ह्मणून हे लोक कुत्र्यावर फार भक्ति ठेवितात. कुत्रेमारू वाड्यांत शिरून गृहस्थांच्या ओटीवरील कुत्रे वेधडक धरून नेत, हें पाहून त्यांस मोठें दुःख होत असे.

सन १८३२ जून महिन्याचे सातवे तारिखेस पारशी लोकांनीं मुंबईत हरताळ पाडून मोठा दंगा केला. त्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वदिवशीं कुत्रेमारू लोकांनीं कोटांतील पारशी वाड्यांत शिरून कित्येक गृहस्थांच्या ओटीवरील कुत्रे धरून नेले. त्यावेळीं पारशी लोकांनीं त्यांस सांगितलें कीं, हें तुम्ही करूनका, व असे कुत्रे धरणें सरकारी कायद्या विरुद्ध आहे. तर जीं कुत्रां धरिलीं आहेत तीं सोडून द्या. परंतु त्यांनीं तें ऐकून न घेतां कुत्रे घेऊन चालते झाले. त्यावेळीं पारशांची आणि त्यांची थोडी लटापटी झाली. नंतर आसपासचे शेंपनास पारशी जमून असा कट केला कीं, जून महिन्याचे सातवे तारिखेस मुंबईतील दाण्यादुण्याचीं वगैरे सर्व दुकानें बंद पाडून हरताळ पाडावा. आणि इंग्रज लोकांचें खाणें बंद होई असें करावें. असी मसलत करून त्यांनीं कोटांतील व बाहेर कोटांतील बाजारच्या लोकांस मसलत देऊन तयार केलें. परंतु ह्यामध्ये एक गोष्ट संतोषाची होती कीं, श्रीमंत पारशी लोक यांत नव्हते, व त्यांस ह्या गोष्टीची माहिती देखील नव्हती. ह्या दंग्यांत पारशी लोकांचे ववरजी, पाणके आदिकरून बहुतेक हलक्या प्रतीचे लोक असून पांच पंचवीस मध्यम प्रतीचे गृहस्थ होते. ह्या दिवशीं त्यांनीं बाजार बंद करून सोल्जर व इतर इंग्रज लोकांस रोटी व पांव कुलाव्यास जात होते ते बंद केले. कित्येक खाटकी लोक यांस अनुकूल नव्हते, ते मांस घेऊन जात असतां त्यांस मारून त्यांकडचें मांस घेऊन कोटाच्या चरांत टाकून दिलें. किरिस्तांव लोक पांव घेऊन जात होते, त्यांचे पांव रस्त्यांत फेंकून देऊन त्यांस हाकून लाविलें. याप्रमाणें त्यांनीं सकाळपासून दहा अकरा वाजत तोंपर्यंत धिंगामस्ती चालविली. हें पाहून इंग्रज लोकांस मोठी दहशत प्राप्त झाली. माजिस्त्रेटानें टौनमेजरास लिहून

पाठविलें कीं, पारशी लोकांनीं दंगा मांडिला आहे, तर त्याचा बंदोबस्त करा-  
यास कांहीं लष्कर पाठवून द्यावें. परंतु पुष्कळ वेळपर्यंत त्यानें तसें केलें  
नाहीं. कुलाब्यास गोरी पलटण होती तीस खाणें पोहोंचायाचें तें त्या दिवशीं  
पोहोंचलें नाहीं. इंग्रज लोकांच्या गाड्या हपिसांत जात होत्या त्यांस अटकाव  
करूं लागले. कित्येक हपिसें उघडूंच दिलीं नाहींत. याप्रमाणें यांनीं धु-  
माळी मांडिली होती. सुप्रीम कोर्टातील मुख्य न्यायाधीश सर जान आर्ची  
हे त्या रस्त्यानें कचेरीस जात होते, त्यांच्या गाडीस अडविलें आणि रस्त्यां-  
तील कचरा व एक दोन मेलेल्या घुसी त्यांच्या गाडींत फेकून दिल्या. असा  
यांनीं अनर्थ मांडिला. मग माजिस्त्रेटानें कित्येकांस धरून कैद केलें. व सर-  
जमशेटजी जिजीभाई व दुसऱ्या प्रख्यात पारशी गृहस्थांस यांचा बंदोबस्त कर-  
ण्याविषयीं सांगून पाठविलें. त्यांनींही यांस शांत करण्याचे उपाय योजिले, परंतु  
जे अडाणी लोक आपल्या गुरमींत होते ते शुद्धीवर येईनात. मग टौनमेजर  
यांनीं कुलाब्याहून दोन तीन वाजतानां गोऱ्या लोकांची पलटण आणून उभी  
केली. अशा मसलतीनें कीं, तसाच प्रसंग गुजरला असतां वार सोडण्याचा हु-  
कूम करावा. त्याचा हा निकर पाहून पारशांची टोळी विसकळीत पडत चा-  
लली. मग त्यांची जूट फुटली आणि हळूहळू जिकडेतिकडे पळूं लागले.  
त्यांमध्ये कित्येक वळकट व पहिलवान होते. परंतु शेंपनास गोऱ्यांपुढें  
गरीब वापुडे होऊन गेले. नंतर त्यांतील कित्येकांस धरून कैद केले होते;  
त्यांस कोणास दोन, कोणास तीन वर्षांच्या टेपी देऊन शिक्षा केली. ह्या दंग्यांत  
कांहीं खून झाला नाहीं ही एक गोष्ट पारशी लोकांच्या दंग्यांत सांगायी जो-  
गी आहे. ह्या दंग्यामुळें पुष्कळ वर्षेपर्यंत पारशी लोकांविषयीं इंग्रज लो-  
क थोडे विरुद्ध होते. परंतु त्यांत संभावित व सुशिक्षित लोकांचें मत बिल-  
कुल नव्हतें, व ते ह्या दंगा करणाऱ्या पारशी लोकांशीं फार विरुद्ध होते,  
असी जेव्हां इंग्रज सरकारची पक्की खात्री झाली तेव्हां त्यांची समजूत पडली.  
मग पूर्ववत् किंवाहुना जाजती सरकारची त्यांजवर प्रीति बसली.

हल्लीं रस्त्यांत सांपडतील ते कुत्रे धरून टाकायासाठीं बैलाच्या गाडीवर

मोठे लोखंडाचे पिंजरे केले आहेत. त्यांत घालून त्यांस नेऊन पांजरापोळांत त कोंडून ठेवितात.

मुंबईमध्ये इंग्रज लोकांचा अमल चालू झाल्यापासून दरोडे, पुंडावकीं, अशा चोऱ्या होणें हळूहळू बंद होत गेलें होतें. परंतु साधारण चोऱ्या व तर्कटें पुष्कळ वर्षेपर्यंत चालत असत. असें सांगतात कीं पूर्वी लोक दिव्यांत वात पडली कीं, दरवाजे बंद करून जिकडचे तिकडे चोरांच्या व तर्कटी लोकांच्या भयानें घरांत पडून रहात. रस्त्यांतून जात असतां संध्याकाळच्या कित्येकांच्या पागोट्या जात, व कित्येकांच्या आंगावरचे दागिने काढून घेऊन हाणमार करून त्यांस लावून देत. मार्किटांत खिसेकात्रु व दुसरे लुच्चे लबाड लोक अनेक तऱ्हेचीं ढोंगें करून गरीब लोकांसच लुटून घेत इतकेंच नाहीं, परंतु मी मी लणणारांची देखील केव्हांच रेवडी करून टाकीत. कित्येक भेमण व खोजे लोकांची टोळी कांपाच्या मैदानाजवळ, डोंगरावर व खाटकी बाजाराजवळ एका तऱ्हेचा फितीचा जुगार मांडून वसे. आणि ते त्या योगानें लोकांस नागवून घेत. कदाचित् तो कांहीं हुजत करायस लागला तर धकावुकी करून त्यास मारून पळून जात. कित्येक व्यापाऱ्यांचीं सोंगें घेऊन कांहीं दागिने व दुसरा माल स्वस्थ दरानें विकतो असें सांगून त्याच्या जवळचें द्रव्य बुचाटून घेऊन दंगामस्ती करून पळून जात. कित्येक लोकांचे जीव देखील घेत. एक टोळी होती तिचा धंदा हाच होता कीं, लोकांच्या वखारींतून रात्रीचा माल लुटून न्यावा. तिची असी गोष्ट सांगतात कीं, तिच्या मुकादमाजवळ सुमारे दोनशें चारशें अनेक तऱ्हेच्या किल्ल्या होत्या आणि रात्र पडली लणजे तो हाताच्या सगळ्या बोटांत तीस चाळीस सोन्याच्या अंगठ्या घाली आणि कांहीं मंडळी वरोवर घेऊन चाव्यांचा घेस कंवरेस बांधून बाहेर पडे. मग ज्या वखारींत चांगला माल असेल तीस चावी लावून माल बाहेर काढी. तेव्हां कोणी अडथळा करूं लागला कीं त्याच्या हातांत एक दोन अंगठ्या टाकून त्यास थंड करी. आणि मग निर्धोकपणीं वखार खालीं करून टाकी.

सुमारे पस्तीस वर्षांमागें एक विलक्षण रितीची तर्कटी मंडळी ह्या शह.



रांत निघाली होती. हे लोक दिवसा ढवळ्यां उघडपणीं सावकार लोकांचे हजारो रुपये राजरोश लुटीत.

त्यांचा प्रकार असा होता. ह्या टोळींतील दहा पंधरा लोक जमून शें-  
दोडशें रुपये दरमहा कवूल करून एकादा वंगला भाड्यानें घेत. व त्यांत  
एकजण इंग्रजाचें सोंग घेऊन व्यापाऱ्याचा डौल घालून पडदा लावून वसे.  
व कोणी कारकून, कोणी खजानजी, कोणी दलाल असे होऊन व्यापारी लो-  
कांस बोलावून आणून त्यांजकडून मोत्यें, शाली, सोनें, पोवळीं, असा नकाद  
माल खरीद करित. आणि लागलाच तो एकाद्या व्यापाऱ्यास स्वस्थ मोलानें  
विकून त्याचे टक्के करित. किंवा आपसांत वांटून घेत. मग खुर्चा, टेबलें,  
व दुसरें जें हपिसाकरितां सामान सजविलें होतें, तेंही अर्ध्या मोलास एकाद्या  
जरीपुराण्यास विकून टाकून चालते होत. आणि मालाची मुदत भरून  
सावकार पैका मागायास यावयाच्या पूर्वीं जिकडेतिकडे सामसूम होऊन कां-  
हीं पत्ता लागूं देत नसत. कधीं कधीं मोंगलाचें, नवावाचें, किंवा एकाद्या  
राजाचें सोंग घेऊन एकाद्या वाड्यांत जाऊन रहात. मग त्याच्या नांवावर  
हजारो रुपयांचा माल घेऊन ह्याच प्रमाणें पळून जात. असीं अनेक तऱ्हे-  
चीं तर्कटें होत. कोणत्यावेळीं कोणत्या मनुष्यास कोणत्या रितीनें हे लोक  
फसवितील याचें प्रमाण नव्हतें. हल्लीं या प्रकारचीं बहुतकरून तर्कटें मो-  
डिलीं आहेत. तरी लवाड लोकांचा जथ्था अजून मोडला नाही. "गांव  
आहे तेथें ल्हारवाड आहेच."

दुसरी एक अट्टल तर्कटी लोकांची जूट पुष्कळ वर्षांपासून मुंबईत होती,  
हीस वंदरग्यांग असें ल्णत. हींत प्रतिष्ठित खोजे, मेमण, लवाणे, भाट्ये,  
व दुसऱ्या जातीचे लोक होते. हे सर्व मिळून सुमारे तीनशें लोकां-  
ची टोळी होती. हींत कित्येक लाखो रुपयांचे धनी होते, आणि हे सभ्य  
लोकांत गणले जात. ह्यांच्या गाड्या, घोडे, व हवेल्या पाहूनच लोकांस  
त्यांचा प्रतिष्ठितपणा कवूल करणें भाग पडे. ह्यांतून कित्येकांचीं मोठमोठा-  
लीं जहाजेही होती. आपला तर्कटी धंदा चालवायास ह्यांनीं पुष्कळ मचवे  
टेविले होते. आणि ह्यांचा सगळा व्यापार रात्रीचा चाले. हे लोक वाहेर

गांवांतून तंबाखू व दुसरा माल आणून वंदरांत उतरीत. आणि तो जकात भरल्यावांचून शहरांत आणून वखारींत भरून टाकीत. हे कृत्य साध्यास त्यांनीं कनिष्ठेवल, हवालदार, व पोलिसचे व कष्टमखात्यांतील कित्येक शिपायांस दरमहा ठरावून आपल्या हाताखाल करून ठेविले होते! सरकारांतून कामगारांस जसा दरमहा मुशारा मिळतो त्याचप्रमाणें हेही लोक त्यांचीं नांवे लिहून त्यांचें वेतन महिन्याच्या महिन्यास पोहोचवीत असत असें सांगतात. ह्याशिवाय ते एकादे वेळीं डाव साधला तर वंदरांतील माल लुटून नेत. तारवावर देखील घाला घालायास चुकत नसत. ह्यांनीं मुंबई वंदरांत मोठाच गहजप मांडला होता, परंतु पुष्कळ वर्षे पर्यंत याचा कांहींच शोध लागला नाहीं. यांत जे आठ दहा असामी लक्षाधीश होते, ते केवळ मालखाऊ मात्र. काम करणारे निराळेच होते, हे घरीं वसल्या प्रतिवर्षीं हजारो रुपये आपल्या जामदारखान्यांत ओढून घेत. परंतु वाईट कर्म कितीही सावधगिरीनें केलें तरी तें उघडकीस आल्यावांचून रहाणार नाहीं. ईश्वर दुष्ट लोकांस मार्गें पुढें केव्हां तरी शासन करतोच. कर्मधर्म संयोगानें यांच्या तर्कटाचा घडा फुटून सुमारे सन १८४३ त ज्यावेळीं पोलिसखात्यांत कपतान वरोज यांचा अमल चालला होता, त्यावेळीं हा सर्व प्रकार उघडकीस येऊन कित्येक तर्कटी लोकांस धरिलें. कित्येक पळून गेले व कित्येकांस शासन होऊन काळ्यापाण्यावर पाठविलें.

मुंबईतील वंदरांत वर्ष दोनवर्षीं माल भरलेल्या मोठमोठाल्या तर्कटी जहाजांस आग लागून तीं एकाएकीं जळून जात. परंतु हा अनर्थ होण्याचें मूळ कांहीं सांपडत नसे. पुढें दैव गतीनें हेही उघडकीस आलें. ह्याचा असा प्रकार होता कीं, सदरीं सांगितलेल्या टोळींतील कित्येक असामी व्यापारांत प्रख्यात होते, ते कापूस, अफीण, किंवा दुसऱ्या मोठ्या किमतीचा माल चिनास किंवा इंग्लंडास जाण्याचा आहे, असें सांगून एकादें मोठें तारुं नेरीं घेत. आणि त्यांत असा माल भरतो असें विमा उतरणाऱ्यांस सांगून त्याबद्दल त्यांत रेती, माती, कचरा, कांटे, दगड, चिंध्या, मिळेल तें भरून त्याचे गड्डे तयार करून तारवावर चढवीत. आणि आपण कापूस किं-

वा अफीण चढविली आहे असें विमा उतरणाऱ्या मंडळीस सांगून एकदम पांच सात लक्ष रुपयांचा विमा उतरित. आणि मग त्या जहाजाचा नांगर उचलून बंदरांतून थोडेसें बाहेर गेलें ह्मणजे त्यास आग लावण्याची किंवा बुडवून टाकण्याची तजवीज ठेवीत. आणि मग तें साधलें ह्मणजे विमावाल्यांकडून एकदम लाखो रुपये भरून घेत. ही असी जहाजास आग लावण्यास व बुडविण्यास ते जहाजांतील कप्तानास हातीं धरीत. व त्याच्या हाताखालील कित्येक खलासी लोकांसही फितूर करून त्यांकडून हें अघोर काम करवीत.

ह्यांचीं कर्मे अशा प्रकारें उघड झालीं. सन १८४२ च्या अक्टोबर महिन्यांत ह्या टोळींतील कित्येक असामीनीं वेल्विडेरे या नांवाच्या एका जहाजावर आपण उंच किमतीचा माल चढवितों असें सांगून वहिवाटी प्रमाणें त्यांत भलत्याच प्रकारचे गठ्ठे लादून त्याजवर सुमारे साडेसात लक्ष रुपयांचा विमा उतरला. आणि त्यांतील कप्तानास पुष्कळ द्रव्य देऊं करून रस्त्यांत या जहाजास आग लावून जाळून टाकण्यास मथाविलें. मग त्यानें शिंगापूरच्या रस्त्यावर ह्या तारवास आग लावून जाळून टाकिलें. ही बातमी लागतांच विमावाल्यांकडे ह्यांनीं रुपयांचें मागणें केलें. पुढें ह्या मंडळींतील लोकांमध्ये द्रव्याच्या वांटणीमध्ये कांहीं कमज्यास्त झाल्यामुळे आंतच्या आंत फुटाफूट होऊन एक दोघे सरकारतर्फेन साक्षीदार होऊन हें कृत्य सरकारांत कळविलें. मग हें सगळें तर्कट उघडकीस आल्यावर ह्यांची टोळी फुटून जिकडे तिकडे पळून गेली. अलुपारु व त्याचे कित्येक सोवती हे हप्सणांत जाऊन लपून राहिले होते. परंतु सरकारानें मोठी खटपट करून त्यांस सन १८४४ त धरून आणून अक्टोबर महिन्याच्या सेशनांत त्यांचा इनसाफ केला. ह्यांचा इनसाफ एकसारखा तीन दिवस होत होता. त्याचा ठराव होऊन अलुपारु यास काळ्यापाण्याची जन्मटपे व शिवजी आमल यास दहा वर्षांची टपे झाली, आणि हाजी भोगाभाई यास दीडवर्षांची नव्या तुरुंगांत सक्त मजुरीची शिक्षा झाली.

सन १८५१ अक्टोबर महिन्याच्या सत्राव्या तारखेस ह्या शहरांत सकाळचे दहावाजतां मुसलमान लोकांचा मोठा दंगा झाला. ह्याचें कारण असें



सांगतात कीं, चित्रज्ञानदर्पण नांवाचें वर्तमानपत्र एक पारशी छापीत असे. त्यांत दरखेपेस तो अनेक लोकांतील नामांकित पुरुषांचीं चित्रें काढून त्याचा थोडा थोडा वृत्तांत ही छापी. एके खेपेस त्यानें मुसलमान लोकांचा पैगंबर म हंमद याचें चित्र काढून शिला छापावर छापून त्याचा थोडा वृत्तांत लिहिला. जें महंमदाचें चित्र काढिलें होतें तें सुरेख व अवयव शुद्ध नसून त्याच्या एका डोळ्यावर शाईचा वोळा असल्यामुळें तो एका डोळ्यानें अंध आहे असें दिसे. असें हें चित्र कोणी बुद्ध्या नेऊन शुक्रवारीं सकाळच्या प्रहरीं मार्किटांत जुमामशिद आहे तिच्या दरवाजावर चिकटवून दिलें. जेव्हां मशिदींतून निमाज पढून मुसलमान लोक सुमारें दोन प्रहरचे अकरा वाजतां बाहेर पडले तेव्हां त्यांच्या दृष्टीस हें आपल्या पैगंबराचें वेडेंविदें चित्र पडलें. हें पाहून त्यांस आवेश आला कीं, हें कोणी पारशानें आपल्या पैगंबराची हेळणा करायास चिकटवून दिलें आहे, तर आपण त्याचा सूड उगवावा. असा निश्चय करून शेंकडो मुसलमान “दीन दीन” ह्मणत मोठ्या आरोळ्या ठोकीत हातांत सोटे घेऊन पारशी लोकांचा सूड घेण्यास निघाले. आणि रस्त्यांत-पारशी सांपडेल त्यास मारित सुटले, व त्यांत कित्येक दुसरे लोकही जखमी झाले व मेले. कांपाच्या मैदानांत एक दोन पोर्तुगीझ लोक जखमी झाले. हे लोक पोलिसचे शिपायांस देखील आटोपेनातसे झाले. बाजारांत लुटालूट होऊं लागली. सराफ लोकांनीं आपल्या पेढ्या बंद केल्या व जिकडे ति कडे पळापळ सुटली. पारशीलोक तर फारच घाबरून गेले व कित्येक आप आपल्या घरीं जाऊन कवाडें लावून दडून राहिले. ह्या मुसलमान लोकांच्या जागोजागीं टोळ्या फिरूं लागल्या. शहरचे कोतवाल यानीं फार प्रयत्न केले तरी हा दंगा थंड होईना. मग पलटणीचे लोक आणून जागोजागीं ठेविले व पोलिसचे शिपायांची संख्या वाढविली. मार्किटांतील चौकी पासिं पलटणीची एक तुकडी सतत एक महिना होती. असा यांची ही मारहाण व दंगा सतत एक महिना पर्यंत चालला होता. ह्या दिवसांत मुलें माणसें व बायका रस्त्यांतून जायास फार भीत. पारशी लोकांची तर पांचावर धारण बसली होती.

पारशी व मुसलमान लोकांचें वैमनस्य एक सारिखें एक वर्ष पर्यंत चाललें होतें. वर्षभर मारामाज्या व दंगे होत नसत. तरी पारशी लोक मुसलमान लोकांच्या मोह्यांतून जाण्यास धजत नसत. पुढें दुसऱ्या वर्षी पोलिस कमिशनर, सकरतारी लम्सडन, व दुसरे एक दोन नामांकित सरकारी हुद्देवाले मिळून मुसलमान व पारशी लोकांची सभा मिळविली. त्यांत मुसलमान लोकांचा काजी व दुसरे मुख्य असामी होते. याप्रमाणें पारशी आणि मुसलमान लोकांचें सख्य करून दिलें. ज्यानें हें चित्र छापविलें होतें त्याजकडून क्षमा मागविली. त्यानें हा आपला अपराध कवूल केला व ही गोष्ट केवळ गैरसमजुतीनें झाली असें सांगितलें. तेव्हांपासून हा कज्जा मिटून मुसलमान व पारशी लोकांची एकी झाली. ज्या दिवशीं पारशी आणि मुसलमान लोकांचें समेट झालें त्या दिवशीं संध्याकाळचे कित्येक नामांकित पारशी आणि मुसलमान गृहस्थ गाड्यांनीं वसून मुसलमान लोकांच्या मोह्यांतून फिरायास निघाले होते. त्यांची रचना असी होती. दरगाडींत एक दोन पारशी, दोघे मुसलमान, व एकादा इंग्रज कामगार असे गाडींत वसून एक दोन मुख्य रस्ते फिरून आले. याविषयीं ज्ञानोदयांत याप्रमाणें लिहिलें आहे.

“चित्रज्ञानदर्पण या नांवाच्या एका गुजराथी वर्तमान पत्रांत महंमदाचें चित्र काढून त्याचा वृत्तांत लिहिला आणि तें चित्र कांहीं एकांनीं मुसलमानांच्या मशिदीपाशीं चिकटविलें. त्यावरून कांहीं अज्ञानी मुसलमान लोकांस असें वाटलें कीं, आमच्या पैगंवराची हेळणा पारशी लोकांनीं आरंभिली आहे, असा द्वेष धरून त्यांनीं पारशी लोकांशीं तुफान आरंभिलें. हल्लीं पंधरा दिवसां पासून एथें मोठा गवगवा चालला आहे; दोनतीन वेळ मुसलमान व पारशी यांची मारामारी झाली. चित्रज्ञानदर्पणवाला यावर कांहीं दोष आहे असें नाही. त्यानें महंमदाचा वृत्तांत इंग्लिश पुस्तकावरून काढिला, व चित्रही याप्रमाणें काढिलें. आणि असें करायास त्यास अधिकार ही आहे, त्यानें निंदा वनावून दोषानें लिहिलें असतें तर त्यास शिक्षा देणें प्राप्त होती, परंतु त्यानें असें केलें असें दिसत नाही. धर्मावरून लोकांस शिव्यागाळी दुरुत्तरे छापणें हें वाईट आहे. आणि जे असें करितात त्यांस शिक्षाच केली पाहिजे.

परंतु त्यावरून मारामारी करणें हा फारच मोठा अन्याय आहे. कोणाला ज्या गोष्टी विषयी वाईट वाटतें, त्यानें सरकारापाशीं फिर्याद करावी ह्मणजे सरकार चौकशी करून योग्य ठराव करील. जे मारामारी करितात त्यांचें चालेल असें नाहीं, उलटी त्यांची फजिती होत्ये, व सरकार त्यांस मोठी शिक्षा देईल.

हल्लीं सर्व लोकांनीं विचार करावा कीं, जर यावेळेस मुसलमान सरकार असतें तर पारशी वगैरेचें कसें झालें असतें? परंतु हें सुज्ञ निःपक्षपाती सरकार आहे, ह्मणून परमेश्वराचे उपकार मानून आनंद करावा व या सरकारच्या अनुकूलतेनें वागावें."

सन १८५७ त बंगाल इलाख्यांत पलटणीच्या लोकांनीं मोठें वंड माजविलें. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील रयतेची व कंपनी सरकाराची फारच नासाडी झाली. बंगाल खात्याच्या बहुतेक काळ्या पलटणी फितूर होऊन हा दंगा वळावला. दिल्ली, लखनौ, उज्जनी, अशा जागोजागीं ह्यांनीं उच्छाद मांडला होता. तेथें लढाया होऊं लागल्या, व त्यांत कित्येक इंग्रज कामगार मारले गेले. तसेच लष्करांतील दुसरे शेंकडो लोकही पडले. ह्या वंडवाल्या लोकांनीं जेथें जेथें इंग्रज लोकांचीं ठाणीं होतीं तेथील इंग्रज लोकांच्या स्त्रिया व मुलें माणसांचा विनाकारण घात केला. असे उत्पात ह्या शिपाई लोकांनीं मांडल्यामुळें सर्व हिंदुस्थान भयाभीत होऊन गेलें होतें. मुंबईतील लोकांचीही अशीच अवस्था झाली. परंतु ईश्वररूपेनें मुंबई इलाख्यांतील पलटणींत काहीं वंडझालें नाहीं व मुंबईत रहाणाऱ्या लोकांच्या केशासही धक्का लागला नाहीं. ह्यावेळीं मुंबई सरकारानें मोठ्या चातुर्यानें मुंबईत वंदोवस्त ठेविला होता. हें वंड बंगाल इलाख्यांत उद्भवलें होतें, परंतु परिणामीं भरतखंडांतील सर्व रयतेस त्याचें दुःख भोगावें लागलें.

हें वंड समूळ मोडून टाकायास सरकारास सुमारे कोट दोनकोट रुपये खर्च वसला. तें एकसारखें दोनवर्षे पर्यंत चाललें होतें. मुंबईतील पलटणीं पैकीं दोघे असामी ह्या वंडास सामील होते असा त्यांजवर आरोप आल्यावरून त्यांस कांपाच्या मैदानांत सर्व पलटणीं समोर उभे करून तोफेचे तोंडीं देऊन उडवून टाकिलें. हें महा अरिष्ट उपस्थित झाल्यापासून तें दू-



र होई पर्यंत मुंबईतील सर्व जातीच्या लोकांनीं तीन खेपा आपआपल्या देवालयांत जमून इंग्रजांस जय प्राप्त व्हावा व त्यांचें राज्य कायम रहावें व त्यांला संकटांत पाडूं नये ह्मणून प्रार्थना केल्या. तशाच वंड मोडून जिकडेतिकडे स्वस्थपणा झाल्यानंतर ईश्वराचें गौरव वर्णायासाठीं मुंबईतील सर्व शेटसावकार इंग्रज सरकारी कामगार व सर्व लोकांनीं आपआपला आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं आपआपल्या कारखान्यांत सुटी दिली होती, आणि जागोजागीं व देवळांत जमून ईश्वराचा स्तव व प्रार्थना केल्या. त्यांतील काहीं मासले पुढे उतरून घेतले आहेत.

### ईश्वरप्रार्थना.

( “असतांमीनिशिदिनीतुमच्यासेवेशांत्यर” ह्याचालीवर )

सकलचित्तचालकानियंतासृष्टीचातूंहरी ॥ अवनिचंद्रग्रहतारामंडळभ्रमविशीयंत्रा  
परी ॥ अनंतशक्तीअचिंत्यलीलावर्णावीकुठवरी ॥ सनकसनंदनव्यासकवीश्वरभ्रम-  
लेवहुतापरी ॥ भक्तवत्सलादीनदयाळातारकसर्वापरी ॥ रक्षिशिसकलांसमदृष्टीनेंभे-  
दनसेअंतरीं ॥ पांडवांसाह्यहोउनिरे ॥ कौरवांसमरिंजिंकुनिरे ॥ द्रौपदीलाजरक्षि  
लिरे ॥ हीचप्रार्थनादीनदयाळाधांवअतांलवकरी ॥ अंतनकोवापाहुं आमुचा करुणा  
कर झडकरी ॥ तुजवांचुनियांदीनपालकाजावेंकोठेंतरी ॥ अंत० ॥ १ ॥

### अभंग

साधूंच्यापालना ॥ दुष्टांच्याशाशना ॥ डंकानारायणा ॥ वाजेतूझा ॥ १ ॥  
दुष्टक्रूरदैत्य ॥ जेव्हांमत्तज्ञाले ॥ त्वांचिसंहारिले ॥ क्षणामाजी ॥ २ ॥  
रुतघ्नमाजले ॥ आतांऐशापरी ॥ पश्चादिकवरीं ॥ याहूनियां ॥ ३ ॥  
अनाथअवला ॥ अर्भकेंजींदीन ॥ यांच्यानाशामान ॥ नसेदेवा ॥ ४ ॥  
विलापासीत्यांच्या ॥ देऊनियांकर्ण ॥ करीनिवारण ॥ दीनोद्वारा ॥ ५ ॥

( “आहारेदैवाकायहेकरवीशी” ह्याचालीवर )

॥ प्रभुसाठींप्रभुलाप्रभूर्वानवीती ॥ संकटानिरसुनियांहोवोसर्वशांती ॥ धृ० ॥ रस्ता  
दावुनियांपेथेंत्वांआणिलें ॥ काहींदिवसांनींराज्यांकींचढविलें ॥ सर्वजनालासुखतेंबहु  
झालें ॥ करीतेंऐसेंसदोदितचाले ॥ प्रभु० ॥ १ ॥ शाळास्थापुनियांविद्यातृद्विज्ञा



वड मोडण्या विषयींच्या प्रार्थने

ली ॥ यंत्रादीकांनीं वहूमावकेली ॥ व्यापाराची ते हद्द होउनि गेली ॥ विघ्नेकांयां शीद-  
याळा आणीलीं ॥ प्रभु० ॥ २ ॥ संकटसमयीं नाहीं कोणी त्राता ॥ तुज्वीण आह्माद-  
याळा भगवंता ॥ अनुभवपूर्वीं आलासे पूरता ॥ धावें धावें वाशिण वून को आतां ॥ प्र० ॥ ३ ॥

॥ अभंग ॥

सत्यशांतिदयाकरुणे चासागर ॥ ब्रीदहें चिथोरजगीं गाजे ॥ १ ॥ शरण आलीया  
रक्षिसीतूं हरी ॥ विघ्नें सर्वदूरी करुनियां ॥ २ ॥ अनन्यभावानें शरण जो कां आला ॥  
नाहीं त्याचा केला अनादर ॥ ३ ॥ ऐशा परी वहु गोष्टी आढळती ॥ थोरवीही कीती गा  
ऊंतूशी ॥ ४ ॥ नयेवा आमुचा तुला काय द्रव ॥ धावण्यासि धांवसख्या हरी ॥ ५ ॥  
गाऊनी स्तवूनी जरी आळवीला ॥ तरी कांवा केला काना डोळा ॥ ६ ॥ चरणींतू शीया  
घातियेली मीठी ॥ धरीं आतां पोटीं ऊचलोनी ॥ ७ ॥ सन्मार्गदर्शक कल्पणती आहे हरी ॥  
सिद्धसहाकारी भक्तांसदा ॥ ८ ॥

मुंबई तारीख २० वी, माहे आगष्ट सन १८५७

(नहिजमुनाजलजण्ये ह्या चालीवर )

॥ पद ॥

नीतिनिपुण प्रभुतारी हरीतूं ॥ नीति० ॥ धृ० ॥ प्रजापालनीं दक्षचिजे नर ॥ तद्विघ्नांतें  
बारी ॥ हरीतूं ॥ १ ॥ आह्नि अपराधी सर्वप्रपंचीं ॥ आलों तुझिया द्वारीं ॥ ह० ॥ २ ॥  
शरण आलिया अभयचिदावें ॥ प्रार्थितितुजकंसारी ॥ ह० ॥ ३ ॥ सन्मार्गाचे दर्श  
क कल्पणती ॥ दीनजना उद्दारी ॥ ह० ॥ ४ ॥

आर्या

॥ निजसुकृतहि वेंचुनियां, चिंतावेंक्षे मत्यासुराजाला ॥

सर्वजनांसि सुखप्रद, विद्यावरितातिभासुराजाला ॥ १ ॥

पात्रापात्रनजाणे, धर्महिनेणे असामहीशंवरा ॥

विद्वानहितो नवरा, सुटविसदापालुनी महीशवरा ॥ २ ॥

( उद्धवाशांतवनकरजात्यागोकुलवासिजनांचें. ह्या चालीवर )

॥ पद ॥

कमलाक्षादीनदयाला धांवुनियां भक्तांतारी ॥ धृ० ॥ संपन्नसर्वगुण ऐसें कविजनकीं तुजला

गाती ॥ करुणेचासागरऐशीपसरलीत्रिभुवनिंकीर्ती ॥ ब्रह्मादिकसुरहीतुजलाएक  
त्रमिळुनियांध्याती ॥ चा० ॥ दुर्वासंपांडवांला ॥ छळितांनिशिधांवाकेला ॥ द्रौप-  
दिनेलक्षुनितुजला ॥ पावशितूंतजकैवारी ॥ क० ॥ १ ॥ दुर्दैवेंकरुनीआह्मीपातकी  
जन्माआलों ॥ संसारामाजीपडूनीव्यापारकरितजेगेलों ॥ हतभाग्यह्मणूनाहित्यांत  
पातकेंआचरलों ॥ चा० ॥ शरणागतरक्षकह्मणूनी ॥ मिठिदिधलीपदलक्षूनी ॥  
सर्वापरिदुःखेंहखूनी ॥ घेआतांझडकरिपदरीं ॥ क० ॥ २ ॥

### ॥ साक्या ॥

ज्याप्रभुनेहादेहनिर्मिलात्याशिविसरलोंआह्मी ॥  
यापरतेअपराधकायसेसर्वगुंतलोंकामीं ॥  
देउनिअभयअह्मारक्षी ॥ ह्मणतीतुलासर्वसाक्षी ॥ १ ॥  
क्षमाकरीजगदीशाअमुच्याअपराधाच्याकोटी ॥  
दुष्टकृतघ्नंप्रभुशिगांजिलेंत्याशिधरावेंपोटीं ॥ २ ॥

### ॥ पद ॥

( कृष्णगडीअपुलायमुनाडोहींबुडाला ह्या चा० )

धावेंपावेंयदुरायाआलोंशरणतुझ्यापाया ॥ धृ० ॥ आह्मीदीनपतितसाचे ॥ गातोंअ-  
गाधगुणवाचे ॥ वदतांनामराघवाचें ॥ होयशुभगजमृगगणितेचें ॥ निष्ठुरकेलीकां  
माया ॥ आलोंशरण० ॥ १ ॥

दीनानाथदीनबंधू ॥ विमलजनललितरुपासिंधू ॥ भवदवसुदग्धशरार्देदू ॥ वर्णित  
असेसर्वहिंदू ॥ विकलबहुजालीसेकाया ॥ आलोंशर० ॥ २ ॥

येउंदेकरुणासकळांची ॥ नारिनरदीनकुटुंबाची ॥ स्वस्थताप्रभुलादेसाची ॥ प्र-  
णतिसन्मार्गदर्शकांची ॥ धाउनित्वरितकरीछाया ॥ आलों० ॥ ३ ॥

### ॥ आर्या ॥

करुणेचासागरतूं दीनाचानाथभक्तकैवारी ॥

ऐशींविरुदेंगाजति, वर्णितकविह्मणुनिहेंभयानिवारी ॥

### ॥ अभंग ॥

नाशअमोलिकझाले ॥ कैसेंतुजलाआवडलें ॥ १ ॥ दीनवाळकेंमारिलीं ॥ घरेंकार



चजळालीं ॥ २ ॥ स्त्रियाअवलाअमूनी ॥ त्याहीमारील्यादुष्टांनीं ॥ ३ ॥ ऐशाअ-  
नर्थसमयाशीं ॥ देवाकोठेंगुंतलासी ॥ ४ ॥ कायपाषाणापरीस ॥ त्दयकठीणके  
लेंस ॥ ५ ॥ धरणेंघेतलेंद्वारांत ॥ नकोआतांपाहूंअंत ॥ ६ ॥

॥ अंभंग ॥

आचरणआमुचेंशुद्धनाहींजरी ॥ दयासिंधुतरीपोटींघाली ॥ १ ॥ अपराधकेलेज-  
रिवाळकानें ॥ माताममतेनेंक्षमाकरी ॥ २ ॥ मनोभावेतुजशरणजोकांआला ॥ त्या  
चादूरकेलाभवरोग ॥ ३ ॥ पापाचानाशकदीनाचापालक ॥ दुष्टविनाशकब्रीदे  
तूझीं ॥ ४ ॥ ऐशाशुद्धब्रीदाकलंकलागेल ॥ जरीउपेक्षीलदयासिंधू ॥ ५ ॥ स  
न्मार्गदर्शकहणतीसोडाभीती ॥ असेजगत्पतीसाह्यतुह्ना ॥ ६ ॥

तारीख ४ अक्टोबर सन १८५७

॥ पद ॥

॥ रुपाघनासंकटजाणुनिये ॥ धृ० ॥

भक्ततुझेवहुतुजलास्तविती ॥ सेवामानुनिघे ॥ रुपाघ० ॥ १ ॥  
दुष्टजनांनींजीवतुझेहे ॥ समरींत्रासविले ॥ रुपाघ० ॥ २ ॥  
युगायुर्गांतूभक्तरक्षिसी ॥ दुर्जनमारुनिजे ॥ रुपाघ० ॥ ३ ॥  
अनंतगुणतुझेवर्णुंकितारे ॥ अहिवेदहिश्रमले ॥ रुपाघना० ॥ ४ ॥

॥ श्लोक ॥

प्रार्थितोंतुलाविश्वपालका ॥ अमृतदृष्टिनेंपाहिंवालका ॥  
त्वांउपेक्षिल्याकोणतोहरी ॥ आमुच्यामहासंकटाहरी ॥ १ ॥  
सर्वव्यापकातूनिरंजना ॥ निर्गुणातुझेगातिजेगुणां ॥  
रक्षिसीतयावानिरूपमा ॥ सांगतीअसेभक्तहीखुणा ॥ २ ॥  
सर्वशक्तिमान्विश्वरूपगा ॥ निर्विकारहीभक्तगातिगा ॥  
विश्वपोषकाविश्वभासका ॥ धांवेवात्वरैरक्षिवालका ॥ ३ ॥

॥ आर्या ॥

सर्वज्ञसर्वसाक्षी सर्वात्मातूंचिदेवदेवांचा ॥  
गातीभक्तगुणांतें सर्वालाशक्तिदेवदेवाचा ॥ १ ॥

याप्रभुलायशब्दावे दासांचेंमागणेंप्रभोमान्य ॥  
 करुनीदुःखहरावे दुर्घटसंकटअसेनसामान्य ॥ २ ॥  
 जमलेस्तवनकराया जगदीशाप्रार्थनेसिवाधावे ॥  
 एकत्रआजिझालों संकटकोणासहीनवाधावे ॥ ३ ॥  
 उत्पत्यादिककर्ता हर्तायासंकटासतूंमान्य ॥  
 सोडुनिकल्पतरूतें सेवूकाशासिवृक्षसामान्य ॥ ४ ॥

॥ केकावली ॥

रूपाजरिअसेतुझीमगनसेउणेंसेवकां ॥ हणोनेजगदीश्वरासुखसदांकरीभाविकां ॥  
 मिळोनिअवघेपहातवपदींशिरेठेविती ॥ पवित्रस्थळजाणुनीमनुजसर्वहीसेविती ॥१॥

॥ साक्षया ॥

क्यौंकरहमपररूढरेहेप्रभुयेविधसंकटदीनो ॥  
 दीनानाथरखोब्रिदअपनोयेसवदुखहरलीनो ॥ १ ॥  
 भक्तवत्सलतुमकरुनासागरराखोलाजहमारी ॥  
 तुमविनहमकोयहसंकटमोगतनहिप्रभुजीन्यारी ॥ २ ॥  
 चोरभयानेंदुर्गमजेकांमार्गाहिसुगमचिकेले ॥  
 दुष्टापामुनिरक्षुनिजंतूसौख्यप्रजेसीदिधलें ॥ ३ ॥  
 स्त्रियामुलांचेप्राणाहिरोनीनेलेघोररितीनें ॥  
 देवात्यांलादंडकरायायावेंशीघ्रगतीनें ॥ ४ ॥

॥ गीत ॥

हिणपुरुषतेहेतुनालहेमुरखझूममारूडुंनासहे ॥  
 सुधरवूनहितेमनेगमेअवरनेतेओसारथीदमे ॥ १ ॥  
 सलुकसंपनेस्थीरताभलीलुणहरामिनेंहुल्लडेपळी ॥  
 दिनदयाळतंपुण्यनूपणसहुप्रयत्नतेचांडाळीहण ॥ २ ॥  
 फरिथिस्वस्थताव्हेलिआणरेसर्वजन्नादुःखजाणरे ॥  
 विघ्नसर्वनेंहांकीदेदुररैयतलोकनेंझंपताकर ॥ ३ ॥  
 करमरूडुंजेसूधराईनूंकरतवांचुरेजारिचालीनू ॥

बंड मोडण्या विषयींच्या प्रार्थना.

१५१

दगलवाजनेशासनोकरीविजयदेतूंग्रेजनेफरी ॥ ४ ॥

नरमप्रार्थनादोल्याधरीजलदीआवेनवारेतूहरी ॥

गजवचोदिशेआजराजनीजयजययोजयंकारनीध्वनी ॥ ५ ॥

॥ अंभग ॥

भक्ततूझेईशाअलेहेसकळ ॥ करावासांभाळरूपासिंधो ॥ १ ॥

ध्यावीहीभक्तांचोमानूनीयांसेवा ॥ अनाथाचादेवापावेंगातू ॥ २ ॥

भक्तवत्सलांतूकोपटांकीआतां ॥ तूंचिमातापीतारक्षीतातू ॥ ३ ॥

बालकानेकेलाअंपराधजरी ॥ मातेच्याअंतरींकोपनये ॥ ४ ॥

स्त्रियाजाअनाथवाळेंजीअजाण. ॥ तयांचेंपाळणकरादेवा ॥ ५ ॥

खलांचियानाशासाधूंच्यापाळका ॥ त्रैलोक्यनायकापावेगातू ॥ ६ ॥

भावेतूजआह्मीयेतसोंशरण ॥ करावेरक्षणसंकटीया ॥ ७ ॥

॥ दिंडी ॥

यासुभूपालानीमतीसर्वराजे ॥ देशोदेशींसक्तीर्तिअसीगाजे ॥ दर्याशूरनामऐसें

साजे ॥ ग्रासूंपाहेमित्रकाजवाजे ॥ १ ॥ राजाधीरगंभीरबुद्धिमान ॥ त्याचेंक-

रावेदेवासांगोपान ॥ बंडभीतीनाहींयावलवान ॥ नाशनहूंदेपावभगवान ॥ २ ॥

॥ भक्तसंकटींभक्तपक्षघेसी ॥ अजुनदेवारेयेथेंकांनयेसी ॥ स्त्रियावाळेंदुष्टांसिकां

रेदेसी ॥ करीआतांतरिदुष्टधीवळेसी ॥ ३ ॥

॥ पद ॥

जगदोशाकैसेंसंकटींपाडिलें ॥ दयाळूऐशाराजालात्रासिलें ॥ धृ० ॥ विद्यामृतवृ-

ष्टीकेलीयाराजानें ॥ प्रजाहीआणिचालवीन्यायानें ॥ ऐशालादेवादुखाविलेंबंडानें ॥

करावेशांतदुष्टांसदंडानें ॥ जग ० ॥ १ ॥ दयाळूप्रभुलासंकटींसांभाळ ॥ रक्षा

वाआमुचासदांहाभूपाळ ॥ संकटमोठेंजाणोनियांटाळ ॥ यास्तवचरणींठेवियेलेभा-

ळ ॥ जग ० ॥ २ ॥

॥ ओव्या ॥

सर्वज्ञअसाप्रभुएक ॥ भक्तांलादेतसेसुख ॥ तैसाराजाप्रजापालक ॥ याविणेंदुजान-

सेचि ॥ १ ॥ राजाआहेनीतिमान ॥ कोणनिसेयाच्यासमान ॥ यास्तवईशेंदेवांनि



यांकान ॥ विजयीकरावेसर्वदा ॥ २ ॥ राणीचेराज्यसदोदित ॥ नांदावेअसेमनांत ॥  
आवालवृद्धहेचिहणत ॥ प्रार्थनाकरोनईशाची ॥ ३ ॥

( चलोविदुरघरजय्येउधोजीचलोविदुर ह्याचाली ० )

संकटविलयागेलेआमुचे ॥ सं ० ॥ धृ ० ॥ करुणार्णवप्रभुवहुआळविला ॥ त्याचे  
सार्थकज्ञाले ॥ आ ० ॥ १ ॥ वंडमोडुनीसर्वप्रकारे ॥ शांतिरूपपसरले ॥ आमु  
चे ० ॥ २ ॥ समरसमाप्तीहोउनियांजन ॥ स्वस्वकर्मागले ॥ आमुचे ० ॥  
॥ ३ ॥ दासहणहेसदयेप्रभुने ॥ सन्मार्गीयोजिले ॥ आमुचेसंकटविलयागेले ॥ आ ० ४ ॥

### आर्या

केलीअघोरकृत्यं, त्याकाळींशत्रुरूपशुनकांनी ॥  
अश्राव्यतींसुसभ्यां, ऐकतिजेकूरतेपिशुनकांनी ॥ १ ॥  
झालाअनर्थऐसा तेव्हांत्वत्प्रार्थनेविनानाहीं ॥  
सदुपायअन्यदीना मानियलेहेमहेशानाहीं ॥ २ ॥  
ऐसाविचारकरुनी केलीत्वत्प्रार्थनाअशाकाळीं ॥  
करुणासागरहोउनि दुष्टांचींआननेकरीकाळीं ॥ ३ ॥  
धांवदयाब्धेऐशा गजरांनींजैसमस्तनभभरले ॥  
दीनोद्वारसमर्था सदयतुझेदृढयतैचिगहिवरले ॥ ४ ॥  
खलरुतपीडापाहुनि दासांच्यांपावलासिहाकेला ॥  
निवटुनिसकलअरीतें निर्भयनिर्विघ्नदेशहाकेला ॥ ५ ॥  
याचिपरीजगदीशा संकटसमयींसदैवपाळावे ॥  
कींसुज्ञजनेंआश्रित जनगृहदाहककिटाळटाळावे ॥ ६ ॥

### पद

( प्रभुसाठींप्रभुलाप्रभूनीनवीती ह्या चा ० )

देवारिपुनाशाजगदीशादातारा ॥ तुझियाउपकारानाहींपारावारा ॥ दे ० ॥ धृ ० ॥  
फौजाबदलूनीअनर्थगुजरला ॥ वालकेअबलापोडूनीमारिल्या ॥ भासलेजेवीकृतांत-  
खवळला ॥ तुजवांचुनिसमयींकोणत्राताझाला ॥ दे ० ॥ १ ॥  
मनापासुनियांतुजलाशरणआलों ॥ गायनसुस्वरेकरुनीनाचलों ॥ भ्रमरापरितुझि  
याचरणलिनझालों ॥ ठेउनिभरंवसातुजवरीवैसलों ॥ दे ० ॥ २

भक्तरक्षकहें ब्रीदत्वांपाळिलें ॥ संकटींअमुच्याधावणेंवाकेलें ॥ शत्रुघेउनियांदुष्टां  
तेंमदीलें ॥ कुठवरीवर्णुंउपकारजेझाले ॥ दे० ॥ ३ ॥

वहुतांपरिआह्लाशिणतुजलादिधला ॥ सर्वस्वींअमुचाभारत्वांउचलिला ॥ क्षमाक-  
रोनीसांभाळींआह्लाला ॥ हेंचिमागणेंसदोदीततुजला ॥ ४ ॥

### साक्या

गुढ्यातोरणेंउभउनिद्वारीं हास्यवदनजनमेळीं ॥  
हस्तउभारुनिजयजयकारें द्याप्रभुलाआरोळी ॥  
आलासुदिनआह्लाआजी ॥ करणीतुझिहेदेवाजी ॥ १ ॥  
समरसोडुनीजीवरक्षणा शत्रुगिरिदरींगेले ॥  
कितिकदंडिलेदयार्द्रभावे शरणागतमोकालेले ॥  
फौजाजयगजरेंफिरल्या ॥ नेभिल्यास्थळींस्वस्थवसल्या ॥ २ ॥  
प्रजापालनींश्रेष्ठराणिचा डंकाजेंसुरुझाला ॥  
तडित्प्रायध्वनिशस्त्रास्त्रांचा आपोआपानिमाला ॥  
गाऊंगूणतिचेआह्ला ॥ प्रार्थुनिईश्वरनिजधामी ॥ ३ ॥  
सर्वलोकअतिउल्हासानें ईश्वरभजतीआजी ॥  
नादब्रह्मकींहोउनजाइल हिंदुस्थानामाजी ॥  
राज्यहेंसर्वकालराही ॥ ईश्वरदयेंतयापाहो ॥ ४ ॥

### अभंग

प्रार्थूआतांआह्लासर्वलोकांप्रती ॥ आळवाश्रीपतीमनोभावे ॥ १ ॥  
कायतेणेंआजिमुदिनदावीला ॥ जयइंग्लिशंलादेवोनीयां ॥ २ ॥  
बंडहेंजाऊनीरसातळाप्रती ॥ जयध्वजक्षितींउभाकेला ॥ ३ ॥  
सर्वलोकसुखेंनांदूंकौलागले ॥ धंदेआपापलेकरूनियां ॥ ४ ॥  
अमोलिकसुखअसेयाराज्यांत ॥ हेंसर्वांमाहितप्रत्यक्षही ॥ ५ ॥  
न्यायनीतिदयासद्गुणसंपन्न ॥ कारभारीजनमुख्यअसती ॥ ६ ॥  
असोहेंचिआह्लासर्वकाळसुख ॥ सन्मार्गदर्शकहणताती ॥ ७ ॥

### आर्या

श्रीचाअसशीतैसा दीनाचासदयनाथतूदेवा ॥  
सभयाअभयचिकेलें भक्तांपासूनघेसदासेवा ॥ १

रक्ताचेनदगेले नाहीं सुखतिळहिपांचअयनांत ॥  
 जरिहाप्रसंगवदलों येतीदुःखाश्रुविंदुनयनांत ॥ २ ॥  
 देवातवसामर्थ्ये झालेनिर्विघ्नभक्तजनसर्व ॥  
 जेकांप्रमत्तहोते त्यांचाझाडोनिटांकिलागर्व ॥ ३ ॥  
 अत्राच्छादितअसतां एकाकींअभ्रनाशकरितरणी ॥  
 तैसीविजयीसेना रिपुमारुनिनित्यविजयघेतरणीं ॥ ४ ॥  
 हीशक्तिईश्वराची भावेंत्यालाचिशरणगाजावें ॥  
 गावेंनामतयाचें भक्ताच्यामालिकेंतगाजावें ॥ ५ ॥  
 दीनोद्धारसमर्था स्तवितोंतुजशक्तिदेचिसकळांस ॥  
 व्यापारींशिवकरदे मतिदेविद्यादिसर्वसकळांस ॥ ६ ॥

## अभंग

दासांकंठेदेगादेवा ॥ तुझ्याचरणाचीसेवा ॥ १ ॥  
 ह्मणतितुलारेदयाळ ॥ करीदासांचासांभाळ ॥ २ ॥  
 आलात्रैलोक्याचाराजा ॥ झालासात्वदभक्तकाजा ॥ ३ ॥  
 पुढेंकेलावरदहात ॥ झालेंहिंदुस्थानींशांत ॥ ४ ॥

## श्लोक

संतोषकेलाप्रभुनेंजिवांस ॥ केलेमुखीसर्वहिदीनदास ॥  
 दासांसदेणारसदासुवास ॥ प्रार्थूंहितोआजिजगन्निवास ॥ १ ॥  
 घोरसंकटाईशप्रार्थना ॥ करुनिचुकविलीसर्वयातना ॥  
 धाडिलेरिपूघोरेरेवना ॥ तोषजाहलाआमुच्यामना ॥ २ ॥

## पद

प्रभुजीफारतुझेउपकार ॥ धृ० ॥  
 अगणितगुणतुझेवर्णुकितीतरि ॥ वेदहिथकेलेचार ॥ प्रभुजी० ॥ १ ॥  
 धांवतयेउनीभक्तांनेसी ॥ भवसिंधूंतुनिपार ॥ प्रभुजी० ॥ २ ॥  
 दीनदयाळागुणवर्णाया ॥ जमलेदासअपार ॥ प्रभुजी० ॥ ३ ॥  
 संकटसमयींपावायाप्रभु ॥ साधननामचिसार ॥ ४ ॥  
 दासंतुझाह्मणेजोडुनियांकर ॥ सकलजनालातार ॥ प्रभुजी० ॥ ५ ॥

तारीख २८ माहे जुलै सन १८५९ इसवी.



तुर्कस्थानामध्ये रुशियन लोकांशीं इंग्रज लोकांची लढाई चालूझाली. या प्रसंगीं इंग्लिश फौजेस जय यावा ह्मणून भरतखंडामध्ये मुंबईवगैरे सर्वत्र ठिकाणीं १८५४ तारीख १६ वी जुलई रविवार रोजीं प्रार्थना व उपास करावा असा सरकारी हुकूम झाला. ह्या दिवशीं मुंबईत परभू, पारशी, शेणवी, आणि सावकार वगैरे महाजन लोक यांनींही आपआपल्या रितीप्रमाणें प्रार्थना केल्या. ही प्रार्थना करण्याच्या कामांत जे आपणास सुधारलेले ह्मणवितात ते होते. मुख्यत्वे यांमध्ये ब्राह्मण नव्हते तरी परभू वगैरेच्या अनुषंगानें कित्येक शास्त्री वगैरे त्याप्रार्थनेंत होते, व कविदारूपानें त्यांनीं निराकार ईश्वराची प्रार्थना करून ती छापविली आहे. ती येणेंप्रमाणें.

### ईश्वरप्रार्थना. ॥ पद ॥

अगणितदुःखेंसमरापासुनिहोती ॥ जगदीशाविणकोणकरीशांती ॥ धृ० ॥  
 त्रातासत्याचाऐसाडंकावाजे ॥ भक्तपालकतूंविरिदहेंचिगाजे ॥  
 विश्वरक्षकहेंनामतुलासाजे ॥ संकटींआह्मनाहींकोणीदूजे ॥ अ० ॥ १ ॥  
 मरतीजेयुद्धींआनंतसैनीक ॥ अवलाहोत्यांच्याकरीतीवहुशोक ॥  
 वालकेंदीनपावतीजेंदुःख ॥ वर्णायात्यातेंप्राज्ञहीदुर्मूख ॥ अ० ॥ २ ॥  
 गुंततांलक्ष्येयुद्धींनृपाळांचीं ॥ राहतांअमूल्यरुत्येंकल्याणाचीं ॥  
 नासाडीहोईसर्वथासकलांची ॥ लाजभगवंतातुजलाह्यानाशाची ॥ अ० ॥ ३ ॥  
 व्यापारसर्वहोतातिकुंठीत ॥ धाडायामालअन्यदेशींभीत ॥  
 होऊनीवंडेंसूटतीलूटीत ॥ यामुळेंतोटेहोतीअगणीत ॥ अ० ॥ ४ ॥  
 यापरीयुद्धद्रव्याचेंनाशक ॥ हाहाकारमोठाकरीतीलोक ॥  
 ह्मणतीहेभगवन्दुःखाब्धितारक ॥ होईवासकलां“सन्मार्गदर्शक” ॥ अ० ॥ ५ ॥

### ॥ अंभंग ॥

संकटींतारकतूंचिआह्माहरी ॥ जावेंकोठेंतरीसांगवापा ॥ १ ॥  
 करीशीनाजरीसाह्यआह्मातरी ॥ आह्मीतूझेद्वारींधरणेंवेऊं ॥ २ ॥  
 नकोपाहूंआतांअंतवाआमुचा ॥ असशीदीनाचात्राताजरी ॥ ३ ॥  
 सत्यशांतीदयानीतीसदोदीत ॥ राहवींउदीतयोग्यतूला ॥ ४ ॥

नष्टहोतीजसेवीरतयापरी ॥ होतीखरोखरीनष्टहीही ॥ ५ ॥  
 ह्मणोनीशरणआलोंतुलाआतां ॥ पाहींभगवंताकृपादृष्टी ॥ ६ ॥  
 भक्तपालकत्वविरिदअनंता ॥ संभाळीहेनाथाप्रसंगींहा ॥ ७ ॥  
 झठूनीयांआह्मीसर्व ॥ प्रार्थूसोडूनीयांगर्व ॥ १ ॥  
 सर्वभक्तांचीगर्जना ॥ कानींपडतांसुटोपान्हा ॥ २ ॥  
 लेखनाहींचपाहिला ॥ ईशंसोडीलेंभक्तांला ॥ ३ ॥  
 नाहींकधींहीऐकिलें ॥ भक्तवीनमुखगेले ॥ ४ ॥  
 ऐशीआहेतुझीख्याती ॥ ह्मणुनिआरंभीलीस्तुती ॥ ५ ॥  
 देवाधांवअतांवेगीं ॥ आह्मातारावयालागीं ॥ ६ ॥  
 शस्त्रपाणीहोसत्वर ॥ करीशत्रूंचासंहार ॥ ७ ॥  
 व्हाहोसकळनिर्भय ॥ प्रभुतुमचीआहेमाय ॥ ८ ॥

ही प्रार्थना झाली तेव्हां ठाकुरद्वारीं व भुलेश्वरीं कीर्तन झालें व मुंबादेवी-  
 स होम झाला आणि दुसऱ्याही देवळांतून काहीं काहीं प्रकार झाले आणि  
 जेथें जेथें देवळांत ख्रिस्ती लोकांनीं प्रार्थनाकेल्या तेथें तेथें कित्येक हिंदुलोक  
 गेलेचहोते. परंतु विशेषकरून पारशीलोक आवेशीहोत्साते आग्यारी आग्यारीं-  
 तून फारच जमले होते. आणि आपण नेटिवांनींही हा दिवस युरोपियनांप्र-  
 माणें पाळावा ह्मणून तेच पुढारी होते. पारशी लोकांनीं जी प्रार्थना केली ती  
 बहुधा जंध भाषेमध्ये होती. तरी त्यांनीं एक गुजराथी भाषेंत प्रार्थना केली  
 आहे तिचा अर्थ येणे प्रमाणें.

हे गौरवयुक्तपरात्पर देवा, आह्मी तुझी प्रार्थना करितों कीं, या राज्याच्या  
 राणीला चाललेल्या लढाईमध्ये सन्मान पूर्वक जय येवो. राजाचा राजा जो  
 आहे त्यानें तिच्या फौजेस व आरमारांस ज्ञान व शक्ति विशेष द्यावी, राणीला  
 दीर्घायुषी करावें, आणि तिचें साम्राज्य आबाद चालवावें. देवानें तिच्या श-  
 त्रूंचा नाश करावा आणि तिला पूर्ण आशीर्वाद द्यावा. तर या सर्व गोष्टींक-  
 ढे देवानें लक्ष्य लावून त्या घडवाव्या व रणभूमीच्या ठायीं राणीचा पक्ष धरून  
 तिच्या सैन्याला जय द्यावा ह्मणून हे सर्व शक्तिमान देवा आम्ही तुजपासीं  
 काकुळतीनें प्रार्थना करितों आणि आमच्या राणीचा अधिकार न्यायानें व द-

येनें चालो, तिचें नांव व अधिकार पिढ्यानुपिढ्या याप्रमाणेंच राहो. आणि तिची स्थिति तेजस्वी व गौरवयुक्त आहे तशीच राहो ही आमची प्रार्थना आहे.

यादिवसीं मुसलमान लोकांनीं कांहीं विशेष केलेंनाहीं तरी ते तुर्कस्थान व विलायतहीं अगदीं विसरले होते असें नाहीं.

यहुदी लोकांनीं जी प्रार्थना केली ती वर्तमान दीपिकेंतून खालीं उतरून घेतली आहे.

“सरकारनें जाहीर केल्याप्रमाणें बहुतेक लोकांनीं इंग्रज सरकारास रशिया-सरकारा बरोबरच्या लढाईत जय मिळावा ह्मणून परमेश्वराची प्रार्थना केली, त्याप्रमाणें ही मुंबईतील इस्राएल लोकांनींही केली, तिचा सारांश येणेप्रमाणें.

जो परमेश्वर राजास तारण व राज्य देणारा, ज्याचें राज्य सदा सर्वकाळ आहे, ज्यानें आपला सेवक दाविद यास विध्वंसक तरवारीपासून तारलें, आणि जो समुद्रापासून व प्रचंड पाण्यांतूनही मार्ग करितो, तो आमची दयाळू आणि क्वीन विक्टोरिया इजला व तिचे सर्व अधिकारी यांस आशीर्वाद देवो व त्यांचें रक्षण करो, त्यांचें साह्य करो, आणि मोठेपणा देवो. राजांचा राजा आपल्या दयेनें त्यांचें रक्षण करो आणि त्यांस दीर्घ आयुष्य देऊन सर्व भयापासून व संकटापासून मुक्तकरो. व त्यांस राज्य करण्यास आयुष्य देवो. राजांचा राजा आपल्या रूपेकरून तिच्या सर्व सरदारांच्या व अधिकाऱ्यांच्या मनांत आमचें व आमच्या सर्व इस्रायल वंधूंचें कल्याण करण्यासाठी दया उत्पन्न करो. आणि तिच्या व आमच्या दिवसांत यहुदांचें तारण होवो, व त्याची प्रसन्नता आत्मावर होवो.”

( याप्रमाणें प्रार्थना करून सर्व इस्राएल लोकांनीं “तथास्तु” ह्मणून गजर केला. )

सन १८५५ त इंग्लिश लोकांस रुस लोकांवर जय प्राप्त झाला त्याप्रसंगीं मुंबईतील सर्व रयतेनें ईश्वराची प्रार्थना केली व ह्यादिवसीं मोठा उत्साह केला.

॥ ईश्वरप्रार्थना ॥

॥ अभंग ॥

॥ कायहासुदिनआजीआत्माआला ॥ ईशेंजयदिलाइंग्लिशांसी ॥ १ ॥

॥ उभयसैन्यांनींशत्रूहाटवीला ॥ बावटाचढविलाकिल्यावरी ॥ २ ॥



॥ तोफा, दारु, गोळा, गलवतेवहुत ॥ अर्थगुंडाळितसैनिकते ॥ ३ ॥

॥ .दासहणेलोकांपुढेंव्हासत्तरी ॥ प्रभुपाठीवरीतुमच्याअसे ॥ ४ ॥

॥ पद ॥

“ नहिंजमुनाजलजर्थेंकिसनजीनाहि ० ॥ ध्रु ० ॥

ह्याचालीवर.

सत्याश्रितसहकारी ईश्वरसत्या ० ॥ ध्रु ० ॥

प्रार्थुनित्यासीवहुआळवितां ॥ आलातोझडकरी ॥ ई ० ॥ १ ॥

सत्पक्षाचालाउनिझेंडा ॥ भक्तांहातिंधरी ॥ ई ० ॥ २ ॥

अन्यावरिअन्यायेंकरुनी ॥ उठतीत्यांसंहारी ॥ ई ० ॥ ३ ॥

पीडितलोकांआश्रयदेती ॥ त्यावरितुष्टहरी ॥ ई ० ॥ ४ ॥

अनन्यभावेशरणगेलिया ॥ होईतोकेवारी ॥ ई ० ॥ ५ ॥

सन्मार्गाचेदर्शकहणती ॥ प्रभुलाभ्यासत्तरी ॥ ई ० ॥ ६ ॥

॥ सावया ॥

दीनदयाघनभक्तप्रियप्रभुसाह्यअसेआह्लासी ॥

कायकथामानवशत्रूंचीधिःकारुंकाळासी ॥ १ ॥

देवाआतांअशापरीत्वांशेवटगोडकरावा ॥

नाशनहोऊंदेतांवहुध्वजविजयाचाचढवावा ॥ २ ॥

बंडेंवगैरे सर्व प्रकारचे दंगे व तुफानें मोडून जिकडे तिकडे स्वस्थता झाली तेव्हां सन १८५८ माहे नवेंबर १ ह्यादिवशीं महाराणीनें हिंदुस्थानांतील राज्य कारभार कंपनीसरकारच्या हातून आपल्या हातांत घेतल्याचा हुकूमनामा प्रगट केला. तेव्हां मुंबईत मोठा उत्साह झाला व टौन हालांत मोठी अरास केली होती. जे मुंबई शहरांतील श्रीमंत गृहस्थ जमले होते त्यांच्या समोर हुकूम वाचण्यांत आला तो येणेंप्रमाणें.

“मुकाम अलाहाबाद, सोमवार, तारीख १ ली माहे नवेंबर सन १८५८ इसवी.

मलिका माआझमा इंग्लिस्तान यांजकडून हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे, व सरदार, व इतर लोक यांस खालीं लिहिलेला मेहेरवानीचा जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्याविषयीं नवाब गवरनर जनरल बाहादूर यांस हुकूम सादर झाला आहे.

हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे, व सरदार, व इतर लोक यांस मलिका माआझमा दर इजलास कौंसिल यांजकडून जाहिरनामा.

विक्टोरिया — ईश्वर रूपेने ग्रेटब्रिटन व अयरलंड या संयुक्त राज्याची व राज्याच्या ताब्यांत युरप, एशिया, आफ्रिका, आणि आस्त्रेलेशिया या खंडामध्ये ज्या वसाहती व उपराज्ये आहेत त्यासर्वांची मलिका माआझमा व धर्मसंरक्षक.

आजपर्यंत हिंदुस्थानांतील मुलुखांचा राजकारभार आमच्यावतीने आनरावल ईस्ट इंडिया कंपनी चालवीत होती तो आपणच चालवावा असें कितीएक महत्वाच्या कारणांवरून, पार्लमेंट सभेत जमलेले स्पिरिच्युअल, व टेंपरल लार्ड, आणि कामन यांच्या सल्याने व आनुमताने आहोी ठरविले आहे.

यास्तव आहोी आतां या जाहिरनाम्याच्या द्वारे कळवितों व प्रसिद्ध करितों कीं, वर लिहिल्या प्रमाणे सला व अनुमत घेऊन; सदहू राजकारभार आहोी आपले हातीं घेतला आहे; आणि सदहू मुलुखांतील आमच्या सर्व रयतेस फर्मावितों कीं, आमच्याशीं, आमच्या वारसांशीं, आणि आमच्या ज्यायनिशीं नांशीं तुहोी इमानाने, व खरोखर रयतेच्या नात्याने वागावे; आणि यापुढे सदहू मुलुखांचा राज्य कारभार आमच्या नावे व तर्फे चालविण्यासाठीं ज्या ज्या वेळीं ज्यांची ज्यांची नेमणूक आहोी करूं, त्या त्या अधिकाऱ्यांचा हुकूम तुहोी मानीत जावा.

आमचे मोठे विश्वासू, आणि फार प्रीतींतले मंत्री नवाब चार्लस जान वैकौंट क्यानिंग साहेब यांचे इमान, व योग्यता, व शाहाणपण यांवर आहोी पूर्ण विश्वास आणि भरंवसा ठेवून, त्यांस ह्मणजे मशारनिलेहे वैकौंट क्यानिंग साहेब यांस सदहू मुलुखांत आमचे पहिले वसैराय व गवरनर जनरल ठरवितों व नेमतो; आणि आमच्या नावे सदहू मुलुखांचा राज्यकारभार चालविण्यास, तसेंच एका मुख्य स्टेट सेक्रेटारीच्या मारफत जे जे हुकूम, व कायदे त्यांस वेळोवेळीं आहोी कडून पोंचतील त्यांस अनुसरून हरएक वावतींत आमच्या नावे, व तर्फे वहिवाट करण्यास, त्यांस अधिकार देतो.

आनरावल ईस्टइंडियाकंपनी याणीं हल्लीं ज्या ज्या मुलकी, व लश्करी कामावर जे जे असामी नेमिलेले आहेत त्या सर्वास, त्या त्या कामावर आ-

ह्मी कार्दम करितों; पुढें जशी आमची मर्जा होईल, व जे कायदे व कानूं आह्मी ठरवूं, त्यां प्रमाणें फेरफार होतील.

हिंदुस्थानांतील राजे रजवाडे यांस आह्मी जाहीर करितों कीं, त्यांवरोंवर आनराबल ईस्टइंडिया कंपनीनें जे तहनामे व करारनामे केले असतील, किंवा जे सदहू कंपनीच्या हुकुमानें झाले असतील, ते सर्व आह्मास मान्य आहेत, व आह्मी लक्षपूर्वक पाळूं; त्याचप्रमाणें राजे रजवाडे याणींही आपआपले तर्फेनें तहनामे, व करारनामे पाळले पाहिजेत.

आमचें जें हल्लींचें राज्य आहे तें वाढविण्याची आह्मास अगदीं इच्छा नाही; आमचें राज्य, व राजाधिकार यांस धक्का पोंचविण्यास कोणी यत्न केला असतां आह्मी त्यास शिक्षा केल्यावांचून राहाणार नाहीं; आणि त्याच प्रमाणें इतरांच्या मुलखांस, व हक्कांस धक्का पोंचेल अशी गोष्ट आह्मी कधीं मंजूर करणार नाहीं. ज्या प्रमाणे आह्मी आपला अधिकार, आपला दर्जा, व आपला मर्तबा राखतो त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे यांचा अधिकार, व दर्जा, व मर्तबा आह्मी राखूं. राजेरजवाड्यांची, तशीच आपल्या रयतेची आवादानो व वढती असावी असें आह्मी इच्छितों; व हें देशांत स्वस्थता, व चांगले प्रकारची राज्य व्यवस्था असेल, तरच घडेल.

आमच्या इतर सर्व रयतेविषयीं जे राजधर्म आह्मी अवश्य मानितों, तेच राजधर्म हिंदुस्थानांतील आमच्या मुलखांतल्या रयतेविषयीं आह्मास पाळिले पाहिजेत असें आह्मी समजतो; आणि ईश्वराच्या रूपेनें ते सर्व वास्तविक रितीनें मनःपूर्वक पाळूं.

ख्रिस्ती धर्माच्या खरेपणावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे; व धर्माच्या योगानें जें समाधान होतें तें स्मरून आह्मी ईश्वराचे उपकार मानितों असें आहे तरी, धर्मसंबंधी जे आमचे विचार आहेत ते आमच्या रयतेनें स्वीकारण्याविषयीं सक्ति करण्यास आह्मास अधिकार नाहीं, तशीच इच्छाही नाही. धर्मसंबंधी विचाराच्या, किंवा आचरणाच्या सवधीनें कोणाची तरफदारी होऊं नये व कोणास इजा होऊं नये व कोणास दुःख होऊं नये तसेंच कायद्यांचा आश्रय सर्वास समान रितीनें, व निःपक्षपातानें मिळावा अशी आमची आज्ञा आहे. आमच्या सर्व अधिकाऱ्यांस



आमची सक्त ताकीद आहे कीं, आमच्या रयत लोकांची धर्मसंबंधी समजूत किंवा भक्ति याप्रकरणीं त्याणीं कोणतेही प्रकारें हात घालूं नये; घालतील तर त्यांवर आमची मोठी इतराजी होईल.

आणखी आमची अशी आज्ञा आहे कीं, आमच्या रयत लोकांपैकीं जे कोणी विद्येने, हुशारीने, व प्रामाणिकपणाने जीं जीं सरकारी कामे यथास्थित चालविण्यास लायक असतील तीं तीं कामे, सवड असेल त्याप्रमाणे, विनदिकत व निःपक्षपाताने त्या लोकांस ज्ञात, किंवा धर्म मनांत न आणितां द्यावीं.

वडिलांपासून चालत आलेल्या जमिनीवर हिंदुस्थानांतील लोकांची आसक्ति आहे ती अह्मास माहित असून आमच्या लक्षांत आहे. सरकारचें वाजवी घेणें असेल तें घेऊन लोकांचे जमिनीसंबंधी जे जे हक्क असतील ते ते त्यांकडे सुरक्षित ठेवावे, व हरयेक वावतींत कायदे ठरवितानां, व ते अह्मांलांत आणतानां, हिंदुस्थानांत जे प्राचीन हक्क, व वहिवाटी, व रिवाज चालत आले असतील त्यांवर योग्य नजर द्यावी, अशी आमची आज्ञा आहे.

राज्यलोभी मनुष्यांनी स्वदेशीय लोकांस खोटे मजकूर समजावून फसविलें, आणि दंगा करण्यास प्रवृत्त केलें; अशा त्यांच्या कृत्यांनी हिंदुस्थानांतील लोकांस इजा, आणि दुःखें प्राप्त झालीं येणेकरून आह्मास फार दुःख झालें आहे. दंगा करणारांचा पराजय करून दंग्याचा मोड केला यावरून आमचें सामर्थ्य सर्वास जाहीर झालें आहे; परंतु सदहूंप्रमाणें फसलेल्या लोकांपैकीं, जे पुनः योग्य रीतीने चालूं इच्छितात त्यांवर दया करून, त्यांच्या अपराधांची क्षमा करावी अशी आमची मर्जी आहे.

अधिक रक्तस्त्राव नव्हावा, व हिंदुस्थानांतील आमच्या मुलुखांत स्वस्थता लवकर व्हावी या उद्देशाने एका प्रांतांत तर आमचे वैसराय व गवर्नर जनरल याणीं मार्गें जे दुःखकारक दंगे झाले त्यांत ज्या लोकानी सरकारच्या विरुद्ध गुन्हे केले त्या बहुतेक लोकांस, काहीं अटी ठरवून अपराधांची क्षमा होईल अशी आशा दाखविली आहे; आणि ज्यांचे अपराध क्षमेस पात्र नाहींत अशा गुन्हेगारांस काय काय शिक्षा होईल हेंही त्याणीं ठरविलें आहे, सदहू तजवीज आमचे वैसराय आणि गव्हर्नर जनरल याणीं केली ती आह्मास मंजूर व

कवूल आहे; व याशिवाय आह्मी आणखी जाहीर करितों तें येणें प्रमाणें:—

इंग्रज सरकारच्या रयतेचे खून करण्यांत प्रत्यक्ष संबंध असल्याची ज्यांवर शाविती झाली असेल, किंवा होईल त्या गुन्हेगारांवर दया करणें न्यायविरुद्ध आहे; परंतु त्यांखेरीज बाकीच्या सर्व गुन्हेगारांवर दया केली जाईल.

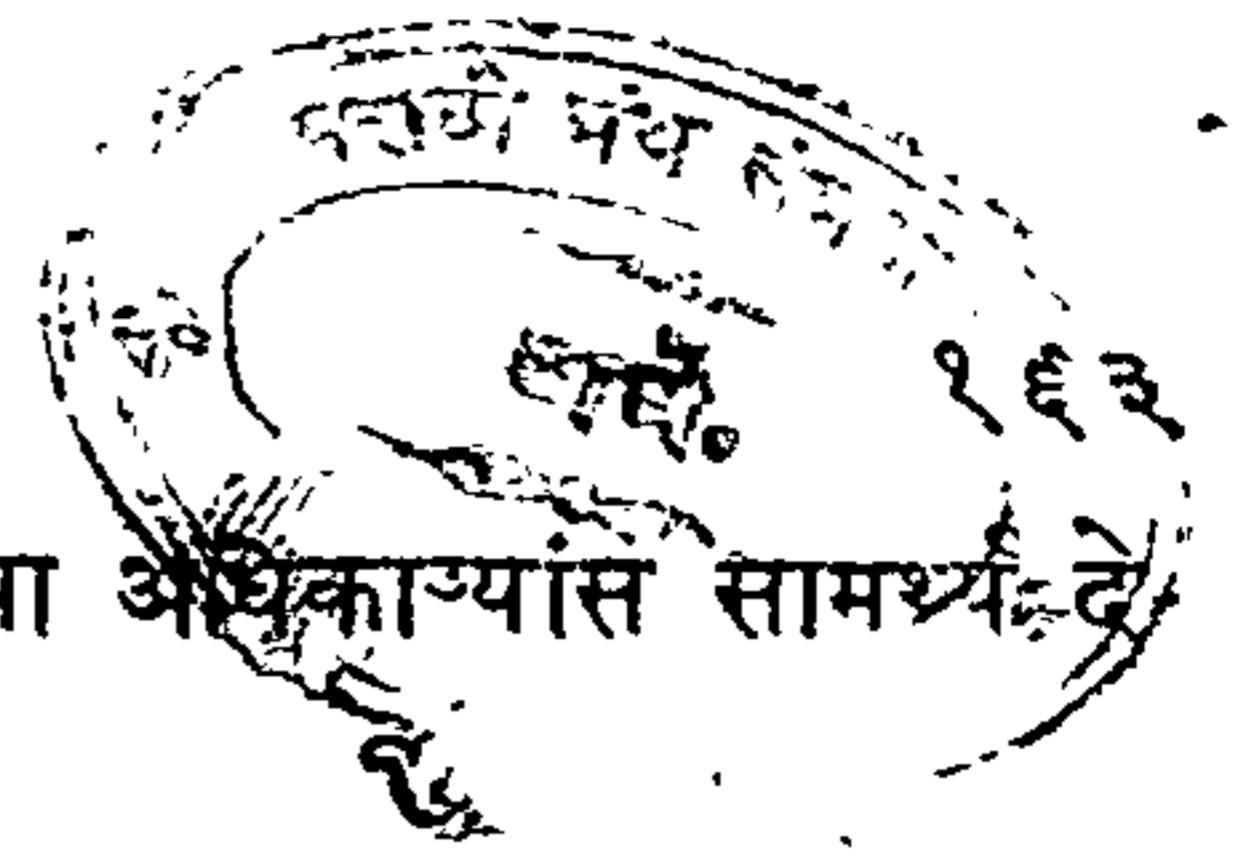
खुनी गुन्हेगारांस ज्या लोकानी समजून उमजून आश्रय दिला असेल, किंवा जे-दंग्यास पुढारी अथवा प्रवर्तक झाले असतील त्यांस जीवदानाखेरीज दुसरें कां-हीं आश्वासन देवत नाही. परंतु अशा मनुष्यांस शिक्षा ठरवितानां, ते सरका-राशीं वेइमान होण्यास कोणत्या कारणावरून प्रवृत्त झाले, याचा पूर्ण विचार केला जाईल; आणि मतलबी मनुष्यांनी उठविलेल्या खोट्या वातम्या केवळ अविचाराने खऱ्या समजून ज्या लोकानी गुन्हे केले असें दिसून येईल त्या लो-कांविषयीं पुष्कळ मेहेरवानीची नजर ठेविली जाईल.

सदहू मनुष्यांखेरीज जे लोक दंग्यांत असून लढाई करित असतील ते ज-र आपआपल्या घरास परत येऊन स्वस्थ आपआपले काम धंदे करूं लागतील तर त्याणी आमच्या विरुद्ध, व आमच्या राज्या विरुद्ध, व आमच्या दर्जाविरुद्ध केलेले सर्व गुन्हे विसरून कोणतीही अट न लावितां त्यांस माफी, व क्षमा मि-ळेल असें आह्मी या जाहिरनामाच्या द्वारे आश्वासन देतो.

अपराधांची क्षमा, व मेहेरवानी करण्याप्रकरणीं जे नियम वर लिहिले आहेत त्या अन्वये पुढील जान्युआरी महिन्याच्या १ ले तारिखेपूर्वी जे वर्तणूक क-रितिल त्या सर्वास माफीचे, व मेहेरवानीचे सदहू ठराव लागू करावे अशी आ-मची आज्ञा आहे.

ईश्वररूपेने जेव्हां हिंदुस्थानांत स्वस्थता होईल तेव्हां त्या देशातील व्यापार धंद्यास उत्तेजन द्यावे, लोकोपयोगी आणि लोककल्याणाच्या कृत्यांची वृद्धि क-रावी, व त्यादेशांत राहाणाऱ्या आमच्या सर्व रयतेचें हित होईल अशा रितीने-राज्यकारभार चालवावा, अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आमच्या रय-तेची आवादानी तेंच आमचें सामर्थ्य, त्यांचा संतोष तीच आमच्या राज्याची मजबुती, व त्यांची कृतज्ञता तेंच आह्मांस उत्तम फळ, असें आह्मी समजतो रयतेच्या कल्याणाविषयीं आमच्या जा या इच्छा आहेत त्या सिद्धीस नेण्यास

## काबूलची लढाई.



सर्व शक्तिमान, जो परमेश्वर तो आह्लास व आमच्या अधिकार्यांस सामर्थ्य दे-  
वो अशी आमची प्रार्थना आहे.”

सदहूँ जाहीरनामा रा० रा० विनायकराव वासुदेवजी ओरियंटल ट्रान्सले-  
टर यांहींवाचून दाखविला. तो ऐकून घेऊन सभासदांनीं आनंदाचा एकच  
गजर करून सोडिला.

ह्या दिवशीं मुंबईतील रयतेनें दीपोत्साह करून व जागोजागीं निशाणें उ-  
भारून आपला आनंद प्रदर्शित केला. हा उत्साह यथासांग रयतेकडून घडा-  
वा ल्हाणून सरकारांतून लोकांस दोन दिवस एक सारखी सुटी मिळाली होती,  
सव्व हा लोकांनीं दोन दिवस पर्यंत मोठ्या हौसेनें केला. ह्या प्रसंगीं शहरांत  
सुमारे चार पांच लक्ष रुपये खर्च झाला असावा. फक्त खोबऱ्याचें तेल त्या दिव-  
शीं साठ सत्तर हजार रुपयांचें जळलें. गलासें तर इतकीं महाग झालीं हो-  
तीं कीं, दरशेंकड्यास दहा पंधरा रूपये देऊन कित्येक व्यापारी लोकांनीं भा-  
ड्यानें आणिलीं होतीं. भर रस्त्यांत देखील मोठमोठाले झुंबर टांगले होते.

मुंबईच्या संबंधानें हैसूर, आसे, भरतपूर, काबूल व दुसऱ्या प्रांतांत इंग्र-  
जांच्या आजपर्यंत लढाया होऊन त्यांत ते विजयी झाले होते, परंतु ह्या प्रका-  
रचा उत्साह कधींच झाला नव्हता. लार्ड नेल्सन हे जेव्हां नील नदीवरील-  
युद्धामध्ये विजयी होऊन स्वदेशास परत गेले होते त्यावेळीं लंडन शहरांत मो-  
ठी अरास व उत्साह झाला होता, असें सांगतात; हाही त्याच कोटींतील होता.

काबूलची लढाई सन १८३९ त उद्भवली. ह्या लढाईतही कंपनी सरकार-  
ची फारच नासाडी झाली. कित्येक धुरंधर योद्धे मारले गेले. याच लढाई-  
मध्ये सन १८४१ त सर डब्ल्यु. एच. म्याग्राटन हे मारले गेले. ह्या ठिकाणीं  
असतानांच या नामांकित पुरुषाची नेमणूक मुंबईच्या गव्हर्नराच्या हुद्यावर  
झाली होती, आणि ते आपल्या हुद्याचा अधिकार घेण्यास येणार, इतक्यांत  
दुष्ट अफगाण लोकांनीं त्यांचा घात केला. पुढें इंग्रजांनीं सन १८४२ त काबू-  
लावर जय मिळवून दोस्त महंमदखान काबूलचा राजा याच्या पुत्रास एथें ध-  
रून आणिलें होतें, आणि तेथील वडेलोकांचे सोन्यारुप्याचे दागिने व अने-  
क तऱ्हेचे जवाहीर सुमारे दहा वीस लक्षांचें आणिलें होतें, तें एक महिना प-



र्यंत टौनहालांत एधील लोकांस दाखवायासाठीं मांडिलें होतें. हें पहायास हजारी लोक प्रति दिवशीं जातं. ह्यांत एक एक नथच पांच पांच सहा सहा तोळे वजनाची जडाव असून हजार दीड हजार रुपये किमतीची होती. हें सर्व जाहीर लिलांव करून विकलें. पूर्वीं इसवी सन १०२४ त महंमदानें गुजराथेवर हल्ला करून सोमनाथाचा विध्वंस केला होता, आणि देवालयाचा अपूर्व चंदनी दरवाजा गिझनी एथें नेऊन आपल्या मशिदीस लावला होता, तोपरत हिंदुस्थानांत आणिला होता, इतकें असतांही याप्रसंगीं मुंबईत कांहींच उत्साह केला नव्हता.

सन १८५८ च्या वंडाचे लढाईतही झांसीहून पुष्कळ जवाहीर, मोत्याच्या कंठ्या, व राजेलोकांचे रत्नजडित अलंकार आणून टौनहालांत लोकांस दाखवायासाठीं ठेविले होते. त्यांत दाने हार होते. त्या एक एकाची किंमत तीस तीस हजार रुपये होती असें सांगतात. हेही लिलांव करूनच विकले.



## प्रकरण. ८

गव्हर्नर व त्यांचीं कृत्ये— व्यापार वाढविण्याची युक्ति— व्यापाऱ्यांची संख्या—पेढ्यांची स्थापना—सर चार्लस फार्व्स व सर जमशेटजी जिजीभाई या नामांकित व्यापाऱ्यांचा संक्षिप्त इतिहास— शंहराचें सरकारास उत्पन्न—घरांची संख्या व उत्पन्न—नवे कर व ते .

घेण्याचीं कारणे—नव्या नोटी—लैसेन्सटाक्स बंद

केल्याचा सरकारी हुकूम.

सन १६६१ त मुंबई बेट कागद पत्रद्वारे इंग्लंड देशाचा राजा दुसरा चार्लस-यांची राणी इनफयान्टा कयाथरैन हिच्या स्वाधीन झालें. त्याच वर्षी पांच जहाजांचें अरमार त्याजवर सर आंद्रू शिपमन याची नेमणूक करून अर्ल आफ् मार्लबरो हे राजाच्या हुकुमानें मुंबई बेट स्वाधीन करून घेण्यासाठीं सप्टेंबर महिन्याच्या १८ व्या तारिखेस एथें येऊन दाखल झाले. त्यांनीं आपणा वरोवर एथील पोर्तुगीझ सरकारचा मुख्याधिकारी यास त्या सरकारांतून इंग्रजांच्या स्वाधीन मुंबई करावी असा हुकूम आणिला होता. व पोर्तुगाल दरवारांतून एक मानकरीही हें बेट इंग्रजांचे स्वाधीन करावें ह्मणून मुखजवानी सांगण्या करितां आणिला होता; परंतु हें बेट आपल्या स्वाधीन असावें असा एथील पोर्तुगीझलोकांचा मनोदय होता, सव्व त्यांनीं एक दोन तकरारी काढिल्या, त्या अशा; साष्टी खेरीज करून फक्त मुंबई तुमचे स्वाधीन करूं. परंतु अर्ल आफ् मार्लबरो हे साष्टी सुद्धां मुंबई आपल्या स्वाधीन करावी असा मूळचा करार असें ह्मणूं लागले. दुसरी त्यांनीं अशी तकरार काढली कीं, जी सनद पोर्तुगालच्या वादशहानें दिली आहे, ती शिरस्त्या प्रमाणें नाहीं. सव्व त्या बरहुकूम हें बेट इंग्रज लोकांच्या स्वाधीन करवत नाहीं. असें उत्तर मिळाल्यावरून अर्ल आफ् मार्लबरो यांस वरवा करायास कोटें तरी स्थल शोधणें प्राप्त झालें. सर आंद्रू शिपमन यासच कोणीकोणी सर एब्राहाम शिपमन असें ह्मणतात.

आणि ह्यासच या वेटावरील प्रथमचे गव्हर्नर नेमिले होते, परंतु तो योग घडून आला नाही.

आरमारावर पांचशें गोरे लोक होते त्यांचे हाल होऊं लागले तेव्हां सर आंद्रू शिपमन यानें जहाजें गोंव्यांनजीक सदाशिवगडाच्या अलीकडे दहा पंधरा कोशांवर आंजदिवें ( आद्यद्वीप ) ल्हणून लहान वेट आहे तेथें नेऊन लष्कराचे पाय मोकळे करायासाठीं उतरून तेथेंच छावणी मारिली. एथें आंद्रू शिपमन यास व लष्करास ठेवून जहाजें घेऊन अर्ल आफ् मार्लबरो हे परत स्वदेशीं इंग्लंडास गेले. हें स्थळ रोगी व एथील हवा नाकारी असल्यामुळें व थंडी ऊन व पाऊस यांजपासून रक्षण करण्याजोगीं मजवूत व हवाशीर घरें नसल्यामुळें पावसाळ्यांत ह्याचे फारच हाल झाले. आणि त्या लष्करापैकीं तीनशें गोरे शिपाई व सर आंद्रू शिपमन हे मरण पावले.

सर आंद्रू शिपमन यास देवाज्ञा झाल्याचें वर्तमान लंडन शहरास पोहोंचल्या वर इंग्लंड देशाच्या राजानें त्याच्या जाग्यावर हंफ्री कुक याची या वेटावर नेमणूक करून जें बाकी लष्कर राहिलें होतें, तें घेऊन मुंबई वेट स्वाधीन करून घेण्याचा हुकूम दिला. हे सन १६६५ फेब्रुआरी महिन्यांत एथें येऊन दाखल झाले. नंतर त्यानें मुंबईचा राज्याधिकार आपले स्वाधीन करून घेतला. परंतु ह्या वेळीं पोर्तुगीझ लोकांचा मुख्य अधिकारी जीं कलमें सांगेल तीं कबूल करणें त्यास प्राप्त झालें, तथापि हरयुक्तीनें हें वेट त्यानें हस्तागत करून घेतलें, आणि आपला अमल चालू केला. पुढें कांहीं काळानें हंफ्री कुक यानें सरकारी ऐवज खासगी कामास लावल्याचा आरोप त्यावर आल्यामुळें तें काम सोडणें त्यास लवकरच प्राप्त झालें. मग त्याच्या जाग्यावर सर गरवेस लुकास यास नेमिलें. सर गरवेस लुकास यांनीं पांचवी नवेंबर सन १६६६ या दिवशीं ह्या वेटाचा अधिकार आपल्या स्वाधीन करून घेतला. पुढें त्यांस लवकरच देवाज्ञा झाल्यामुळें त्या जाग्यावर त्यांचे दुय्यम कप्तान हेनरी गारी हे सन १६६७ मे महिन्याच्या २१ व्या तारिखेस गव्हर्नरच्या हुद्यावर वसले. इंग्लंडदेशाच्या राजाच्या स्वतःच्या नेमणुकी पैकीं हा शेवटचा गव्हर्नर. पुढें यांत कांहीं रहस्य नाही असें पाहून दुसरा



चार्लस यानें हैं बेटे कंपनीच्या स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून कंपनीच्या नात्या-  
नें गव्हर्नर येऊं लागले.

ह्या शहराचा किंवाहुना सर्व मुंबई इलाख्याचा राज्यकारभार चालविण्यास इंग्रज सरकाराकडून लंडनशहराहून एक गव्हर्नर येत असतो. तसेच राज्यकारभार चालविणारे सनदी, लष्करी, व दिवाणी कामदार लोकही तेथूनच येत असतात. गव्हर्नराची नेमणूक मुख्य इंग्लंड देशाच्या सरकारांतून होती. हे गव्हर्नर दर पांचवर्षांनीं बदलत असतात. ह्यांस सालिना १,२०,००० रुपये वेतन मिळतें. ह्याशिवाय दुसऱ्या खर्चाबद्दल सालिना २५,००० रुपयांची नेमणूक असती. आणखी मुंबईत रहायास दोन सरकारी वाडे बांधून ठेविले आहेत, एक परळस व दुसरा वालुकेश्वरीं. ह्यांस चाकर चुकर वगैरे सर्व सरंजाम, चार घोड्यांचा रथ वसायास, व घोडेस्वार सरकारांतून मिळतात. ह्यांच्या दरवाज्यांत सतत संत्रांचा पहारा असतो. कांहीं महिने वालुकेश्वरीं व कांहीं महिने परळ एथें रहातात. आणि चतुर्मासांत हे पुण्यास रहावयास जातात. मग तेथून सातारा व अहमदनगर एथें कांहीं दिवस राहून मार्गशीर्षाच्या सुमारास परत मुंबईस येतात. गव्हर्नर साहेबांस राज्यव्यवस्था करण्यास दुसरे तिघे मदतनीस असतात. एक सेनाधिपति; ह्याची ही नेमणूक इंग्लंड देशांतून होते. त्यास ५०,००० रुपये दरसाल ह्या हुद्याबद्दल मिळतात. त्याच्या रथाबरोबर जाण्यास स्वारांची नेमणूक केलेली आहे, व त्याच्या दारांत संत्रा लोकांचा पहारा असतो. यांच्या फिरण्याच्या खर्चाबद्दल वग्याच रकमेची नेमणूक आहे. सेनाधिपतीचा हुकूम झटला झणजे फक्त फौजेवरच असतो खरा, परंतु ज्यावेळेस कौन्सल भरतें त्या वेळेस गव्हर्नर साहेबाच्या खालची पदवी सेनाधिपतीची असती. यांस दिवाणीखात्यापैकीं कांहीं करावें पडत नाही, तथापि या हुद्याबद्दल त्यांस वर्षाचे ६०,००० रुपये मिळतात. ह्या शिवाय भाड्याबद्दल सालिना ३,६०० यांची नेमणूक केलेली असते. दुसऱ्या दोन मदतनिशांची नेमणूक सिविल खात्यांतील पोक्त व सरकार कामांत पुष्कळ वर्षे बहिवाटलेले असे पाहून कौन्सलच्या मुख्याकडून होती. ह्यांस कौन्सलर्स असें म्हणतात. ह्या प्रत्येकास सालिना साठ साठ हजार रुपये मि-

ळतात. व त्यांच्या दरवाज्यांत नेहमी संत्रीचा पहारा असतो. असे चौघे हुद्देदार एकत्र जमून राज्य प्रकरणीं मसलत करितात. आणि गांव, लष्करी, न्याय, वैद्य, धर्म व विद्या, खात्यांतील कामगार लोकांच्या नेमणुका करितात, ह्या कामगारांस कोणास तीन, कोणास अडीच, कोणास दोन, कोणास एक हजार, कोणास पांचशें असे पगार मिळतात. वेसनदी सरकारी हुद्देदार कामगारांच्या नेमणुकाही एथूनच होतात. ह्या सर्व नेमणुका प्रथम सरकारी वर्तमानपत्रांत दर गुरुवारी जाहीर होतात. गव्हर्नरास सेनाधिपतीचाही हुद्दा चालविण्याचा अधिकार असतो. कांहीं वर्षांमागे ह्या चौघां सरकारी हुद्देदारांचें राज्य प्रकरणीं खलवत करण्यास प्रत्येक बुधवारी दोन प्रहरीं टैनहालांत दरवार भरत असे. यास कौन्सल असें म्हणतात. या प्रसंगीं सरकारी सकरतार लोक (चिटणीस) कागद पत्रे आणून एथें हजर करितात. परंतु हल्लीं आठ दहा वर्षांत टैनहालांत कौन्सल भरणे तहकूब केले होते. कांहीं वर्षे हें दरवार गव्हर्नर साहेबाच्या घरीच भरत असे. राज्य प्रकरणीं तसेच कांहीं ठरवायाचें असलें तर कागदोपत्रीं एकमेकांचें अनुमत घेऊन ठरवितात.

मुंबई बेट इंग्रज सरकारच्या हस्तगत झाल्यापासून आजपर्यंत जे जे इंग्लंड देशाच्या राजाकडून व कंपनी सरकाराकडून राज्य कारभार चालविणारे गव्हर्नर आले त्यांचीं नांवे. आज सुमारे दोनशें वर्षांत राज्य व्यवस्था चालविणाऱ्या ५० नामांकित पुरुषांनीं या शहरावर राज्य कारभार चालविला. त्यांतिल कित्येकांनीं आत्मावर उपकार केले आहेत, ते आत्मास कृतज्ञतापूर्वक स्मरले पाहिजेत.

### खुद्द राजाकडून.

हंफ्री कुक	सन १६६५
सर गरवेस लुकास	१६६६
कपतान हेनरी ग्यारी	१६६७

### कंपनी सरकाराकडून.

नांवे.	वर्षे.	नांवे.	वर्षे.
सर जार्ज आक्झेडन	१६६८	जराल्ड आंजीयर	१६६९

सर जान चैल्ड, वारोनेट . . . . .	१६८०	सर ईव्हान नीपियन, वारोनेट	१८१२
जान व्हाक्स . . . . .	१६९०	धि आनरवल मॉटस्टूअर्ट एल्-	
वार्थलोम्यु हारोस . . . . .	१६९०	फिन्स्टन . . . . .	१८१५
वार्थलोम्यु आनेस्लि . . . . .	१६९२	सर जान माल्कम्, के. सी. वी.	१८२७
सर जान गेयर . . . . .	१६९८	सर. टी. एस. वेक्वीथ, के. सी. वी.	१८३०
सर निकोलास वेट . . . . .	१७०२	जान रोमर . . . . .	१८३१
सर हेन्री आक्सेंडन, वारोनेट	१७०७	अर्ल आफ् क्लेर . . . . .	१८३१
विलियम एस्लावो . . . . .	१७०९	सर रावर्ट ग्रांटा जी. सी.	
चार्लस वून . . . . .	१७२४	एच. . . . .	१८३५
विलियम फिप्स . . . . .	१७३१	जेम्स फ्यारिश . . . . .	१८३८
रावर्ट कोवान . . . . .	१७३४	सर. जेम्स रिव्हेट करनाक, वा-	
जान हार्न . . . . .	१७३४	रोनेट . . . . .	१८३९
स्टिफन ला . . . . .	१७३९	सर डब्ल्यू. एच. म्याग्नाटन,	
विलियम वेक . . . . .	१७४२	वारोनेट . . . . .	१८४१
जान गिकी . . . . .	१७४२	आनरवल जार्ज विलियम अं-	
रिचर्ड वौचर . . . . .	१७५०	डरसन . . . . .	१८४१
चार्ल्स क्रामेलिन् . . . . .	१७६०	सर जार्ज आर्थर, वारोनेट . .	१८४२
टामस हाजिस . . . . .	१७६७	आनरवल लेस्टाक रावर्ट रीड.	१८४६
विलियम हार्नबी . . . . .	१७७६	जार्ज रसल क्लार्क . . . . .	१८४६
रासन हार्ट वाडम . . . . .	१७८४	लार्ड वैकौंट फाकलंड, जी. सी.	
आंड्रू रामसे . . . . .	१७८८	एच . . . . .	१८४८
सर विलियम मेडोझ, के. वी.	१७९०	धि रैट आनरवल जान लार्ड	
सर रावर्ट आवरक्रांवी, के. वी.	१७९०	एल्फिन्स्टन, जी. सी. एच	१८५३
जार्ज डिक . . . . .	१७९४	सर जार्ज रसल क्लार्क, के.	
जान ग्रिफिथस् . . . . .	१७९५	सी. वी. . . . .	१८६०
जोनाथन डंकन . . . . .	१७९५	सर हेन्री वार्टल एडवर्ड	
जार्ज ब्रौन . . . . .	१८११	फ्रियर, के. सी. वी. . .	१८६२



सर जार्ज रसल क्लार्क हे गव्हर्नर सन १८६२ माहे अप्रील तारीख २४ या दिवशीं गव्हर्नराचा हुद्दा सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास गेले. त्यांच्या जाग्यावर सर हेनरी वार्टल एडवर्ड फ्रियर जे पूर्वी कलकत्यांतील कायदे करणाऱ्या मंडळींतील एक सभासद होते, त्यांस मुंबईचे गव्हर्नर नेमिले. हे तारीख २२ अप्रील रोजीं कलकत्याहून आगवोटींतून मुंबई एथें दाखल झाले. सर वार्टल फ्रियर यांची मुंबई इलाख्याच्या गव्हर्नराच्या जाग्यावर नेमणूक झाली, यामुळे मुंबईच्या रयतेस मोठा हर्ष झाला. हे साहेब रयतेची कींव वाळगणारे असून पूर्वी मुंबईतील दिवाणी खात्यांत पुष्कळ वाहिवाटलेले होते. आणि त्यांनीं त्यावेळीं आपल्या औदार्याचीं व दयेच्या कृत्याचीं पुष्कळ उदाहरणें दाखविलीं होतीं. ज्यावेळीं गव्हर्नर जहाजावरून पालो वंदरांत उतरतात तेव्हां १७ तोफांची सरवत होती. व पालो वंदरापासून चर्चगेटापर्यंत रस्त्याच्या दोहीं वाजूंनीं काळ्या व गोऱ्या पलटणी उभ्या करून नवीन आलेल्या गव्हर्नरास मान देतात. आणि पलटणींतील व दिवाणी खात्यांतील सरकारी हुद्देदार व मोठमोठाले व्यापारी लोक त्यांस सामोरें जातात. हे गव्हर्नर २२ व्या तारिखेस सुमारें दोन वाजतां पालो वंदरावर आगवोटींतून उतरले; आणि त्यावेळीं भर दोन प्रहरच्या उनाचा कडाका होता, सव्व ह्या दयाळू गव्हर्नर साहेबानीं शिपायांस आपणास सत्कार देण्याकरितां उनांत उभें करण्याचें मना करून अशा डामडौलाशिवाय उतरून वालुकेश्वरीं आपले वंधु नामदार डब्ल्यु. इ. फ्रियर कौन्सलर यांच्या वाड्यांत गेले.

मेहरवान सर वार्टल फ्रियर यांची एथें नेमणूक झाली त्यावरून मुंबईतील गार्डियन नांवाच्या एका इंग्रजी वर्तमानपत्रांत कोणी शुभचिंतक या सहीच्या इंग्रजानें ह्या गव्हर्नराच्या स्तुतिपर एक कविता लिहून पाठविली होती. ती कवितारूपांतच एथें उतरून घेतली आहे.

साक्या

आह्मीऐकोंतीहिसुवार्त्ता चंहूंकडेपसराहो ॥

नेमितिमुंबईसुज्ञगव्हर्नरसर्वार्टल्फ्रियराहो ॥ १ ॥

भालातरवारीच्याजागींहलकोईता राहो ॥

यांच्याअमलींस्वास्थ्यअसोहेंसर्वाटल्फ्रियराहो ॥ २ ॥  
 मक्तेतळमळकरितीलवकरत्यांतेंतदनलदाहो ॥  
 निर्वधव्यापारआवडेसर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ३ ॥  
 मुंबइभरभरपावेलअतांजनतुह्नीचपहाहो ॥  
 गव्हर्नराच्याखालींसमयासर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ४ ॥  
 सज्जनचढतिलदुर्जनपडतिलआनंदचिसुजांहो ॥  
 वरेंवेंचुनिकाढिलगुणहासर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ५ ॥  
 जयजयकारप्रजेचाआत्मांआकाशवरीवाहो ॥  
 मुंबइघेवोपरतआपुल्यासर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ६ ॥  
 पुस्तकशाळासंग्रहालयेंझटकराचिउभाराहो ॥  
 यांतेंआश्रयदातासमजासर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ७ ॥  
 त्रस्ताचित्ततरिउत्सुकसेंमीसत्यवदेमानाहो ॥  
 नलगेआयासस्तविण्यांतेंसर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ८ ॥  
 अमुचीराणीआणिकायदेचिकटुनिराहुनियांहो ॥  
 जयजयकारुंगव्हर्नरानवसर्वाटल्फ्रियराहो ॥ ९ ॥

मेहरवान मोंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेवांपूर्वीं जे गव्हर्नर होऊन गेले त्यां-  
 पैकीं कित्येकांनीं मुंबई शहराचें वरेंच कल्याण केलेंहोतें; परंतु एल्फिन्स्टन  
 साहेवांनीं जी सुधारणूक केली तीपुढें त्यांचीं कृत्यें केवळ लपून गेलीं. त्यां  
 पैकीं डंकन व हार्नवी साहेवांचीं नांवें मात्र थोडीं बहुत जिकडेतिकडे गाजत  
 आहेत.

हार्नवी साहेवाच्या कारकिर्दींत वरळीचा वांध बांधिला ह्मणून त्यास हार्नवी-  
 व्हिलार्ड असें नांव ठेविलें होतें. व गोदी समोरची मोठी इमारत जींत सु-  
 प्रीम कोर्ट वसत असतें ती यांनीं बांधविली होती. हा यांचा खासगी वा-  
 डा; हा वाडा मोठा विशाल आहे. ह्याचें दरमहा १,८०० रुपये भाडें  
 येतें. ह्या वाड्यास हार्नवी विल्डिंग असें नांव आहे. व यांच्या नांवाचा एक  
 कोटांत रस्ता आहे. कोटांतील सरकारी वाडा ज्यांत सद्यः सकरतारीचें ह-

पीस आहे तो कोणी बांधिला होता याचा वरावर शोध लागत नाही, परंतु हा पोर्तुगीझ सरकाराने बांधिला होता असे कित्येक सांगत. पूर्वी गव्हर्नर या वाड्यांत रहात होते. ही इमारत मोठी विशाल आहे. ज्यावेळीं परळचा वाडा डंकन साहेवाने गव्हर्नर साहेवांसाठी तयार केला त्यावेळीं हा वाडा खाली केला. मग मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेवांच्या कारकिर्दीपासून त्यांत सकरतारीचे हपीस घालण्याचा हुकूम केला. परळचा वाडाही मोठा टोलेजंग आहे. हाही पोर्तुगीझ सरकाराने आपल्या धर्मातील साधु लोकांस रहाण्यासाठी बांधिला होता असे कित्येकांचे ह्मणणे आहे. परंतु ते काहीं असो. हे राजगृह मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेवांच्या कारकिर्दीपासून पूर्ण उदयास आले. यांत पुष्कळ फेरफार करून ते सद्दयाच्या योग्यतेस आणिले आहे. ह्या वाड्यांतील सरंजाम पहाण्यास योग्य आहे. वालुकेश्वरावरील वाडाही मॉटस्टुअर्ट-एल्फिन्स्टन साहेवांनीच बांधविला. हा वाडा वैठा असून फारमोठा नाही, परंतु एथील हवा रमणीय आहे.

गोदी, कुलाब्यांतील व कोटांतील सोलजर लोकांस रहाण्याचीं घरे, वेलासिसरोड, महालक्ष्मीस जाण्याचा नवारस्ता, व डंकनरोड ह्मणतात तो रस्ता व शीवचा बांध हीं सर्व डंकन साहेवाच्या कारकिर्दीत बांधलीं होतीं. या शिवाय यांनीं दुसरीं पुष्कळ लोकोपयोगी कृत्ये केलीं. रजपूत लोकांतील बालहत्या मोडण्याचे प्रयत्न यांनीं चालविले होते. हे एतद्देशीय लोकांवर फार प्रीति करित होते. आणि ब्राह्मण लोकांवर यांची भक्ति होती ह्मणून सर जेम्स म्याकिन्टाश ह्यांनीं यांस एके ठिकाणीं ब्राह्मण झालेले डंकन असे ह्मटले आहे. सर ईव्हान नीपियन हे सन १८१२ त गव्हर्नर होते. त्यांनीं तरी मुंबईच्या लोकांच्या कल्याणाकडे वरेंच लक्ष दिलें होतें असे सांगतात. परंतु यांचे नांव लोकांत अगदीं महशूर नाही. जीं त्यांनीं कृत्ये केलीं तीं उदयास न येण्याचे कारण हे एक असावे कीं, त्यावेळीं मुंबईतील लोक सद्दयाचे सारखे इंग्रजांचे गुणग्राही नव्हते. मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनीं जीं कृत्ये केलीं त्यावेळीं मुंबईचा पूर्ण बहर होता. आणि ज्या ज्या कामांत त्यांनीं हात घातला तीं त्यांचे नांव चिरकाळ रहाण्या जोगतीच होतीं. त्यांनीं राज्याचा असा मज-



बूत पाया घातला कीं, त्यांच्या मागून जे जे गव्हर्नर झाले त्यांनीं बहुधा त्यांचाच किता घेतला. आणि त्यांनीं जे नेम करून ठेविले होते त्यांप्रमाणें त्यांस चालणें भाग पडलें. सर जान माल्कम् यांनीं तर सर्वत्र एल्फिन्स्टन साहेबांचाच क्रम चालविला होता. त्यांनीं एक दोन प्रसंगीं प्रख्यात सभेंत भाषण केलें त्यांत असें दर्शविलें होतें. 'एतद्देशीय लोकांशीं कोणत्याच प्रकारें द्वैत-भाव ठेवणें हें इंग्रज लोकांस मोठें हानिकारक आहे. कोणी इंग्रज कामगारानें असें समजूं नये कीं, आपण ह्यणजे इंग्रज व सरकारी हुद्देवाला; आपणापाशीं राज्य सत्ता आहे, तर एतद्देशीय लोकांशीं व आपणाशीं मोठें अंतर आहे, ह्यणून त्यांसीं सलुकेनें वागूं नये. असा अभिमान कोणी वाळगूंनये. परस्परांनीं एक मेकांशीं शुद्ध अंतःकरणानें वर्त्तण्यांत मोठें सुख आहे.' एका प्रसंगीं त्यानें असें सांगितलें कीं, प्रथम आपणास स्वजातीय अभिमान इतका असे कीं, एकाद्या एतद्देशीय श्रीमान् गृहस्थाकडे संघटण ठेवणें ह्यणजे हलकें असें वाटे; परंतु अनुभवाअंतीं माझी खातरी झाली कीं, एतद्देशीय लोकांपाशीं वरोवरीच्या नात्यानें वागल्यानें पुष्कळ लाभदायक गोष्टी आहेत. आणि राजा व प्रजा यांमध्ये प्रमाणिकपणा आणि प्रीति उत्पन्न करण्याचीं लक्षणें हींच आहेत कीं, एकमेकांशीं मोकळे मनानें वागणें. असें उपदेशपर पुष्कळ भाषण केलें होतें.

हें वेट इंग्रज लोकांच्या ताब्यांत आलें तेव्हां मराठी राज्याच्या धुमाळीमुळें लोकांची वस्ती एथें होत नसे. परंतु इंग्रज लोकांनीं धर्मप्रकरणीं कोणास त्रास नदेतां ज्याचा त्यानें धर्म चालवावा अशी मोकळीक दिली होती. त्यामुळें गरीब, हलकट व अलन्टपु लोकांची संख्या वाढत असून जमाबंदी फार कमी होत असे. असें पाहून शहरांत पुष्कळ श्रीमंत, सावकार व धनिक लोक आणण्याचे उपाय त्यावेळच्या गव्हर्नरांनीं योजिले. गोंवें व इतर प्रांतांत कारागीर व धनिक लोक होते त्यांजकडे त्यांच्या मर्जी प्रमाणें करार करून एथें येऊन रहाण्याची विनंती केली. गोंव्याचे किरिस्तांवलोक एथें पायमोजे तयार करीत ते विकत घेऊन विलायतेंत कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस पाठवीत. अशा यांनीं अनेक युक्ति काढिल्या. दमण एथें नेमापारख ह्यणून एक मोठा व्यापारी वाणी होता त्यास बलावून मुंबईत आणिलें, आणि त्याशीं अशी कबुलात केली

कीं, वाणी लोकांस रहायास स्वतंत्र वेगळीच जागा देऊं, आणि मुसलमान व किरिस्तांव लोक त्यांच्या शेजारीं येऊन रहाणार नाहीत; व त्यांस धर्मसंबंधी कांहीं प्रतिकूलता पडूं देणार नाही. अशा अनेक युक्ति करून मोठ्या लोकांस शहरांत आणिलें. तेव्हां पासूनच मुंबईमध्ये मासळी व मांस विकण्याच्या जागा एकीकडे नेमून दिल्या व बाजारगेटांतून मासळी, दारू वगैरे कांहीं नेऊनये असा कायदा केला असावा. कारण त्या ठिकाणीं वाणी, भाट्ये, व मारवाडी व्यापारी लोक रहात होते. आणि ही वहिवाट अद्याप चालु आहे. त्याचप्रमाणें शहरांतून मासळी व मांस नेण्याचें असलें तर तें उघडें नेऊनये असा नेम केला असावा. त्यावरूनच हा पदार्थ हल्लीं देखील रस्त्यांतून नेणें झालें तर फडक्यांत किंवा कागदांत गुंडाळून झांकून नेत असतात.

व्यापारी लोकांची वृद्धि होण्यास व्यापार वाढविला पाहिजे हें मनांत आणून कंपनी सरकारनें इंग्लंड देशांत लिहून पाठविलें कीं, मुंबई शहरांत मोठमोठाले सावकार येऊन रहातील असें करण्यास कांहीं मालास जकातीची माफी व दुसरी मोकळीक असावी व त्यांच्या मालमत्तेचें रक्षण होण्यासाठीं जीं जीं साधनें अवश्य आहेत तीं करणें भाग आहे ; असे १६९० त बार्थोलोम्यु हारिस यांनीं वरिष्ठ सरकारास लिहून कळविलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं लोकांस मोकळीक दिली. दोन तीन वर्षे पर्यंत कांहीं मालाच्या जकातीची व्यापारी लोकांस माफी केली होती. याशहरांत मोठ्या लोकांची वस्ती नहोण्याचीं दुसरीं कारणें अशीं होती. जंजिऱ्यांतील शिंदी, अलिबागचा आंग्रा, व वाडीचा सावंत यांजकडून मुंबईत वारंवार उपद्रव होत असे. हे शत्रु वारंवार खानेरीहुनेरी, व छिनालटेंकडी एथें येऊन रहात असत. आणि सोय सांपडली ह्मणजे बंदरांतील जहाजांवर छापा घालून सांपडेल तें घेऊन जात. व मुंबईत येऊन लोकांस लुटीत असत. शिवाजीची ही कधीं कधीं स्वारी होई. त्याचें येणें एकाएकीं होत असे. ह्मणून द्रव्यवान् लोक आपली संपत्ति व मुलेंमाणसें घेऊन येऊन रहाण्यास डचकत. पुढें १७२४ मध्यें चार्लस वून हे गव्हर्नर होऊन आले. त्यांनीं आपल्या कारकिर्दीत हा किल्ला मजबूत बांधिला. आणि जंजिऱ्यांतील शिंद्याचा व दुसऱ्या चांचे लोकांचा जिकडेतिकडे बंदोबस्त ठेविला. तेव्हां पासून



न शेट, सावकार, व दुसरे वडेलोक एथें थोडे थोडे येऊन राहूं लागले. प्रथम सुरतेहून पारशी लोक आले. मग त्यांच्या मागून वाणी, भाट्ये, लवाणे, खोजे, मेमण, वोरी, कच्छी, मारवाडी, अरब, व दुसरे दक्षिणी व्यापारी लोक येऊन व्यापार करूं लागले. पूर्वी कंपनी सरकारचे कामगार येत तेच स्वतः आपण व्यापार करीत. त्यामुळे दुसरे सावकार लोक व्यापारास हात लावण्यास भीत. याचा ही वंदोवस्त कंपनी सरकारानें केला. त्यांत असें ठरविलें कीं, सरकारी कामदारानें कोणत्याच प्रकारचा व्यापार करूं नये. इंग्रज व्यापाऱ्यांपैकीं फार्व्स, लेकी, व रोमिंगटन हीं प्रख्यात व्यापाऱ्यांचीं हपिसें एथें प्रथम आलीं.

सर्चार्ल्स फार्व्स हे फार्व्स कंपनी ह्या पेढीचे मुख्य मालक. हे गृहस्थ मोठे सुज्ञ व व्यापारांत धूर्त असून सधन होते, इतकेंच नाही; परंतु एतद्देशीय लोकांचें कल्याण करणारे व पूर्ण अभिमान राखणारे होते. यांची पेढी आल्यामुळे मुंबईतील व्यापाऱ्यांस व दुसऱ्या लोकांस फार लाभ झाला. ह्यांच्या संपत्तीची एवढी आख्या सांगतात कीं, ह्यांच्या पेढीवर प्रतिवर्षी कोट्यावधि रुपयांची उलाढाली होती, व लाखो रुपये यांच्या जामदारखान्यांत पडलेले असतात. ह्या गृहस्थांचें इंग्रज सरकारांत मोठें वजन असे. तें खर्चून एतद्देशीय लोकांचें हित करण्यांत ते फार झटत असत. हे हिंदुस्थानांत आल्यापासून बहुतेक एतद्देशीय लोक वैभवास चढले. ह्यांच्या पेढीवर जे जे कारकून व कामगार लोक होते त्यांस त्यांनीं सुखी करून सोडिलें. सन १८४९ नवेंबर महिन्यांत ह्यांस देवाज्ञा झाली. सारांश हे साहेब मोठे उदार, दयाळू, चतुर व समदृष्टीनें वागणारे होते. मरण समयीं त्यांनीं आपल्या हपिसांतील सर्व कारभारी लोकांस पुष्कळ द्रव्य वांटून दिलें व जीवंत होते तेव्हां प्रतिवर्षी त्यांस सोन्याचीं घडयाळें, पेनशिला, रुप्याच्या तपकिरीच्या डब्या, कोठें उंच बनातीचे ताके असीं वाक्षिसें पाठवून देत. ह्यांच्या हपिसांत सुमारे कारकून व कारभारी मिळून शेंदीडशें लोक आहेत. ह्यांच्या पेढीवरील लोकांस वृद्धपणीं वैठापगार देणें व त्यांच्या मार्गें त्यांच्या बायकांचा प्रतिपाळ करणें असीं या नामांकित पुरुषानें वहिवाट घातली आहे, ती अद्याप त्याचे वंशज व भागीदार चालवीत आहेत. ह्या परोपकारी गृहस्थानें सन १८४६ त



कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांजपार्शीं पंचवीस हजार रुपये देऊन त्यांस असें सांगितलें कीं, तें द्रव्य खर्चून मुंबईतील लोकांस क्षणोक्षणीं पाण्याची अडचण पडत्ये ती दूर करावी. ह्याचप्रमाणें गरीब लोकांसाठीं मुंबईत धर्मशाळा बांधण्याकरितां तितकीच रकम दिली. तिजविषयीं यथास्थळीं वर्णन केलें आहे. ह्या परोपकारी गृहस्थाचा पुतळा माल्कम् साहेबाच्या शेजारीं टौनहालांत स्थापिला आहे, त्याच्या आसनावर असा लेख आहे.

“ ह्या वेटांतील लोकांचें निर्लोभपणें कल्याण करणारे व भरत खंडांतील लोकांच्या परीक्षेस उतरलेले आणि विश्वासू मित्र. ”

“ सर् चार्ल्स् फार्व्स् वारोनेट यांच्या सद्गुण स्मरणार्थं कृतज्ञतापूर्वक मुंबईतील गृहस्थांनीं हा पुतळा सन १८४१ त स्थापिला आहे. ”

नामांकित इंग्रज व्यापाऱ्यांचीं प्रख्यात हपिसें ५१; यहूदी लोकांचीं २०; मुसलमान लोकांचीं ३९; पारशी लोकांचीं ५८; आणि हिंदू, गुजर, व दक्षिणी लोकांचीं मिळून २०९ आहेत. दक्षिणी लोकां पैकीं बाबा साहेब दिवाणजी ( आंगरे ), गोपाळराव मैराळ, आणि दाजी साहेब किवे इंदूरचे सावकार, यांच्या पेढ्या सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. मध्यम प्रतीचे सावकार, सराफ, दुकानदार, दलाल, हुंडीवाले, व कारागीर मिळून ७२५. ह्यांत सर्व जातीचे लोक अढळतात; त्यांत पारशी व वाणी विशेष; साधारण दुकानदार, कारागीर, व व्यापारी यांची संख्या आठ दहा हजारांवर आहे.

ह्यासर्व हपिसांत बहुधा पारशी गृहस्थ दलाल असतात. आणि ह्या दलालीमध्ये ते दरसाल लाखो रुपये कमावीत असतात. व्यापाऱ्यांमध्ये पारशी, खोजे, मेमण, भाट्ये, आणि वाणी पुष्कळ. दक्षिणी हिंदू व्यापारी कोठें विरळा. हल्लीं खोजे व मेमण हे मुंबईत लाखो रुपयांचे व्यापारी झाले आहेत. दक्षिणी लोकांत मात्र व्यापार करण्याची ईर्षा उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे. एतद्देशीय व्यापाऱ्यांत सर् जमशेटजी जिजीभाई हें एक रत्नच होऊन गेलें. हे पांच खेपा चिनास जाऊन आले होते. कलकत्ता आणि सिंहालद्वीप हीं त्यांनीं पाहिलीं होतीं. या नामांकित गृहस्थानें स्वकष्टानें व्यापारांत लाखो रुपये कमाविले. हा पुढील या नामांकित दानशूराचा संक्षिप्त इतिहास दुसऱ्या पुस्तकांतून घेतला आहे.

हे नामांकित पारसी ह्यांचा जन्म तारीख १५ जुलई सन १७८३ ह्या वर्षी-  
गुजराथ प्रांतांत नवसरी महालांतील मलेश्वर नांवाच्या गांवांत झाला. सर-  
जमशेटजी ह्यांच्या वापाचें नांव जिजीभाई चानजीभाई व त्यांचे आईचें नांव  
जीवनजीअसें होतें. जिजीभाई हा मलेश्वरामध्ये जरी गरीब तरी मोठा अब्रूदार  
गृहस्थ होता. जमशेटजी ह्यांचे सोळावे वर्षी त्यांचा वाप व आई हीं एक वर्षाचे  
आंत मृत्यु पावलीं. आईवापांनीं जमशेटजींस लहानपणींच कांहीं सोई क-  
रितां मुंबईस पाठविलें होतें. मुंबईमध्ये जमशेटजी आपला सासरा, मयत  
शेट फ्रामजी नसरवानजी वाटलीवाला याचे घरांत येऊन राहिले. त्यावेळीं  
मुंबईमध्ये कोटांत नसरवानजी ह्यांनै वाटल्या विकण्याचें लहानसें दुकान मां-  
डिलें होतें. त्या दुकानाच्या कामांत जमशेटजी ह्यांनीं त्यास मदतगारी के-  
ली होती. जमशेटजीस गुजराथी आणि इंग्रजी भाषा व लिपी ह्यांची  
माहिती सहज झाली. नंतर सन १७९९ ह्यावर्षी सर जमशेटजी जिजीभाई  
आपला माऊसभाऊ, मेहरवानजी माणिकजी शेट, ह्यांच्या मुनिमाच्या हाताखालीं  
माहितगारी होण्याकरितां चाकरीस राहिले होते. वर सांगितलेल्या गृहस्था-  
चा व्यापार चीनदेशाशीं असे, त्यामुळें त्यांचें जाणेंयेणें त्या देशांत होत असे.  
मेहरवानजीशेट ह्यावरोवर जमशेटजींनीं सन १७९९ ह्यावर्षी चीनदेशांत  
आपली पहिली खेप केली होती. दुसऱ्या खेपेस ह्यांनीं व्यापारसंबंधी बरी-  
च माहितगारी करून घेतली, ती इतकी कीं थोडक्यांतच आपला सासरा,  
फ्रामजी नसरवानजी शेट, ह्यावरोवर भागीदार होऊन जरी त्यासमयीं ह्यांजव-  
ळ २००० रुपयां पेक्षां अधिक पुंजी नव्हती, तरी त्यांनीं आपला व्यापार वाढ-  
वून आपल्या साखीनें व आपल्या सासऱ्याच्या मदतीनें व्यापाराकरितां ३५०००  
रुपये भांडवल जमाविलें.

जमशेटजी आपल्या सासऱ्यास मुंबईत ठेवून चिनांत जातयेत असत.  
एकेसमयीं चिनाहून येत असतां ईस्त इंदियाकंपनीच्या एका लढाऊ गलबता-  
वरील लोकांस आपल्या गलबतावर ह्यांनीं घेतलें त्यावेळीं इंग्लिश व फ्रेंच यांम-  
ध्ये लढाई चालली होती. जमशेटजी ह्यांच्या गलबतावरील इंग्रज लोकांची  
व फ्रेंच लोकांची वंगालच्या अखातांत लढाई झाली; त्या लढाईत इंग्रज लोकां-

चा जयझाला त्यामुळे जमशेटजी यांस आनंद होऊन पुढे ते घरीं आले. नंतर सन १८०२ ह्या वर्षी मुंबईमध्ये मोठी आग लागली तींत ह्यांचा व्यापारा संबंधी कांहीं माल जळून गेला, हे एक असंतोषास कारण झाले.

जमशेटजींनीं चीन देशास एकंदर पांच सफरी केल्या. शेवटची सफर सन १८०७ ह्या वर्षी केली. त्यानंतर त्यांनीं प्रवास केला नाही. आपले मुख्य ठिकाण मुंबईत करून चीन, कलकत्ता, सिंगापूर, सयाम, इत्यादि देशांत त्यांनीं व्यापार चालू केला होता. त्यांच्या व्यापाराची बरोबरी थोडकेच इतर देशचे लोक करूं शकतील. सन १८०७ पासून सन १८४२ पर्यंत व्यापारांत त्यांनीं मोठ्या राजाप्रमाणें संपत्ति मिळविली इतकेंच नाही, तर देशोदेशीं आपली कीर्तिही पसरिली.

जमशेटजी ह्यांनीं कित्येक गरीबलोकांस त्यांचीं कर्जे फेडून मुंबईच्या वांदिशाळेंतून सन १८२२ यावर्षी मुक्तकेले; आणि ह्यावर्षापासून त्यांच्या औदार्यास आरंभ झाला. ह्या पुढे त्यांचें औदार्य झऱ्याच्या पाण्यासारखें अद्यापू वाहत आहे, आणि नदीच्या उगमाजवळ लहान प्रवाह असून पुढे जसा तिचा प्रवाह उत्तरोत्तर मोठा होत जातो, तसें ह्या नामांकित पुरुषाचें औदार्य प्रतिवर्षी वृद्धिंगत होत गेले. ह्यांनीं जीं धर्मकृत्ये केलीं तीं सर्व जरी आह्लास ठाऊक नाहीत, तरी त्यांनीं आपला काळ होईतो पर्यंत सुमारे ३५,००,००० रुपये धर्मकृत्यास लाविले असा आकार केला आहे. जमशेटजी जिजीभाई ह्यांचें औदार्य आणि स्वदेशकल्याण करण्याची इच्छा इत्यादि गुणांचें वर्णन मुंबईचे माजी गवर्नर सर जेम्स रीवट कारनाक साहेबांनीं इंग्लंडच्या दरवारीं केल्यावरून आपल्या नामदार राणी साहेबांकडून त्यांस नैत ह्या पदवीची सनद सन १८४२ ह्यावर्षी मिळाली. ह्यावरून त्यांस “सर” हा किताब प्राप्त झाला. पुढे सन १८४३ त रत्नखचित एक चांद त्यांस राणीसाहेबांकडून वक्षीस मिळाला. नंतर १८५८ ह्यावर्षी “बारोनेत” ह्या पदवीची सनद त्यांस मिळाली, ही पदवी त्यांच्या वंशजांस निरंतर चालावयाची आहे. ह्या नामांकित पुरुषाचा मृत्यु तारिख १५ एप्रिल सन १८५९ ह्यावर्षी झाला, त्यावेळस त्यांचें वय ७६ वर्षांचें होतें. अरबस्थानाच्या किनाऱ्यापासून चीनच्या



समुद्रा पर्यंत, २५,००,००,००० लोकांच्या वस्तीमध्ये, ह्यांची वरोवरी करून श-  
केल असा गृहस्थ विरळा.

इंग्रज मानकऱ्यांच्या शिरस्त्या प्रमाणें ह्यांच्या वडीलपुत्रास त्यांचें नांव व  
पदवी मिळाली आहे. त्यावरून त्यास सर जमशेटजी जिजीभाई बार्ट असें-  
नांव ठेविलें आहे.

यांविषयीं हा पुढील मजकूर सन १८५६ त पुण्याच्या ज्ञानप्रकाशांत  
छापला होता.

### सर जमशेटजी जिजीभाई नैट.

आपले देशांतले प्रतिकर्ण परोपकारी व देशबंधूंचें कल्याण करण्या विषयीं  
व दुःख परिहार करण्याविषयीं तत्पर जे नामांकित सर जमशेटजी जिजीभाई  
नैट यांस वृद्धावस्था प्राप्त झाल्यावरून त्यांनीं आतां लोकोपयोगी कृत्यांकडलें  
आपलें चित्त काढिलें. यास्तव ह्या अशा आपल्या जगमित्राचें स्मरण अक्षय  
राहावें याकारितां आपणा सर्वास कांहीं तरी सर्वांचे विचारें करणें उचित  
आहे. असें कित्येक मुंबईतील थोरलोकांच्या दिलांत वागल्यावरून त्यांनीं  
जून महिन्याच्या २४ व्या ता० सन १८५६ सालीं टौनहालांत सभा भरविली.  
मुंबईतील गवर्नर आदिकरून सर्व सरकारी नोकर व व्यापारी साहेबलोक व  
याप्रमाणेंच हिंदु व पारशी ही जमले होते. सभास्थानीं नेकनामदार एल्-  
फिन्स्टन साहेब वसले होते. मिस्तर अंडरसन साहेब सरकारचें सेक्रेटारी  
यांनीं व रा० रा० जगन्नाथ शंकरशेट यांनीं सदहू नैट यांनीं जीं जीं लो-  
कोपयोगी कृत्यें केलीं त्यांचे अंतर्वाह्य स्तुति करण्यासारखीं भाषणें ह्यावर केलीं,  
तीं फारच मनोरंजक आणि यथातथ्य होतीं. हीं सर्व लोकांनीं ऐकिल्यावर  
आपल्या खुशीनें आंकडे टाकिले, ती वर्गणी २०,००० वीसहजार रुपये झा-  
ली. सर्वांनीं असें ठराविलें कीं, वर्गणी जी जमेल तेवढी खर्च करून सदहू म-  
नुष्याचा पुतळा संगमरवरी बनवून तो त्याशहरांत प्रसिद्ध ठिकाणीं ठेवावा.  
हा पुतळा सन १८६० त इंग्लंडाहून तयार करून आणिला, तो टौनहालांत  
मांडिला आहे.

सन १७२० तील ब्यांक— इंग्रज लोकांनीं जिकडून तिकडून लोक जमवून मुंबईत सर्व जातींचेलोक व व्यापारी जमविले. त्यांत सराफ व ना-  
नावटी असेही वरेच लोक होते. सराफ लोक हुंडी चिटी चपाटी करायाची असल्यास हुंडणावळ फार घेत. व कोणास नाणें धिरलें असतां त्याजकडून १०० सपांचरु० मंडावण घेऊन व्याज ही जबर घेत. हें पाहून कंपनीच्या कामगारांनीं सन १७२० जुलै २५ या दिवशीं ब्यांक घालण्याचा ठराव करण्यासाठीं बहुतेक शहरांतील इंग्रज व एतद्देशीय सावकार जमविले. आणि इचा बंदोवस्त ठेवण्यासाठीं मिस्तर ब्रौन आणि मि० फिलिप अशा दो-  
घां गृहस्थांची नेमणूक केली, व ब्यांकेचा सर्व सरंजाम तयार करून एक लक्ष रुपये जमा केले आणि हें काम सुरू केलें. हें पाहून त्यावेळींचे सावकार फार खुशी झाले. आणि ह्या पेढीच्या रक्षणार्थ आपल्या जिनगीवर एकटका फाजील कर देण्यास ही राजी जहाले. ह्या ब्यांकेचा नेम असा होता. हुंड्या द्याव्या ध्याव्याच घर, वाडी, स्थावर मिळकत व दुसऱ्या मालावर ऐवज धिरावा. गव्हर्नर आणि कौन्सलाचे दोघे सभासद यांस इचे मुखत्यार ने-  
मिले होते. जे कोणी ब्यांकेमध्ये व्याज द्रव्य ठेवतील त्यांस शेंकडा दर दि-  
वसास एक दुगाणी ( दोनपया ) व्याज द्यांव असें ठरविलें होतें. असा सगळा बंदोवस्त करून ता० १२ माहे डिसेंबर सन १७२० त शहरांत दवंडी फिरवून ब्यांकेची स्थापना केली. परंतु इची व्यवस्था नीट नसल्यामुळें कित्येकांस ऐवज ठेविल्या वांचून नाणें धिरल्यामुळें पुष्कळ द्रव्य खर्चलें. आणि ज्यांच्या हातीं तें गेलें ते वळकावून वसले. “ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी” अशी अवस्था झाली. आणि स्थावर जिनगीवर नाणें धिरलें होतें, त्याचें ही उत्पन्न बराबर न जहाल्यामुळें पांच चार वर्षे चालवून ही ब्यांक मोडून टाकिली.

सन १८४० त मुंबईब्यांक या पेढीची स्थापना झाली. हिचें भांडवल ५२,२५,००० रुपये होतें, परंतु सद्यः इच्या हातीं ३ कोट रुपये घोळतात. अशा पेढ्या मुंबई शहरांत सात आहेत. या शिवाय गरबि गुरीव रयतेनें कांहीं पैशाचा संचय करावा व त्यांनीं संचय केलेलें द्रव्य बुडून जाऊं नये व तें उ-  
त्तरोत्तर वाढावें लपून सरकारानें मोठ्या उदार दृष्टीनें सेविंगब्यांक या नांवा-

ची एक सरकारी पेढी काढिली आहे. हींत एक रुपया पासून दडि हजार रुपये पर्यंत नाणें अनामत ठेवितात. आणि त्यास दरशेंकड्यास चार टक्यां प्रमाणें दरसाल व्याज देतात. ह्या पेढींतून पाहिजे तेव्हां अनामत ऐवजांतून एका रुपयापासून लागेल तेवढी रकम काढण्याची मोकळीक आहे. या पेढींत ही लोकांचे हजारो रुपये आहेत.

हल्लीं मुंबईतील व्यापार कसा झपाट्याने वाढत चालला आहे याचें अनुमान करायाचें असलें तर ह्या पुढील रकमा ताडून पहाव्या ह्मणजे समजेल. सन १८१४ त मुंबई बंदरांत वाहेरून ९,२६,९८० रुपयांचा माल आला आणि सन १८६२ मध्ये २१,८५,५६,७९७ रुपयांचा आला आणि २१,२९,९९,६०५ रुपयांचा बाहेर गेला. ह्या रकमे पैकीं एक तृतीयांश रुपयांच्या फक्त अफिणीच्या पेट्या वाहेर गेल्या. सन १७७८ त सर्व मालाच्या जकाती बदल तीसहजार, व तंबाखू, तपकीर, व गांजा यां बदल वीसहजार असुरप्या, मिळून एकंदर सुमारे २४,००० रुपये वसूल झाला. आणि सन १८६० मध्ये २,८५,१६,१४३ एवढे रुपये उत्पन्न झालें. सन १८५९ मध्ये मुंबई टापूतील सर्व घरांचे व जमिनीचे मालकांस ५४,१३,४६५ रुपये उत्पन्न झालें. त्यावर सरकारास दर शेंकड्यास ५ टक्यां प्रमाणें छाप्याबद्दल २,७०,६७३ रुपये वसूल झाला. आणि सन १८६० त घरांचें उत्पन्न ६१,१९,२१० रुपये आकारिल्या वरून सरकारास छाप्याबद्दल ३,५९,६०० रुपये वसूल झाला. या प्रमाणें सन १८५९ पेक्षां १८६० मध्ये ३५,००० रुपये उत्पन्न जाजती झाले. याचप्रमाणें दुसऱ्या सर्व गोष्टींत दरसाल उत्पन्न वाढत जातें. फक्त तंबाखू, तपकीर, व गांजा यांचें उत्पन्न सरकारास सालिना सुमारे दोन लक्ष रुपये होतें. सन १८६० त इराणांतून घोडे आले त्यांची किंमत १५,९९,०००; खजूर, बदाम, पिस्ते इत्यादि दुसरा मेवा ७,१७,३१५ रुपयांचा आला. मुंबई बंदरांत लहान मोठीं ७,५५६ जहाजे आलीं व मुंबई बंदरांतून ६,०६६ बाहेर गेलीं.

रेलवे कंपनीला लोखंडी सडकांपासून खर्च भागून अर्ध्या वर्षाची कमाई ३,६३,२९९-१२-११ एवढें द्रव्य झालें. एक आठवड्यांत मनुष्यांच्या



उतारा बदल, व जिनसांच्या नोरावदल सुमारे एकंदर रुपये ४८,००० होतात. त्या प्रमाणे रहदारी चालू झाल्यापासून दरमहा सुमारे दोन लक्ष रुपये उत्पन्न होतात.

हल्लीं या शहरांत मोठ मोठाल्या हवेल्या आणि पांच पांच व सहा सहा मजली चाळी ज्यां मध्ये पांच पन्नास कुटुंबे राहतात त्यां सुद्धां ह्या चिमकुल्या वेटांत १६,९४१ घरे आहेत. घरांवर छापा घेणे हा कर मुंबईमध्ये मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमाने सन १६८८ पासून सुरू झाला. फक्त वालुके-श्वरावरील लोकांचे स्थावर मिळकती पासून मालकांस प्रति वर्षी १,५९,९६५ रुपये उत्पन्न होतात. सन १८०० पूर्वी किल्ल्यांत व बाहेर कित्येक मोठ मोठाल्या हवेल्या लांकडाच्या होत्या.

सरकारांत नोंदलेल्या इंग्रज व एतद्देशीय गृहस्थांच्या चार व दोन चाकांच्या मिळून २,६६८ गाड्या आहेत. व भाडोत्री ५३२, व घोडे ३०,५०८ आहेत. वैलांचे वसावयाचे रेकडे ६४०, आणि माल व सामान नेण्याचे खटारे ६,५५१, मिळून सर्व गाड्या १०,३६१ आहेत. भाडोत्री व घरगुती मिळून पालख्या (मेणे) सुमारे ४०० आहेत. ह्या सर्वांच्या छाप्यावदल सरकारास दरसाल १,५६,७३० रुपये उत्पन्न होतात. या १८६० ठांतील रकमा.

दारू विकण्याचा हुकूम दिल्यावदल उत्पन्न ५९,९२२, शहराचा वंदोवस्त ठेवणाऱ्या मंडळीने दारू विकण्याचे पट्टे दिले त्यांचे उत्पन्न.—७८५९.

लोकां करितां दवंडी पिटाविल्या मुळे उत्पन्न झाले.—३,२०२

वजने छापण्याची फी—९३४.

खटाऱ्यांस टिकिटा मारण्या वदल १,६०८.

गाड्यांवर नंबर घालण्याची फी—१९१. हे १८६० ठांतील उत्पन्न

म्यूनिसिपाल कमिशनर, शहराच्या व्यवस्थापक मंडळीकडे शहराचा वंदोवस्त ठेवण्यास निरनिराळ्या सरकारी खात्यांतून दर तीन महिन्यांनीं या प्रमाणे द्रव्य येते. सन १८६० जान्युआरी पासून मार्च अखेर पर्यंत पहिल्या तीन महिन्यांत ६,०९,०६३—१५—७ व एप्रिल पासून जुलै ता० १७ पर्यंत ५,८२,३११—१४—३ इतक्या रकमा दाखल जहाल्या. आणि या सहा महिन्यांत

शहराची वरदास्त ठेवण्यास या मंडळीने ७,२६,५६७-३-१० इतकें द्रव्य खर्चिलें.

सन १८६० मध्ये इंग्रज सरकारानें दोन नव्या वावी चालू केल्या. एक पांच वर्षे पर्यंत चालू ठेवणार असें ह्या कायद्यांत दर्शविलें आहे. रयतेच्या उत्पन्नांतून ज्यांचें उत्पन्न दोनशें रुपयांपासून पांचशें रुपयांच्या आंत असेल त्यांकडून दरशेंकड्यास दोन रुपये आणि ज्यांचें उत्पन्न पांचशें रुपयांवर असेल त्यांनीं दरशेंकड्यास चाररुपये दरसाल सरकारास द्यावे. ह्या इनकमटाक्सपासून सरकारास किती द्रव्य उत्पन्न होईल याचें अनुमान करवत नाहीं. परंतु आकार केला आहे त्या वरून मुंबईत २०,००,००० रुपये उत्पन्न होतील असें वाटतें. आणि कंपनी सरकाराचीं हिंदुस्थानांतील सर्व संस्थानें मिळून १,९१,००,००० इतकें द्रव्य उत्पन्न होईल. याचा वसूल करायास सरकारास दरशेंकड्यास आठदहा रुपये खर्च वसेल असें अनुमान करितात. परंतु दुसरी वाव स्ट्यांप आक्ट हणून जी अक्टोबर महिन्याच्या पहिले तारखे पासून अमलांत आली, तिचा कायदा असा आहे कीं, देवघेवा विषयीं कागदपत्राचा व्यवहार व हुंडी, चिटी चपाटी करायाची असली तर त्यांजवर दहां पासून पन्नास रुपयांस अर्धा आणा व शंभरांवर कितीही असेल यास एकएक आप्याचा छाप मारून त्याजवर आपली सही करावी, आणि मग देण्या घेण्याचा जो व्यवहार असेल तो करावा. खतपत्र, रिणकोधनकोचा व्यवहार असेल, तर दरशेंकड्यास आठ आप्याचा छापिल कागद सरकारांतून घ्यावा आणि त्यावर खतपत्र जें काय असेल तें करावें. कोणी असें सांगितलें कीं, मुंबईतील सावकार वगैरे लोकांनीं पाहिल्याच दिवशीं ३५ हजार रुपयांचे छापे सरकारांतून विकत घेतले. ह्या प्रमाणें ह्या करापासून ही या शहरांत सालिना सरकारास तीस चाळीस लक्ष रुपये उत्पन्न होतील असें अनुमान होतें. छापिल कागद व छापे विकण्यासाठीं सरकारांतून कित्येकांस पट्टे मिळाले आहेत. यांणीं जागोजागीं दुकानें घातलीं आहेत आणि हे कागद व छापे विकीत असतात.

सन १८६१ पासून तिसरा एक लैसेन्स टाक्स हणून नवा कर चा-

लू केला होता. ज्याजवर इनकमटाक्स लागू पडत नाही त्यासच मात्र हा धारा लागू होता. जे कोणी साधारण धंदा रोजगार, कलाकौशल्य व हर-एक प्रकारचे काम करून दोनशे रुपयांच्या आंत उत्पन्न करायास समर्थ आहेत त्यांजकडून जसे ज्याचे उत्पन्न असेल त्या प्रमाणे ३, २, १ रुपयांपर्यंत कर घ्यावा. हा कर पांच वर्षे पर्यंत राहिल असे ह्या कायद्यांत दर्शविले होते. परंतु एक वर्षाच्या अंती सन १८६२ त हा बंद केला.

प्राप्तीवरील कराविषयीं आर्या.

“ करवरहापरदमनीं झालेलें सर्वकर्जफेडाया ॥

मागेत्यालाजुलमी ह्मणणेंटाकाअशासुवेडाया ॥ १ ॥

रयतसुखीहस्तमुखी, राखायाश्रमविआपुलाकाय ॥

प्रभुजोतयातुर्हीऋण मुक्तकरायाझटूनयेकाय ॥ २ ॥

द्याझटपटकरहटतट करण्याचाथाटकांउगीकरिता ॥

हरितांप्रभुचीसंप्रति आहेतुमचीपरंतुहेकरिता ॥ ३ ॥

लोकहो हा उपदेश ध्यानांत ठेवून ज्या उत्कृष्ट पुष्ट व असंतुष्ट असें जें अरिष्ट नष्ट करण्यास कष्ट केले त्यास ऋणमुक्त करण्यासाठीं कर द्या ह्मणजे तुमची रूतज्ञता व राजनिष्ठा सरकारचे नजरेस येऊन तें तुमच्या सुखार्थ चिरकाल श्रम करील.” वर्तमानदीपिका.

कर देण्याच्या आवश्यकतेविषयीं ज्ञानप्रसारकांतून हा पुढील मजकूर उतरून घेतला आहे.

आपणास जे कर सरकारास द्यावे लागतात त्यांविषयीं अज्ञानी लोकांमध्ये फारच गैरसमजूत असते. त्यांस असें वाटतें कीं, सरकार आपणापासून कर घेतें हा मोठा आपणावर जुलूम करितें. सरकारास जो आपण कर किंवा धारा देतो तो फुकट जातो. त्या बदल आपणास कांहीं मिळत नाही व तो न दिला तर सरकार मारील कुटील ह्मणून मात्र तो द्यावा. आपण सरकाराचे कांहीं लागत नाही. व सरकार हें आमच्या माथ्यावर एक त्रासदायक ओझे आहे. परंतु ही मोठी एक चूक आहे. सरकार ओझे व त्रास नव्हे इतकेच नाही तर तें आवश्यक आहे. आणि जे कर आपण त्यांस देतो त्यांबद्दल त्यांपासून



त्या करांच्या किमतीहून अधिक लाभ आपणास होतो. ज्या देशांत मुळींच सरकार नाही अशांच्या स्थितीविषयीं विचार केला असतां सरकार असण्याचा उपयोग आणि फायदा सहज ध्यानांत येईल. अरवस्थानांतील कांहीं भागांत- व आफ्रिकेंतील कांहीं देशांत कोणीच बंदोबस्त राखणारा नाही. तेथें प्रत्येक मनुष्यास नेहमी हत्यारबंद राहवें लागतें. कारण तेथें चोर व लुटारू लोक फार असतात. ते केव्हां येऊन आपणास लुटतील किंवा आपला प्राण घेतील याचा भरंवसा नसतो. असल्या देशांत शेतकऱ्यास आपल्या शेताची लागवड करायास जावयाचें तर बरोबर एक दुसरा हत्यारबंद मनुष्य न्यावा लागतो. नाही तर चोर येऊन त्याच्या जवळचें वीं घेऊन जातील. किंवा त्याचे वैल जबरदस्तीनें नेतील. किंवा कदाचित् त्याचा प्राणही घेतील. येणेंकरून एका मनुष्याच्या जागीं दोन मनुष्ये लागतात. एक शेतांत खपण्यास व एक त्याच्या साठीं चोरांशीं लढून त्याचें रक्षण करण्यास. इतकें करून तरी तो अगदीं निर्धास्त होतो असें नाही. कारण कधीं कधीं लोक पुष्कळ येतात आणि शेतकरी व त्याचा रक्षक या दोघांस ही हटवून त्याचें सर्व सामान घेऊन जातात. न्यूझीलंड ह्मणून एक बेट आहे तेथील लोक पांच, चार एकत्र जमून उभ्याकड्यांवर किंवा दुसऱ्या कोणत्या दुर्गमस्थळीं लहान खोपटें बांधितात. आणि त्याच्या सभोंवते सूळ मारितात. नाही तर दुसरे लोक येऊन त्यांस मारतील आणि लुटतील. इतकें असूनही ते मारले व लुटले गेले असें पुष्कळदां घडतें. अशा देशांत नेहमी हाणामारी चालल्या असतात. स्वस्थता व सुख कोणास घटका- भरही नसतें. काम करण्यासही हजारो विघ्नें येतात. प्रत्येकास आपल्या मेहेनतीचें फळ आपणास मिळेलच व मिळाल्यावर तें आपणाजवळ राहिल असा भरंवसा नसतो. किंवाहुना बहुधा याचा उलट प्रकार घडण्याचा संभव असतो. ह्मणून उद्योग थोडाच घडतो. आणि लोकांस प्रपंचांतील सुखें प्राप्त होण्याचीं साधनें तर मुळींच नसतात. जमनि बहुतेक ओसाड पडलेली असती आणि देशांतील लोकतंख्या फार कमी असते. जे लोक थोडे सुधारलेले असतात त्यांचे अन्नवस्त्रा विषयीं फार हाल असतात. जे लोक

अगदीं रानटी असतात त्या सर्वांची या प्रमाणेंच अवस्था असते. या सर्व आपत्तीचें कारण त्या देशांत मनुष्याचें ज्ञान आणि मालमत्ता निर्भय नसतात हेंच होय.

तर देशांत वंदोवस्त राखून लोकांचे प्राण आणि मालमत्ता सुरक्षितकरण्याचा उपाय सरकार हेंच होय. सरकार ह्मणजे जे कोणी लोकांमध्ये व्यवस्था राखून परशत्रू पासून व परस्परां पासून त्यांचें रक्षण करितात तें. हें काम त्यांच्या हातानें होणें तर लोकांवर त्यांचा कांहीं अधिकार किंवा अमल चालला पाहिजे हें उघडच आहे. सरकारचा मुख्य धर्म प्रजांचें रक्षण करावें हाच आणि यावरूनच संस्कृत भाषेंत “भूपति नृपति” अशीं अभिधानें राजास दिलेलीं आहेत. यावरून सरकारचा धर्म काय हें आपल्या लोकांस फार पुरातन काळींच किती बराबर समजलें होतें, हें आपणास कळतें. परंतु अरेरे! अर्वाचीन काळच्या हिंदुराजांस या गोष्टीचा कसा अगदीं विसर पडून गेला!

हें आपलें काम वजाविण्याकरितां सरकार मनुष्ये चाकरीस (फौज व कोठें कोठें आरमार) ठेवून तें आपल्या लोकांचें परशत्रूपासून रक्षण करितें; आणि पोलीस न्यायाधीश ठेवून परस्परांपासून व चोर चिरटा पासून त्यांचें रक्षण करितें. व दुसरे ही पुष्कळ कामदार त्यास नेमावे लागतात.

या सर्व माणसांस द्यावयास जो पैका पाहिजे तो सरकार लोकांपासून घेतें. आणि नाटिच आहे कीं, जापेक्षां हीं मनुष्ये लोकांच्या वज्याकरितां ठेवलेलीं असतात त्यापेक्षां त्यांच्या खर्चाचा पैका लोकांनीं द्यावा. या बदल रयतलोक सरकारास कर आणि जमिनीवर धारा देतात.

यांत आपण कांहीं अधिक करीत नाहीं, सरकार जी आपली चाकरी वजावते—रक्षण करितें—ती बदल आपण त्यास करांच्या व धान्यांच्या रूपानें पैका देतो. आपण कोणा मनुष्यापासून कांहीं चाकरी किंवा जिन्नस घेऊन जसा त्यास पैका देतो त्या प्रमाणेंच हें होतें. हा पैका आपण सर्वांनीं सरकारास दिला नाहीं आणि त्यापासून आपलें रक्षण करून घेतलें नाहीं तर वर सांगितलेल्या रानटी देशांत जसा प्रत्येक शेतकरी आपल्या रक्षणासाठीं एक शिपाई ठेवितो तसेंच

आपणांतील दर एकास करावें लागेल आणि हें आपणास केवढें त्रासदायक व खर्चाचें काम होईल बरें. आपल्या मेहेनतीपैकीं अर्धीं मेहेनत आपल्या रक्षणाच्या खर्चाकडेस जाईल; ह्मणजे हल्लीं जें आपण सरकारास देतो त्याहून फारच अधिक. आणि पुनः हें संरक्षण किती अपुरतें व अशाश्वत होईल याचें अनुमान वर सांगितलेल्या जंगली लोकांचे स्थितीवरून आपण करावें. ही गोष्ट खरी आहे कीं, सर्व राजे आपल्या प्रजांचें रक्षण सारिखें करितात असें नाहीं. कितीएक राजे इतके दुष्ट असतात कीं ते लोकांचें पालन करण्याबद्दल त्यांस नागवतात व कांहीं कारणावांचून हजारो माणसांचे प्राण घेतात. तरी हे राजे राजा नसण्यापेक्षां पुष्कळ बरे. जें अगदीं पराकाष्ठेचें वाईट सरकार पृथ्वीवर होऊन गेलें असेल किंवा आपणाच्यानें ज्याची कल्पना करवेल तें मुळींच सरकार नसण्यापेक्षां हजारपट चांगलें. अशा सरकारचे लोक जरी फारच कमी सुरक्षित असले तरी ज्या देशांत कोणतेंच सरकार नाहीं त्यांतील लोकांपेक्षां ते अधिक सुरक्षित होत. तसेंच कित्येक सरकारें आपल्या लोकांच्या रक्षणार्थ जितका पैका खर्चितात त्याहून अधिक पैका त्यां पासून घेतात. आणि वावग्या रीतीनें त्याचा खर्च करितात. तरी सरकार नसलें तर प्रत्येक मनुष्यास स्वतः रक्षणार्थ जो खर्च पडेल त्याहून प्रत्येकापासून तीं फारच कमी घेतात. या सरकारच्या अमलांत जर प्रत्येकास आपल्या रक्षणा बद्दल आपल्या मेहेनतीच्या फळाचा पंचमांश सरकारास द्यावा लागला तर जेथें मुळीं सरकारच नाहीं तेथें त्यास (पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें) याच्या अडीचपट ह्मणजे आपल्या मेहेनतीचा अर्ध भाग आपल्या रक्षणार्थ खर्चावा लागेल. सरकार वाईट असल्यामुळें जरी लोकांस फारच दुःख व हानि होत असली, तरी सरकार नसलें ह्मणजे त्यांस जीं दुःखें होतील त्यांशीं ताडून पाहिलीं तर हीं कांहींच नाहींत.

तर आतां जे लोक सरकारास पैका द्यावा लागतो ह्मणून कुरकुर करितात, त्यांनीं पहावें कीं, सरकार आपणास किती आवश्यक व उपयोगी आहेत. व जे कर सरकार आपणापासून घेतें त्यांबद्दल तें आपली चाकरी वजावतें. ही चाकरी त्यानें न वजाविली तर आपलें वास्तव्य देशांत कसें होईल. चो-



रांस व दुष्टांस पकडण्यास पोलिस अमलदार व त्यांचा न्याय करण्यास व यांस दंड करण्यास न्यायाधीश नसले तर लागल्याच गांवांत हाणामारी आणि लुटालुटी होऊं लागतील. देशास राखण्यास आरमार व सैन्य नसलें तर परशत्रु येऊन देशाची नासाडी करतील. याजकरितां आपण रयत लोकांनीं हे कर सरकारास देण्यास कुरकुर करूंनये. ते आपल्या वऱ्याच करितां आहेत. आपण जो पैका सरकारास देतो त्याचा तें योग्य व्यय करितें किंवा नाहीं याची लोकांनीं चौकशी करावी आणि योग्य व्यय करित नसलें तर (होण्याजोगें असल्यास) या बदल भांडावें. असें करण्यास रयतेस पूर्ण अधिकार आहे. परंतु इतकें करण्यास लोकांचे आंगीं शहाणपण, हिम्मत, व देशप्रीति हीं असलीं पाहिजेत. भल्याच लोकांकडून हें व्हावयाचें नाहीं. युरोप खंडांत ज्या देशांतील लोकांमध्ये हे गुण आहेत ते असेंच करितात.

कित्येक सरकारें रयतेपासून अधिक कर घेतात. कित्येक उणे घेतात. परंतु जीं सरकारें अधिक कर घेतात तीं जीं कमी घेतात त्यांहून चांगलींच किंवा जे लोक अधिक कर देतात, ते भिकारी होतात असें ह्मणवत नाहीं. जसजसें सरकार लोकांचें चांगल्या रीतीनें रक्षण करितें, देशामध्ये चांगला बंदोबस्त ठेवितें व प्रजांचे रक्षणाकडे अधिक लक्ष देतें तसतसा त्याचा अधिक खर्च वाढतो. आणि असेंच भिन्नभिन्न सरकारांचेंही आहे. हिंदुस्थानांत इंग्लंडांतील वस्तीच्या पांचपट वस्ती आहे. परंतु हिंदुस्थानांत वसूल होतो त्याच्या दुप्पट इंग्लंडांत होतो. यावरून हिंदुस्थानांत दरमनुष्यास जो धारा किंवा कर द्यावा लागतो त्याच्या दसपट इंग्लंडांत दर एकास पडत असावा. परंतु यावरून इंग्लंडचें सरकार हिंदुस्थानाच्या सरकाराहून वाईट किंवा तो देश या देशाहून गरीब आहे, असें कोणाच्यानें ह्मणवणार नाहीं. उलटें तें सरकार आपल्या एथील सरकाराहून चांगलें आहे. व तो देश या देशाहून हजारपट धनवान् आहे, यांत संशय नाहीं. तेथील लोकांमध्ये व्यापार, कला कौशल्ये इत्यादि उद्योग फार ह्मणून त्यांच्या रक्षणार्थ सरकारास अधिक मनुष्ये चाकरीस ठेवावीं लागतात. व लोकही मोठे उद्योगी ह्मणून एवढे कर देण्यास समर्थ होतात. तसेच पूर्वी आपल्या मराठी अमलामध्ये जे

कर आपणास द्यावे लागत असत त्यांहून हल्लीं आपण इंग्रज सरकारास देतो हे कदाचित् अधिक असतील. परंतु पूर्वी आतांपेक्षां माणसांचे प्राण व मालमत्ता हीं फार कमी सुरक्षित होतीं हैं सर्वास कबूल केलें पाहिजे. पूर्वी अंदाधुंदी व दरवडे हीं फार असत, त्यांत हजारो माणसांचे प्राण व धन धान्य यांचा नाश होत असे. परंतु आतां तसें नाहीं. तसेंच सरकार लोकांच्या विद्येकडेस वगैरे वरेंच लक्ष देतें. असें पूर्वीचीं सरकारें करीत नसत. तेव्हां सहजच या सरकारास आपलें काम चालविण्यास अधिक पैका पाहिजे. आतां हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकाराचे कामदारांचे पगार फारच मोठे आहेत. असे मोठे पगार दुसऱ्या कोणत्या देशांत नसतील. आणि ह्या पगाराचा बहुतेक पैका या देशांतून बाहेर जातो हा एक आपणाला तोटा होय. परंतु यांत इंग्रज सरकारचा दोष विशेष आहे असें नाहीं. हे कामदार परदेशस्थ असून फार दुरून एथें येतात, आणि रोजगार करून स्वदेशीं परत जातात, हे याचें कारण आहे. इंग्रज लोक या देशांत प्रवाशां प्रमाणें असल्यामुळें हे असें होतें, यास सरकारचा कांहीं उपाय नाहीं. आमचे लोक मोठ मोठीं कामें करण्यास लायक होत तों पर्यंत हा प्रकार असाच ठेवणें सरकारास भाग आहे.

हल्लींच्या तीनही नव्याधाण्यांचें ओझें आम्हा लोकांवर येऊन पडण्यास आमचेच लोक कारण. जर सन १८५८ तील बंड झालें नसतें तर हे कर आमच्या स्वप्नीं देखील दृष्टीस पडले नसते. यावरून मनुष्य बहुतेक दुःखें आपल्या अविचारामुळेंच भोगितो असें जें ज्ञानी मनुष्यांचें लक्षणें आहे तें शब्दशः खरें आहे असें लटलें पाहिजे.

सन १८६२ त सरकारानें नोटींचें नाणें चालू केलें. ह्या नोटी दहा, वीस, पन्नास, शंभर, पांचशें, आणि हजार रुपयांच्या अशा आहेत. ह्या विलायतेंत छापून आणिल्या आहेत. पूर्वी नोटी लटल्या लक्षणजे ब्यांकेकडूनच चालत असत. आणि यां बदल ब्यांकेस लाखो रुपये मोवदला करायास सांपडत. ते आतां सरकारांत गेले. मुंबई, कलकत्ता, आणि मद्रास हे तीनही इलाखे भिल्लून चार कोटी दहालक्ष रुपयांच्या नोटी सरकारानें चालू केल्या आहेत. ह्या

शहाजोग चिठी सारख्या असून इंग्रज सरकारच्या वावट्याखाल सर्वत्र न-  
कूद नाण्यासारख्या चालतात. सन १८६२ पासून ह्या नोटींची व सर्व मुंबई-  
तील खजिन्याची वाहेवाट सरकाराने मुंबई व्यांकेच्या स्वाधीन केली आहे.

सन १८५९-६० त सरकारास मुंबई इलाख्याचे सर्व उत्पन्न ७,२७,  
७६, ६४० रुपये झाले. आणि ९,५०,९६,११० रु० खर्च झाला. याव-  
रून त्यासाली सरकारास २,२३,१९,४७० रुपयांची खूट आली. अशी प्र-  
तिवर्षी खूट येऊं लागल्यामुळेच सरकारास हे नवेनवे कर काढणे प्राप्त झाले.

सन १८६१-६२ सालीं एकावर्षांत मुंबई इलाख्यांत सिंध, नागपूर, मे-  
वाड, वडोदें हीं धरून प्राप्तीवरील कर व छाप्यां (स्टांप) बदल सरकारास जें  
उत्पन्न झालें तें येणेप्रमाणें.

प्राप्तीवरीलकर . . . . . रु० ४२,३५,१०८

स्टांप. . . . . रु० २९,४५,६८६.

मीठ, तंबाखू, अफीण व सर्व प्रकारच्या दुसऱ्या मालाच्या जकातीबद्दल  
वसूल ३,७८,९७,२५९ रुपये झाला. आणि या खात्याबद्दल खर्च १३,  
५९,२३६ रुपये वसला. सन १८६२ त फक्त मुंबई शहरांतच मागील व-  
र्षापेक्षां सुमारे आठदहा कोटी रुपयाचा व्यापार जाजती झाला. याप्रमाणें या-  
शहरांत प्रतिवर्षी व्यापाराची धुंव वाढतच जात्ये.

दिवाणी, लष्करी, आणि दुसऱ्या खात्यांचीं कामें चालविण्यासाठीं मुंबईत  
सुमारे १३७ लहान मोठीं हपिसें आहेत. त्यांत बहुतकरून सनदी इंग्रज कामगार  
लोक अमलदार असतात. व त्यांच्या हाताखालीं इंग्रजी शिकलेले कारकून व  
कारभारी दहारुपये दरमहा पासून आठशें रुपये दरमहा मुशारा मिळणारे सुमारे  
५,००० आहेत. यांत ब्राह्मण, शेणवी, परभू, सुतार, वाणी, पारशी व दुस-  
ऱ्या सर्व जातींचे लोक असतात. हपिसांतील सर्व कामें इंग्रजी लिपींत व भा-  
षेत चालतात.

इंग्रजांचें एथें आगमन झाल्यापासून व्यापाराची ईर्षा, विद्येचा प्रसार, ज्ञा-  
नाची अभिरुचि, औदार्याची इच्छा, व धर्म करण्याची वासना हीं सर्व उत्पन्न  
झालीं.



एशिआ व दुसऱ्या परखंडांपैकीं इंग्रजांच्या ताब्यांत पुष्कळ राज्ये आहेत. परंतु मुंबई सारखें राज्यसत्तेचा प्रकाश पाडून योग्यता आणणारें व व्यापाराच्या अवादानीच्या शिखरास चढलेलें बहुधा दुसरें कोठेंच नाही. कांहीं अंशीं मुंबई वेटावरूनच इंग्रजांचें सामर्थ्य आणि वैभव देशोदेशीं पसरलें. आणि त्यांचें सर्वगोष्टींत नीट रीतीनें संरक्षण करणें हे त्यांस फारच अगत्याचें आहे. इतर शहरांचा नाश झाला व सोडून दिलीं तरी इंग्रज सरकाराची तादृश हानि होणार नाही, परंतु मुंबईचा मोडझाला तर इंग्रज सरकारच्या भरत खंडांतील उत्कर्षास खामी आली असें होईल. आणि इंग्रज सरकाराचें राज्य एथें शाश्वत असावें असें बहुधा मुंबईतील सर्व लोकांच्या अंतःकरणांत वागतें, यावरून ईश्वर यांचें महत्त्व सदोदीत चालवील तर फार सुखप्रद होईल.

सन १८६२ सालीं सरकाराचें उत्पन्न वाढल्यामुळें मोठ्या दर्याद्र अंतःकरणानें रयतेची कीं व लक्षांत आणून लैसेन्सटाक्स वंद केला. त्या प्रकरणां हा पुढील सरकारी हुकूम एथें साद्यंत उतरून घेतला आहे:—

## जाहिरनामा.

### रेवेन्यु डिपार्टमेंट.

इंडिया सरकारचा खालीं लिहिलेला ठराव सर्व लोकांस जाहीर होण्यासाठीं पुनः छापून प्रसिद्ध केला आहे.

नंबर २६.

फिन्यान्शियल डिपार्टमेंट.

फोर्ट विलियम तारीख २१ वी माहे फेब्रुआरी सन १८६२.

सन १८६१ चे नोवेंबर व डिसेंबर महिन्यांत आणि सन १८६२ चे जान्युआरी महिन्यांत हिंदुस्थानांतले खाजिन्यांतील शिल्लके विषयीं इंडियाचे आडिटर जनरल याणी आणि बंगाल व मद्रास व मुंबई व वायव्य प्रांत व पंजाब येथील सिविल पेमास्तर यांनी केलेले रिपोर्ट वाचले.

सन १८६१—६२ सालीं उत्पन्न व खर्च किती, व हिंदुस्थानासाठीं पै-

क्याची गरज किती याविषयींचे अंदाजे फिन्यान्शियल डिपार्टमेंटांत तयार होऊन नोट करण्यांत आले तेही वाचले.

ठराव.—फौजेने वंड केल्यामुळे तीन वर्षे झालीं हिंदुस्थानचे खजिन्यांची स्थिति अशी झाली होती कीं या देशावर नवे नवे कर वसवावे लागले.

सदहू करांपैकीं कळाकौशल्यावरील व धंद्यांवरील व व्यापारांवरील कर आहे त्यास "लैसेन्स टाक्स" असें सामान्यतः म्हणतात.

हा कर ज्या कायदा वरून वसविला आहे तो कायदा सन १८६१ चे जुलै महिन्याचे १६ वे तारिखेस ठरला होता.

निरनिराळे प्रकारचे कारीगर व लाहान उदीम व्यापार करणारे लोकांवर मुख्यत्वे करून पडतो असा हा कर आहे.

सधन लोकानी व तसेच या लोकानी सरकारास आपआपले सामर्थ्या प्रमाणे मदत करावी हें वाजवी आहे व हिंदुस्थानचे रिवाजास अनुसरून आहे आणि ही गोष्ट लोक जाणत नाहींत व ते संतोषाने कबूल करीत नाहींत असें वाटण्याची सवव गवरनर जनरल इन् कौन्सिलास दिसत नाहीं.

सरकारास जरूर पडेल तेव्हां हिंदुस्थानांत लैसेन्स टाक्स चालू करणे हें वाजवी व फायद्याचें आहे अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिल यांची खात्री आहे.

परंतु जरूरी वांचून कोणतेही प्रकारचे लोकांवर कर वसवू नये अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाची इच्छा आहे आणि हिंदुस्थानचे खजिन्यांची स्थिति आतां सुधारली आहे सवव "लैसेन्स टाक्साने" उत्पन्न व्हावयाची रकम सरकारास सोडून देतां येते.

हिशेव ठेवण्याचे व तपासण्याचे नवीन रिती प्रमाणे हालीं पत्रके तयार होऊन आलीं आहेत त्यांवरून व खजिन्यांत शिलक वाढत चालली आहे त्यावरून ही सुधारणूक सिद्ध होते.

तारीख ३१ वी ज्यानुवारीचे रोजीं हिंदुस्थानचे सरकारचे सर्व खजिने मिळून रोख शिलक १८,४०,००,००० रुपये होती तीतून इंग्लंड देशातील खर्च द्यावा लागेल तो सर्व वजा देतां हिंदुस्थानांत नक्की शिलक १५ कोटीं हून जास्ती राहते.

गेल्या वर्षी सरकाराने व्याजाच्या नवीन नोटी काढल्या नाहीत व त्या मुदतीत सरकारांत मामूल खेरीज इतर रितीने पैका आला नाही आणि गेल्या एप्रिल महिन्यांत तयार केलेले अंदाज्या वरून सन १८६१ । ६२ सालांत अमुक उत्पन्न होईल असें वाटत होते त्याहून त्या सालांत अधिक वसूल येईल असें सरकारांत पत्रकें आलीं आहेत त्यावरून खचित होते आणि उत्पन्नाचे बहुतेक मार्ग चांगले स्थितींत आहेत आणि खर्च आणखी कमी करण्याचें काम चाललेंच आहे यावरून खर्चा इतकें उत्पन्न आणण्या साठीं लैसेन्स टाक्स जरूर नाही अशी गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाची खात्री झाली आहे यास्तव तो कर काढून टाकण्याचा त्याणी ठराव केला आहे.

हा कर काढून टाकल्यामुळें सरकाराने दर साल पन्नास साठ लाख रुपये सोडून दिले आहेत.

ही रकम सुमारे ५० लक्ष लोकांजवळून वसूल करण्यांत येती.

हा कर वसूल करण्याचें काम फार झालें नाही तथापि सुरू झालें आहे तेव्हां लोकांस कारणावांचून इजा व त्रास न व्हावा व सरकारचे इराद्याविषयीं विलकुल अंदेशा न यावा ह्मणून पुढले वर्षाचे उत्पन्नाचा खर्चाचा अंदाजा पुरा होण्याची वाट न पाहातां हा कर वसूल करण्याचें एकदम बंद करावें असा ठराव गवरनर जनरल इन् कौन्सिलाने केला आहे.

त्यास गवरनर जनरल इन् कौन्सिल फरमावितात कीं सन १८६१ चा १८ वा आक्ट रद्द करण्याविषयीं कायदा ठरविण्याची तजवीज लौकर होणार आहे याजकारितां सदर आक्टावरून काम चालावयाचें तें सर्वबंद करावें आणि सदर आक्टान्वये कर वसूल केला असेल तो ज्याचा त्यास परत करावा.

च्याल्स व्हु लॉशिंग्टन साहेब,

हिंदुस्थानचे सरकारचे सेक्रेटरी यांची सही.

वमुजिवे हुकूम वंदेगान आली नवाब मुस्तताब हजरत आनरबल

गवरनर साहेब बाहादूर दर इजलास कौन्सिल.



वारो हेलवर्ट इलिस साहेब,

आक्टिंग चीफ सेक्रेटारी निसवत सरकार यांची सही.

{ मुकाम जंजिरे मुंबई.  
तारीख ४ माहे मार्च सन १८६२.

असल तर्जुमा.

विनायक वासुदेव

ओरिएंटल् ट्रान्सलेटर.

भरत खंडांतील रयतेस ह्या करापासून मुक्त करण्याचें श्रय चार्ल्स जान व्हेकौट क्यानिंग साहेब हिंदुस्थानाचे माजी गव्हर्नर जनरल व महाराणीचे व्हेसराय यांणीं घेतलें. हे साहेब एतद्देशीय प्रजेचे हितेच्छु असून यांनीं आपल्या कारकिर्दींत लोक कल्याणाचीं पुष्कळ कृत्यें केलीं, आणि हें शेवटचें कृत्य पार पाडून सन १८६२ त ते आपला हुद्दा सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास गेले. तेथें गेल्या वर दोन चार महिन्यांच्या आंत त्यांस देवाज्ञा झाली. त्यांच्या मरणाची हानिकारक बातमी आल्यावरून हिंदुस्थानच्या लोकांस फार दुःख झालें. यांचें चिरकाल या देशांत स्मरण राहावें ह्मणून कलकत्यांतील लोकांनीं वर्गणी जमवून एका प्रख्यात ठिकाणीं यांचा पुतळा स्थापन करण्याचा ठराव केला आहे.



## प्रकरण ९.

सुप्रीम कोर्ट व दुसरीं न्यायखातीं—लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल व हैकोर्ट—मारवाडी—  
डाक्टर, गांधी, वैद्य इत्यादि—विद्वान् ब्राह्मण, वैदिक इत्यादि—वाळगंगा-  
धर शास्त्री—दवाखाने—वैद्यशाळा—धर्मशाळा—पाणी—टपाला-  
ची स्थापना—आगवोटी—तारायंत्र—एल्फिन्स्टन् शाळेची  
स्थापना व दुसरीं विद्याखातीं—पुस्तकालये—वर्तमानपत्रें  
—मुलींच्या शाळा—पुण्याची पाठशाळा—इंग्रजी शि-  
कण्याची इच्छा.

ज्या अर्थी मुंबई शहरांत इतकी मोठी वस्ती आहे त्या अर्थी त्याची न्याय  
नमुवी कशी व कोण करीत असतील असें सहज कोणाला वाटल्याशिवाय  
पुढणार नाहीं. तर आतां त्याविषयीं कांहीं विचार करूं. मुंबईत एक है  
कोर्ट, एक स्मालकाझ कोर्ट, आणि दोन माजिस्ट्रेटांचीं असीं चार न्यायखातीं  
आहेत.

सुप्रीम कोर्टांत ५०० रुपयांपासून कितीही हजार रुपयांच्या दिवाणी  
खटल्यांचा व फौजदारी कोणत्याही प्रकारचे मुकदमे असले तरी त्यांचा  
निवाडा होतो. दर तीन महिन्यांनीं सेशन भरून फौजदारी मुकदम्यांचे  
फैसल्ले होतात. यांत दोन न्यायाधीश असतात. त्यांतील मुख्यास सालिना  
६०,००० रुपये, व दुसऱ्यास ५०,०००. ह्यांशिवाय ह्या खात्याचे दुसरे का-  
मगार पुष्कळ आहेत. सुप्रीम कोर्टाची स्थापना सन १८३० त झाली. आ-  
णि या दरवारांत पूर्वी कांहीं वर्षेपर्यंत तीन न्यायाधिकांची नेमणूक होत असे  
यांत एक मुख्य असे. सन १८०६ पासून सन १८३० पर्यंत जें एथें  
न्याय दरवार होतें त्यास रिकार्डर्स कोर्ट असें नांव होतें. व जें सन १७७४  
पासून १८०५ पर्यंत चालू होतें त्यास मेयर्स कोर्ट असें नांव होतें. स्माल-  
काझ कोर्टांत तीन न्यायाधीश असून एका रुपयापासून ५०० रुपयांपर्यंत  
दिवाणी फिर्याद चालते. एथें फक्त दिवाणी मुकदम्यांचाच निवाडा होतो.

सुप्रीम कोर्टातील मुख्य न्यायाधिशानें मुंबईत सातवर्षे राहावें असा ठराव असतो. ही मुदत भरल्यावर इंग्लंडांस गेलें ह्मणजे त्यास सालिना दहा हजार रुपये पेनशन मिळतें. ही मुदत पुरी होण्यापूर्वी एक दोन वर्षे अगोदर हाहुदा सोडून जावें लागलें तर ७,००० रुपये वर्षास मिळतात. धाकट्या न्यायाधिशाची मुदत संपली ह्मणजे त्यास ७,००० रुपये वर्षास मिळतात. जर मुख्य न्यायाधिशस हिंदुस्थानांत आल्या नंतर सहा महिन्यांच्या आंत देवाज्ञा जहाली तर त्याच्या कुटुंबास एक लक्ष रुपये बक्षीस मिळतात. आणि वारा महिन्यांच्या आंत मेलातर पन्नास हजार मिळतात. ह्या न्यायाधिशांची नेमणूक मुख्य राणी सरकारांतून होते. ह्मणून यास बादशाह कोडत ह्मणतात.

आतां माजिस्त्रेट तीन आहेत, ह्मणून सांगितलें, त्यांची वांटणी अशी आहे मुख्य माजिस्त्रेटाचें खातें किल्यांत आहे. तेथें दोघे माजिस्त्रेट आहेत. ति सज्या माजिस्त्रेटाचें माजगांवांत हापिस आहे. ह्या ठिकाणीं फौजदारी लहान खटल्यांचे फैसले होतात. व मोठे खून वगैरे असले तर त्यांचा कच्चा मजकूर समजून घेऊन जवान्या घेतात. आणि त्यांचा इनसाफ करण्यासाठीं सुप्रीम कोर्टांत पाठवून देतात. सेशन भरतें त्यावेळीं सर्व जातींतील २४ असामी महाजन मिळवून त्यांकडे कैदी लोकांच्या मुकदम्यांवावद ज्या जवान्या लिहून आलेल्या असतील त्या सर्व तपासायास देतात. मग तपासून त्या खटल्याचा निवाडा करणें योग्य किंवा अयोग्य आहे यावर ते आपलें मत देतात. आणि कोणत्याही खटल्याचा सेशनांत तपास करणें त्यांच्या ठरावावर असतें. ह्या महाजन लोकांस ग्रॅंडजुरी असें ह्मणतात. मुकदमे ह्यांज कडून आल्यानंतर त्यांचा निकालहोई पर्यंत एक न्यायाधीश व वारा असामी निरनिराळ्या जातींतील पंच मिळून त्यांचा निवाडा करितात. ह्यांस पेटीजुरी असें ह्मणतात. पोलिस खात्यांत एक मुख्य पोलिस कमिशनर आहे, त्यास पोलिसमास्तर असें ह्मणतात. त्याचे मदतनीस इंग्रज कनिस्टेबल, पोलिस अमलदार सुमारें ७५ आहेत, व स्वार, पोलिसचे शिपाई, व रामोशी मिळोन सर्व पोलिस मास्तराच्या हाताखालीं १,०८२ लोक शहराचा बंदोबस्त करण्यासा-



ठीं नेमून दिले आहेत. यांबद्दल सरकारास सालिना २,२८,३८२ रुपये खर्च होतो. यांशिवाय मुंबईतील कित्येक इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमान् गृहस्थांच्या घरां पोलिसांतून घेतलेले रामोशी सुमारे १,००० असतील. यांस दरमहा ७ रुपये द्यावे पडतात, व सरकारास अर्धरुपया द्यावा लागतो. पोलिसच्या शिपायांच्या व कनिस्टेबलांच्या नेमणुका जागोजागीं करून टाकिल्या आहेत. अणखी नाकोनाकीं चौक्या आहेत. व रस्तोरस्तीं रात्रंदिवस शिपायांचा पहारा असतो. घोडे स्वार दिवसभर सर्व शहरांत फिरत असतात. जरा कोणी इंगामस्ती केली कीं शिपाई त्याच्या मुस्क्या बांधून नेतात.

सदर अदालत हें एक न्यायखातें कंपनी सरकाराकडून मुंबई वेटांत आहे, परंतु एथें मुंबई इलाख्यांतिल वाहेरील जिल्ह्यांतल्या मुकदम्यांचा मात्र निवाडा होतो. या न्यायखात्यांत कंपनी सरकाराकडून तिघे न्यायाधीश नेमलेले असतात. त्यांत एक कौन्सलर न्यायाधीश असतो. ह्या खात्यांत प्रतिवर्षीं मुलखी व फौजदारी मिळून पन्नास साठ हजार मुकदम्यांचे निवाडे होतात. सन १८६० मध्ये ५०,००० मुकदमे तपासले गेले.

मुंबईतील सुप्रीम कोर्टांत शेरिफाचें ( नाजराचें ) खातें आहे. त्याच्या हाताखालीं शिपाई व इंग्रज अमलदार आहेत. सर्व फौजदारी व दिवाणी कैदी याच्या स्वाधीन होतात. मग त्यांची जसजशी शिक्षा असेल त्या प्रमाणें तो वाहिवाट करितो. दिवाणी खटल्यां बद्दल शेरिफास फी द्यावी पडती.

मुख्य आणि दुय्यम असे दोघे शेरिफ् असतात. दुय्यम शेरिफाची नेमणूक कायम असून त्यास दरमहा सरकारांतून ३०० रुपये वेतन असतें. मुख्य शेरिफाची नेमणूक प्रतिवर्षीं जान्युअरीच्या पहिल्या तारिखेस होते. ही जागा देणें फक्त गव्हर्नरच्या खुशीवर आहे. ह्यास सरकारी मुशारा ३५० रुपये असतो. या शिवाय फी मिळत असते. शेरिफाचा हुद्दा बहुधा इंग्रज लोकांसच देत असतात. ह्या पन्नास साठ वर्षांत जे प्रतिवर्षीं शेरिफ् नेमिले गेले, त्यांत दोन खेपा मात्र पारशी गृहस्थांस नेमिलें होतें; एका खेपेस शेट वमनजी हारमन्जी वाडिया, व एका खेपेस माणिकजी खरशेटजी यांस. यांस सरकारांतून दरमहा थोडें मिळतें खरें, परंतु दिवाणी मुकदम्यांपैकीं

जी फी सरकारी देणे पडते तींतून शेंकडा दोन सवा दोन रुपये यांस घेण्याचा हुकूम आहे. जसजसे कोडतांत मुकदमे जास्त येतील तसतसी शेरिफाची कमाई वाढत असते. ही फी पूर्वी शेंकडा पांच रुपये होती, परंतु जेव्हां सर अर्स्किन् पेरी यांनीं स्मालकाझ कोर्टाचा हक्क वाढवून याची नवी व्यवस्था सन १८५० त केली तेव्हां पासून शेरिफाची कमाई तुटली. पूर्वी स्मालकाझ कोर्टांत १०० रुपयां पर्यंत फियाद होत असे.

सन १८४० पासून ५० पर्यंत जे शेरिफ् झाले त्यांस दहा वर्षांत १,१४,२८४ रुपये मिळाले. ह्या हपिसाचें काम सर्व दुय्यम करित असतो. मुख्य शेरिफास केवळ घर बैठे पगार मिळतो. सेशन भरत असतें त्यावेळीं किंहीं कांहीं अगत्याचें काम असलें तर मात्र कांहीं दिवस त्यास हजर व्हावें पडतें. जे गव्हर्नराचे मित्र असतील त्यांस त्यानें आपल्या खुशीनें ही जागा द्यावी असा त्यास अधिकार असतो. सन १८४० पासून १८५० पर्यंत मिस्टर रिबेट हे तीन खेपा शेरिफ् होते. ह्यांस इतक्या मुदतींत ४१,३१० रुपये मिळाले; यावरून सुप्रीम कोर्टांत प्रतिवर्षी दिवाणी मुकदमे किती तपासले जातात याचें अनुमान करावें. या कोडतांत वकील व वारिस्टर आहेत; त्यांच्या मार्फतीनें कोणती ही फियाद करणें तर सुरू करावी पडती, या कामदार लोकांची फी मनस्वी असती. एकादा मोठा विकट कज्जा असला तर त्याचा निकाल होण्यास एकादे समयीं दहा वीस वर्षे लागून हजारो रुपये देखील खर्च होतात. अशा खर्चांनीं कित्येकांचीं दिवाळीं ही निघून जमीनदोस्त झाले आहेत. या कोडतांत सन १८६२ त १० वारिस्टर व २० वकील होते.

कांहीं वर्षांमागे सुप्रीम कोर्टांमध्ये दोघां वंधूंचा तंट्या चालला होता. त्यांचा पुष्कळ वर्षेपर्यंत निवाडा न झाल्यामुळे एका भावास सुमारे लक्ष सवालक्ष रुपये फक्त वकील वारिस्टरांच्या व दुसऱ्या फीवदल खर्च झाला. शेवटीं तो कर्जवाजारी होऊन दुःखांत मेला, तरी त्यांच्या तंट्याचा शेवट झाला नाही. क्षुल्लक गृहकलहावरून सुप्रीम कोर्टांत जाऊन मुंबईतील गृहस्थांचीं शेंकडो घरे वसून गेलीं. इतःपर तरी आमच्या लोकांनीं याविषयी फार सावध असावें. आणि असे कज्जे घरच्या घरीं मिटतील असें करावें.

हल्लीं दोघां मोंगलांचा ह्या कोडतांत देवा घेवा वदल एक मोठा खटला चालला आहे. आणि तो सुरू होऊन आज सुमारे पंधरा वीस वर्षे झालीं असून त्या प्रीत्यर्थ उभय पक्षां मिळोन दहा वारा लक्ष रुपये खर्च झाला असें सांगतात, परंतु अजून त्या खटल्याचा पूर्व दिवसच आहे. ह्याचा शेवट कोणत्या काळीं होईल याचें कोणाच्यानेंच अनुमान करवत नाहीं.

सन १८६१ मध्ये गुजराथांच्या एका महाराजाचा सुप्रीम कोर्टांत खटला चालला होता. याचें कारण असें होतें कीं, जदुनाथजी या नांवाच्या महाराजाचें आचरण कांहीं गोष्टींत दोषार्ह आहे असें सत्यप्रकाश नांवाच्या एका गुजराथी वर्तमानपत्रांत करसनदास मुलजी वर्तमानपत्राचे कर्ते यांनीं आपल्यामुळे महाराज मजकूर यांनीं करसनदास यांनीं हें आपणावर कुभांड होतलें आहे आणि यामुळे आपली पन्नास साठ हजारांची नुकसानी झाली आहे, तर या गोष्टीचा पुरावा करावा किंवा आपल्या अब्रूचा जवाब द्यावा अशी करसनदासावर सुप्रीम कोर्टांत फिर्याद केली. यावरून वाणी, भाट्ये, व लवाणे लोकांत पुष्कळ दिवसपर्यंत गवगवा चालला होता. प्रतिवादीच्या तर्फेनें कित्येक सधन वाणी व भाट्ये लोकांपैकीं होते, परंतु जे महाराजाच्या पक्षाचे होते त्यांनीं आपल्या पक्षाच्या लोकांची सभा जमवून असा कट केला होता कीं, महाराजाविरुद्ध कोणी साक्षी देऊं नये, आणि यदा कदाचित् कोणी दिली असतां त्यास वाळींत टाकावें. ह्या खटल्यांत बहुतेक वाणी लोकांच्या महाराजांच्या अविचारी आचरणाच्या गोष्टी उघडकीस आल्यामुळे कित्येक देवभोळ्या वाणी व भाट्ये लोकांस फार विषाद झाला. ह्या कटांत कित्येक सामील होते त्यांजवर प्रतिवादी करसनदास यांनीं फौजदारींत पोलिस हपिसांत माजिस्ट्रेटापाशीं फिर्याद केली कीं, आपला खटला सुप्रीम कोर्टांत चालला असतां त्याचा पुरावा करणाऱ्या लोकांस साक्षी देण्यास हे लोक मनाई करितात, तर सरकारानें याचा दंडोवस्त करावा. ह्या खटल्याचा तपास पोलिस हपिसांत होऊन निवाडा होण्याकरितां सुप्रीम कोर्टांत सेशनांत पाठविला. या मुकदम्याचा वादीच्या तर्फेनें निवाडा होऊन जे अपराधी लोक होते त्यांस कोणास पांचशें, कोणास हजार रुपये दंड झाला.



पुढे महाराजाचा खटला सन १८६२ फेब्रुआरी महिन्यांत कोडतांत सुरू झाला. त्यावेळीं उभयपक्षांकडून मुंबईतील कित्येक श्रीमंत वाणी, भाट्ये, ब्राह्मण, शास्त्री, परभू, पारशी, शेणवी इत्यादि गृहस्थांस साक्षीसमाने लागलीं होती. आणि ह्या खटल्याचा तपास बावीस दिवस पर्यंत सुप्रीमकोर्टांत चालला होता. आणि वादी व प्रतिवादीच्या तर्फेचे साक्षीच पन्नास साठ असामी होते. या खटल्याचा कसा काय निकाल होतो ते पहायास कोडतांत शेंकडो लोक जाऊन बसत. या दिवसांत कोडतांत इतकी गर्दी होई की, लोकांस उभें राहायास देखील रीघ नसे. एक दोन दिवस तर लोकांच्या गर्दीमुळे कोडताचे दरवाजे बंद करून ह्या खटल्याची चौकशी चालविली होती. आणि वाणी व भाट्ये लोक महाराजाच्या तर्फेनें मारामारी करितील ल्हणून इंग्रज पोलिस अमलदारांचे जागोजागीं पहारे ठेविले होते. न्यायस्थानीं दोघेही न्यायाधीश बसले होते. वादी आणि प्रतिवादी यांनीं प्रत्येकानें दोन दोन वकील वारिस्टर केले होते. आणि प्रत्यहीं यांचे वादविवाद व साक्षीदारांच्या जवान्या घेतल्या त्यावेळीं त्यांस धर्म प्रकरणीं अनेक प्रकारचे प्रश्न करिते. कधीं कधीं एकएक वारिस्टर सहा सहा तास एक सारखा उभाराहून आपल्या पक्षाचें प्रतिपादन करायलास भाषणकरी. ह्यांचें हें भाषण व न्यायप्रकरणीं वादविवाद ऐकण्यास लोक अगदीं तुटून पडत. अशा ठिकाणीं जाऊन ह्या लोकांचें भाषण ऐकण्यांत मोठा फायदा आहे. परंतु इंग्रजीचें चांगलें ज्ञान मात्र असलें पाहिजे. नाहीं तर कांहीं उपयोग नाहीं. या प्रसंगीं वादी आणि प्रतिवादी मिळून पन्नास साठ हजार रुपये खर्च जहाला असें सांगतात. खटला चालला होता तेव्हां फक्त प्रतिवादीसच प्रति दिवशीं तीनशें रुपये खर्च वसे असे ह्या कोडताचे खर्च आहेत.

ह्या खटल्याचा तपास बावीस दिवसांनीं संपला. परंतु निवाडा कोणाच्या तर्फेनें झाला हें न्यायाधिशांनीं दोन महिने पर्यंत कळविलें नाहीं. ह्या खटल्याचा निवाडा कसा काय होतो हें पहाण्यास मुंबईतील किंवा पश्चिम हिंदुस्थानांतील ब्राह्मण, क्षत्रीय, वैश्य, शूद्र, पारशी, मुसलमान, यहूदी, इंग्रज इत्यादि सर्व जातींचे लोक फारच उत्सुक होते. महिना दोन महिने

पर्यंत जिकडेतिकडे मुंबईत एक सारख्या सकाळ संध्याकाळ महाराजाच्या खटल्याच्या गोष्टी चालल्या होत्या. यांत हिंदु धर्माची फारच विदारणा होऊन गेली.

या खटल्याचा निकाल तारीख २२ माहे एप्रिल सन १८६२ या दिवशीं झाला. त्यावेळीं दोघेही न्यायाधीश न्यायस्थानीं बसले होते. या प्रसंगीं ही कोडतांत लोकांची अतिशय गर्दी होऊन गेली होती. शेवटीं प्रतिवादी याच्या तरफेनें फैसला जहाला. प्रथम मुख्य न्यायाधिशांनें आपलें मत वाचून दर्शविलें, आणि इतकें सांगितलें कीं, करसनदास याच्यानें एक दोन साधारण बावतींत पुरावा करवला नाहीं; सबब त्यानें महाराजास नुकसानी बद्दल पांच रुपये द्यावे. परंतु वाकीचा ह्या मुकदम्याचा फैसला प्रतिवादीच्या तरफेनें झाला. धाकट्या न्यायाधिशाचें मत तर अगदीं प्रतिवादीच्या तरफेनेंच होतें, आणि प्रतिवादी याच्याच तरफेनें त्यांनीं फैसला केला. करसनदास याच्या स्तुत्य कृत्याविषयीं त्यांनीं न्यायस्थानावरून एक सारखें दोन तास पर्यंत भाषण केलें. त्या प्रसंगीं यांची वक्तृत्वशक्ति, न्यायदृष्टींत चाणाख्यपणा व गांभीर्य हीं पाहून लोक मोठे चकित होऊन गेले. ह्यांचें भाषण संपल्यावर कोडतांतील वारिस्टर व दुसऱ्या प्रतिष्ठित लोकांनीं रा० करसनदास मुलजी ह्यांस मोठी शाबासकी दिली. महाराजाचे पक्षी होते ते अर्थांतच म्लानबदन होऊन गेले. ह्या बद्दल महाराजास सुमारे पन्नास साठ-हजार रुपयांचा खर्च आला असें सांगतात. तारीख २५ माहे एप्रिल सन १८६२ च्या धूमकेतु वर्तमानपत्रांत या मुकदम्याविषयीं हा पुढील मजकूर आला होता.

“ हा मुकदमा चालत्या महिन्याच्या २२ वे तारीखेस शेवटास जाणार झणून आली आमच्या गेल्या अंकांत लिहिलें होतं. त्या प्रमाणें त्या दिवशीं राणी कोडतांत उभय न्यायाधिशां पुढें याचा निकाल झाला. त्या दिवशीं प्रातःकाळीं आठ वाजल्या पासून कोडतांत लोक जमा होऊं लागले, ते सुमारे अकरा वाजे तों इतके कांहीं जमले कीं, अशी दाटी केव्हांच झाली नव्हती. यांत हिंदू, इंग्रज, पारशी आदि करून सर्व जातींचे व धर्मांचे लोक होते,

पैकीं फार भरणा भाव्यांचा होता. आमच्या वाचणारांस माहीतच आहे कीं, त्या मुकदम्यांत करसनदास मुलजी “सत्य प्रकाशाचे मालक” यांनीं आपल्या पत्रांत महाराज व्यभिचारी, खराब इत्यादि मजकूर लिहिला होता. लष्णून त्यांवर महाराजांनीं वेअब्रूची फिर्याद केली होती. तेव्हां करसनदास हे प्रतिवादी होते. त्यांनीं आपल्या वचावार्थ आठ प्रकारच्या तकरारी आणल्या होत्या त्यांपैकीं चार तकरारी शाबूत झाल्या अन्वये महाराजांनीं करसनदासाचा सर्व खर्च भरून द्यावा अशी दर्याप्त झाली. बाकी चार तकरारी शाबीद झाल्या नाहीत लष्णून प्रतिवादी करसनदास यांस रुपये ५ दंड झाले.”

मालकाज्ञ कोर्टांत दर शेंकड्यास १२ रुपये फी द्यावी पडे, परंतु ती सन १८६१ जुलै महिन्या पासून कमी केली आहे. याचें कारण या खात्यांत उत्पन्न फार होऊन सरकारांत फाजील जमा फार होऊं लागली; हे सरकारानें किती स्तुत्य काम केलें. सन १८६०—६१ सालीं या कोडतांत १७,६७३ मुकदम्यांचे फैसले झाले आणि फी वद्दल सरकारी जामदारखान्यांत १,१५,०६१—८—१० इतका वसूल दाखल झाला. या खात्याचा वसूल उत्तरोत्तर वाढत जातो. ह्या कोडताचा सालिना न्यायाधिकांचें वेतन व दुसरा खर्च मिळून ८०,००० रुपये खर्च आहे; यांत फिर्याद करावयास वकील, बारिस्टरांचें अगत्य नसतें. परंतु तसाच तकरारीचा कज्जा असला तर कोणी कोणी शें पन्नास रुपये खर्चून वकील करितात. परंतु वकील करणें हे केवळ मालकाच्या खुशीवर आहे. सालमजकुरीं सन १८६१ मध्यें या खात्याचा खर्च भागून सरकारास ३२,८३०—१२—३ फाजील राहिले.

गुरुवारीं सीनियर माजिस्ट्रेटाच्या हपिसांत पेट्रीसेशन भरत असतें, त्यावेळीं सीनियर माजिस्ट्रेट, एक इंग्रज जस्टिस आफ् धपास आणि (नेटीव) एतद्देशीय जस्टिसिझ् आफ् धपास यांपैकीं एक गृहस्थ, असे तिघे असामी वसून साधारण तकरारीच्या फौजदारी खटल्यांची दर्याप्त करितात. वीस रुपये पर्यंत चोरीच्या खटल्याचा निवाडा करण्याचा व सहा महिने पर्यंत सक्त मजुरीची शिक्षा करण्याचा, व १०० रुपये पर्यंत दंड करण्याचा ह्यांस अधिकार असतो. साधारण खटले असतात त्यांचे फैसले प्रतिदिवशीं तीन्ही माजिस्ट्रेटांकडून



होतात. व जे मोठे खटले असतात ते हैकोर्टांत तपासायासाठी पाठवून देतात.

मुंबईत नेटीव आणि इंग्रज मिळून अडीचशें जस्टिसिझ् आफ् धपीस आहेत. जस्टिस आफ् धपीस हा हुदा इंग्लंड सरकारांतून जे द्रव्यवान् व अब्रवान् असतील त्यांस मिळतो. यांजपाशीं अधिकार इतकाच कीं, शहराची व्यवस्था नीट ठेवावी. व शहराच्या व्यवस्थेसाठीं जें द्रव्य सरकारांतून जातें त्याचा नीट व्यय होतो किंवा नाहीं हें व रयतेच्या दुःखाकडे यांणीं पाहोवें. हे राणीच्या तरफेन देशाची व्यवस्था पाहाणारे प्रतिनिधि आहेत, दुसरें कांहीं नाहीं. यांस सरकारांतून कांहीं मुशारा नसतो. यांनीं रयतेस सुख होण्याचे उपाय करावे. व त्यांची न्यायमनसुवी यथान्याय होते कीं नाहीं हें पाहोवें. सारांश त्यांनीं शहरांत स्वच्छपणा आणि स्वस्थपणा ठेवण्यास झटावें. एतद्देशीय लोकांस हा सन्मान सुमारें तीस वर्षांपासून मिळूं लागला. हा अधिकार मिळाला ह्मणजे त्यांस इस्कायर हा किताब मिळतो.

पोलिस हापिसांत तीनही माजिस्त्रेटांचीं खातीं मिळून सन १८५८ त खून, चोरी वगैरे अनेक जातीच्या फौजदारी खटल्यांचा निवाडा झाला ते सर्व मुकदमे १५,८७३ होते, आणि ह्या खटल्यांत जे असामी गुन्हेगार ठरले त्यांची संख्या २७,१४२ होती. चोरी बदल निरनिराळ्या मुंबईतील गृहस्थांचा ऐवज गेला त्याची रकम १,७१,२०३-८-१० रु० होती; त्यांतील मालकांस चोरी धरल्यामुळें ७६,७४७-२-६ रु० परत मिळाले. गुन्हेगारांस दंड होतो त्या बदल या खात्यांत सालिना तीस चाळीस हजार रुपये उत्पन्न होतात. सन १८६० माहे अक्टोबर महिन्यांत माजिस्त्रेटाच्या खात्यांत अपराधी लोकांस जो दंड झाला त्या बदल सरकारांत ३,७३० रुपये इतकी रकम रुजू झाली.

सन १८६० मध्ये पोलिस खात्यांत माजिस्त्रेटांकडे सगळे २१,९०६ फौजदारी खटले तपासायासाठीं आले, त्या पैकीं ६,३८६ असामी अपराधी न ठरल्यामुळें सोडून दिले. आणि बाकी राहिलेल्यांस गुन्हेगार ठरवून अनेक तऱ्हेची शिक्षा झाली. निरनिराळ्या जातींतील लोक फौजदारी खटल्यांत आलेल्यांची संख्या.

हिंदू .....	१३,१७४
मुसलमान .....	५,६४३
पारशी .....	९८३
अनेक जातीचे एतद्देशीय ख्रिस्ती .....	९६२
युरोपियन .....	९३४
अनेक वर्णसंकर जातीचे लोक .....	२१०
	२१,९०६

या संख्येत हिंदू जातींतील स्त्रिया फौजदारींत गेलेल्या १,१३० अढळतात. ह्यांशिवाय दुसऱ्या जातींतील स्त्रियाही वऱ्याच आहेत, परंतु त्या थोड्या. ह्या शहरांत स्त्रियांचें प्राबल्य फार व त्यांस बदकर्मापासून प्रतिबंध करण्यास बराबर कायदा नसल्यामुळे त्या फार उनाड होऊन निर्लज्जपणें वागतात. इंग्रजलोकांच्या कायदांत इतका हा ऐव आहे.

सन १८६२ मे अखेर पर्यंत फौजदारी खटल्यांवद्दल नव्या व जुन्या तुरुंगांत ३८२ अनेक जातीचे कैदी असून त्यांत कितीएक सक्त मजुरीची शिक्षा भोगीत होते, व कित्येक नुसत्या कैदेच्या शिक्षेवर होते. यांत पंधरा दिवसांपासून दोनतीन वर्षांची टाप मिळालेले गुन्हेगार असून कांहीं काळ्यापाण्यावर पाठविण्याची शिक्षा पावलेले ही कैदी होते. गुन्हेगारांची संख्या वाढून तुरुंगांत जाग्याचा संकोच होऊं लागला तर ह्यांतील कैदी लोकांस ठाणें, पुणें, व रत्नागिरी एथील दुसऱ्या जिल्ह्यांतील तुरुंगांत पाठवून देतात. तेथें त्यांजकडून सक्तमजुरी या प्रकारची करून घेतात. त्यांस रस्त्यांवर खपवितात. त्यांजकडून दगड वाहवितात, सरकारी वाडा बांधायाचा असला तर चुना कुटावयास लावितात.

रिकार्डर्स कोर्टाची स्थापना होण्याच्यापूर्वी कोणास मोठें शासन कार्याचें असल्यास शहरांत दवंडी पिटवून त्यास तरीपार करीत ल्हणजे त्याला पनवेल, अलीवाग, उरण एथें नेऊन सोडीत. आणि त्याला शहरांत येण्याचा प्रतिबंध करीत. हें त्यावेळचें काळेंपाणी !

सन १८६१ त ह्याटापूंत १६,२०० मनुष्ये मेलीं. त्यांत ८,९४९ पुरुष, आणि ६,९१४ स्त्रिया, व उपजतां मेलेलीं मुलें ३३७. यांपैकीं १०,५५९ स मूठमाती झाली व ४,७३६ स अग्निसंस्कार झाला आणि ९०५ स दोखम्यांत टाकिले; हे पारशी. ह्याचवर्षीं ११००० मुलें एथें जन्मलीं

मुंबई शहराची किंबहुना भरत खंडांतील जीं संस्थानें इंग्रजी वावड्या-खालीं आहेत त्यांची न्याय मनसुबी करण्यासाठीं व त्यांत नव्या वावी चालू करण्याकरितां इंग्रज सरकार प्रतिवर्षीं अनेक कायदे करीत असतें. त्या कायद्यांप्रमाणें राज्यांत वहिवाट होती. हे कायदे कलकत्यामध्ये तयार होतात. कायदे करणारी मंडळी ल्हणून निराळीच सभा आहे, तींत अकरा गृहस्थ कायदे करणारे असतात. त्यांत बंगाल, मुंबई आणि मद्रास इलाख्यांतील एकएक इंग्रज गृहस्थ सिविल खात्यांतील पुष्कळ वर्षे या देशांत वहिवाटलेला व ज्यास एथील लोकांच्या रीतिभाति माहीत असतील अशांची नेमणूक होती. यांस दरमहा पांच पांच हजार रुपये मिळतात. असे हे गृहस्थ मिळून एकमेकांच्या अनुमतानें कायदे करीत असतात. हे प्रत्येक इलाख्यांतील प्रतिनिधीसारखे वागतात. कोणती ही वाव सुरू करायाची असली ल्हणजे ज्याच्या इलाख्यांतील जी वाव असेल त्याजकडून त्याचा उपक्रम निघतो. व प्रथम त्याचें अनुमत घेऊन त्या प्रकरणाचा सिद्धांत होतो. मग तो गव्हर्नर जनरलानें मंजूर केला ल्हणजे सरकारी वर्तमान पत्रांत देश भाषेंतील भाषांतरासुद्धां छापून लोकांत प्रसिद्ध करितात. आणि प्रसिद्ध केल्यानंतर तीन महिन्यांनीं अमलांत आणितात. ह्या कायद्यांची एक प्रत वरिष्ठ कोर्टांत ल्हणजे पार्लमेंट सभेस पाठवून तिचें अनुमत घ्यावें पडतें. जरी एखादा लहान सान कायदा कारण परतें मुंबईतील सरकारानें केला तरी तो कलकत्याच्या सरकाराकडून वहाल होऊन आल्यावांचून एकाएकीं अमलांत आणीत नाहींत. ह्या मंडळींत गव्हर्नर जनरल, न्यायाधीश, व सेनाधिपति हे असतात.

हल्लीं पारशी लोकांच्या पंचाइतीनें पारशी लोकांचीं घरगुती खटलीं चुकविण्यासाठीं निराळे कायदे असावे असें मनांत आणून नवे कायदे तयार कं



रून मुंबईतील सरकारच्या मारफतीने कलकत्त्यास पाठवून दिले होते. ते कायदे ह्या मंडळीने मंजूर करून पाठविले आहेत. ह्यां मध्ये पारशी गृहस्थांनी आपले मोठे शहाणपण दाखविले, आणि त्यांनी तयार केलेले कायदे ज्या अर्थी गव्हर्नर जनरल सारख्यांनी पसंत करून पाठविले आहेत त्या अर्थी ते चांगलेच असतील. हे कायदे फिरून एथे तपासण्या करितां सर जोसेफ् आर्नोल्ड, शेट रस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई व इतर पांच संभावित गृहस्थांस नेमिले आहेत.

पुष्कळ वर्षांपासून लोकांच्या मनांत होतें कीं, कायदे करणाऱ्या मंडळींत एतद्देशीय संभावित व विद्वान् गृहस्थ असावे आणि जे कायदे तयार होतील ते आमच्या लोकांच्या संमतानें व्हावे. ही त्यांची इच्छा इंग्रज सरकारानें हल्लीं मोठ्या उदारपणानें पूर्ण केली. सन १८६२ तारीख २२ माहे जानेवारी ह्या दिवशीं मुंबई इलाख्यासाठीं कायदे करणारी मंडळी किल्ल्यांत सरकारी वाड्यांत भरली होती. ह्या सभेंत ह्या पुढील गृहस्थांची नेमणूक केली आहे. कौन्सलाचे अध्यक्ष मुंबईचे गव्हर्नर; मुंबईचे सेनापति व कौन्सलांतील दुसऱ्या खुर्चीचे अधिकारी, सर विलियम म्यान्सफिल्ड; एम्. आर. वेस्ट्राय इस्कायर, सरकार तरफेचे सुप्रीम कोर्टातील वकील; मेहरवान अब्दुल दुलेखान अब्दुल खेरखान, सवनूरचे नवाब; श्रीमंत रा० रा० माधवराव विठ्ठल विंचुरकर; प्रख्यात शेट रस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई; आनरबल एच्. डब्ल्यु. रीव्हूझ, कौन्सलाचे तिसऱ्या खुर्चीचे अधिकारी; आनरबल डब्ल्यु. वी. टिस्ट्रम इस्कायर; शेट प्रेमाभाई हेमाभाई अमदावाद एथील नगरशेट, व शहरचे डेप्यु-टिमाजिस्त्रेट; आणि श्रीमंत रा० रा० जगन्नाथ शंकरशेट, मुंबईचे सावकार. ह्या नवीन नेमलेल्या हुद्देदारांस आनरबल असा किताब दिला आहे.

ह्या सभेच्या योगानें ह्या देशाचें कल्याण होईल व एतद्देशीय लोकांस योग्य मान मिळेल असें अनुमान होतें. परंतु आमच्या लोकांनीं आपली योग्यता राखून व लोकांच्या कल्याणाकडे लक्ष देऊन शहाणपणानें आपआपला हुद्दा वजाविला पाहिजे, व लोकांच्या कल्याणांत आपलें कल्याण आहे असें मानिलें पाहिजे; परंतु कित्येक असे आहेत कीं, आपलें कल्याण तेंच दु-

सज्याचें कल्याण असें मानितात. असें न झालें तरच रयत सुखी होईल. ह्या सभेविषयीं ज्ञानोदय पत्रांत मजकूर छापिला होता त्यांतिल बहुतेक एथें उतरून घेतला आहे.

कांहीं काळामागे विलायतेंतील पार्लमेन्ट सभेंत असा विचार झाला कीं, हिंदुस्थानांतिल निरनिराळ्या इलाख्यांमध्ये कौन्सलें लणजे कायदे करणाऱ्या मंडळ्या असाव्या आणि त्यांत रयतेचे प्रातिनिधि असावे. हिंदुस्थान सरकारच्या अमलांत व्यापारी, जमीनदार, वगैरे जे गोरेलोक आहेत त्यांच्या तरफेनें साहेब लोक, व एतद्देशीय लोकांच्या तरफेनें एतद्देशीय गृहस्थ हे त्या मंडळ्यांचे सभासद असावे, आणि जे कायदे हिंदुस्थानांत चालण्याकरितां व्हावयाचे ते सर्व त्यांच्या संमतानें व्हावे. त्यावरून आपले गव्हर्नर जनरल नामदार लार्ड क्यानिंग साहेब यांनीं ठराव केला, व तो नुकताच अमलांतही आणिला. कलकत्ता, मुंबई वगैरे ठिकाणीं हीं नवीं कौन्सलें चालू झालीं आहेत. त्यांत युरोपियन गृहस्थ व एतद्देशीय गृहस्थ असे सभासद आहेत.

हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत ही एक ध्यानांत ठेवण्याजोगी मोठीच गोष्ट होय. कायदे करणारी मंडळी आजवर या देशांत झाली नव्हती असें लणण्यास हरकत दिसत नाही. पूर्वीच्या काळांतील राजे फारकरून कायदे करून त्यांच्या अनुरोधानें राज्यकारभार व प्रजापालन करीत नसत. लणूनच त्यांतून बहुत राजे स्वेच्छाचारी, जुलमी, व दुष्ट असे झाले, व त्यांवरून त्यांच्या प्रजांस फार दुःखें व विपत्ति भोगावी लागत असे. त्यांतून कोणी कोणी सुज्ञ, विचारशील, दयाळू, परोपकारी, व सदाचारी असेही झाले. आणि त्यांच्या हातून त्यांच्या प्रजांचें बहुत कल्याण झालें. कित्येक राजे मूढ किंवा निष्काळजी होते तरी त्यांच्याही प्रजांस सुखप्राप्ति झाली, कारण त्यांचे मंत्री किंवा प्रधान हे सुज्ञ, व दयाळू व सदाचरणी होते. तरी अशा राजांच्या दारांत देखील कायदे होऊन त्यांवरून कारभार चालत नसे. मग कायदे करणाऱ्या मंडळ्या कोठून असणार! कित्येक नृप राजनीतीप्रमाणें राज्य करीत असत, असें दिसतें. पण कोणत्या राजनीतीप्रमाणें? त्यांनीं स्वतः केलेल्या नीतीप्रमाणें नाही, तर मनु, विदुर आदिकरून पुरुषांनीं जीं मते व बोध

व नियम लिहून ठेविले होते त्यां प्रमाणें करीत असत. या ग्रंथांतील राजनीतीचे सर्व नियम चांगले होते किंवा वाईट याविषयीं एथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाही. आमचें लक्षणें इतकेंच आहे कीं, एथील प्राचीन राजांच्या दरवारांत कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नव्हत्या.

अलोकडील मराठे व मुसलमान राजे यांच्या हाताखालींही कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नव्हत्या हें सांगणें नलगे. दिल्लीचा अकबर बादशहा यानें आपल्या दरवारीं पुष्कळ विद्वान् व गुणिजन जमा केले होते. पण ते राजकीय कार्यासाठीं नव्हते. त्यांच्या पदरीं नऊ सुज्ञ पुरुष होते. त्यांस नव रत्नें अशी संज्ञा दिली होती. तरी त्यांच्या हातून तो कायदे करवात नसे. नाजूक व अडचणीच्या प्रसंगीं त्यांची मसलत मात्र घेत असे. त्यानें व त्याचा पूर्वज तैमूर यानें कायद्याप्रमाणें कांहीं ग्रंथ लिहून ठेविले. पण ते मंडळ्यांनीं केलेले नव्हते. तर त्यांनींच स्वतः केले. सातारकर राजाला आठ प्रधान होते. त्यांस अष्ट प्रधान लक्षणत असत.

“प्रधान, आमात्य, सचीव, मंत्री ॥ सुमंत, न्यायाधिश, न्यायशास्त्री ॥

“सेनापती, त्यांत वहूशहाणा ॥ अष्टप्रधानींनृपमुख्यजाणा ॥१॥” (वा०स०)

हे अष्ट प्रधान कायदे करणारे नव्हते; असते तर त्यांचे कायदे लोकांत प्रसिद्ध असते. व इतिहासांत त्यांविषयीं सांगितलें असतें. पण असें कांहीं नाही. त्या आठ जणांस आठ निरनिराळ्या कामगाऱ्या नेमून दिल्या होत्या.

कायदे करणाऱ्या मंडळ्या नेमण्याची चाल युरोपांतील सुधारलेल्या लोकांची आहे. प्राचीन ग्रीस व रोम यांच्या राज्यांत कांहीं प्रकारें ही चाल होती पण विशेषें करून जर्मनी देशांत ही चाल इसवी सनाच्या पूर्वी देखील होती. पुढें इंग्लिशांमध्ये ही चाल चालू लागली. रयतेचे प्रतिनिधि राजसभेंत असून त्यांच्या संमतानें कायदे वगैरे झाल्यानें लोकांस सुख होतें, कारण ते प्रतिनिधि लोकांच्या हितावर दृष्टि देऊन कायदे करितात. यास्तव इंग्लंडांतील लोकांनीं आपली स्वतंत्रता व सुख रक्षण्याकरितां सरकाराशीं मोठी टक्कर मारून राजसभेस आपले प्रतिनिधि स्वतः निवडून पाठविण्याचा हक्क मिळविला. नंतर कालें करून राजांसही दिसून आलें कीं, लोकांनीं निवडून



पाठविलेल्या प्रतिनिधींच्या संमतानें झालेले कायदे व त्यांच्या संमतानें वस-  
विलेले कर लोक संतोषानें मान्य करितात. यास्तव त्यांच्या साह्यानें राज्य  
कारभार चालविण्यांत रयतेचें हित आहे एवढेंच नव्हे. तर सरकारचाही  
फायदा आहे, असें त्यांच्या अनुभवास आलें. अमेरिकेंतील युनैटेड स्टेत्स दे-  
शांत तर मंडळीच्या योगानें राज्यकारभार सर्वोत्कृष्ट रीतीनें चालतो, आणि  
त्यावरून तेथील लोकांस फार सुख झालें. युरोप खंडांतील कित्येक राज्यां-  
मध्ये तर आतांशी या रीतीची सुरवात होऊं लागली आहे. आणि कित्येक  
देशांतील लोकांस या सुखाची अजून चव देखील ठाऊक नाही. या प्रकारें  
ज्या हक्कासाठीं इतर ठिकाणच्या लोकांनीं सरकाराशीं वाद केले, व जीव दे-  
खील दिले, व जे हक्क आपणास मिळावे लहून कित्येक देशांचे लोक लाळ-  
घोंटीत आहेत, व ज्यांचा लाभ इतके दिवस इंग्लिश सरकारच्या राज्यांत सु-  
द्धां हिंदुस्थानच्या लोकांस झाला नव्हता; ते आतां एथील लोकांनीं कांहीं  
प्रयत्न केले नसतांही विलायतेंतील पार्लमेंट सभेनें मेहरबानगी करून या दे-  
शांतील लोकांस मिळावे असें ठरविलें, ही केवढी हिंदुस्थानाच्या कल्याणाची  
गोष्ट आहे.

प्रतिनिधींच्या संमतानें कायदे करणें व करवसविणें हें सरकारच्या व रय-  
तेच्या हिताचें असून तेणेंकरून उभय पक्षांमध्ये सौजन्य राहतें हें खरें. प-  
ण ते प्रतिनिधि रयतेनें निवडलेले असावे, व त्यांस उभय पक्षांच्या फायद्याचें  
पाहिजे तें मत देण्याची मोकळीक असावी. हें आवश्यक आहे. जर अ-  
सें नसेल तर मग अशी मंडळी नसली तरी पुरवेल.

अणखी आह्मांस असें वाटतें कीं, प्रत्येक प्रकारच्या लोकांच्या तरफेनें ए-  
कएक प्रतिनिधि कोन्सलांत असावा. लहणजे सरकासि कामदार नसणाऱ्या गो-  
व्या लोकांच्या तरफेनें एक, हिंदूंच्या तरफेनें एक, मुसलमानांच्या तरफेनें एक,  
पारशांच्या तरफेनें एक, इस्त्राएल लोकांच्या तरफेनें एक, पोर्तुगीझ लोकांच्या  
तरफेनें एक, आणि एतदेशीय ख्रिस्ती लोकांच्या तरफेनें एक, असे असावे  
लहणजे फार चांगलें होईल.

१८६२ त इंग्लंड देशांतील सरकारांत असा ठराव झाला कीं, सदरअदा-

लत आणि सुप्रीम कोर्टही एकत्र मिळवून एक मोठे न्यायदरवार स्थापने आ-  
णि त्यास "हैकोर्ट" असे नांव ठेवावे. कलकत्ता, मद्रास व मुंबई ह्या तीन  
इलाख्यांत अशी कोर्टे स्थापिली आहेत. हे कलकत्त्यांत जुलै महिन्यांत सुरू  
झाले. या कोर्टांत पंधरा पर्यंत न्यायाधीश नेमावे असा मुख्य सरकाराचा  
कायदा आहे, परंतु तेरा इंग्रज व एक एतद्देशीय गृहस्थ असे १४ असामी  
नेमले. एथे ह्या कोर्टाची स्थापना ता० १४ आगष्ट १८६२ त  
झाली. त्यांत सात न्यायाधिकांची नेमणूक झाली आहे. यांत आ-  
मच्या लोकांपैकी कोणाची नेमणूक झाली तर मोठाच भाग्योदय समजा-  
वा. कलकत्त्यांतील हैकोर्टांत जे न्यायाधीश नेमिले त्यांचे वेतन या प्रमाणे  
ठरविले आहे. मुख्य न्यायाधिकास सालिना ७२,००० रु० आणि वाकी-  
च्यांस प्रत्येकास सालिना ५०,००० रु० मुख्य न्यायाधिकाची नेमणूक इंग्लं-  
डाहून झाली असता त्याच्या वाटखर्चास १०,००० रु० द्यावे. व धाकट्या  
न्यायाधिकास ८,००० रु० असा ठराव केला आहे.

मुंबईतील दाट वस्ती पाहून सहज एखाद्यास अशी कल्पना येते की, ए-  
वढ्या ह्या लोकांस औषध पाण्याची कशी काय योजना केली असावी. कार-  
ण ज्या स्थानी याची यथायोग्य व्यवस्था केलेली नाही तें स्थान राहायास  
योग्य नाही असे शहाण्या लोकांचे लक्षण आहे. यावर संस्कृतांत एक श्लोक  
आहे. त्यांत एक मुज्ज गृहस्थ आपल्या मित्रास या प्रमाणे उपदेश करितो  
हे मित्रा ज्या शहरांत सावकार, वैद्य, विद्वान् ब्राह्मण व गोड्या पाण्याची नदी  
हीं नाहीत तेथे तूं राहूं नको.

॥ तत्रभिन्नवस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ॥

॥ ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रियः स जलानदी ॥

मुंबई शहरांत ह्या चारही व्यक्ति उत्तमापासून कनिष्ठापर्यंत परिपूर्ण आ-  
हेत. दयाळू व उदार असे लाखोपति सावकार आहेत इतकेच नाही, परंतु  
वगलेंत चोपड्या मारून लोकांच्या दारोदार घिरट्या घालणारे किरकोळ सा-  
वकार मारवाडी यांची दुकाने या टापूंत १५०० आहेत. हे लोक आठ  
चार आण्यांपासून दहा पंधरा हजाररुपये पर्यंत लोकांस कर्जी नाणे धिरतात.

मर्त्या धिरण्याचें या लोकांत मोठेंच धैर्य आहे. कोणो कितीही गरीब, तर्क-टी व दिवाळखोर असला तरी त्यास काहींना काहीं तरी द्रव्य ते धिरतात. मग एकाचे दहा किंवा पांचांचे पंचास घेवोत. कोठें असें पाहिलें आहे कीं, चार रुपये देऊन त्यांचे सर्वांच्या हिशेवानें पांच करून त्या वदल निरनिराळ्या रकमेचीं चार कर्जखतें लिहून घ्यावीं. ह्यांत एकावर एक, दुसऱ्यावर दोन, तिसऱ्या वर तीन व चवथ्यावर चार महिन्यांची मुदत असून असो अड असती. पांच दिवसांनीं ते ४ परत दिले तर पांच घ्यावे, एक महिन्यानें दिले असतां २५ घ्यावे, दोन महिन्यांनीं दिले असतां ५०, तीन महिन्यांनीं दिले असतां ७५, आणि चार महिन्यांनीं दिले असतां १०० घ्यावे. या प्रमाणें चार रुपये देऊन २५५ रुपयांचीं खतें लिहून घेतात. आणि असें कर्ज घेणारे लोकही त्यांस सांपडतात. एकादे समर्थीं चार ही खतें हाता खालीं दावून ठेवून तेवढ्या रुपयांच्या हा राक्षस रूपी सावकार मालकावर निरनिराळ्या फिर्यादी करितो. आणि त्यांज मध्यें काहीं जीव असला तर ते वसूल करून घेतो.

मारवाडी लोक या शहरांत मारवाड देशाहून येतात. हे येतेवेळीं बहुधा आपल्या बरोबर द्रव्य किंवा मालमत्ता व दुसरें भांडवल घेऊन येत नाहींत. वाटखर्ची पुरते रुपया आठ आणे, एक पितळेची चरवी, एक भोंपळ्याचा तुंबा, एक पांढरी कांबळ किंवा धावळ, आणि हातांत एक काठी इतकें सामान ते घेऊन मुंबईत येतात. ज्याला अगदींच कोणाचा आश्रय नसतो तो प्रथम एकाद्या दुकानावर साळिना चाळीस पन्नास रुपये मुशारा कबूल करून चाकरीस राहतो. आणि वर्ष दोन वर्षे चाकरी करून पन्नास साठ रुपये गांठीस झाले कीं कोठें तरी गल्ली कुर्चीत दोन अडोच रुपयांचें भाड्याचें दुकान घेऊन टोपल्या मांडून वसतो. कित्येक प्रथम असें करितात,— रुपया आठ आण्यांचें कडदण किंवा गूळ, वतासे, असा माल घेऊन सकाळच्या प्रहरीं शहरभर फिरून विकितात. आणि संध्याकाळचें दिव्यांत वात पडे तों पर्यंत खोवण्याचें किंवा गोडें तेल विकितात. कोणी कोणी सकाळच्या प्रहरीं जिरी मिरी मसाला आणि संध्याकाळचें तेल



विकायास लागतात. या प्रमाणे फेरीचे काम करून कांदे, लसूण, हळद जमिळेल तो माल विकून शेंदीडशें रुपये जमले ह्मणजे पांच दहा रुपये सवाईच्या, दिढीच्या, व दुपटीच्या व्याजास देऊं लागतात. रुपये देण्याघेण्याचे काम करूं लागले ह्मणजे हळूहळू त्याची लोकांत ओळख होती. मग त्याला लोक ठाकराजी, जेठाजी, मोतीजी आवो वेसो असीं बहुमानाचीं विशेषणें देऊं लागतात. असें झालें ह्मणजे तो पांच दहा टोपल्या, त्यांत दोन दोन शेर तांदूळ, डाळ, उडीद, गहू, मूग, मसूर इत्यादि घालून पुढें मांडितो. व दोन चार वरण्यांत तूप, तेल, गूळ, साखर इत्यादि घालून दुकान मांडितो. आणि जवळ एक लहान पेटी मांडून तिचे खालीं एक खादीचा तुकडा पसरून त्यावर दोन अडीच रुपयांचा खुर्दा मांडितो. ह्यांत तो दुकानदारीचे आणि सराफाचे अशीं दोनही कामें चालवितो. मग हळूहळू जसजसें त्याचे भांडवल वाढत जातें तसतसा तो दुकानांत माल भरतो. मग एकाद्वसरा भागीदार घेतो, व्याजू पैका देण्याचे काम सुरू करितो, मग काय विचारता. एक दोन वर्षांच्या अवधींत तो पांच सहा हजारांचें भांडवल गांठीस करितो. या प्रमाणे त्याचे काम पांच दहावर्षे सुगळीत रीतीनें चालले ह्मणजे तो सहज वीस पंधरास हजारांचा साधकार बनतो. मग काय विचारता! ख्याली खुशाली व उत्पन्नभक्ती लोक त्याची खुशामत करूं लागतात. दिढी दुपटीच्या व्याजानें पैका घेऊन जातात. पांच रुपयांचा दागिना असला तर तो दोन रुपयांस गहाण ठेवितात. वस्त्र चिरगूट असले तर दहा रुपयांचा माल असला तर त्यावर तीन रुपये देऊनही रुपयास आणा दोन आणे देखील व्याज घेतात. व मुदतीचे आंत गहाण ठेविलेला माल मालकानें नेला नसलातर तो लागलाच फरोक्त करून त्याचे टक्के करितात. मारवाडी लोक फारच काट कसरीनें राहतात. त्यांच्या खाण्यापिण्याचे व वस्त्र प्रावरणाचे फारच बातवेत असतात. एक दोन खादीचे पंचे असले ह्मणजे ते वर्ष दीडवर्ष नेशायास चालतात. दहावीस हात घांटी पागोट्याचा तुकडा असला ह्मणजे डोक्यांत घालायाची पांच दहा वर्षांची वेगमी झाली. त्याला दहावीस वर्षांनीं आठचार आण्याचा रंग दिलातर मोठें भाग्य. आंगांत घालायास एकादी

गाडी भरडी वंडी असली तर ती दोन अडीच वर्षे चालती. तीस एकादे समयीं पांच दहा ठिगळ्या असतात. व तिजवर तेलचें, तुपाचें व धुळीचें पूट असतें. यांला धोब्याची फारच थोडी गरज पडती. वर्षांतून एकदोन वेळीं लागलीतर लागती. खाण्याचा प्रकार असाच असतो. पांच सहा असामी जेवायाचे असलेतर दिडको दुगाणीची भाजी पुरती. इतके हे संसार दक्ष असतात. स्वच्छ व निर्मळ वस्त्र घातलेला, मारवाडी दुकानदार कोठें विरळा. मारवाडी लोकांत दिवाळखोर व खादाड असे फारच थोडे असतात. हे लोक अनेक प्रकारें लोकांस व्यापारामध्ये टकवितात. परंतु ह्यांमध्ये चोर व लुच्चे फार नसतात. हे लोक लिहिण्यांत फार कच्चे. त्यांस वाराखड्या आल्या ह्मणजे ते व्यापार करायस लागतात. मग तितक्या वरूनच जमाखर्च ठेवायास लागतात. परंतु त्या कामांत ते हुशार असतात. मारवाडी लोक दुसऱ्यांस टकवितातखरे, परंतु आपसांत एकमेकांसीं मोठ्या प्रमाणिकपणानें व साखीनें वागतात. एकादा मारवाडी दुकानावर चाकरीस राहिलातर तो मोठ्या इमानें इतवारें चाकरी करील. मारवाडी लोक खाण्या पिण्यांत, वस्त्र पांघुरण्यांत व दुसऱ्या खर्चांत मोठी काट कसर करितात इतकेंच नाहीं परंतु जें पाणी फुकट मिळतें तें देखील वापरावें तितकें वापरीत नाहीत. आठचार दिवसांनीं आंघोळ करितील ती ही वेतवार पाण्यानें. हात धुवायाचे असले तर एक लहानशी लोटी घेतील आणि जेवल्यानंतर एकाहुसरा चूळ भरतील. दोन चार चिरगुटें असलीं ह्मणजे तीं दोनचार पोहरे पाण्यानें धुऊन तयार होतात. सारांश त्या लोकांला पाण्याचाही खर्च थोडाच असतो. परंतु इतकेंच खरें आहेकीं, मारवाड्यांच्या जिवावर मुंबईतील कित्येक लोकांच्या फिशाऱ्या चालतात.

मुंबईत लोक गेले ह्मणजे मिजाज करायस लागतात व उधळे होतात. असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे, परंतु मुंबई सोडून विलायतेस गेले तरी मारवाडी लोकांचा रूपणपणा सुटायचा नाही. लोकांचे गाडीघोडे, शाली दुपेटे व वस्त्र अलंकार हीं पाहून त्यांचा उपभोग आपण घ्यावा अशी त्यांच्या मनांत कल्पांती ही इच्छा उत्पन्न व्हावयाची नाही. आतां जे मोठमोठे सावकार आहेत ते

गाडीघोडे ठेवितात खरे, परंतु त्यांचा झाला तरी वल्लप्रारणाकडे खर्च थोडाच.

हे लोक मोठे उद्योगी. पहांटेपासून मध्यरात्रपर्यंत एक सारखे अनेक कामांत असतात. प्रथम सूर्योदय व्हायाच्या पूर्वी वगलेंत चोपड्या मारून उग्राणी करायास कर्जदारांच्या दारोदार फिरत असतात. कोणीकोणावर समान काढिलेलें असतें, कोणावर केशा असतो, कोणाच्या मालमत्तेवर जप्ती केलेली असती. असे हे सकाळचे प्रहरीं सगळ्या मुंबईभर अनेक उद्योगांच्या नात्यानें फिरत असतात. कर्जवाजारी लोक ह्यांस व्याघ्रासारखे भीत असतात.

इंग्रज डाक्टर इंग्लंडाहून शिकून आलेले व एथें ग्रांट वैद्यशाळेंत शिकून सनदा घेऊन वाहेर पडलेले व एतद्देशीय देशोदेशांतून संस्कृत वैद्यशास्त्रावरून शिकलेले असे वैद्य पुष्कळ आहेत. याशिवाय सोनामुखीच्या पाण्यावर व किराड्याच्या काढ्यावर पोट भरणारे वैद्य गळोगळीस आहेत. काना डोळ्याचे वैद्य तर औषधांची कावड घेऊन दारोदार रससिंदूर वैद्य, लोहभस्म वैद्य अशा हाका मारीत रस्तोरस्तीं जातात. यांचा औषध देण्याचा प्रकार असा आहे. एकाला पोटशूळाचा उपद्रव होता. त्यानें ह्या एका वैद्याकडे औषध मागितलें असतां त्यानें त्याच्या पाठीस दोन तुंबड्या लावून रक्त काढिलें. असे यांचे विलक्षण उपाय असतात. हे वैद्य आणा अर्धा आणा मिळाला ह्मणजे संतुष्ट होतात. परंतु एकदां औषध दिलें असलें तर त्या रोग्याची भेट फिरून घेऊं नये, अशी यांचो वहिवाट आहे.

मुंबई शहरांत वास्तविक विद्वान् ह्मटले ह्मणजे इंग्रज डाक्टर व एतद्देशीय शिकलेले असे शेंदीडशें सांपडतील. ग्रांट वैद्यशाळेंत सन १८५० पासून सन १८६१ पर्यंत सनदा घेऊन निघालेले एतद्देशीय डाक्टर ५६ असामी आहेत. त्यांतील कित्येक वाहेरगांवीं सरकारी दवाखान्यांवर दरमहा १००रुपये घेऊन हें काम चालवितात. व कित्येकांस मुंबईतील दवाखान्यांत असाम्या आहेत. कित्येक आपण दवाखाने घालून औषधें देतात. ह्यां शिवाय एतद्देशीय वनस्पती व रसायणें देणारे दहावीस सांपडतील. कोठें कोठें गांधीलोक देखील स्वतःवैद्याचें काम करितात. गांधीलोकांकडे कोणती औष-



म्ही मागीतली असतां नाहीं असें ह्मणत नाहींत. मग ती घेतल्यानें कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो. त्याची ते कांहीं धास्ती वाळगीत नाहींत. कांहींना कांहीं तरी पुढींत बांधून देतील. याची प्रचीत पाहण्यासाठीं एकदिवस एका गृहस्थानें एका मुलाकडे एक दिडकी दिली आणि गांधीच्या दुकानांतून अनुष्टुप्छंदः घेऊन ये असें सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें जाऊन अनुष्टुप्छंदः मागीतली असतां गांधीनें दुकानांतून एक मुळी काढून घानांत बांधून त्या मुलाच्या स्वाधीन केली. या प्रकारची कित्येक गांधीची औषधी देण्याची वहिवाट असते जर त्यांजकडे मेघाची गर्जना मागीतली तरी ते दिडकी दुगाणी घेऊन भलतें कांहीं काढून देतील.

विद्वान् ब्राह्मण अथवा विद्वान् गृहस्थ—यांची संख्या तर या शहरांत उत्तरोत्तर वाढत जाते. काशीपासून रामेश्वराचे शास्त्री व पंडित हरहमेश एथें येत असतात. तसेच मुसलमान लोकांचे काजी, मुल्ला, हकीम, व यहुदी लोकांचे रावी, पारशी लोकांचे दस्तुर असे विद्वान् पुष्कळ आहेत. युरोप खंडांतील प्रख्यात प्रोफेसर व धर्माध्यक्ष एथें वरेच आहेत. या मुळें कोणत्याही गोष्टीचें स्पष्टीकरण करून घेण्यास कठीण पडत नाहीं. ह्या शिवाय शतश्लोकेन पंडितः असे पायलीचे पंचवीस सांपडतील. लघुहितोपदेश वाचतां आला ह्मणजे तो पंडिताच्या योग्यतेस येतो. रूपावळीचीं चार पृष्ठें तोंड पाट आलीं ह्मणजे शास्त्री वनतो. “लंबोदरश्चाविकटो” एवढें आलें ह्मणजे वैदिक होतो. आणि पांडव प्रताप वाचतां आला ह्मणजे पुराणीक झाला. असे विद्वान् घरोघर सांपडतील. कांहीं वर्षांमागें एथें सप्ताह झाला होता, तेथें कितो एक या प्रकारचे शास्त्री, वैदिक, व पुराणीक होते. कोणी-विदुरनीति, कोणी रामदासी श्लोक व कोणी इसापनीति घेऊन चौरंग मांडून गोमुखींत हात घालून ध्यानस्थ वसले होते. सप्ताहाचा प्रकार असा असतो. मोठा मंडप घालून त्यांत सात दिवस पर्यंत अष्टोत्तरशें पुराणिवांस वसवितात. आणि त्यांजकरवीं भागवताचें पारायण करवितात. ह्या कृत्यास किमान पक्ष पांच दहा हजार रुपये खर्च होतो. ह्या तीस चाळीस वर्षांत एथें असे सप्ताह सात आठ झाले. पंचाक्षरी, ज्योतिषी, सामुद्रिक लक्षणें सांगणारे

तर दारोदार फिरतात. कांहीं वर्षांमागे एक अष्टावधानी बाबा आला होता. तो एका खेपेस आठ ठिकाणीं लक्ष पोहंचवी. हातांत पुस्तक घेऊन वाचून त्याचा अर्थ सांगे, बुद्धिवळाचा डाव चालवी, डाव्या हातानें फांसे टाकून सांगव्यांचा डाव खेळे, पाठीवर हरबरे मारायास लावून ते मोजी, अशीं कामें एका खेपेंत करी. सन १८६२ सालीं मध्वमतानुयायी वैष्णव्यांचे स्वामी (गुरु) एथें आले होते. हे मोठे विद्वान् होते अशी यांची आख्या होती. त्यांच्या शिष्यवर्गास तप्तमुद्रा दाव्या अशी यांची दीक्षा आहे. यांचें नांव श्रीमत् पूर्ण प्राज्ञतीर्थ असून काशीक्षेत्रस्थ विद्वज्जन ब्रह्मवृंदाकडून यांस मानपत्र मिळालें होतें.

इंग्रज लोकांच्या देवालयांत उपदेश करणारे पाद्री लोक मुंबईखात्यांत सुमारे पन्नास साठ आहेत. आणि ह्या प्रीत्यर्थ सरकारास प्रत्येक इलाख्यांत सालिना दोन तीन लक्ष रुपये खर्च होतो. विशप हणून सर्व मुंबईखात्यांतील देवालयावर मुख्य पाद्री आहे त्यास सालिना २५,६०० रुपये मिळतात. ह्या शिवाय बाहेर जिल्ह्यांत फिरायास गेलें असतां खर्चावद्दल १,००० रुपयांची नेमणूक करून दिली आहे. त्याच्या हाताखालच्या उपदेशकांस कोणास १,२००, कोणास हजार, कोणास ७००, कोणास ९००, कोणास, ५००, असा दरमहा आहे. विशपाची योग्यता मुख्य न्यायाधिशारोवर आहे.

बाळगंगाधर शास्त्री जांभेकर हे अल्पवयांत ऐनउमेदीमध्ये मरण पावले. ते संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषेंत निपुण होते. व ह्याशिवाय त्यांस उर्दू, का०, गुजराथी, या भाषा येत होत्या. ह्या पश्चिम भरत खंडांत अर्वाचीन विद्वानांत हा एक मुकुटमणीच होता. सदाशिव काशिनाथ छत्रे एल्फिन्स्टन विद्यालयांतील खात्यांतले मुक्तसर होते. त्यांचे बाळगंगाधर शास्त्री हे गुरुबंधु होते. त्यांनीं यांची तीव्रबुद्धि आणि चापल्य पाहून एथें आणून त्यांस आपल्या घरां ठेवून त्यांजकरवीं इंग्रजी विद्याभ्यास करविला. ह्या पुरुषाची गोष्ट अशी सांगतातकीं तो एकपाठी असून त्याची धारणाशक्ति अपार होती:— नेटिव लोकांत इंग्रजी विद्यालयांत प्रोफेसराची योग्यता प्रथम यांसच मिळाली. ह्यांच्या अकालीन मरणामुळे मुंबईतील लोकांस फार दुःख झालें. विद्या आणि विनय

१ दोनही गुण या गृहस्थाच्या आंगां सारखेच वसत होते. ह्याचा थोडासा इतिहास ज्ञानोदयांत छापिला होता त्याचा सारांश खाली उतरून घेतला आहे.

“मयत वाळगंगाधर शास्त्री जांभेकर ज्यांविषयीं लोक प्रस्तुत शोकाविष्ट आहेत. तो दक्षिण कोकण प्रांतांत राजापुंराजवळ पोंगुरलें हणून एक गांव आहे तेथें सन १८१० मध्ये जन्मला.

हा सन १८२९ मध्ये सोसायटीच्या शाळेंत ज्याला आतां एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन हणतात त्यामध्ये शिक्षक झाला. आणि तो तेव्हांपासून त्या-शाळेचें काम चालविण्यास वजनदार होता. त्यानें मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां कित्येक पुस्तके तयार केलीं. कांहीं दिवसपर्यंत योग्य रीतीनें दिग्दर्शन व दर्पण नामें दोन पत्रे काढिलीं होती. परंतु त्या पत्रांची योग्यता त्याच्या लोकांस न समजून त्यांस आश्रय दिलहा नाहीं. परंतु त्या पत्राचे द्वारे स्पष्ट समजण्यांत आलें कीं, तो इतर लोकां सारखा अंधारांत नव्हता. अलीकडे तो मानसविद्येचें पुस्तक आवरकांचीच्या पुस्तका प्रमाणें कांहींसें करित होता. आणि एल्फिन्स्टन साहेबाचे पुस्तकाधारे हिंदुस्थानची वखर करित होता. आणि मुंबई जिओग्राफिकल् सोसायटी व एशियाटिक् सोसायटी यांमध्ये कांहींरचना करून देऊन साह्यता करित असे, तो सन १८४६ त मे महिन्याच्या १७ वे तारिखेस तापाच्या दुखण्यानें मरण पावला.

वाळगंगाधर शास्त्री मोठा विद्वान् होता आणि त्यास साहेब लोक व नेटी-व लोकही मानीत असत. महाराष्ट्रांतील सर्वनेटीव लोकांपेक्षां तो शिकलेला होता, व आपल्या लोकांमध्ये विद्या वाढवावी अशी त्याची इच्छा होती. असें आपल्या चांगल्या वर्तणुकीच्या योगानें दाखविलें. प्रोफेसरचें काम चांगलें चालविल्यानें कित्येक विद्यार्थी वरे सुधारले; त्यांतील कित्येकांनीं विद्येची मोठी आवड धरून त्यासारखेच विद्या वाढविण्या विषयीं उत्कंठित व्हावे अशी आमची इच्छा आहे.”

इंग्रज सरकारानें रयतेच्या सुखास जसीं इतर साधनें करून ठेविलीं आहेत, तसींच रोगी व व्याधिग्रस्त लोकांसाठीं ही करून ठेविलीं आहेत. आणि हा क्रम त्यांनीं थोडा बहुत सन १६७६ पासून चालविला होता. इ-



ग्रज लोकांसाठी व एतद्देशीय लोकांसाठी निरनिराळे दवाखाने घातले आहेत. त्यांत उत्तम प्रकारच्या विद्वान् डाक्टर लोकांच्या नेमणुका केल्या आहेत. किल्ल्यांत सरजमशेटजीच्या घराखाली युरोपियन जनरल हास्पिटल या नांवाचा इंग्रज लोकांसाठी मोठा दवाखाना पुष्कळ वर्षांपासून सरकाराने बांधला होता. हा सन १८६१ साली तीन लक्ष रुपयांस रस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई यांस विकला. आणि या लोकांसाठी दुसऱ्या ठिकाणी इस्पिटल तयार होणार. याशिवाय पन्नाससाठ सावकारी औषधे विकणारांची दुकाने आहेत. भायखळ्यावर मयत सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या नांवाचे एक मोठे इस्पिटल आहे. त्यांत अनाथ रोगी लोकांस राहायास जागा केली आहे व तेथे अन्न, पाणी, वस्त्र, प्रावरण, औषध उपाय हे सर्व मिळते यांत एक दोन डाक्टर लोकांची नेमणूक केलेली असते. वैद्यशाळेत जे नवीन विद्यार्थी असतात त्यांजकडून रोगी लोकांस औषधे देववितात. कित्येक रोग्यांच्या यांमध्ये वांटण्या करून दिलेल्या आहेत. हा दवाखाना १८४३ त उपस्थित झाला. सर जमशेटजी जिजीभाई यांनी आपले निसवत १,७०,००० रुपये हा दवाखाना बांधण्यास दिले व ३०,००० रुपये सरकाराने खर्चिले, यास सर्व दोन लक्ष रुपये खर्च झाला. या खात्याचा सर्व खर्च ३३,००० रुपये होतो. त्या पैकीं सर जमशेटजी यांनी सरकारांत त्या प्रीत्यर्थ ठेवलेल्या नाण्यापासून व्याज ४,००० रुपये येतात, बाकीचा खर्च सरकार चालविते. जे रोगी लोक केवळ अनाथ असून आपला निर्वाह चालवायास असमर्थ आहेत तेच एथे जाऊन औषध पाणी घेतात असे नाही, परंतु मध्यम प्रतीचे लोक देखील या दवाखान्यांत जातात. या ठिकाणी मोठे विद्वान् वैद्य लोक असल्यामुळे एकादेवेळीं महाव्याधी सारख्या रोगाची देखील चिकित्सा होती.

सन १८६१ त ह्या दवाखान्यांत ३,८६७ पुरुष व १,०६८ स्त्रिया इतके रोगी औषधोपचार करण्यासाठी येऊन राहिले, व मागील वर्षापैकीं २१७ होते. ह्यापैकीं ६१४ पुरुष आणि २०३ स्त्रिया मरण पावल्या. आणि ४,१३५ रोगी वरे होऊन आपआपल्या रोजगारास गेले. ह्या वर्षी एकंदर

१५,१५२ रोगी या दवाखान्यांत होते, व त्यांप्रीत्यर्थ सरकारास सन १८६०-६१ हणजे सुमारे दोड वर्षांत ३६,३६५ रुपये खर्च झाला. ह्या शिवाय प्रति दिवशीं स्त्रिया, पुरुष, व मुलें मिळून सुमारे २०० रोगी ह्या दवाखान्यांतून औषधें घेऊन घरीं जातात.

ग्रांटवैद्य पाटशाळेच्या अगदींलगत उत्तरेकडे सूतिकागृह आहे. तेथें ज्या गरीबगुरीव किंवा कोणत्याही गरोदरस्त्रिया वाळंत व्हावयास जातील त्यांचा सर्व प्रकारें वंदोवस्त होतो. त्यांस कांहीं कमी पडत नाहीं. हा कारखाना बांधायाकरितां कित्येक परोपकारी लोकांनीं ३१,३८५ रुपये दिले. त्यांतून सर जमशेटजी जिजीभाई ह्यांनीं पंधरा हजार रुपये दिले, व त्याशिवाय जागा दिली. हणून हें घर त्यांच्या नांवानें स्थापित झालें आहे. आणि हें संदोदीत चालावें हणून सरकारच्या हाताखालीं ठेविलें आहे. सदहूर्ह रुपयांतून बारा हजार शिलक आहेत, ते सरकारच्या हातांत ठेवून त्यांचें व्याज येईल तें दाई वगैरेकडे खर्चिलें जातें.

या देशांत असी चाल आहे कीं, गरोदर स्त्री प्रसूत होण्याचे वेळेस सुइणीस बोलावून तिच्या हातून वाळंतपण करवितात; परंतु त्या सुइणीस कांहीं विद्या नाही. त्या अज्ञानी यामुळें कधीं कधीं वाळंतिणी फार इजा पावतात. त्या जरी वांचल्यातरी कधीं कधीं त्यांस शक्ति नाही असें होतें व त्यांची प्रकृति कांहीं दिवसपर्यंत विघडलेलीच राहती. तर हल्लीं यासाठीं हें वाळंतघर तयार केलेलें आहे. एथें वाळंत होण्यापासून औषधें वगैरे पोटापाण्यासुद्धां सर्व यथास्थित वंदोवस्त होईल. आणि गरिवांस त्यावद्दल कांहीं खर्च होणार नाही; हणून त्यांनीं तेथें जावें हें बरें आहे. हें सुंदर परोपकारी काम डाक्टर मोरहेड साहेब व सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या द्वारे झालें आहे हणून यांचे सर्वांनीं उपकार मानावे हें योग्य आहे. ह्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांच्या पत्नीनें ३०,००० रुपये दिले असें ऐकण्यांत आहे.

एथें दवाखान्या समोर वैद्यशाळा आहे तींत वैद्यशास्त्र शिकवितात. त्या शाळेंत तयार होऊन प्रतिवर्षीं पांच दहा डाक्टर सनदा घेऊन बाहेर पडतात. या प्रीत्यर्थ प्रतिवर्षीं हजारो रुपये सरकारास खर्च होतो. हीस ग्रां-

ट मेडिकल कालेज असें लणतात. ही सर रावर्ट ग्रांट साहेबांच्या स्मरणार्थ वांधिली आहे. ही वांधायास ९०,००० रुपये लागले. ही सन १८४५ त चालू झाली.

ह्या शाळे समोर सन १८६२त सर जमशेटजी जिजीभाई यांचा पंचरस धातूचा मोठा पुतळा त्यांच्या चिरंजिवानें व त्यांची पत्नी रतनवाई इणें स्थापिला आहे. हा इंग्लंड देशांत तयार केला होता.

पुढें भायखळ्याच्या वाजूस महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर एक धर्मशाळा आहे. ही वांधण्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं ५०,००० रुपये दिले व सरकारानें २५,००० खर्चिले आणि ही धर्मशाळा वांधिली. हिचा खर्च चालविण्याकरितां या परोपकारी कृत्यास सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं दरमहा ३०० रुपयांची नेमणूक करून ठेविली आहे. सन १८४७ त ही स्थापिली. या धर्मशाळेंत लंगडे, लुले, पांगळे, आंधळे, ह्यातारे व अशक्त अशा अनाथ लोकांस अन्नवस्त्र व राहाण्यास जागा पुरवितात. व जे कोणी एथें राहायास इच्छीत नाहींत त्यांस तीनपासून दहा रुपये पर्यंत दरमहा देतात. तो तसाच अनाथ असला तरच त्यास असा दरमहा करून देतात. ह्या धर्मशाळेविषयीं हा पुढील वृत्तांत ज्ञानोदयांतून उतरून घेतला आहे.

भायखळ्यावर कामाठपुरानजीक सर जमशेटजी जिजीभाई यांनिं ८०,००० रुपये लावून गरीबगुरिवांला राहाण्याकरितां सुंदर धर्मशाळा वांधिल्या आणि तेथील काम ठीक चालावें लणून सरकारद्वारे डिस्ट्रिक्ट बेनिवोलेंट सोसायटीच्या स्वाधीनकेल्या; व ५०,००० रुपये सरकारांत ठेवून त्यांचें ३०० रुपये व्याज दरमहा पोंचत जावें असें ठरविलें होतें. हल्लीं त्याविषयीं टैम्स पत्रांत असें लिहिलें आहे कीं, सरचार्ल्स फार्व्स यांनिं या धर्मशाळे करितां ३०,००० रुपये पाठविले आणि लेडी जमशेटजी लणजे जमशेटजीची स्त्री २०,००० रुपये देणार आहे. असे अणखी ५०,००० सरकारांत ठेवून त्यांचें अणखी ३०० रुपये व्याज त्याच खर्चाकडे देणार. तर असलें औदार्य लिहून जाहीरकरणें आह्मास फार वरें वाटतें. रस्त्यावर विचार न करितां पैसा उडवीत जाणें यापेक्षां हा धर्म फार व्यवस्थित आहे. आणि अशावरून वास्तविक जे ग.



गरीब त्यांचें कल्याण आहे. हल्लीं एथें लंगडे, पांगळे, आंधळे, फार आहेत, आणि त्यांचें रक्षण व्हावें ह्मणून दयाळू मातबर लोकांनीं त्या धर्मशाळेकडे पैका पाठवीत जाणें हें त्यांस फार उचित आहे.

ह्या धर्मशाळेचे वार्षिक रपोट आमच्या पाहाण्यांत आले आहेत. त्यां वरून समजण्यांत असें आलें कीं, हल्लीं त्या धर्मशाळेमध्ये एकंदर असामी ३२४ आहेत. ते असेकीं, आंधळे ६१, कोडी, रक्तपिती ८५, लंगडे, पांगळे, ह्यातारे व दुखणेकरी मिळून ११९ आणि मुली ५९ त्यां पैकीं ज्यांस आई वाप नाहीत अशा १४. त्या शाळेचा जमाखर्च पाहिला असतां असा आहे कीं, जमा रुपये १७,१४२ आणि खर्च एकंदर ११,०३० ह्मणजे जमा रुपये ६,११२ जास्ती आहेत. त्यां पैकीं शेटजी यांजकडून ३,६०० रुपये शाळेच्या खर्चास पोहंचतात. असें असतां हल्लीं एथें मुंबईत भिकारी लोक पहिल्यापेक्षां अधिक होऊन रस्त्यामध्ये जाणाऱ्या येणाऱ्या पाशीं व घोरोघरीं भिक मागत फिरतात. याचें कारण असें आहे कीं, भिकारी लोकांस लोक रस्त्यांत पैसे देतात, सवव ते दिवसें दिवस वाढत चालले आहेत. तर या विषयीं सर्व सुज्ञ लोकांनीं विचार करून शाळे शिवाय वाहेर कोणाला-काहीं पैसा देऊं नये ह्मणजे त्यांचें रस्त्यांत इकडे तिकडे फिरणें बंद होऊन कोणाला इजा होणार नाही.

ह्या शहरांत पूर्वी देवीच्या उपद्रवानें मुलें फार दगावत. हें पाहून सन १८१६—१७ च्या सुमारास कंपनी सरकारानें देवी काढण्याचें एथें हथिस घातलें. तें प्रथम काळवादेवीच्या अलीकडे होतें. जरी देवीच्या योगानें मनुष्यांची नासाडी होत असे, तरी मुलांचे जीव वांचवण्याचा हा इंग्रज लोकांचा नवा उपाय आमच्या लोकांस फारसा आवडला नाही. टोंचून देवी काढल्यानें देवीस राग येईल या भीतीनें कित्येक देवभोळे लोक मुलांस देवी काढण्याच्या भरीस पडत नसत. देवी खात्यांतील शिपाई दृष्टीस पडला ह्मणजे कित्येक आपलीं मुलें दडवून ठेवीत. कित्येक त्यांस घेऊन दुठिकाणीं जात. तथापि सरकारानें लोकांच्या कल्याणाकडे लक्ष देऊन मोठ्या सहनशीलतेनें हा क्रम चालविला. कधीं कधीं गरीब मुलांच्या आईस आठ चार आणे वक्षीसही देत.

प्रथम या खात्यांत एक इंग्रज डाक्टर, एक जोशी ( मुंबईतील वैद्य ), एक दोन कारकून आणि आठ शिपाई असे होते. आणि दर सोमवारी देवी काढीत. ह्या वेळीं श्रीमंत लोक तर विलकूल आपल्या मुलांस या प्रकारचा देवीचा तोडका करवीत नसत. शिपाई लोक घरोघर फिरून गरीब गुरिवांचीं मुलें जवरीनें नेऊन तोडका करीत. या वेळीं दर सोमवारास पंचवीस तीस मुलें सांपडणें देखील मुष्कील पडे. शूद्र लोकांच्या वायका देवी खात्यांतील शिपाई मुलांस नेयास आलेला पाहून ढळढळां रडत. आणि मुलांस घेऊन त्याच्या हातून निसटून जाण्यास हरप्रयत्न करीत. हें कृत्य-वास्तविक आपल्या कल्याणाचें आहे, अशी अलीकडे लोकांची थोडीशी समजूत पडत चालली आहे. आणि आतां बहुतेक लोक मुलांस खुशीनें देवी काढायास नेतात. हल्लीं या खात्यावर डाक्टर अनंता चंद्रोवा आहेत. आणि ह्यांस तिघे मदतनीस असून या खात्यांत सात शिपाई आहेत. ते प्रत्येक दिवशीं निरनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन देवी काढितात. श्रीमान् लोक आपआपल्या घरींच काढवितात. ह्या देवी काढण्याच्या युक्तीपासून हजारो लोकांचे जीव वांचले. व-शरीरास अनेक खोडी राहत, त्यांपासून वचाव झाला. देवीच्या योगानें कोणाचे डोळे जात, कोणाचे पाय धरत, कोणाचे हात आंखडत, कोणाची वाचा वंद होई, कोणाचा चेहरा विरूप होई, या सर्व अपेष्टेपासून लोकांचें रक्षण झालें. सन १८६१ त फक्त या वेदांतच ८,८६१ मनुष्यांस देवी काढल्या. मुंबई इलाखा व सिंध देश मिळून सन १८६० सालीं २,७४,४३३ असामींस सरकार मारफतीनें देवी काढल्या. या प्रकरणीं इंग्रज सरकारची स्तुति केली तेवढी थोडीच.

हिंदुस्थानांतील देवी काढण्याची कृति मोठी राक्षसी होती. असें असतां आमचे लोक तीस भीत नव्हते, हें मोठें नवल वाटतें. आमच्या लोकांचा देवी काढण्याचा प्रकार असा होता. मनगटापासून एका वितीच्या अंतरावर शस्त्रानें किंवा वस्तुज्यानें फांसण्या घालीत. आणि त्यावर देवी आलेल्या मनुष्याच्या आंगावरील खपल्या झडलेल्या असतील त्या जमवून त्यांची बुकणी करून ठेवीत. आणि त्यावर घट्ट पट्टा बांधीत. तशाच त्या पोह्यांत

गूळ घालून खायास देत. आणि वातूळ पदार्थ खायास घालीत. मग त्या मनुष्यास एक दोन दिवस ज्वर येऊन सर्व आंगास देवी येत. व कित्येक जांयां ही होत. हे देवी काढणारे देवीचे भक्त असैं मानून त्यांस कांहीं व-क्षीस ही देत. व त्यांवर किंवा त्यांच्या वायकांवर देवीचा अवसर आणीत आणि लोक त्याला देवा प्रमाणें भजत. ह्या एका देवी काढण्यापासून हे एक मोठेंच खूळ मोडत चाललें. यांस देवीचे गवळे ह्मणतात. हे आंगांत देवी आल्या ह्मणजे वेडे विद्रे चाळे करीत. हा किती भयंकर व राक्षसी उपाय! आणि हल्लींचा किती सामोपचाराचा आहे. इंग्रजी रिवाजाचा तोडका पंधरा दिवसांच्या तान्ह्या लेंकरास देखील केला तर त्यापासून किमपि ही इजा व्हावयाची नाही.

श्रीमंत जगन्नाथजी शंकरशेट याणीं गिरगांवास एक धर्मार्थ दवाखाना घातला आहे. तेथें रोगाची चिकित्सा करून सकाळसंध्याकाळ गरीब गुरिवांस फुकट औषधें देतात. ह्या दवाखान्यांत दरमहा सुमारे ३०० रोगी औषधें घेऊन जातात. ह्या दवाखान्यावर एक ग्रांट वैद्यशाळेंत शिकून तयार झालेला डाक्टर औषधें देतो. आणि श्रीमान् लोकांनीं धर्मार्थ घातलेले दवाखाने मुंबईत चार पांच आहेत व सावकारी दवाखाने जागोजागीं आहेत.

पाणी ह्या शहरांत जिकडेतिकडे विपुळ आहे. वीस पंचवीस हात जमीन खोल खणली म्हणजे पाणी लागतें. परंतु सर्वत्र गोडें पाणी लागत नाहीं. बहुतेक ठिकाणीं खोरें पाणी असतें. कांपाचें मैदान, गिरगांव वगैरे ठिकाणीं गोडें पाणी असतें. मशीद वंदर, डोंगरी, चिंचवंदर, भेंडीवाजार एथें मात्र पाणी नसतें परंतु पाऊस चांगला पडला असतां पाण्याचा कोठेंच तोटा येत नाहीं. घरोघर विहिरी अमून माहीम, शींव, वरळी, माजगांव व परळ मिळून सर्व मुंबईत लहानमोठे मिळून पाऊणशें ऐशीं तलाव आहेत. अलीकडे तर पाण्याचा मोठाच मुकाळ. जिकडेतिकडे नळवांधून पाणी आणिलें आहे. त्यामुळें भागीरथी सारखें मुंबईत जिकडेतिकडे चौफेर पाणीच होऊन गेलें आहे. एवढ्या सोई ह्या शहरांत आहेत ह्मणून दिवसें दिवस एथील वस्ती वाढत चालली आहे.



इंग्रज लोक भरत खंडांत येऊन पुष्कळ व्यापार करीत व कोठें कोठें लहान सान देशही त्यांनीं हस्तगत करून घेतले होते. परंतु एथें टपालाची असावी तशी सोई नसल्यामुळे, त्यांस एकमेकांत पत्रव्यवहार ठेवण्यास मोठी अडचण पडे. जे इंग्रज मुंबईत राहत होते त्यांस वर्ष वर्ष सहा सहा महिने घराहून ( इंग्लंड देशांतून ) वातमी मिळतानसे, व जे इष्टमित्र भरतखंडांत होते त्यांस एकाद्या अगत्याच्या कामाकरितां पत्र पाठवावें पडलें तर जासूद पाठवावा पडे. आणि त्याचा केवळ ज्याचा त्यासच उपयोग होई. सर्व प्रजेस किंवाहुना दुसऱ्या लोकांस एकमेकांस पत्र पाठविण्याची कांहींच सोई नव्हती. आणि एकाद्या पत्राप्रीत्यर्थ पांच पन्नास रुपये लागत. पुढें मुंबईवेट सरकारच्या हस्तगत होऊन पुष्कळ वर्षे गुजरलीं. परंतु मराठी राजांचें प्राबल्य असल्यामुळे भरत खंडांतील सर्व देशांत टपालाची कांहीं योजना घडून आली नाही. यामुळे इंग्रजलोकांस राज्यप्रकरणीं परस्परांशीं वेळोवेळ पत्रव्यवहार चालविणें फारच कठीण पडे. मराठी राज्याचा विध्वंस होऊन जेव्हां कंपनी सरकाराचा वावटा भरत खंडावर सुरू झाला, तेव्हांपासून सर्वत्र टपालें नेमाप्रमाणें चालू झालीं. मुंबईत मुख्य कंपनी सरकाराच्या हुकुमानें सुमारे इसवी सन १६९४ त पोस्ट हपिसाची स्थापना झाली, परंतु सन १८१८ पासून त्या टपालाच्या शाखा गांवो गांवीं आणि देशोदेशीं पसरल्या. कारण जंव पर्यंत पेशव्यांचें प्राबल्य होतें तों पर्यंत मराठ्यांच्या राज्यांत पोस्ट हपिस स्थापण्याचा त्यांजकडून प्रतिबंध असे. या पूर्वी ज्यावेळीं एल्फिन्स्टन साहेब पुण्यांत होते त्यावेळीं सरकारी कामाचे लखोटे मुंबईस पाठवून द्यावे पडले, व इकडून तिकडे जायाचें असलें तर मोठा प्रयास पडून फक्त मुंबईस लखोटे पोचविण्यास फारविलंब लागे. पुढें इंग्लंड देशांतून ही टपाल येऊं लागलें; व सर्व हिंदुस्थानभर टपालांतून लखोटे जाऊं येऊं लागले. त्यावेळीं टपालाचें हाशील थोडें जवर पडे. हिंदु दरवारांत टपाल हणजे काय ? व याची व्यवस्था कशीकाय करितात. हें ठाऊक नसल्यामुळे त्वरित पत्रे पोहंचविण्याचा हा नवा प्रकार पाहून आमच्या लोकांस मोठा विस्मय झाला असेल यांत कांहीं संशय नाही.

सन १८२८ पासून मुंबईत कारणपरखें कोठेंकोठें आगवोटी येत. सन १८३१ माहे मार्चमध्ये मुंबईचे गव्हर्नर अल् आफ् क्लेर हे प्रथमच लिंडसे या नांवाच्या आगवोटींतून आले होते. आगवोटींतून आलेले हे पाहिलेच गव्हर्नर. त्यापूर्वी तिकटी जहाजांवरून येत असत. परंतु टपालाची कागद पत्रे घेऊन येण्याचा प्रघात घातलेला नव्हता. भरत खंडासीं दरमहिन्यास पत्रव्यवहार ठेवण्याविषयीं दोनचार आगवोटी सरकारांतून चालू कराव्या असा उपक्रम पुष्कळ दिवसांपासून ल्हणजे सन १८२५ पासून पार्लमेंट सभेपुढें चालला होता. आणि कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांणीं याबाबद खर्च काय होईल याचा आकार केल्यावरून असें दिसून आलेकीं, या प्रीत्यर्थ हिंदुस्थान सरकारास सालिना फक्त मुंबई खात्यासाठींच वारालक्ष रुपये जाजती खर्च होईल. असें ध्यानांत आणून तें काम त्यांनीं कांहीं कालपर्यंत तहकूब ठेविलें होतें. परंतु पुढें बहुतांचें अनुमत पडल्यामुळें उतारू नेण्याचा व दुसरा बंदोवस्त केल्यावरून सन १८३७ माहे एप्रिल २८ तारिखेस लिंडसे ही आगवोट ३,४६३ पत्रांचे लखोटे व वर्तमानपत्रे घेऊन मुंबईस आली. त्यावेळीं समुद्रांत कांहीं विक्षेप आल्यामुळें ती बराबर एक महिन्यानें मुंबई बंदरांत दाखल झाली नाहीं. नेमापेक्षां पांच सहा दिवस जाजती लागले इतकेंच. ज्यावर्षीं प्रथमच इंग्लंड देशाहून लखोटे, वर्तमानपत्रे व उतारूलोक घेऊन आगवोट एक महिन्यांत आलेली पाहिली त्यावर्षीं आमच्यालोकांस मोठाच विस्मय झाला. जो मार्ग चालायास तिकटी तारवास सहा सहा महिने लागत तो मार्ग आगवोटीनें एक महिन्यांत आटोपला हा तिच्या आश्चर्यकारक गतीचा वेग पाहून कित्येक भोळ्या लोकांस असा भास झाला कीं, हें तारूं चालविणारा तांडेल कोणी वायुपुत्र असावा. आतां इंग्लंडाहून टपालाचे कागद व उतारूलोक घेऊन दर महिन्यांत दोन आगवोटी येतात व जातात. इसवी सन १८५८ त या टपालापासून सरकारास ४,६४,८४६ इतकें द्रव्य उत्पन्न झालें. सन १८६२ आगष्ट महिन्यांत विलायतेहून आगवोट १९ दिवसांनीं आली.

टपालांतून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत भरतखंडाच्या कोणत्याही भागांत पत्र पाठवायाचें असलें तर दर पावतोळा वजनास अर्धा आणा पडतो, व तें

एकापासून दहादिवसांच्या आंत जसजसें अंतर असेल त्या प्रमाणें नेमलेल्या ठिकाणीं जाऊन पोहंचते. त्याचप्रमाणें पुस्तकें वगैरे दुसरा माल टपालांतून पाठवितां येतो.

पुढें १८५८ त याहून ही जलद गतीनें देशोदेशीं निरोप पोंचविण्याची युक्ति शोधून काढिली. ही तर केवळ अलौकिक आहे. ती कोणती ह्मणाल तर तारेच्या योगानें देशोदेशीं एक दोन घटिकांत वर्तमान कळवून पाहिजे असल्यास तितक्याच काळांत त्याचें उत्तर ही आणवावें. याविषयीं सन १८५२ च्या ज्ञानोदयांत असें लिहिलें आहे:—

“हल्लीं या देशांत विजेचें यंत्र चालू करावयाचें त्यास खर्च काय होईल याचा सुमार काढावा ह्मणून बंगाल्यांत सुमारे ८२ मैल पर्यंत यंत्र लावून पाहिलें. तेव्हां त्या बदल तीस हजार रुपये खर्च लागला. आणि या वरून हिशेव करितां मुंबईपासून कलकत्या पर्यंत दर मैलास ३५० रुपये प्रमाणें खर्च लागला व एकंदर सुमारे ९,००,००० रुपये लागतील असें दिसतें. आणि त्या पासून फारच उपयोग होईल.” हें काम सन १८५५ पासून सर्व लोकांच्या उपयोगांत आणिलें. या खात्यांत सालिना सुमारे लाख दीडलाख रुपये उत्पन्न होतात. हा उपयुक्त कारखाना उपस्थित झाल्यापासून या शहरांतील व्यापारी, उद्योगी व इतर लोकांस फार लाभ झाला. व त्या लोकांस उद्योग करण्याची जी भीति होती ती अशा साधनें करून उत्तरोत्तर मोडत चालली. हा तर इतर लाभांपेक्षां अमोलिक लाभ असें मानिलें पाहिजे.

सन १८६१ सालच्या पोस्टाच्या कमिशनरच्या रपोर्टांत असें लिहिलें आहे कीं, सर्व हिंदुस्थानांत मिळून एकंदर ९१४ पोस्ट हापिसें स्थापित आहेत, व ४३,५५१ मैल रस्ता तयार आहे. तितक्या वरून जीं पत्रें आलीं गेलीं त्यांतून १,०१६ मैल रेलवेच्या मार्फतीनें व ५७४ मैल गाड्यांतून डांक चालत्ये. आणि २६,७८५ मैल जासूद अगर बोटी, व जहाजांच्या द्वारानें कागद जातात, त्या सर्व डांकेंत ४७,०७,०१० इतकीं पत्रें व ४२,४२,६८४ इतकीं वर्तमानपत्रें आलीं व गेलीं. हा आकार पाहतां तीन वर्षांपेक्षां साल-



मजकुरीं कागद पत्राचा व्यवहार फारच अधिक आहे. व त्या वृद्धन या हिंदुस्थानच्या डांक खात्याचा व्यापार अतिशय वाढला असा संभव दिसतो. आणि नाना प्रांतांत नवीं नवीं पोस्ट हॉपिसें होत आहेत. या खेरीज तारेच्या डांकेनें तर नवखंड व्यापिलें आहे. इंग्रज लोकांचे हे राज्य चालविण्याचे नियम पाहून अचंबा वाटल्या वांचून कसा राहिल !

संपत्ति, सत्ता आणि लौकिक हीं मिळूं लागलीं ह्मणजे मनुष्यास बहुत करून गरीब गुरिवांची कीव राहात नाही, कीवहुना आपल्या कर्तव्यकर्माकडेस ही दुर्लक्ष होते. असा प्रकार मेहेरवान मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेबाच्या कारकिर्दीत घडून आला नाही. आणि इंग्रज सरकारच्या राज्यनीतीचा मूळ पाया असाच आहे. जसजसी त्यांची सत्ता आणि संपत्ति वाढत चालली तसतसी त्यांनीं रयतेच्या सुखाचीं साधनें वाढविलीं. गांवोगांवीं दंगे, पेंढारी व भरदोन प्रहरचे लोकांच्या घरावर दरोडे पडत असत, ते प्रथम मोडून टाकून रयतेच्या जिवांचें व मालमत्तेचें रक्षण केलें. भिल्ल, ठक, रामोशी, वाटपाडू, व लुटारूलोक सर्व भरतखंडभर पसरून प्रवासी, यात्रेकारी, व अनाथ वाटसरू लोकांस लुटीत व त्यांचे प्राण घेत, त्यांचा नाश करून देशांत जिकडेतिकडे स्वस्थता केली; रस्ते वाधिले, ठिकाणोठिकाणीं चौक्या पाहरे ठेवून वाटसरू लोकांस निर्भय करून टाकिलें. हल्लीं इंग्रज सरकारच्या वाक्या खालीं सेतुबंधरामेश्वरापासून हिमालयाच्या शेवटापर्यंत काठीस सोनें वांधून गेलें तरी काहीं भय नाही.

सन १८२१ त मेहेरवान मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन साहेब मजकूर यांनीं पाहिलें कीं, राज्यांत दुसरा सर्व बंदोवस्त चालला आहे. परंतु या देशाच्या लोकांस स्वभाषेमध्ये पूर्णज्ञान होऊन इंग्रजी विद्या प्राप्त होण्याचीं साधनें करून ठेविल्या शिवाय त्यांच्या संपत्तीचें रक्षण करणें निष्फल आहे. तर सरकारी नात्यानें मुंबईत एक विद्यालय स्थापावें, त्यांत संस्कृत, मराठी, गुजराथी, उर्दू, इत्यादि एतद्देशीय भाषा शिकवून त्यांजकरवीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करवावा; ह्मणजे त्यांला युरोपखंडातील अनेक विद्यांचें परिज्ञान होऊन ते योग्यतेस चढतील आणि हेंच कृत्य त्यांच्या वंशपरंपरे चालेल. व जेणेंकरून

ते आपल्या प्रभूचें कृतज्ञतापूर्वक चिरकाल स्मरण करितील. असें मनांत आणून या देशाचें अभीष्ट चिंतणारे मुंबईतील शेट सावकार व दुसऱ्या संभावित लोकांची एक सभा मिळविली. आणि आपला हा स्तुत्य उद्देश त्यांस दर्शविला. व आपण स्वतः या कामास एक मोठी रकम भरली. मग इतर गृहस्थांनीं कोणी पांच, कोणी दोन, कोणी हजार, असी आपआपल्या शक्तनुसार या उदार कृत्यास वर्गणी दिली. असें सांगतात कीं, या प्रसंगीं आमच्या लोकांनीं आपला उदारपणा व आनंद प्रदर्शित केला तसा कोणत्याच वेळीं केला नव्हता. याप्रमाणें मुंबईतील गृहस्थांकडून वर्गणी जमली. एवढ्यानेच हे दयाळू व परोपकारी गृहस्थ स्वस्थ राहिले नाहींत. मुंबई इलाख्यातील जे संस्थानिक लोक होते त्या सर्वांस पत्रें लिहून हा आपला उद्देश कळविला आणि हें कृत्य सिद्धीस नेण्यास त्यांकडून मदत मागितली, आणि त्यांनीं ही उदारपणें वरेंच द्रव्य पाठवून दिलें. द्रव्याची विपुळता झाल्यानंतर १८२२ आगष्ट २१ या दिवशीं नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी या नांवाची एक मोठी शाळा स्थापिली. या शाळेसाठीं कांपाच्या मैदानांत एक इमारत बांधिली. त्यावेळीं ही लहान होती, परंतु आतां वाढविली आहे.

पुस्तकें वगैरे छापण्याकरितां एक मराठी छापखानाही घातला. ह्या खात्याची देखरेख करण्यास कपतान जर्विस यांस नेमिलें. त्यांनीं हें काम मोठ्याच तारतम्यानें चालविलें. मराठी शाळेचें काम तपासण्यास सदाशिव काशिनाथ छत्रे व जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत यांस नेमिलें. आणि यांच्या हाताखालीं दुसरे पुष्कळ शास्त्री नेमून शालोपयोगी पुष्कळ ग्रंथ तयार केले. सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं इंग्रजी भाषेंतून वाळमित्र, इसापनीति, वगैरे सुंदर शालोपयोगी पुस्तकें शुद्ध मराठी भाषेंत तयार करून छापिलीं. खुद्द जर्विस साहेबांनीं गणित, भूगोल, भूमिति इत्यादि ग्रंथ प्रथम तयार केले. तसेंच रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान यांवर उत्तम प्रकारचे ग्रंथ दुसऱ्या गृहस्थांकडून करविले. हरी केशवजी नांवाचे एक विद्वान् गृहस्थ होते. हे इंग्रजी ग्रंथांचें मराठी भाषांतर उत्तम प्रकारचें करित. त्यांनींही काहीं ग्रंथ तयार केले. हाच मराठी शालोपयोगी पुस्तकें छापण्या-

चा सवळ पाया पडला. मराठी भाषेचें व्याकरण रचविलें व संस्कृत ग्रंथ छापविले. मग मुंबईत एक दोन ठिकाणीं मराठी सरकारी शाळा घातल्या. एथूनच मुंबई इलाख्यांतोळ सर्व शाळांचा उगम. ह्या शाळेचा भरभराट होतांच मुंबई इलाख्यांत देशोदेशीं व शहरोशहरीं आणि गांवोगांवीं शाळा स्थापिल्या आणि अद्याप स्थापितच आहेत. हल्लीं ह्या शाळेस एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन् असें नांव दिलें आहे. हिच्याच संबधानें एल्फिन्स्टन् पाठशाळा काढिली आहे. हींत शिकविण्याकरितां इंग्लंड देशांतून प्रोफेसर ( पांडित ) आणितात. त्यांस कोणास हजार, कोणास आठशें, कोणास सातशें असें दरमहा वेतन मिळतें. असे प्रोफेसर ह्या पाठशाळेंत पांच सहा असतात. ह्या पाठशाळेंत मोठमोठाले गहन विषय शिकवितात. मराठी व संस्कृत भाषेचा देखील अभ्यास एथें उत्तम प्रकारचा होतो. ही शाळा उपस्थित झाल्यापासून लोकांस थोडी बहुत विद्येची अभिरुचि झाली. व हजारो एतदेशीय लोक हुशार होऊन मोठया योग्यतेस चढले आहेत. या विद्याखात्यांवर जे मुख्य डैरेक्टर हल्लीं नेमले आहेत त्यांस दरमहा २,५०० रुपये मिळतात. व त्यांच्या हाताखालीं दुसरे तिघे साहेब व दुसरे एतदेशीय विद्वानांपैकीं मदतनीस आहेत. या खात्यावद्दल सरकारास दरसाल तीन चार लक्ष रुपये खर्च होतो. एतदेशीय लोक अनेक शास्त्रीय विद्येंत प्रवीण व्हावे ह्मणून युनिव्हर्सिटी नांवाची विद्वत्सभा स्थापिली आहे. तींत विद्यार्थी लोकांनीं अनेक विद्या शिकून परीक्षा द्यावी ह्मणजे ती ती प्रमाणें त्यांस पंडितांची पदवी मिळत असते. मुंबई इलाख्यांत सन १८५६-५७ नांत सरकारानें फक्त विद्याखात्यांत ३,५२,७३० रुपये खर्च केला.

मराठी भाषेचा उदय होण्यास हेंच विद्यालय कारणभूत झालें. पूर्वी मराठी भाषा ह्मणजे रानटी व अज्ञानी लोकांची भाषा असें मानून ती शिकायास कोणी परिश्रम घेत नसत. व त्या भाषेंत कोश, व्याकरण गद्यपद्यादिग्रंथ नसल्या मुळें शास्त्री, पांडित व पुराणीक मराठी भाषेंत कोणी कांहीं लिहायास लागला ह्मणजे त्याचा उपहास करीत. परंतु ही शाळा स्थापित झाल्यापासून मराठी भाषेंत व्याकरण, कोश, व अनेक ग्रंथ निघूं लागले. त्यामुळें लोकांचे



डोळे उघडून मराठी भाषा कांहीं उपयोगाची आहे असें त्यांस वाटूं लागलें. डैरेक्टर आफ् पब्लिक् इन्स्ट्रक्शन् विद्या खात्यांतील मुख्य ई. ऐ. हॉवर्ड साहेब हे मुलखी भाषांची मुलांत अभिरुचि उत्पन्न करण्यास फार श्रम घेतात. मराठी व गुजराथी शालोपयोगी गद्यपद्य रचनेंत यांणीं पुष्कळ ग्रंथ छापिले. व पुरातन कवितेंतील वेंचे छापविण्यास व ते विद्यार्थ्यांस शिकविण्यास व स्वभाषेंत कविता रचविण्यास हे फार उत्तेजन देतात. यामुळें हल्लीं मुलखी भाषांचें मान वरेंच वाढत चाललें आहे. आणि नवे नवे ग्रंथ तयार होत चालले आहेत.

एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत व दुसऱ्या शाळांत शिकलेल्या गृहस्थांनीं मिळून स्टूडेंट्स लिटररी एंड सायंटिफिक् सोसायटी या नांवाची एक सभा सन १८४८ त स्थापिली; ह्या सभेचा उद्देश उपयुक्त ज्ञानाची वृद्धि करून त्याचा प्रसार आपल्या लोकांत करावा. ह्या सभेचे सभासद पाळी पाळीनें इंग्रजी भाषेंत निबंध लिहितात व व्याख्यानें देतात. ह्यांनीं द्रव्य जमवून मराठी व गुजराथी मुलांच्या शाळा स्थापिल्या आहेत. ह्या सभेच्याच शाखा मराठी आणि गुजराथी ज्ञानप्रसारक सभा आहेत. मराठी ज्ञानप्रसारक सभेंत मराठी भाषेंत सभासदांतील कोणीतरी निबंध लिहून दर पंधरवड्यास सभेपुढें वाचितात व व्याख्यानें देतात. तीं ज्ञानप्रसारक नांवाचें मासिक पुस्तक जें ह्या सभेनें काढिलें आहे, त्यांत छापून प्रसिद्ध करितात.

वैद्यशाळा आणि न्यायशास्त्रशाळा ह्या दोनही सदरीं सांगितलेल्या शाळेच्या शाखा आहेत. सन १८३८ मध्ये सर रावर्ट ग्रॉट मुंबईचे गव्हर्नर दापोली मुकामीं देवाज्ञा पावले. त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या नांवानें वैद्यशाळा काढिली. त्यामध्ये पुष्कळ द्रव्य त्यांच्या मित्रांनीं वर्गणी काढून जमविलें व बाकीचें कंपनी सरकारानें दिलें. आणि त्याचा खर्च सरकारांतून चालतो. तशीच सर अर्स्किनपेरी मुंबईतील मुख्य न्यायाधीश सन १८५३ नांत ज्यावेळीं स्वदेशास गेले त्या वेळीं त्यांच्या सन्मानार्थ वर्गणी जमवून त्यांच्या नांवानें न्यायशास्त्रशाळा उभारिली. ह्या शास्त्राचें

अध्ययन एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन एथें होतें, एथें इंग्रजी न्यायशास्त्राची नेमणूक केली आहे. डाक्टर रोड साहेब हे ह्या खात्यांत न्यायशास्त्र शिकवीत असतात. पाहा—हा क्रम किती चांगला आहे. प्रथम स्वभाषा व्याकरण शुद्ध शिकावी. मग पांच दहा वर्षे इंग्रजी भाषेचें अध्ययन करून त्या भाषेत परिज्ञान करून नंतर वैद्यशास्त्र, न्यायशास्त्र, शिल्पशास्त्र, इत्यादि आपणास आवडेल त्या विद्येचें अध्ययन करायाची एथें सोई आहे. उद्योग मात्र केला पाहिजे ल्हणजे मुंबई शहरांत मनुष्य पाजाचा गाजी होतो. मुंबईत जसीं हल्लीं विद्या संपादन करण्याचीं साधनें आहेत तशीं कोंठें विरळा. एवढ्या सोई आहेत तरी मुंबईतील लोकांस विद्येची अभिरुचि कमीच. एथील मूळ स्थायिक लोकांपैकीं ह्या विद्यांपासून वास्तविक फायदा करून घेणारे फार थोडे. उद्योग, ईर्ष्या, धारणा, आणि चापल्य हे गुण एथील लोकांत तादृश प्रज्वलित नसतात. याचें कारण ब्राह्मण वगैरे दुसऱ्या जातीचे लोक जे बाहेर गांवांतून आलेले आहेत त्यांसारिखे यांचे उद्योग नसतात.

इंग्रजी, मराठी, गुजराथी, पोर्तुगीझ, यहूदी, फारशी, उर्दू, आरबी, आणि दुसऱ्या भाषा शिकविण्याच्या शाळा सर्व मिळून या वेटांत सुमारे ३५० आहेत. आणि त्यांत निरनिराळ्या जातीचीं अजमासें वीस पंचवीस हजार मुलें विद्याभ्यास करितात. तशींच सुमारे चाळीस पुस्तकालये आहेत. त्यांत अनेक भाषांतील ग्रंथ असतात. दरमहिन्यास चार आप्यांपासून दहा रुपयांपर्यंत वर्गणी दिली असतां पाहिजे तो ग्रंथ वाचायास सांपडतो. पाहा.— कांहीं वर्षांमागे एथें एक इंग्रजी शाळा व पांच गांवठी शाळा सांपडणें कठीण होतें. कोणास इंग्रजी शिकायाचें असलें तर तो डोंगरी किल्ल्यांत जाऊन सोलजर लोकांस पांच दहा रुपये दरमहा देऊन तास पाऊण तास त्यांजपारीं शिके आणि असे शिकणारे दहा वीस सांपडणें कठीण होतें. कित्येक मुलें कोणी थोडेंसें इंग्रजी शिकलेल्या गृहस्थांकडे सकाळ संध्याकाळ जाऊन एकादा धडा शिकून घरीं येत व याप्रमाणें वर्ष सहा महिने अभ्यास झाला ल्हणजे हपिसांत जाऊन अक्षर वळवून चाकरी करायास लागत. वाराखड्या आणि शंभर अंक शिकला ल्हणजे मराठी अध्ययन समाप्त झालें, असें मानात. आणि

इंग्रजी स्पेलिंग बुकांतील सात वड्या ( सप्ताक्षरी शब्द ) वाचायास आल्या ह्मणजे तो इंग्रजी भाषेत निपुण झाला असे समजत. आतां पाहा. ! अनेक भाषा शिकण्याच्या शेंकडो शाळा झाल्या. ज्यावेळीं एल्फिन्स्टन् विद्यालय स्थापिलें, त्यावेळीं त्या शाळेंत इंग्रजी शिकणाऱ्या मुलांची संख्या शंभर देखील नसे. तीही जमवायास लोकांचें आर्जव करावें पडे. त्यावेळीं मुलांनीं शिकून थोडीशी हुशारी दाखविली ह्मणजे त्यांस पागोटीं, शेले, किनखापी ताके, रुपये व उत्तम प्रकारचीं पुस्तकें वक्षीस देत. असें असतांही संभावित लोक आपलीं मुलें या विद्यालयांत पाठवायास कांकू करीत असत. आणि आतां गरीब लोकांचीं देखील मुलें दरमहा पगार देऊन शिकणारीं शेंकडो आहेत. या प्रमाणें या शहराचा सर्व प्रकारें उत्कर्ष होत चालला आहे. सरकारी शाळांतच फीवद्दल दरमहा दोन अडीच हजार रुपये जमतात.

एतद्देशीय लोकांस रसज्ञतेचें ज्ञान होऊन चित्रें, झाडें, वृक्ष, पर्वत, शहरें, गांव, वाडे, बंगले, यांचे इंग्रजी रीतीप्रमाणें नकाशे काढतां यावे व चित्रें काढण्याचें त्यांस पूर्ण ज्ञान व्हावें ह्मणून एल्फिन्स्टन् विद्यालयाच्या खात्यांत सर जमशेटजी जिजीभाई वारोनेट यांनीं एक शाळा स्थापिली आहे. तेथें एक दोन विद्वान् व कुशल इंग्रजही विद्या शिकवितात. या शाळेंत सकाळचे सात वाजल्यापासून नऊ वरें पर्यंत चित्रें काढायास शिकवितात, एथें जाऊन शिकण्यास सर्वास मोकळीक आहे. या उदार कृत्यास सर जमशेटजी यांनीं २५,००० रुपये दिले.

मुलींस विद्या शिकण्याची शाळा मुंबईत पूर्वी एकही सांपडणें कठीण होतें. मुलांसच धड वाचतां येत नसे, मग मुलींस वाचायास व लिहायास शिकविण्याच्या खटपटींत कोण पडतो. आणि याशिवाय वायकांस वाचायास व लिहावयास शिकवूं नये असा हिंदु लोकांचा समज होता. परंतु सन १८१४ मध्यें अमेरिकेकडून पाद्री ( मिशनारी ) आले त्यांनीं मुलींस शिकविण्याच्या शाळा जागोजागीं घातल्या. व या प्रीत्यर्थ हजारो रुपये खर्च केला. ह्या लोकांस मुलींच्या शाळा स्थापण्यास फारच प्रयास पडले. श्रीमंत लोक तर आपल्या मुलींस विलकुल शाळेंत पाठवीत नसत. परंतु गरीब



लोकांच्या मुलींस घागरे, चोळ्या, साड्या, पैसे असीं इनामें देऊन मुली जमवीत. कित्येक लोक त्यावेळीं दुष्पट भाडें घेऊन देखील शाळा घालायास भाड्यानें जागा देत नसत, परंतु त्यांनीं आपले उद्योग सोडिले नाहींत, तेव्हां पासून मुलींच्या शाळा सुरू झाल्या आणि हल्लीं ह्या शाळा सुमारे २५ आहेत. स्टूडेंटस लिटररी आणि सायंटिफिक् सोसायटीनें काढलेल्याच पांच आहेत. मुंबई इलाख्यांत सरकारी शाळांत ४४,१६६ मुलें विद्याभ्यास करितात. पाद्रीच्या व गांवठी शाळांत ९१,३३० इतकीं मुलें शिकतात.

एल्फिन्स्तन् विद्यालयाची स्थापना होऊन आज सुमारे चाळीस वर्षे झालीं. इतक्या काळांत या शाळेवर पुष्कळ गुरूंची नेमणूक झाली. प्रारंभीं या शाळेवर मिस्टर मर्फी यांची नेमणूक झाली होती. त्यानंतर मि० मेनवारिंग आले. मग कांहीं वर्षांनीं प्रोफेसर वेल आणि हंडरसन आले. तेव्हां पासून ही शाळा थोडी उदयास येत चालली होती. सन १८३३ त मेहेरवान मॉटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन् यांनीं प्रोफेसर आर्लिवार व डाक्टर हार्कनेस यांस या शाळेवर नेमिलें. डाक्टर हार्कनेस यांस मुख्य गुरूंच्या जागीं नेमून शाळेचा सर्व अधिकार यांच्या स्वाधीन केला. यांस दरमहा एक हजार रुपये वेतन मिळत असे. यांनीं शाळेचा वंदोवस्त मोठ्या चातुर्यानें ठेविला. आणि एक सारिखें सत्तावीस वर्षे आपलें आयुष्य ह्या खात्यांत वेंचून विद्या वृक्षापासून शेंकडो फळांचा या देशांत वर्षाव केला. युरोपखंडांतील विद्येच्या खजिन्याची किल्ली बहुधा यांकडूनच आमच्या लोकांस प्राप्त झाली. हे एतदेशीय लोकांवर किंबहुना विद्यार्थ्यांवर फार ममता ठेवीत; व त्यांस आस्थापूर्वक शिकवीत. यांला गरिवांचा फार कळवळा होता. कित्येक गरीब ब्राह्मणांस व दुसऱ्या अनाथ विद्यार्थ्यांस हे कधीं कधीं पोटाखर्चास पांच पांच चार चार रुपये दरमहा देत, आणि त्यांजकरवीं विद्याभ्यास करवीत.

हमिल्टन् नामक एक इंग्रज विद्वान् मानसशास्त्र पुस्तकांत असें लक्षणतो.

सृष्टेषुमनुजाच्छ्रेष्ठंभुविकिंचिन्नविद्यते ॥

पुरुषादपितस्माच्चबुद्धिरेकाविशिष्यते ॥ १ ॥

याचा अर्थ. सृष्टीमध्येमनुष्य श्रेष्ठ आणि मनुष्यामध्ये बुद्धि श्रेष्ठ. या

श्लोकाच्या मतानुरोधानें हे साहेब आपली वर्तणूक ठेवीत असत, असें वाटतें. यांनीं शिकवून तयार केलेले विद्यार्थी सर्व पृथ्वीवर पसरले आहेत. आणि त्यांतील कित्येक मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा चालवितात. विद्यार्थ्यांच्या अं-  
गीं या प्रकारचा गुण येण्यास कांहीं अंशीं यांचीच शिक्षा. यांच्या शिष्यांपैकीं कोणी कलेक्टर, कोणी न्यायाधीश, कोणी प्रिन्सिपाल सदर अमीन, कोणी सु-  
प्रीम कोर्टातील वकील, कोणी ट्रान्सलेटर, कोणी डाक्टर, कोणी प्रोफेसर, कोणी व्यापारी, कोणी ग्रंथकार, कोणी वर्तमानपत्राचे कर्ते, कोणी इंजनेर, कोणी पंडित अशा योग्यतेस चढले आहेत. यांची उदार बुद्धि असल्यामुळें आपल्या शिष्यांस मोठीं हुद्यांचीं कामें मिळावीं व त्यांनीं चांगल्या रीतीनें तो हुद्दा चालवावा ह्मणून ते फार झटत.

या इलाख्यांत युनिव्हर्सिटीची ( पंडित शाळेची ) स्थापना सन १८५७ त झाली. तेव्हां पासून हे परोपकारी प्रोफेसर एतद्देशीय लोकांपैकीं कांहीं विद्यार्थ्यांस इंग्रजी रिवाजाच्या उत्तम पदव्या मिळाव्या ह्मणून त्यांस वारंवार उत्तेजन देत. आणि हा त्यांचा मनोरथ ईश्वरानें पार पाडिला. सन १८६२ मार्च महिन्यांत अशा प्रतीच्या सहा विद्यार्थ्यांची परीक्षा टौनहालामध्ये झाली. त्यांपैकीं हे पुढील चौघे गृहस्थ परीक्षेस उतरले.

रा० महादेव गोविंद. रा० रामकृष्ण गोपाळ.

रा० वाळा मंगेश. रा० वामन आवाजी.

ह्या विद्यार्थ्यांस ता० १ माहे मे सन १८६२ रोजीं टौनहालांत सभा भरून सर हेन्री वार्टल् फ्रियर यांच्या हातानें ए. वी. नामक पंडित पदवी मिळाली. ह्या सभेंत इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमान् सरकारी हुद्देवाले शेटसावकार असे पुष्कळ गृहस्थ आले होते. आणि मोठ्या समारंभानें यांस ही योग्यता प्राप्त झाली. सर वार्टल् फ्रियर यांनीं या प्रसंगीं फार सुरस भाषण केलें. त्यांत ह्या चौघां गृहस्थांस आपलें सदाचरण, योग्यता व ज्या मोठ्या विद्या-  
खात्यांतून त्यांस हा सत्कार मिळाला आहे, त्याचें महत्व रक्षण करण्यास त्यांनीं किती झटलें पाहिजे त्याची आवश्यकता दाखविली. आणि जी विद्या सद्यः त्यांस प्राप्त झाली आहे ती वाढविण्यास त्यांनीं पुढें किती परिश्रम केले पा-

हिजेत तेंही दर्शविलें. व इंग्रजी विद्येचें अध्ययन करण्यास एतदेशीय वि-  
द्यार्थ्यांस कोण कोणत्या अडचणी निवारण केल्या पाहिजेत तेंही संक्षेपानें  
सुचविलें.

सन १८६२ माहे मे ता० १२ वी रोजीं डाक्टर हार्कनेस एल्फिन्स्टन्  
पाठशाळेंतील मुख्य गुरूचें काम सोडून स्वदेशीं इंग्लंडास जावयास गेले. हे  
आपल्या कामाचा राजीनामा देऊन स्वदेशीं जाणार असें समजतांच आजपर्यंत  
जे त्यांचे हाताखालीं शिकून तयार झालेले व जे अद्याप पर्यंत या शाळेंत अध्य-  
यन करिताहेत त्यांनीं जमून आपल्या गुरूचें चिरकाल स्मरण राहावें व आ-  
जपर्यंत जे कांहीं त्यांनीं आपणांवर उपकार केले आहेत त्यांची उतराई हो-  
ण्यासाठीं यथानुशक्त्या कांहीं गुरुदक्षिणा द्यावी असा निश्चय करून सुमारे  
सोळा सत्रा हजार रुपये वर्गणी जमा केली. मग तारीख १० माहे मे रो-  
जीं कांपावरील एल्फिन्स्टन् विद्यालयांत सभा भरून त्यांस इंग्रजी भाषेंत लि-  
हून तयार केलेलें मानपत्र दिलें. तें प्रथम डाक्टर भाऊदाजी यांनीं सर्व मं-  
डळीस वाचून दाखविलें. त्यांत आजपर्यंत जीं त्यांनीं परोपकारी कृत्यें केलीं  
होतीं त्यांचा उल्लेख केला होता व त्यांत दुसरें असें लिहिलें होतें कीं, आपण  
आह्मांवर जे आजपर्यंत उपकार केले आहेत त्यांचें कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करू-  
न आह्मी प्रीतिपुरःसर हें तुलसीपत्र ( ही दहा हजार रुपयांची थैली ) ए-  
थें सादर करितों, ती स्वीकारावी. आणि आमचा दुसरा मनोरथ असा आहे  
कीं आपला पुतळा करवून आपलें नांव चिरकाल या देशांत राहावें ल्हाणून  
फ्रामजी कावसजी यांच्या नांवाचें जें सर्वपदार्थ संग्रहालय तयार होत आहे त्यां-  
त ठेवावा, तर यास आपलें अनुमोदन असावें. अणखी आपलें स्मरण नेहमी  
विद्यार्थ्यांस राहावें ल्हाणून आपल्या तसविरी काढून त्या प्रत्येकाच्या घरांत अ-  
साव्या असी आमची इच्छा आहे हें ही आपण मान्य करावें. हें मान-  
पत्र वाचून डाक्टर भाऊदाजी यांनीं डाक्टर हार्कनेस यांच्या स्वाधीन केलें.  
ह्या वर सुमारे एक हजार गृहस्थांच्या सहा होत्या. मग डाक्टर मजकूर यां-  
नीं सुरस भाषण करून आपल्या शिष्य मंडळीची व दुसऱ्या गृहस्थांची स्तु-  
ति केल्यावर सभा वरखास्त झाली. या सभेंत श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेट,



शेट सोरावजी जमशेटजी, शेट वंमनजी हारमसजी, रा० दादोवा पांडुरंग व कित्येक इंग्रज असे पुष्कळ आले होते. यांच्या जाग्यावर सर आलेक्झांडर ग्रांट ह्यांस एल्फिन्स्टन् कालेजाचे प्रिन्सिपाल नेमिले.

मेहेरवान एल्फिन्स्टन् साहेब गव्हर्नर होते त्यावेळीं दक्षिणेतील कमिशनर चापलेन साहेब यांनी सन १८२१ अक्टोबर महिन्यांत पुण्यांतील संस्कृत पाठशाळा स्थापिली. स्थापण्यास जीं त्यांनीं प्रयोजनें दाखविलीं आहेत तीं हीं:—

“हिंदुशास्त्राचे उपयोगी भाग शिकविण्याविषयीं व ते सुधारण्याविषयीं या देशच्या लोकांस उमेद यावी या करितां युरोपियन विद्येचे भाग या देशच्या लोकांस शिकण्याची इच्छा व शक्ति आहे त्यांचें ज्ञान त्यांस व्हावया करितां ह्या विद्यालयाची स्थापना केली आहे.

• विद्वान् ब्राह्मण जसें सांगतात तसें ते ऐकतात व आचरण करितात. कारण त्यांचें लोकांत वजन फार आहे. हल्लीं त्यांची खरावी ब्राह्मणी राज्य बुडाल्यापासून फार झाली आहे. तींविषयीं त्यांस दुःख न होतां सरकारावर त्यांची प्रीति राहावी, हा हें विद्यालय स्थापण्याचा दुसरा उद्देश आहे.

कमिशनर असें लिहितातकीं, यद्यपि हिंदु शास्त्रांतून पुष्कळ शास्त्रें अगदीं निरुपयोगी आहेत. किंवा त्याहून कदाचित् वाईटही असतील तथापि हिंदूंची आवड या विद्यालयावर वसावी लहून बहुतेक शास्त्रें शिकविण्याकरितां प्रत्येक शास्त्रांत गुरु ठेवावे असें मी अनुमोदन दिल्लें आहे. पुढें तो साहेब असें लिहितोकीं, युरोपियन विद्येतील कोणतेही भाग शिकवायास लाविले नाहींत, परंतु जीं हिंदु शास्त्रें अति उपयोगी आहेत व ज्यांच्या अभ्यासानें विद्यार्थी विशेष अगत्याची विद्या ग्रहण करण्यास सिद्ध होतील त्यांचा पाठशाळेंतील विद्यार्थ्यांकरवीं अभ्यास चालविण्याकरितां मी प्रयत्न केला आहे. अ. ज्जम चापलेन साहेब यांनीं सरकारच्या अनुमतानें ज्या नेमणुका केल्या त्यांचा तपसील:—”

न्यायशास्त्र, वेदांत, धर्मशास्त्र, ऋग्वेद, व्याकरण, यजुर्वेद, अलंकार, वैद्य. इतके विषय शिकविण्याकरितां गुरुंची योजना करून व शंभर विद्यार्थी जमवून शाळा स्थापित केली. आणि नामांकित पंडित राघवाचार्य यांस त्या

सर्वांवर मुक्तसर ह्मणजे मुख्य करून न्यायशास्त्रांतील गुरुचेंही काम त्यांनीं चालवावें असें ठरविलें. पाठशाळेची देखरेख प्रथम कमिशनर साहेवांकडे होती. त्यांचा हुद्दा महकूम झाल्यानंतर कलेक्टर साहेवांकडेस तें काम झालें. परंतु या दोन्ही कामदारांस दुसरें काम पुष्कळ ह्मणून पाठशाळेची चौकशी नांवास मात्र त्यांजकडे होती. शाळेची देखरेख मुख्य शास्त्री करित असत. त्यांत सुस्ती व हयगय फार होऊं लागली सबब मेजर क्यांडी यांस सन १८३७ माहे फेब्रुआरी महिन्यांत सरकारनें चौकसनीस नेमिलें. तेव्हांपासून ही पाठशाळा सुरळीत चालली.

ह्या पुण्यांतील पाठशाळेमुळें मुंबईतील शाळांस व लोकांस मोठाच लाभ झाला. एथें तयार झालेल्या कित्येक शास्त्र्यांच्या नेमणुका मुंबईतील पाठशाळेवर होऊं लागल्या. तेथील विद्यार्थी मुंबईतील पाठशाळेंत येऊन इंग्रजी विद्याभ्यास करूं लागले, व मुंबईतील कित्येक पुण्यास जाऊन संस्कृत व शुद्ध मराठी भाषा शिकूं लागले. ह्या शाळेच्या संबधानें मराठी व इंग्रजी क्यांडी साहेवानें केलेला कोश, व मोल्स्वर्थ साहेवानें केलेला मराठी आणि इंग्रजी भाषेचा मोठा अमोलिक कोश, हे उत्पन्न झाले. मोल्स्वर्थ साहेवाचा ह्या पाठशाळेसीं कांहीं संबंध नव्हता, तरी ह्या शाळेच्या योगानें पुण्यास शास्त्र्यांचा समुच्चय असे व तेथें दुसरे अनेक ग्रंथ तयार झाल्यामुळें अनेक शब्दांचा विचार चांगला होत असे. ह्या दोन साहेवांनीं हे दोन कोश केले. ह्यांत त्यांनीं पश्चिम भागांतील भरतखंडस्थ लोकांवर मोठेच उपकार केले. हे मुंबईतील लोकांनीं तर मोठ्याच कृतज्ञतेनें स्मरले पाहिजेत. मुंबईत शुद्ध मराठी भाषा चालू नसल्यामुळें इंग्रजी शिकण्यास व कोणत्याही ग्रंथाचें समर्पक भाषांतर करण्यास फार कठीण पडे. हल्लीं रेलवे झाल्या मुळें व पुण्यास इंग्रजी कालेज स्थापल्या मुळें मुंबई आणि पुण्यांतील पाठशाळा ह्यांचा निकट संबंध जडला आहे.

जे लोक पूर्वी आवडधोवड काम करित ते सर्व आतां इंग्रजी शिकूं लागले. कित्येक आपआपला धंदा सोडून इंग्रजी शिकून चाकरी करावयास लागले आहेत. यांस अशा चाकऱ्या मिळूं लागल्या मुळें जो उठला तो इंग्रजी

शिकतो, आणि कारकून व्हायास पाहातो दुसरे काहीं नाही. “उत्तम खेती मध्यम व्यापार व कनिष्ठ चाकरी” याकडे कोणी लक्ष देत नाहीत. हल्लीं मुंबईत कोळी, माळी, घाटी, ह्यार, मांग, चांभार, यांचीं मुलें देखील मराठी, गुजराथी व इंग्रजी शिकत आहेत. हलालखोर लोकांचीं पंचवीस तीस मुलें दरमहा एकएक रुपया देऊन इंग्रजी शिकतात. ही शाळा त्यांनीं आपल्या मोल्दयामध्ये काढिली आहे. आणि त्यांस इंग्रजी शिकविणारा कोणी पोर्तुगीझ आहे. ह्यार मांगांच्या मुली व मुलगे यांस शिकविण्याकरितां मिशनारी लोकांनीं जागोजागीं पुष्कळ शाळा घातल्या आहेत.

देशोदेशांतून ब्राह्मणांचीं पुष्कळ अनाथ मुलें प्रतिवर्षीं एथें इंग्रजी अभ्यास करायला येतात; व कोणी आचार्याचें, कोणी शागिर्दाचें अशीं कामें पत्करून अवकाश सांपडेल त्यावेळीं शाळेंत जाऊन शिकतात. कित्येक तर सकाळ संध्याकाळ भिक्षा व माधुकरा मागून पोट भरून सवड सांपडेल त्यावेळीं शाळेंत जाऊन इंग्रजीचा अभ्यास करितात. एथें आलें असतां कोठून तरी गरीब गुरवांची अन्नवस्त्राची सोई होती. कित्येक पारशी व इतर लोक गरीब मुलांस दरमहा रुपया दोन रुपये देऊन त्यांजकरवीं विद्याभ्यास करवितात. हा त्यांचा किती वर्णनीय गुण आहे ? आणि अशा अडचणी सोसून अभ्यास केलेलीं कित्येक मुलें उदयास आलेलीं एथें पुष्कळ सांपडतील. कोठेंकोठें दुसऱ्या जातीचीं व कित्येक सधन लोकांचीं ही मुलें दूर देशाहून येऊन दरमहा पांच पन्नास रुपये खर्च करून एथें इंग्रजी अभ्यास करितात.



## प्रकरण १०

खत्री व रेशमाचा व्यापार—गिरण्या व कापसाचा व्यापार—कडदोऱ्यां—पारशी लोकांचे उद्योग—छापखाने—गणपत कृष्णाजी—वर्तमानपत्रे—पारशी लोकांत विद्येची अभिरुचि—सोन्यारुप्याचा मुलामा काढायाचे कारखाने—चित्रे काढण्याचे कारखाने—वर्षाच्या वखारी—लोखंडीसडका—सुताचे व कापड विणण्याचे कारखाने—कारागीर लोक—गाडीचे कारखाने—लोखंडी ओतींव कामाचे कारखाने—रावणाच्यासंपत्तीची तुळणा—कसबी काम—कागदाचे व काचीचे कारखाने—तेलाचे घाणे—सावण करायाचे कारखाने—धुराचे दिवे करण्याची मसलत—दारूच्या भट्ट्या व पिठी—तंबाखूच्या गाद्याव पानसुपारीचीं दुकाने—अफिणीचा व्यापार व दुकाने—चंडोलखाने—मिठाई—किमयागर—दारू, फुलवाज्या, नळे इत्यादि—लहान सफरी करण्याच्या आगवोटी—दागिने.

खत्री हे लोक चौलचे मूळ स्थायिक. यांची मूलपीठिका कशी काय आहे, हे ग्रंथद्वारे कांहीं बराबर अढळत नाही, परंतु हे सहस्रार्जुनाचे वंशज ह्मणतात यावरून हे क्षत्रिय कुळांतील आहेत, असे अनुमान होते. आणि यांचे वास्तविक नांव क्षत्रिय, परंतु एथे पूर्वी सर्व कुळंबट वस्ती होती आणि या लोकांत त्यावेळीं कोणी मोठे विद्वान् व पराक्रमी नसल्यामुळे खत्री आणि क्षत्रिय या नांवांत कांय भेद आहे याजकडे तादृश लक्ष दिले नाही. खत्री हे क्षत्रिय असें मोल्स्वर्थ साहेबांचे मत आहे. चौलांत यांचीं सुमारे १८०० घरे होती. परंतु तेथे गोळीचा रोग उद्भवल्यावरून कितीएक कुटुंबे जीव

वचावण्याकरिता देशांतरास गेलीं. याचा दाखला चौलास गोळिका देवी अद्यापि आहे. पुढे मुंबईची वसाहत होऊं लागली आणि व्यापारी उदमी लोकांची चहा होऊं लागली. तेव्हां पोर्तुगीझ लोकांच्या कारकिर्दीत सुमारे सन १६००त हे एथे येऊन राहिले.

जे खत्री लोक मुंबईत आले त्यांनीं आपला वडिलोपार्जित जो रेशमाचा व्यापार होता तो चालविला. आणि त्यांचें हें काम इंग्रज सरकाराच्या कारकिर्दीत फार वाढलें. या वेळांत सुमारे चाळीस वर्षांमागे या लोकांच्या घरोघर माग होते. ते लोक उत्तम प्रतीचीं पीतांवरे, पैठणी साड्या, रेशमी पागोट्या, खेस हणजे शेले व अणखी अनेक तऱ्हेचीं रेशमी उंच वस्त्रें काढीत व रेशीम विकीत. आणि त्यावेळीं शहराची वस्ती वाढविण्यास इंग्रज लोक गांवोगांवांतून कारागीर लोकांस मोठ्या आर्जवानें बोलावून आणीत व हरतऱ्हेनें त्यांस उत्तेजन देत. इंग्रजांनीं या लोकांस बरीच मदत केली असावी. कारण यांत कित्येक सधन असून स्थावर जिनगीचे मालक पुष्कळ वर्षांपासून आहेत. इतकेंच कीं, शिल्पविद्येंत हे हुशार असल्यामुळें उद्योग करून द्रव्य कमाविणारे होते. सवव यांजकडून देवालयें इत्यादि बांधणें घडून आलें नाहीं. यांत कित्येक या शहरांत आल्यापासून शिंप्याचेंही काम करूं लागले व सावकारीही करितात. इंग्रज लोकांचे उंच प्रतीचे डगले, मडम लोकांचे गवन वगैरे कपडे शिंवीत. यांतही द्रव्य मिळवून सुखी झालेले या जातींत पुष्कळ आहेत. ते हल्लीं बहुधा रेशमाचा व शिवण्याचा हे दोनही धंदे सोडीत चालले आहेत. सांप्रत इंग्रजी शिकून सरकारी व सावकारी हपिसांत चाकरी करितात. रामचंद्र केरोजी हे या जातींत पुष्कळ वर्षांपासून एथे प्रख्यात आहेत. छत्तीस वर्षे पर्यंत ते पोलिस हपिसांत दुभाष्याचें काम करीत होते, व सरकारांत यांची मोठी अब्रू होती. यांस दोनशें रुपये दरमहा वेतन होतें.

ह्या शहरांत चीन देशांतून प्रतिवर्षीं हजारो रुपयांच्या रेशमाच्या पेट्या येतात, आणि रेशमाचे व्यापारी लढले हणजे पारशी, वाणी, मारवाडी, आणि भाट्ये आहेत. एयून व्यापारी लोक देशोदेशीं पाठवून देतात. देशो

देशांतून पुष्कळ तऱ्हेतऱ्हेचें रेशमी कापड येऊंलागलें व तें स्वस्थ दरानें विकूं लागले. सबब अर्थात् खत्री लोकांस आपला मुळचा धंदा सोडणें भाग झालें.

मुंबईत कापसाचा व्यापार पुष्कळ होतो. हा कापूस वाहेर गांवांतून येतो. व एथून तो युरोपखंडांत व चीन देशांत जातो. ह्या बंदरांत कापसाचा व्यापार सुमारे सन १७५० सांपासून चालू झाला, असें अनुमान होतें. त्यापूर्वीं सर्व व्यापार कल्याणच्या बंदरांत चालत असे. पुष्कळ वर्षांपासून कल्याण ही मोठी पेठ होती. प्रतिवर्षीं सुमारे दोनकोटींचा कापूस एथून वाहेर जातो. कापसाचे गट्टे वाहेरून येतात तेव्हां सुमारे पांच हात उंच व अडीच हात रुंद इतके मोठे असतात. असे गट्टे जहाजांत भरून वाहेर पाठविण्यास जागा पुष्कळ लागते, त्यासाठीं पूर्वीं एथें चिंचेच्या लांकडाचें एक साधें यंत्र करून त्यामध्ये ते गट्टे घालून थोडेसे लहान करीत. पुढें सन १६८४ मध्ये कंपनी सरकारानें एक लोखंडी गिरणी ( काटनस्क्रु ) एथें पाठवून दिली होती. परंतु पुष्कळ वर्षे पर्यंत तिचा उपयोग बराबर झाला नव्हता. सन १७९२ पासून गिरण्यांचें काम बराबर चालू झालें. आणि त्यांतून प्रतिवर्षीं हजारो कापसाचे गट्टे दावून वाहेर निघूं लागले. हें काम प्रथम पारशी लोकांनीं चालू केलें. प्रारंभीं दादाभाई पेस्तनजी यांनीं कोटांत गिरणीचा कारखाना काढिला होता, त्यांत सहा गिरण्या होत्या. सद्यः अशा या लोकांच्या कोटा-मध्ये सुमारे ४० गिरण्या आहेत. व कुलाब्यास ५० आहेत. कुलाब्यास एक मोठा वाफेचा गिरणीचा कारखाना आहे तसा कोठें नाहीं असें सांगतात. पूर्वीं गिरण्या फिरवायास शेंकडो मनुष्ये खपत असत. तें काम हल्लीं बहुतेक ठिकाणीं वाफेच्या यंत्रावर चालतें. चिंचबंदरावर मोतिसाचा गिरणीचा कारखाना आहे त्यांत सहा गिरण्या आहेत. ह्या कारखान्यांत वाफेचें यंत्र अजून सुरू केलें नाहीं, व अशा साध्या गिरण्या कोटांत ही बऱ्याच आहेत.

चवदा मण कापूस ह्या गिरणींत घालून दाबला ह्मणजे तो दगडासारखा घट्ट होऊन हात दीडहात उंच व अडीच हात लांब असा बेतवार गट्टा तयार होऊन सलग वाहेर पडतो. त्यामुळे व्यापारी लोकांस नोराबदल हजारो



रुपये नफा होतो. ज्या जहाजामध्ये पूर्वी सुमारे तीन हजार गठ्ठे लादले जात होते त्यामध्ये असे दावलेले गठ्ठे पांचसहा हजार राहू लागले. यामुळे जहाजांच्या धन्यांचे उत्पन्न वाढले. गिरणीमध्ये गठ्ठे बांधून तयार करून घेण्यास गिरणीच्या मालकास दर गठ्ठ्यास दीड रुपया द्यावा लागतो. एवढा खर्च होऊनही ह्यापासून व्यापाऱ्यांस प्रतिवर्षी लाखो रुपये नफा होऊ लागला.

सन १८००मध्ये लवजी फ्यामिली ह्या जहाजाच्या धन्यास असे दावलेले कापसाचे गठ्ठे भरल्यामुळे एका वर्षांत ३२,००० रुपये नोर जास्ती आला. याच प्रमाणे दुसऱ्या जहाजांस ही नफा झाला. तसाच व्यापारी लोकांस कोणास पंधरा कोणास वीस हजार रुपये नफा होऊ लागला. मुंबईमध्ये सर्व कारखाने मिळून १०० रांवर गिरण्या आहेत. ह्या कारखान्यांत कापसाचे गठ्ठे यंत्रामध्ये कसे दावले जातात हे पाहावयास पुष्कळ लोक जातात.

कापसाच्या व्यापारांत मुंबईचे व्यापारी न्यहाल होऊन गेले आहेत. सन १८६०—६२ त तर या व्यापारांत कित्येक लक्षाधीश होऊन गेले. या सालीं टैम्स आफ् इंडिया नांवाच्या एका इंग्रजी पत्रांत असे लिहिले होते कीं, ह्या वर्षी मुंबईतील व्यापाऱ्यांस जसा कापसांत नफा झाला, तसा कोणत्याच देशीं कोणत्याच व्यापाऱ्यांस कोणत्याच काळीं झाला नव्हता. अमेरिकेंतून पुष्कळ कापूस युरोपखंडांत व चीन देशांत जात असे, तो ह्या दोन वर्षांत त्यांत आपसांत द्वंद्व लागल्यामुळे बंद पडला; तेणे करून जो कापूस पूर्वी ऐशीं नव्वद रुपये खंडी होता त्याचा भाव चारशें पांचशें रुपये पर्यंत वाढला. ह्या वर्षांत जसा कापूस महाग जहाला तसा कोणत्याच वेळीं जहाला नव्हता असे सांगतात. कित्येक साधारण प्रतीच्या लोकांनीं आपआपल्या निजायाच्या कापसाच्या गाद्या व टेंकायाचीं लोडे फाडून त्यांतील कापूस आठ दहा रुपये मण या भावानें शेंकडो खंडी विकला. सन १८६२ त फक्त मुंबईत मोठ्या व्यापाऱ्यां पैकीं, कोणाला सत्तर, कोणाला चाळीस, कोणाला तीस, कोणाला दहा, लक्ष रुपये नफा जहाला. सन १८६२ आगष्ट महिन्याच्या गार्डियन नांवाच्या एका इंग्रजी पत्रांत असे लिहिले होते. एका लवाण्याचा मुकादम ज्याला दरमहा पंचवीस रुपये मिळतात त्यानें या दोन

वर्षांत ह्यणजे १८६०—६२ त कापसाच्या व्यापारांत दोन लक्ष रुपये मिळविले. सन १८६१ सालीं फक्त युरोपखंडांत मुंबईहून ७,१७,८२१ कापसाचे गठे गेले. सन १८६२ त ह्या शहरांत दहा पंधरा कोटी रुपयांची-कापसा प्रकरणीं उलाढाली झाली.

मुंबईत इतक्या गांवांतून कापूस येतो, आणि हा बहुत करून कुलाब्याच्या बंदरांत उतरतो. भडोच, सुरत, जंबुसर, धोलेरा, भावनगर, उमरावती, वारशी, नगर, मंगळोर, कुमटें, धारवाड, खानदेश, वेरावली, महवा ( ह्यौ ), पोरगांव, अकोट, आणि नागपुर.

पुष्कळ वर्षांपासून इंग्लंड देशांत लक्षावधि रुपयांचा कापूस अमेरिकेहून जात असे, तेणेंकरून शेकडो कापड विणणाऱ्यांचे कारखाने चालत. त्यांवर हजारो मजूर व इतर कारभारी लोकांची उपजीविका चाले. परंतु सन १८६१ पासून त्या खंडांत आपसांत कलह उत्पन्न झाल्या मुळें लढाई उद्भवली, तेणेंकरून कापसाच्या लागवडीस प्रतिबंध झाला आणि इंग्लंड देशांत कापूस जाणें महकूब झालें. त्यामुळें ल्यांकेशायर प्रांतांतील लोकांस उद्योग नाहीसा होऊन ते उपाशीं मरूं लागले, व त्यांत मोठा दुष्काळ पडला. अशा ह्या लोकांची संख्या सुमारे पंचवीस तीस हजार होती असें सांगतात.

अमेरिकेंत कापसाच्या पिकास प्रतिबंध झाल्यामुळें मुंबईतील व्यापाऱ्यांस अतोनात नफा जहाला. जो कापूस पूर्वी ५०—६० रुपये खंडी विकत होता त्याची धारण ५००—६०० रुपये चढली. त्यामुळें मुंबईतील कापसाच्या व्यापाऱ्यांच्या घरांवर केवळ सुवर्णवर्षाव झाला.

अशा अवादानीच्या हंगामांत मुंबईतील व्यापाऱ्यांनीं व दुसऱ्या धनिक लोकांनीं ल्यांकेशायर प्रांतांतील लोकांचें दुःख दूर करण्यास मदत करावी अशी मुंबईतील गव्हर्नराकडून व दुसऱ्या गृहस्थांकडून शरिफद्वारा सूचना जहाली. त्या वरून तारीख १७ सप्टेंबर सन १८६२ रोजीं टौनहालांत सभा भरली होती. त्या समयीं सुमारे मुंबईतील बडे लोकांपैकीं सातशें आठशें गृहस्थ जमले होते. आणि अध्यक्षस्थानीं सर बार्टल् फ्रियर साहेब बसले होते. त्यांनीं, सर आलेक्झांडर ग्रांट, डाक्टर मरे मिचल, डाक्टर भाऊ दा-

जो यांनी व दुसऱ्या कित्येकांनी सुरस भाषण करून जे मानवी प्राणी अन्वस्त्राची आपदा भोगित आहेत त्यांची दुःखे दूर करण्यास पुढारी हो. णें हा मुंबईतील गृहस्थांचा धर्म आहे असें दर्शविलें. मग एक याद करून वर्गणी जमविण्यास सुरू केलें. त्या वेळीं शेट रस्तमजी जमशेटजी जिजीभाई यांनी व खरशेटजी फरदुनजी पारख यांनी पंचवीस पंचवीस हजार रुपये टिपीत भरले. व बाकीच्यांनी कोणी सात, कोणी पांच, कोणी दोन, कोणी एक, हजार अशा रकमा भरल्या. असे ह्या एका बैठकीसच १,०९,००० रुपये जमले. आणखी थोडक्या काळांत सुमारे तीन लक्ष रुपये झाले.

कालिकोट, मलवार, गोमांतक, मालवण, इत्यादि ठिकाणांतून काथ्याचे दोर व सुंब एथें येतें. मोठे तारवाचे दोर ज्यांला चव्हांट असें म्हणतात ते बहुधा मलवार, कर्नाटक, वगैरे देशांतून येतात. नारळांच्या चोडांचा काथा हजारो खंडी मुंबईमध्ये येतो. व एथेही तो तयार होतो. त्याच्या दोऱ्या वळतात. तारवाचीं मोठ मोठालीं चव्हांटे तयार करण्याचे कारखाने एथें जिकडेतिकडे आहेत. तीनशें चारशें हात लांब हत्तीच्या पायां एवढे जाड चार पांच खंडी वजनाचे मजबूत दोर एथें होतात. या कारखान्यास कडदोरी असें म्हणतात. पांजरपोळाच्या मार्गे, डंकन रोड, चौपाटी, चिंचवंदर, कामाठपुर एथें जिकडेतिकडे कडदोऱ्या आहेत. या वखारी एक सारख्या पंधरा वीस हात लांब असून त्यांत आवडधोवड लांकडी यंत्रे आहेत. एथें काथ्याचे, आंबा-डीचे, आणि तागाचे दोर वळतात. मोठमोठाले जाड दोर कसे तयार करतात हें पाहायाचें असलें तर ह्या कारखान्यांत जाऊन पाहावें. हे दोर लोखंडी सांखळां पेक्षाही मजबूत असतात. व ते तिकटी व दुसऱ्या तारवांच्या नांगरांस बांधायास खपतात.

कोटाच्या चौकाजवळ तीनचार पारशी लोकांचीं मोठीं दुकानें आहेत, त्यांत व चिंचवंदरावर कित्येक भाऱ्यांचीं दुकानें आहेत त्यांत तारवांचें अनेक सामान विकतात. तेथें हे दोर शेंकडो मण वजनाचे पडलेले आहेत. मुंबईत अनेक कारखाने आहेत. त्या सर्वांचें वर्णन करणें म्हटलें म्हणजे भारता एवढा ग्रंथ लिहिला पाहिजे.



आज पर्यंत व्यापार संबंधी यंत्रे व दुसरे कारखाने चालू करण्या विषयींचे प्रयत्न बहुधा पारशी लोकांकडूनच झाले. गिरण्यांचे कारखाने प्रथम त्यांनी घातले. छापखानाही त्यांकडूनच सुरू झाला. गोदींत तारवें बांधण्याचें काम त्यांनीच पत्कारिलें. गोदींतील चीफ इंजनियरांचें काम त्यांसच मिळालें. सूतकाढण्याचें व कापडविणण्याचीं यंत्रे त्यांकडूनच उपस्थित झालीं. चीन, इंग्लंड, व अमेरिका इत्यादि देशांत जाऊन तेच व्यापार करूं लागले. सारांश व्यापार संबंधी व दुसऱ्या मोठमोठाल्या कृत्यांत आजपर्यंत हेच पुढारी झाले. ते सर्व खंडांत जातात व हटला तो उद्योग करितात. ह्मणूनच त्यांचे घरीं लक्ष्मी वास करिते. हे त्यांचे गुण ग्राह्य असून स्तुत्यर्ह आहेत. हिंदूलोक ह्या गोष्टींत त्यांचा किता घेतील तेव्हांच वैभवास व योग्यतेस चढतील. नाहीं तर अविंदाचे किंवा यवनाचे घरीं लक्ष्मी गेली, हा कलियुगाचा महिमा आहे, असें ह्मणून हात पाय गाळून बसणें यांत कांहीं फळ नाहीं. लक्ष्मी सर्व युगांत सारखीच आहे. तिला जाति, वर्ण व मतभेद नाहीं. ती अतिशूद्रापासून ब्राह्मणाचे घरीं देखील एक सारखीच संतोषानें नांदती. जसी तिची स्थिति सत्ययुगांत चंचल होती तसीच कलियुगांतही आहे. तींत अणुमात्र देखील फेर पडला नाहीं. ती सर्वकाळ उद्योगाची दासी आहे. जेथें उद्योग, सुशीलता, निष्ठा आणि धर्म आहे तेथें लक्ष्मीचा वास झाला, असें निखालस समजावें. यावर कवीर असें ह्मणतो.

॥ चिंतासेचतुरायघटे दुःखेघटेसरीर ॥

॥ पापसेलछ्मीघटे कहगयेदासकवीर ॥

आळस हें पापाचें घर. ह्याची ज्या लोकांत वृद्धि ते लोक दरिद्री होतात. आणि दारिद्र्य झालें ह्मणजे त्याच्या मागें अनेक दोष लागले ह्मणून समजावें; दुसरें कांहीं नाहीं. इंग्रज, पारशी, वाणी, मुसलमान, यांमध्ये उद्योग वाढला ह्मणून अर्थातच त्यांच्या घरीं लक्ष्मी पाणी वाहूं लागली. मुंबईत ऐश्वर्य पाहवें तर याच लोकांचें. दक्षिणी लोकांत कांहीं तादृश हशील नाहीं.

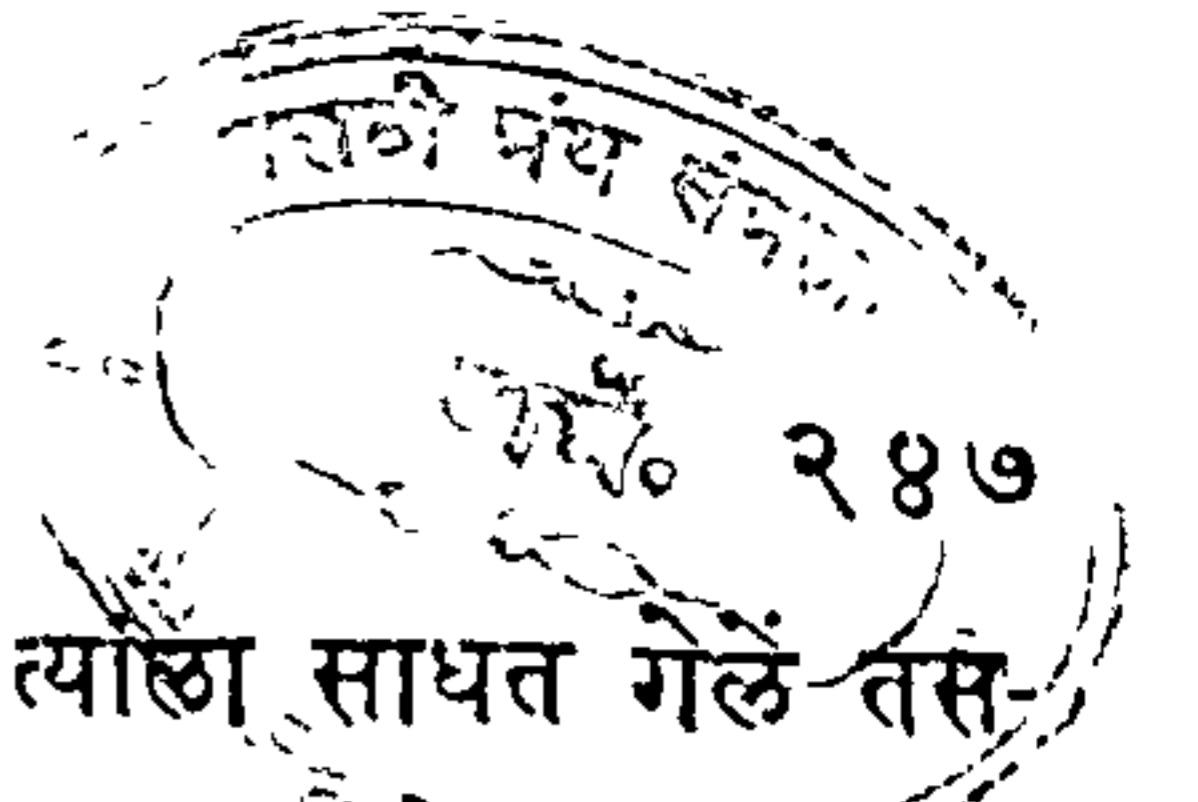
॥ उद्योगिनंपुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मी ॥

॥ देवंप्रधानमितिकापुरुषावदांति ॥

भरतखंडांतील लोकांस शिलाछाप ह्मणजे काय ? व ठसेछाप ह्मणजे काय ? हे पुष्कळ वर्षे पर्यंत स्वमींही ठाऊक नव्हते. छापल्याने कागदावर अक्षरे निघतात व त्यापासून पुस्तके तयार होतात ह्मणजे ह्या लोकांस मोठे अद्भुत च वाटे. एकादा छापलेला कागद पाहिला ह्मणजे स्वर्गाहून विमान आल्यासारखे लोक पाहायला जमत. पुढे सन १७७७ त रस्तमजी केरसासजी या नांवाच्या एका पारशी गृहस्थाने प्रथम मुंबईत छापखाना आणिला. आणि सन १७८० चे इंग्रजी पंचांग छापिले. नंतर सन १७९० मध्ये ग्याझेट नांवाचा छापखाना व इंग्रजी वर्तमानपत्र चालू झाले. त्या मागून एक दोन वर्षांनी कुरियर नांवाचा छापखाना व इंग्रजी वर्तमानपत्र चालू झाले. मग हळूहळू गुजराथी, मराठी, असे छापखाने चालू झाले. मराठी अक्षरांचे ठसे प्रथम अमेरिकन मिशन छापखान्यांतून निघाले. मिशनारी लोकांनी ह्या शहरांत लोकोपयोगी कृत्ये पुष्कळ केलीं. त्यांचे पुढे कारणपरत्वे वर्णन करण्यांत येईल. मराठी शिलाछापही त्यांकडूनच चालू झाला.

अमेरिकन मिशनारींनी सन १८१३ त छापखाना घालून ख्रिस्ती धर्म प्रकरणीं मराठी भाषेत शिला छापार पुस्तके छापण्याचा कारखाना सुरू केला. हीं त्यांचीं पुस्तके छापून वाहेर पडलेलीं पाहून मयत गणपत कृष्णाजी यांच्या मनांत शके १७६२ ह्मणजे सन १८४० मध्ये आले कीं, आपण ही असाच कारखाना उभारून हिंदुधर्म प्रकरणीं व दुसरीं पुस्तके छापवीं. परंतु छापयाचीं साधनें यांजपाशीं कांहीं नव्हतीं, व तीं त्यावेळीं मुंबईत उपलब्धही नसत. मग त्यांनीं अमेरिकन मिशनारींची कृति पाहून स्वतः आपल्या युक्तीनें प्रेस ( छापखाना ) तयार करण्याचे उद्योग मांडिले. हे गृहस्थ भंडारी जातीचे असून कुशाळ, बुद्धिमान्, धोरणी, व हिंदुधर्मावर निष्ठाठेवणारे होते. प्रथम त्यांनीं एक लांकडी यंत्र आपल्या हातानें तयार केले. आणि लहान शिलांचे तुकडे जिकडून तिकडून जमवून त्यांवर अक्षरे कशी उठतात ही कृति करून पाहिली. मग शाई वगैरे कशी कारितात त्याच्या शोधास लागले. प्रथम त्यांनीं आपल्याच तर्कांनें दोन चार प्रकारची शाई करून पाहिली. मग हळूहळू श्रम आणि उद्योग ईहीं करून त्यांनीं ही

## गणपत कृष्णाजी.



सर्व कृति साध्य करून घेतली. जसजसे हे काम त्याला साधत गेलं तस-  
तशी उमेद येऊन त्यांनीं सर्व गोष्टी आपणास अनुकूल करून घेतल्या. त्यांचें  
सगळें धोरण छापखान्याच्या कामांत गम्य करून घेण्याकडे लागलें होतें. आणि  
तें त्यांनीं साध्य करून घेतलें. मग त्यांनीं एथेंच एक लोखंडी प्रेस करवून  
मोठ्या शिला विकत घेऊन लहानलहान ग्रंथ छापण्याचें काम सुरू केलें.  
शके १७५३ त यांनीं आपण स्वतः लिहून त्या वर्षाचें मराठी पंचांग छापि-  
लें. त्यापूर्वी मराठी छापिल पंचांग कोणासच ठाऊक नव्हतें. आणि ह्या पंचां-  
गाची किंमत दर प्रतीस आठ आणे ठेवून विकीत असत. यांचें पंचांग  
शुद्ध असून नीट छापलेलें पाहून ब्राह्मण लोक जरी छापिल पुस्तकास  
शिवायास कांकू करीत असत तरी ते संतोषानें हीं पंचांगें विकत घेऊन  
ह्याच पंचांगांवरून संवत्सर प्रतिपदेचे दिवशीं वर्षफळ वाचूं लागले. मग  
यांनीं छापलेले कांहीं ग्रंथ नेऊन डाक्टर विलसन, पाद्री ग्यारेट, व पाद्री आ-  
लन् यांस दाखविले. ते पाहून हे साहेब फार खुश झाले. आणि गणपत  
कृष्णाजीच्या बुद्धीची प्रशंसा केली. आणि यांच्या उद्योगास उत्तेजन द्यावें ह्म-  
णून आपणांकडून कांहीं छापण्याचें काम देऊं लागले. मग जिकडेतिकडे  
यांच्या छापखान्याची प्रसिद्धि होऊन काम वाढत गेलें.

शके १७६५ मध्ये यांनीं स्वतः टैप करण्याचें कसब साध्य करण्या-  
चा उद्योग मांडिला. आणि मोठ्या प्रयत्नानें अक्षरांचे सांचे तयार करून  
ते ओतिवण्याचा कारखाना घातला. आणि सर्व प्रकारचीं अक्षरे तयार क-  
रून टैपाचा छापखाना चालू केला. ह्या प्रमाणें त्यांनीं ह्या दोन ही छाप-  
खान्यांवर हजारो गुजराथी आणि मराठी ग्रंथ छापिले. यांचे छापखान्यांत जसें  
काम तयार होतें तसें बहुधा दुसऱ्या मराठी छापखान्यांत कोठेंच होत नाहीं.  
हे थोडे थोडे इंग्रजी ही काम छापितात. चित्रें, नकशी, कोरीव, कांतीव व  
वेलवुटी काढण्याचें काम हे स्वतः करीत. यांच्या छापखान्यांत तयार  
होतें तसें पंचांग दुसऱ्या कोठेंच होत नाहीं. ह्यांच्या पंचांगाची सर्वत्र  
आख्या आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं छापलेलीं पंचांगें आणा अर्ध आप्यास मि-  
ळतात. परंतु ह्यांचीं पंचांगें चार आप्यांखालीं विकीत नाहींत. तथापि



तीं लोक संतोषानें घेतात. हल्लीं यांचा कारखाना मोठा वाढला आहे. आणि एथें पुष्कळ सरकारी व सावकारी काम छापितात. शके १७८२ मध्ये ह्या गृहस्थास देवाज्ञा झाली. परंतु हा त्यांचा कारखाना त्यांचे चिरंजीव राजश्री कानोवा गणपत त्यांच प्रमाणें चालवितात. व हे ही मोठे गुणवान् व सभ्य पुरुष आहेत. तीर्थरूपांमार्गे यांनीं बराच लौकिक मिळविला.

आमचे कित्येक भोळे व नैष्ठिक ब्राह्मण छापलेल्या कागदांस स्पर्श करण्यास भीत असत. आणि अद्याप मुंबईत व बाहेर गांवीं छापील कागदास शिवत नाहीत, व छापलेलें पुस्तक वाचीत नाहीत असे पुष्कळ सांपडतील. परंतु ही एक मोठी आनंदाची गोष्ट आहेकीं, हल्लीं मुंबईत इंग्रजी, मराठी, हिंदुस्थानी आणि गुजराथी मिळून सुमारे ४० छापखाने आहेत. इंग्रजी वर्तमानपत्रें ७ व मासिक पुस्तकें ४ आहेत. गुजराथी वर्तमानपत्रें १० व मासिक पुस्तकें ५, मराठी वर्तमानपत्रें ५ व मासिक पुस्तकें ६, हिंदुस्थानी वर्तमानपत्र १ व पोर्तुगीझ १ आहे. याशिवाय दरमहा शाळांक रितां मराठी व गुजराथी ग्रंथ हजारो छापून बाहेर पडतात. असेच अनेक तऱ्हेचे दुसरे ग्रंथ धर्मप्रकरणीं व दुसऱ्या विषयांवर छापून प्रगट होतात. पाद्री लोकांचे अनेक भाषांत प्रति वर्षीं असंख्यात ग्रंथ छापून सर्व शहरभर पसरले जातात. भायखळ्यास एज्युकेशन सोसायटीझ प्रेस, किल्ल्यांत एक्सचेंज प्रेस आणि डोंगरीवर गणपत कृष्णाजीझ प्रेस हे छापखाने मोठे असून पाहण्या जोगते आहेत.

ग्रंथ छापण्यास प्रारंभ झाल्यापासून पारशी लोकांत विद्येची अभिरुचि उत्पन्न झाली. ह्या लोकांत गरीब गुरीव लोक देखील आपल्या मुलांस शाळेंत पाठवून विद्येप्रीत्यर्थ द्रव्याचा व्यय करूं लागले. पूर्वीं पारशी लोक लहले ल्हणजे ख्यालीखुशाली व मौजतमासे यांमध्ये बहुत आपलें आयुष्य खर्चीत. थोडेसें गुजराथी व सही करण्या पुरतें इंग्रजी आलें ल्हणजे व्यापार धंद्यास लागत. त्यावेळीं हिंदू लोकांस इतका अभिमान होताकीं विद्वान् होणारे काय ते आह्मी. इंग्रजी बोलणारे व लिहिणारे आह्मा मार्गे. आणि गणिता मध्ये आणि ज्योतिःशास्त्रामध्ये आमची टांच धरणारा कोणी

नाहीं. हा अभिमान त्यांचा आतां सोवळ्याचे काठीस बांधून ठेवणें भाग पडलें आहे. त्याचप्रमाणें इतर गुजराथी लोकांत ही कमजास्त असा विद्येचा प्रकाश पडूं लागला. पारशी लोकांत वाचण्याची गोडी लागल्या मुळें गुजराथी ग्रंथ पुष्कळ खपून ग्रंथकर्त्यांस उत्तेजन येऊं लागलें, व त्यांमध्ये शाळा पुष्कळ उपस्थित झाल्या ह्मणून सर्व प्रकारें त्यांचा उत्कर्ष होत चालला आहे. दक्षिणी हिंदु लोकांत अजून मराठी ग्रंथ अथवा वर्तमानपत्रें वाचण्याची गोडीच लागली नाहीं. आमच्या लोकांस मराठी ग्रंथ वाचण्याचाच आळस इतकेंच केवळ नाहीं. परंतु इंग्रजी ग्रंथ तरी लक्ष लावून वाचायास ते कोठें इच्छितात. सांप्रत काळीं त्यांचीं मनें बहुत करून ख्यालीखुशालीकडे व डामडौलाकडे लागलीं आहेत. ह्या लोकांस इतकें मात्र पक्कें ठाऊक आहे कीं, जें हजार वर्षांमार्गे वहिवाटींत आलें होतें तेंच अद्याप चालवावें. त्यांत कांहीं फेरफार करूंनये. मग त्यापासून कल्याण होवो किंवा अकल्याण होवो. इंग्रज लोकांमध्ये प्रतिवर्षीं नवे कायदे आणि नव्या रीतिभाती होतात व जी गोष्ट त्यांच्या कल्याणास अनुकूल होईल तिचें ते अवलंबन करितात. व विचारानें वागतात. ह्मणूनच ते सुखी झाले. तसाच कांहीं प्रकार सद्यःबहुधा पारशी लोकांनीं चालविला आहे. हिंदूलोक जितके शिकतात तितके मार्गें हटतात. ज्या गोष्टी वडिलोपार्जित चालल्या आहेत त्यां बांचून त्यांस कांहीं सुचत नाहीं. कृतायुगांतील नियम आज कलियुगांत इंग्रजी राज्यांत जर आमचे लोक चालविण्याची इच्छा धरूं लागले, तर मग त्यांच्या ज्ञानाचा किती प्रकाश पडेल हें संहज एकादा कोळी माळी देखील सांगेल.

मुंबईत दिवसानादिवस नवेनवे कारखाने उपस्थित होतच आहेत. कांहीं वर्षांपासून विद्युत्प्रयंत्राच्या योगानें तांब्याच्या व पितळेच्या भांड्यांस रुपेरी मुलामा देण्याचे कारखाने जिकडेतिकडे चालू झाले होते. आणि जो उठला तो भांड्यांस व गाडीच्या सामानास स्वस्थ मोलानें मुलामा लावून घेत असे. असे कारखाने जिकडेतिकडे पुष्कळ होते. यांस इलेक्ट्रो प्लेटिंग आणि गिल्डिंग असें ह्मणतात. या रीतीनें मुलामा काढलेला चांगला सफाईदार निघून पुष्कळ दिवसपर्यंत टिकतो.

सूर्य किरणाच्या योगानें तसविरी काढण्याचे कारखाने हल्लीं एथें जिकडे तिकडे झाले आहेत. ह्या काढण्याचें यंत्र असतें, त्यास क्यामिरा असें म्हणतात. त्याच्या योगानें मनुष्यांचे चेहरे, पशूंचीं चित्रे, घरांचे व देशांचे देखावे वगैरे सर्व काढितां येतात. हें यंत्र उन्हांत ठेवितात व ज्या मनुष्याचा चेहरा काढायचा असतो त्याला त्याचे समोर दोन चार पळें उभा करितात; व ज्या काचेवर किंवा कागदावर तसवीर काढायची असते तो कृती प्रमाणें तयार करून त्यांत घालितात. मग लागलीच त्यावर हुवेहुव तसवीर निघते. ही कृती सुलभ असून फार चमत्कारिक आहे. हीं चित्रे तयार करितानां पाहिलें म्हणजे मोठें नवल वाटतें. असे चेहरे काढणारे हल्लीं सुमारे तीस चाळीस असामी सांपडतील. पुष्कळ तरुण गृहस्थांनीं ही विद्या साध्य करून घेतली आहे. कित्येक आपआपल्या घरीं कारखाना घालून आपल्या इष्टमित्रांचे चेहरे काढितात. डाक्टर नारायण दाजी, व हरिश्चंद्र चिंतामण हे हिंदुलोकांत या कामांत हुशार आहेत. रा० हरिश्चंद्र चिंतामण यानें किल्ल्यांत मोठा कारखाना घातला आहे. व या शास्त्रावर एक लहानसा मराठींत ग्रंथ छापविला आहे. इंग्रज लोकांपैकीं मि० जॉन्सन् हे मोठे प्रख्यात आहेत. यांनीं धारापुरी, कान्हेरी व दुसऱ्या चमत्कारिक स्थलांचीं, इमारतींचीं, देवालयांचीं वगैरे या कृतीनें चित्रे काढिलीं आहेत. अणखी या शहरांतील प्रत्येक जातीच्या स्त्रियांचीं व पुरुषांचीं चित्रे काढून महाराणीस नजर करण्याकरितां नेलीं आहेत. या कामांत यांची फारच प्रशंसा करितात. यांत दुसरी एक खुबी आहे ती असी कीं, कोणाची ही एक तसवीर काढिली असतां ती वरून दुसऱ्या शेंकडो काढितां येतात.

ह्या शहरांत अमेरिका खंडांतून वर्ष देखील प्रतिवर्षीं मोठमोठालीं तिर्कटी तारवें भरून येतें. हें ऐकून आमच्या कित्येक लोकांस विस्मय होईल. हें थिजलेलें पाणी ज्यास वर्ष असें म्हणतात तें एथें प्रतिदिवशीं किमानपक्ष हजार दोन हजार रुपयांचें तरी खपत असेल. ह्याच्या मोठमोटाल्या वखारी भरलेल्या आहेत. हें दगडासारखें घट्ट असून ह्याचीं खंडीखंडी वजनाचीं ढेपें असतात. आणि याचा रंग



स्फटिकासारखा शुभ्र असतो. ह्याचे कुऱ्हाडींनीं फोडून तुकडे करितात ह्यास किंचित् हवा लागली ह्मणजे तें वितळून त्याचें पाणी होतें. तें मोठ्या जतनेनें ठेवावें पडतें. ज्या वखारींत वर्ष ठेवतात तीस शिशाचे पत्रे मारलेले असतात. व हवा आंत जाऊं नये ह्मणून जिकडेतिकडे फार बंदोवस्त केलेला असतो. हें तोलून रुपयास आठ दहा रत्तल ह्या भावानें विकतात. हें फार थंड आहे. ह्याचा खप इंग्रज, पोर्तुगीझ, पारशी व मुसलमान लोकांत फार. परंतु हिंदुलोकांत कोठें विरळा, वर्ष घरीं आणिलें तर बुर्णुसांत किंवा ऊर्णावस्त्रांत गुंडाळून ठेविलें पाहिजे. नाहीं तर त्याचें लागलेंच पाणी होतें. पाहा— इंग्रजलोक परखंडांतील पाणी देखील आणून त्या पासून द्रव्य उत्पन्न करितात. असे त्यांचे उद्योग अनुपमेय आहेत ह्या वर्षाच्या वखारीही चमत्कारिक रीतीनें बांधिल्या आहेत. ह्या वखारी किल्ल्यांत आहेत. मुंबईत अनेक चमत्कार आहेत ते पाहाण्याचा आळस करून कित्येक अविचारीलोक शेंकडो कोसांवर साधारण नाच तमाशे व जत्रा पाहायास जातात. जर हे लोक मुंबईतील प्रत्येक कारखाना पाहून त्या पासून ज्ञान ग्रहण करून त्या प्रमाणें वागतील, तर ते सर्व गोष्टींत निपुण होतात.

देहींचदेवअसतां कारेभ्रमतोसिव्यर्थतूरानीं ॥

नाभींतगंधअसतां कस्तुरिमृगजेंविहिंडतोरानीं ॥

इंग्रज लोकांचे उद्योग आणि शोध अवर्णनीय आहेत. जें जें ते करतात तें अद्भुत आहे असेंच लहलें पाहिजे. आजपर्यंत हजारो खंडी वर्ष अमेरिकेंतून आणीत. परंतु हल्लीं सन १८६२ त कित्येक इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं पाहिलें कीं, हें इतक्या दुरून आणण्यास फार प्रयास पडून महाग विकतें तर हें एथेंच तयार करण्याचे प्रयत्न मांडावे. ही किती अलौकिक कल्पना आहे ती पाहा ! जें वर्ष स्वाभाविक ईश्वरी नियमानें तयार होतें तसें कृतीनें तयार करायाचें ! हें तयार करण्यास गिरगांवांत एक मोठें घर बांधिलें आहे आणि त्यांत अनेक तऱ्हेचीं वर्षसाधनीभूत यंत्रें आहेत. ही कृति पाहून मनुष्याची माति कुंठितच होती. एथें विहाडचें पाणी नळांतून आणलें आहे. त्याचें वाफेच्या योगानें वर्ष करितात. ह्या यंत्रांत हें पाणी जातें आणि

स्फटिका सारिखें शुभ्र व कठीण होऊन वाहेर निघतें. एथें प्रतिदिवशीं दोनशें तीनशें खंडी वर्फ तयार होतें. हें दररत्तलास पाऊण आणा या दरानें विकतात. ह्या वर्फांची कृति कसीहोती हा अभिनव चमत्कार पाहायास पहिल्या दिवशीं पुष्कळ लोक गेले होते, व अद्याप जातात.

सन १८४३ त कित्येक व्यापारी व सरकारी कामदार इंग्रज गृहस्थांनीं पाहिलें कीं, आगीच्या गाडीपासून आपल्या देशांत पुष्कळ लाभ व सुख प्राप्त होतें. तर भरतखंडस्थ लोकांसही त्याचे विभागी करावें असें मनांत आणून त्यांनीं ह्या देशांत लोखंडी सडका बांधण्यास सुरू कराव्या असा उपक्रम काढिला व आपला मनोदय लोकांस जाहीरपणें कळवून एक दोन सभा मिळविल्या आणि या कामास लोकांनीं द्रव्याचा सद्यय करून आपलें हित करून घ्यावें असें दर्शविलें. परंतु कित्येक लोकांस तें न आवडून त्यांनीं भलतेच कुतर्क काढिले. ते असे कीं इंग्रज लोक भरतखंडांतील द्रव्य गोळा करून नेण्यास ही नवी युक्ति काढीत आहेत, व आपलें कार्य साधून घेण्यास निरनिराळे देश एकत्र करायास पाहातात. अशीं पुष्कळ दूषणें देऊन हें काम चालू होऊंनये ह्मणून यत्न केला. कित्येकांस असी भीति प्राप्त झाली कीं, लोखंडी सडका चालू झाल्यानें लोक दरिद्री होऊन त्यांचे व्यापार बुडतील, व गरीब गुरिवांचे हाल होतील. ह्मणून या कामास आश्रय देण्यास फारसे पुढारी झाले नाहींत.

सन १८४४ सालीं याकामावर मिस्तर चापमन् नेमिला, त्यानें याप्रीत्यर्थ हजारो रुपये जाहिरातीवद्दल खर्चिले, व हरयुक्ति करून लोकांचीं मनें वळवून लोखंडी सडका बांधण्याचा ठराव केला. तथापि लोकांकडून हवें तितकें द्रव्य वाहेर पडेना. मग सरकारानें ही गोष्ट मनावर घेऊन मोठया उदार बुद्धीनें आपली मोसवेदारी कबूल केली. तेव्हां लोकांस थोडा धीर आला. आणि त्यांकडून पैका वाहेर निघूं लागला. ह्या मंडळीचें भांडवल १,५०,००,००० रुपये जमलें. हल्लीं तिचें भांडवल ८,००,००,००० आहे असें सांगतात.

जेव्हां लोखंडी सडका बांधण्यास प्रारंभ झाला, तेव्हांही कित्येक अज्ञानी लोकांनीं भलत्याच अफवा उठवून लोकांचे मनांत विकल्प आणण्याचे प्र-

यत्र मांडिले. कोणी असी गप्प उठवावी कीं, रस्ते तयार होण्यास कोठें कोठें दंपत्याची वळी द्यावी पडती. दुसरी असी वातमी सांगतकीं, कोठेंकोठें लहान मुलांस सडकांखालीं गाडावीं पडतात. अशा भलत्याच कल्पना काढून ते लोकांचीं मनं विरस करून टांकीत. ज्यावेळीं खोपवलीची सडका तयार होत होती त्यावेळीं कोणी एक असी विलक्षण अफवा उठविली कीं, त्याटिकाणीं कोणीराक्षस आहे त्याला वारा दंपत्यांची वळी द्यावी लागते. ती-देण्याकरितां शिपाई लोक रस्तोरस्तीं वायकांस व मुलांस धरून नेतात. परंतु थोडक्याच काळानें आपला मूर्खपणा त्यांचे ध्यानांत आला. याप्रकारचा आमचे लोकांचा अज्ञानपणा आहे. इंग्रजलोक मनुष्याचा आत्मा व शरीर किती अमोलिक मानितात, आणि त्याचें रक्षण करायास किती प्रयत्न करितात, व पिशाचांवर त्यांचा कोणत्या प्रकारचा भयंसा आहे, हें अजून आह्मामधील कित्येकांस ठाऊक नसल्यामुळें ते याप्रकारच्या गप्पा झोंकतात. तारीख १६ माहे एप्रिल सन १८५३ या दिवसीं संध्याकाळींचे पांच वाजतां मुंबई एथें आगीची गाडी प्रथम चालू झाली. त्या दिवशीं सर्व सरकारी व सावकारी कामदारांस सुटी मिळाली होती. आणि हा समारंभ पाहायास गांवोगांवांहून हजारो लोक मुंबईस जमले होते. गाडी चालू होण्यापूर्वीं दोन तिन तास बोरीवंदरापासून परळ पर्यंत लोकांचा समुदाय जमला होता. आणि जेव्हां गाडी चालतानां लोकांच्या दृष्टीस पडली तेव्हां तिचा वेग पाहून ते मोठे चकित झाले आणि घडीघडी टाळ्या पिटून आपला हर्ष दाखवूं लागले.

या गाडी मध्यें मुंबईचे गव्हर्नर आदिकरून मोठमोठाले हुद्देदार व सरकारी कामदार इंग्रज व तुम्गे रोट सावकार मिळोन चारशें गृहस्थ वसले होते. गाडीस तीन वाफेचीं यंत्रें लाविलीं होती. व वीस मोठे रथ जुंपिले होते. ही गाडी पांच वाजतां बोरीवंदराहून निघाली ती सुमारे सहा वाज्याचे सुमारास ठाण्यास गेली व तेथून रात्रीस सुमारे आठ वाजतां परत मुंबईस आली. हा भरतखंडांत एक नवाच शक सुरू झाला असें कित्येक-सुज्ञलोक लक्षणतात.



## कटाव.

हिंदुस्थानीं, अगीची गाडी,  
 तिला वांधला, मार्ग लोखंडी,  
 मनाचाही, वेग मोडी,  
 मग कैचीं, हत्ती घोडीं,  
 पाहुनिझालीं, माणसेंवेडीं,  
 पाउण तासांत, ठाण्यास धाडी,  
 अर्धीं निघाली, युरोप खंडीं,  
 प्रसार मोठा, तिचा इंग्लंडीं,  
 तेथुनि आली, भरत खंडीं,  
 ऐशि तिचीही, कथाउदंडी,  
 अजून पसरेल, पिंडिंब्रह्मांडीं,  
 वृद्ध तथापी, ह्मणतिलयाडी,  
 गरीवांचा, व्यापारमोडी,  
 हिंदुस्थाना, दरिद्रजोडी,  
 ऐसें ह्मणती, हिंदूखंडीं,  
 तिचामहिमा, अखंडदंडी,  
 कितीवाणुमी, पामरतोंडीं,  
 लोखंडीरस्ताझाला, व्यापार वाढवाया ॥ १ ॥ चंद्रिका.

बोरघांटावरून सडक नेण्याचा प्रयत्न चालला आहे, आणि सद्यःतेथे प्रत्य-  
 हीं तीसहजार मनुष्य खपते. असें या खात्याचें काम चाललें आहे.  
 साधारण मानानें ही एवढी सडक तयार करण्यास पांच दहा कोटी रुपये.  
 खर्च होईल असें सांगतात. हा डोंगर फोडायस कित्येक मजूर लोक यु-  
 रोपखंडांतून आणिले आहेत आणि त्यांस एथील मजुरांपेक्षां दसपट मजुरी  
 द्यावी पडती. प्रस्तुत ४३८ मैल सडकेवर आगीच्या गाडीची रहदारी चालू  
 आहे. सन १८६२ त मे महिन्यांतील एका आठवड्यांत उतारुंच्या व मा-  
 लाच्या नोराचा वसूल रु० ७२,७१५१-५-७ झाला.

सूत कांतण्याचे व विलायती कापड विणण्याचे हे दोन्ही कारखाने महा-  
लक्ष्मीच्या रस्त्यावर ताडदेवा नजीक आहेत. हे सुरू होऊन चारपांच वर्षे  
झालीं. प्रथम सुताचा कारखाना एक दोन वर्षे पूर्वी चालू झाला. नंतर  
त्याच्या जवळच कापड विणण्याचा बांधून तयार केला. ह्या कारखान्यांती-  
ल अनेक तऱ्हेचीं यंत्रें व दुसरा सर्व प्रकार अवर्णनीय आहे. कापड विण-  
ण्याचा कारखाना उभारायास सुमारें अकरा लक्ष रुपये लागले. या इमारतीस  
दोन लक्ष रुपये खपले असतील. परंतु अधिक द्रव्य यंत्रांस व दुसऱ्या  
सामानास लागलें. सूत कांतण्याच्या कारखान्यास या पेक्षां दोन तीन लक्ष  
रुपये कमी खर्च वसला.

ज्या वेळीं हीं यंत्रें पाहायास आह्मी प्रथमच गेलों होतो त्या वेळीं जिकडे  
तिकडे मोठा अद्भुत चमत्कार दृष्टीस पडला. तो असा—कोठें जाड सूत  
निघे—कोठें बारीक निघे.—कोठें तयार झालेल्या सुताच्या गुंड्या होत.  
असा चमत्कार दृष्टीस पडला. हें पाहून इंग्रजलोकांच्या उद्योगाची आणि चा-  
तुर्याची स्तुति करण्यांतच मन गुंतून गेलें. असे कारखाने हल्लीं पांच स-  
हा नवे उपस्थित करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. विलायती कापड विणतात  
तो प्रकार प्रत्येक विचारी मनुष्यानें जाऊन एकदां तरी पाहावा. कापडाचे  
ताणे कसे रचिले आहेत. व प्रत्येक भागांत किती सुताचे- तंतु आहेत व त्यां-  
तील एक सुताचा तंतु तुटला असतां लागलेंच सर्व यंत्र कसें बंद होतें व तो  
जडतांच तें त्वरित कसें चालूं लागतें, हे सर्व अद्भुत चमत्कार आहेत. हीं  
यंत्रें योजणाऱांच्या बुद्धि अलौकिक असें लटलें पाहिजे. एका ठिकाणीं ता-  
के विणले जातात. त्याच्या दुसऱ्या वाजूस त्यांजवर खळ चढती. व दु-  
सऱ्या यंत्रावरून गेला लणजे तो वाळून तयार होतो. मग तिसऱ्या यंत्रा-  
वर नेऊन ठेविला लणजे त्याच्या आपोआप घड्या होतात. प्रत्येक कार-  
खान्यांत प्रत्येक हजार मनुष्ये खपतात. एथें स्त्रिया आणि मुलें फार अ-  
सतात. जें काम पूर्वी मोठ्या कुशळ कारागिराचें होतें तें हल्लीं अज्ञानी  
बायका व मुलें यांजकडून करून घेतात. कायहो चमत्कार ! ह्या कार-  
खान्यांत जाऊन उभें राहावें लणजे जिकडेतिकडे बायका व सात आठ व-

र्षांचीं पोरें यंत्रें फिरवितात, व दुसरें काम करितानां दृष्टीस पडतात. हे कारखाने सुरू झाल्यापासून मराठ्यांच्या वायका हुशार व उद्योगी होऊं लागल्या. आणि त्यांचा भित्रेपणा जाऊन त्या धीट होत चालल्या आहेत. ह्या कारखान्यांतील सर्व व्यापार वाफेच्या योगानें होतात. हीं यंत्रें चालतानां त्यांचा वेग पाहून एकादेवेळीं मनांत मोठी भीति उत्पन्न होती.

पुण्यांतील ज्ञानप्रकाश वर्तमानपत्रांत सन १८५६ त हें पुढील पत्र छापिलें होतें त्यांत ह्या कारखान्याचें सुंदर वर्णन केलें आहे. तें साद्यंत एथें उतरून घेतलें आहे.

मुंबईतील कापसाचें सूत काढण्याचा कारखाना.

कांहीं एक घरगुती कामाकरितां आह्मी मुंबईस गेलों होतों. त्यावेळेस तेथील कारखाने पाहातां पाहातां ताडदेवाजवळ एक कापसाचें सूत काढण्याचा कारखाना आहे तेथें गेलों. तो ज्यावेळेस पाहावयास गेलों त्यावेळेस जो आह्मास चमत्कार वाटला तो सांगतां देखील येत नाहीं. अहो काय सांगावें! आधींते घर सुमारे ४०० हात लांब, व तेवढेंच रुंद. या सर्व घरभर लहान मोठीं एकसारखीं चक्रे, यंत्रें इत्यादि गरगर फिरत आहेत. त्यांस फिरवायास माणूस नाहीं, आपोआप झपाटा चालला आहे. एका ठिकाणीं कापूस पिंजून त्यांतील मळ बाहेर जाऊन कापूस स्वच्छ होतो. दुसऱ्या ठिकाणीं त्याकापसाच्या शेंकडोशें वाती होत आहेत. तिसऱ्या ठिकाणीं आपोआप लांब व वारीक हजारो सुतें निघत आहेत. याप्रमाणें चमत्कार पाहून चकित झालेले स्तब्ध उभे आहों इतक्यांत, त्या कारखान्याच्या मालकांपैकीं एकानें ही आमची असी अवस्था पाहून आह्माजवळ येऊन आह्मास विचारिलें कीं, गृहस्थहो तुम्ही असे कां स्तब्ध राहिलां आहां ? तुम्ही कोण व कोणत्या ठिकाणचे राहणार ? तुम्हास हा कारखाना पाहण्याची इच्छा आहे असें वाटतें. तर या माझे वरावर. मी तुम्हास सर्व दाखवितों. या प्रमाणें झाल्यावर मग काय विचारता “ आंधळा मागे एक डोळा व देवदेई दोन डोळे ” या प्रमाणें आह्मास झालें. त्या गृहस्थाबरोबर कारखाना फिरत फिरत असतां आह्मी कोण व कोठील राहणारे हें सर्व त्यास निवेदन केलें. तें त्यानें ऐकून आह्मी परस्थ आहों असें जा-



पून कारखान्यांतील वेगवेगळ्या यंत्रांची आह्लास समजूत करून दिली. कायसांगूं या कारखान्यास पांच किंवा दहा लक्ष रुपये खर्च लागला असावा. त्याचा मालक हलका नव्हे आणि तो प्रौढपणानें गर्व न धरितां आह्ला पर-स्थांचें आगत स्वागत करून आह्लास निर्दोष बुद्धीनें समजावें या साठीं आपण स्वतः आमचे वरोवर सर्व कारखाना फिरला. हा आधीं केवढा चमत्कार ? योग्य कर्म योग्यासच साधतात.

ह्या गृहस्थानें आह्लास पहिल्यानें एक खोलींत नेलें तेथें पाहतो तंव तीन मोठालीं लोखंडी पात्रें होती. त्या एक एकाची लांबी सुमारे १५ हात असेल आणि रुंदी चार हात असेल, अशीं आमच्या दृष्टीस पडलीं. यांत अग्नीच्या योगानें पाण्याची वाफ होत होती. ह्या वाफेच्या योगानें एका शेजारच्या खोलींत सुमारे वीस हात रुंदीचें एक मोठें लोखंडाचें चाक्र फिरत होतें. ह्या गृहस्थांनीं आह्लास असें सांगितलें कीं, वाफेच्या योगानें हें चाक्र साठ घोड्यांच्या जोरानें फिरत आहे.

पुढें आह्लास त्यानें कारखान्यांतून फिरविलें तेव्हां असें पाहिलें कीं, ह्या मोठ्या चाक्राच्या योगानें दुसरीं चाक्रें फिरून सर्व यंत्रांची गति व सर्व तऱ्हेचें काम आपोआप होत आहे. केवळ दाखलगिरीला मात्र मध्येंमध्यें माणसें होती.

एका खोलींत ( फ्लार्मशीन् ) ह्मणून कापूस साफ करण्याची मोठी पेट्टी होती. तिच्या एके वाजूस गट्ट्यांतील कापूस घातला ह्मणजे त्यांतील केर कचरा निराळा होऊन बाहेर निघून त्याची गादी होऊन ती एका लोखंडी दांड्या सभोंवतीं गुंडाळली ह्मणजे ती गादी काढून त्या ठिकाणीं दुसरा दांडा घालीत असत. याप्रमाणें एका दिवसांत स्वच्छ कापसाचीं शेंकडो गुंडाळीं तयार होतात.

हीं तयार झालेलीं गुंडाळीं आतां दुसरे एका मोठे खोलींत जिची लांबी सुमारे ६० हात असेल तींत नेऊन तेथें एके वाजूस मोठाले लोखंडाच्या पेट्ट्यांची रांग होती त्यांत दर एका पेट्टीचे वाजूस एक गुंडाळें अडकविलेलें होतें.

ह्या गुंडाळ्यांतला कापूस हळूहळू त्या पेट्टींत जाऊन त्यांत वारीक पिंजून दुसरे वाजूनें बाहेर निघून त्याची एका ठिकाणीं सुमारे आंगठ्या इतकी

जाडी वात होऊन एका लोखंडाच्या नळकांड्यांत जाऊन पडत असे. यांत सुमारे ५० किंवा ६० हात लांब वात राहती तेवढी त्यांत आली आणि नळकांडें भरलें ह्मणजे तें काढून त्या ठिकाणीं दुसरें नळकांडें ठेवीत असत. याप्रमाणें आठ नळकांडों वातीनें भरलीं ह्मणजे त्यांस दुसरे यंत्राजवळ नेत असत. या पेटीस ते “कार्डींग्मशीन्” ह्मणजे कापूस पिंजण्याचें यंत्र ह्मणत असत. यास कापसाची वात काढण्याचें यंत्र ह्मटलें तरी चिंता नाहीं.

आतां हीं वातीनें भरलेलीं आठ नळकांडीं दुसऱ्या एका यंत्राचे वाजूस आणून त्या आटांतिल आठ वाती ह्या यंत्रांत जाऊन त्याची एक मोठी वात होऊन ती कांहीं चक्रांत सांपडल्यामुळें लांबविली जाऊन तिची फिरून आंगठ्या एवढ्या रुंदीची वात होऊन बाहेर पडत असे, ह्या यंत्राचें नांव “ड्राइंग् मशीन्” ह्मणजे वात लांबवायाचें यंत्र. याचा उपयोग इतकाचकीं, पिंजण्याचे यंत्रांतून निघालेली वात सारखे जाडीची नसती ती ह्या यंत्रांतून सारखी होती. ही वात तयार झाली, आतां सूतकाढण्यास आरंभ व्हावयाचा, हिचें एकदम बारीक सूत व्हावयास कठीण ह्मणून हिचें पाहिल्यानें जाडें सूत काढावयाचें असतें, हें काम “रोविंग् मशीन्” ह्मणजे पीळ पाडण्याचे यंत्रांनैं होतें.

ह्या यंत्राच्या योगानें ही वात लांबविली जाऊन तिला पीळ पडून तिची जाडी सुतळी होती. ह्या सुतळीची जाडी सुमारे वाटाण्या इतकी असती. ही सुतळी ह्याच यंत्राच्या योगानें एका वीतभर लांबीच्या चातीवर गुंडाळती. आतां हें गुंडाळें या यंत्रांतून दुसरेकडे बारीक सूत काढण्याचें आहे तिकडे नेतात. ह्या यंत्रांत ती सुतळी एका वाजूनें आंत येऊन लांब होऊन तिचें लांब बारीक सूत होतें, आणि तें एका चाती सभोंवतें गुंडाळतें.

नंतर ह्या चात्या दुसऱ्या एका खोलींत नेऊन तेथें एका हातानें फिरवायाचा राहाट असतो त्या जवळ मांडतात आणि राहाट फिरविला ह्मणजे तें सूत चात्यावरून उलगडून त्या राहाटा सभोंवतें गुंडाळतें. तें गुंडाळें सुमारे अच्छेर वजनाचें झालें ह्मणजे त्या राहाटांतून काढून घेतात आणि व्यापाऱ्यांस विकितात.

या प्रमाणें चमत्कार तेथील मालकानें आत्तास दाखविला. आतां सर्वांस

चमत्कारिक यंत्र सूत काढण्याचें वाटलें. पाहा कीं एका वेळीं एका वाफेच्या जोरानें १६०० चात्या फिरत होत्या आणि प्रत्येक चातीपासून दर तासास सुमारें एक हजार (१०००) हात सूत निघत असे. ल्हाणजे सर्व चात्यांपासून एका तासांत सुमारें (१६,००,०००) सोळालक्ष हात सूत निघत होतें. आणि हें यंत्र सुमारें सहातास फिरवितात. तेव्हां रोज सहज या कारखान्यांतून अलवता नाहीं तरी एक कोट हात लांब सूत निघतें.

आतां चांगला सूत काढणारा मनुष्य असला तर दररोज हातानें ५०० हात सूत काढलें जातें. तर हा मनुष्य जेव्हां दोन दिवस वसेल तेव्हां हजार हात सूत काढील, आणि दोनशें दिवस वसेल तेव्हां एक लक्ष हात सूत काढील. २०० दिवस ल्हाणजे सुमारें पावणेसात महिने झाले. आपण अशी कल्पना करूं कीं सहा महिन्यांत तो एक लक्ष हात सूत काढितो, तेव्हां त्या मनुष्यास एक कोट हात सूत काढण्यास नाहीं तरी ५० वर्षे पाहिजेत. आतां विचार करून पाहा कीं, जेवढें हें मुंबईचें यंत्र एक दिवसांत सूत काढतें तेवढेंच सूत काढण्यास एक माणूस वसला तर ५० वर्षे लागतील. तेव्हां पन्नास वर्षांचें काम ह्या यंत्रानें एकेदिवसांत केलें. तेव्हां या यंत्राची शक्ति किती असेल याचा विचार आमच्या वाचणारांनीं करावा.

ह्या कारखान्यांतील सर्व यंत्रें लावलेलीं नव्हतीं. सुमारें ४ था हिस्सा लावून त्यावर काम चाललें होतें. बाकीच्या यंत्रांची जुळवा जुळवी कारागीर लोक विलायतेहून आणलेले व त्यांचे मदतीस आपले कारागीर मिळून करीत होते. ह्या कारखान्यांत जातांच राहाट फिरवून सुताचें गुंडाळें करण्याचें काम सर्व कामाठिणी वायका करीत होत्या. दरएक राहाटास दोघांची नेमणूक होती. नंतर जेथें मनुष्याची गरज आहे तेथें तेथें मुलें १४ पासून १७ इतक्या वयाचीं कामें करीत होतीं. सूत तयार होते वेळेस मध्यें धागे तुटले तर तीं मुलें फारच चपलाईनें सांधून घेत होतीं. मुलांनीं खेळू नये काम वरोवर करावें ल्हाणून त्यांच्याचं यंत्रांस घड्याळाप्रमाणें एक अपूर्व घड्याळ केलेलें आहे. ज्याचें ज्याचें जेवढेंजेवढें काम तेवढेंतेवढें तें घड्याळ फिरून त्यावरील आंकडे दिसावे. या वरून ज्याच्या त्याच्या कामाप्रमाणें त्यास रोजमुरा मिळायचा, स-



वव तीं मुलें जीव लावून कामकरीत होतीं. असो हा कारखाना मुंबईच्या एतदेशीय हिंदु व पारशी लोकांनीं सर्कतीनें उभारिला आहे. यंत्रें व त्या कामांतील वाकवगार गोरेलोक विलायतेहून आणिले आहेत. ह्या व्यापारी मंडळीनें भांडवल ५,००,००० पांच लक्ष रुपये काढिले आहेत. असें आमच्या मित्रानें आत्मास सांगितलें, ह्या कृत्याची मूळ उभारणी कावसजी नानाभाई पारशी यांनीं केली. आणखी एक असीच मंडळी होऊन तिनें त्याच कारखान्याजवळ ह्या कामाकरितां इमारत बांधण्याचें काम चालविलें आहे, असें कळतें.

ह्या शहरांत हल्लीं कारागीर लोकांचा समुदाय वाढत चालला आहे. एथें सूत व विलायती कापड तयार होतें. तसेच मुसलमान व साळवी लोक लुगडीं, खण, पागोट्या, शेले, व धोतरजोडे एथें तयार करितात. लोहार, कांसार, सोनार, सुतार, कुंभार, यांमध्ये ही चांगले कारागीर आहेत. सुतार काम तर एथें उत्तम प्रकारचें होतें, तसें युरोपखंडांतही होत नाहीं. ही कदाचित् अतिशयोक्ति असें वाटेल. परंतु ही गोष्ट खरीआहे कीं, १८५१ त ज्यावेळीं लंडन शहरामध्ये कांचेचें सर्वपदार्थ संग्रहालय बांधून त्यांत पृथ्वीवरील सर्व देशांतिल कला कौशल्याचे मासले व अमोलिक पदार्थ जमा करून ठेविले होते, त्यावेळीं राणी महाराजांस वसायास मुंबईहून खुरची नेली होती. आणि तिचें नकशी काम अति उत्कृष्ट होतें. कांहीं वर्षां मागें जनरल वार साहेब इंग्लंडास गेले त्यावेळीं त्यांनीं अवनुसी लांकडाच्या दोन लहान लहान साध्या खुरच्या करून नेल्या होत्या, त्यांस त्यांनीं दोनशें अडीचशें रुपये खर्च केला होता असें ऐकण्यांत आहे. सुमारें पंधरा वर्षांवर एका राजाच्या जांवयास देण्यास एथें पलंग केला होता, तो लोकांस दाखवायास विट्टलवाडींत ठेविला होता. हा पाहायास हजारो लोक जात होते. ह्या पलंगाचें काम मोठें नाजूक केलें होतें. व यास पुष्कळ द्रव्य खर्चिलें होतें. तसाच राजे बहादूर गणपतराव गाईकवाड यांसाठीं थोड्या वर्षांवर एक केला होता. तोही पाहायास कोटांत हजारो लोक जात होते. पांचसह्या वर्षांमागें कोटांत एका पारशानें बायजावाईसाठीं एक उत्कृष्ट मेणा तयार केला होता. त्याची किंमत सुमारें

पांच हजार होती. हा पाहायास पुष्कळ लोक जात असत. सन १८५६ त शेतोडीच्या एका ओळींत एके पारशानें दोन लहान खुरच्या तयार केल्या होत्या, त्यांत त्यानें आपली कुशळता फारच दाखविली होती. ह्या खुरच्यांची किंमत तो आठशें रुपये सांगे. सन १८६१ त एका इंग्रजासाठीं एक टेबल तयार होत होतें. त्यास पांचशें सहाशें रुपये खर्च झाला, असें एका पारशी सुतारानें सांगितलें. लांकूड काम हल्लें हणजे बहुतकरून पारशी लोकच करितात. परंतु कांतीव काम गुजराथी लोकांकडून करवून घेतात. एथें चितारी व मातीचीं चित्रे करणारे जिनगर उत्तम प्रकारचे आहेत. रामचंद्र चिंचणकर आणि रामचंद्र झान्या या नांवाचे दोघे गृहस्थ मातीचीं चित्रे करणारे उत्तम प्रतीचे कारागीर होते. त्यांनीं केलेलीं चित्रे इंग्लंडांत देखील पाठविलीं होती. वर्षांतून एक दुसरें चित्र केलें तर ते हजार दोन हजार रुपये कमावीत असत. ह्या प्रख्यात कारागिरास देवाज्ञा होऊन पंधरा सोळा वर्षे झालीं.

घांसारी जे अनेक रंगांचे खडे घांसून तयार करितात ते मुंवादेवीजवळ असतात. हे लोक आंगठीवर वसवायाचे खडे, लोलक, लालड्या, पाचा, तपकिरीच्या डब्यांच्या झांकणांवर वसवायाचे खडे व दुसरे अलंकार तयार करितात. सन १८४५ मध्ये अकिक नांवाचा दगड मुंबईतून दुसऱ्या देशांत ८८,८४४ रुपयांचा पाठविला. हा दगड खंवायताहून एथें येतो.

मुलतानी लोक चंदनी, हस्तिदंती, शिसवी, सफाईदार नकशी पेट्या लहान मोठ्या अशा आकृतीच्या करितात. फार मोठी हल्ली हणजे हात दीड हात. या पेट्या चमत्कारिक रंगाच्या असतात. व आंतून मखमाल लावितात. कांहीं वर्षांमागे या पेट्या दहा रुपयांपासून दोनशें अडीचशें रुपये पर्यंत किमतीच्या होत असत. परंतु सद्यः पांचांपासून शंभर ऐशीं रुपये किमतीच्या होतात. इंग्रजी लोकांच्या मडमा शिवण काम ठेवायास व अलंकार घालण्यास ह्या फार पसंत करितात. बहुतकरून त्या लोकांतच यांचा फार खप होतो. असें सांगतात कीं युरोपखंडांत देखील अशा पेट्या होत नाहींत. या पेट्या युरोपांत पुष्कळ जातात.

ह्या शहरांत नव्या गाड्या करण्याचे कारखाने जागोजागी आहेत. आणि युरोपखंडांत जशा तऱ्हेदार व उंच प्रतीच्या गाड्या होतात तशा एथें तयार होतात. ह्यां शिवाय लंडन शहरांतून पुष्कळ येतात. एक एक गाडी पांच पांच सहा सहा हजार रुपयांच्या किमतीची असते. त्यांस नावें ही निरनिराळीं आहेत. आणि त्या अनेक रंगाच्या असून रंगविण्यांत इतकी सफाई असत्ये कीं त्यांत आरशासारखा चेहरा दिसतो. आंत सुंदर, नरम अनेक जातीच्या वस्त्रांच्या गाद्या असून रेशमी व दुसऱ्या उंच प्रतीच्या ऊर्णा वस्त्रांचें अस्तरलाविलेलें असतें. व त्यांस रेशमी गोंडे, झालरी इत्यादि लावून अशा शृंगाऱलेल्या असतात कीं, त्या पाहून मन दंग होऊन जातें. ह्या गाड्यांचे कारखाने इंग्रज, पारशी व हिंदु गृहस्थांचे आहेत. गाड्यांचीं नावें येणें-प्रमाणें असतात. वगी, करेती, डेनेट, फेटन, रेकडा, शिग्राम, चारट, ओपनचारट, करिकल, ब्रूहम, क्याव, सोसिवल, इत्यादि. अशा गाड्या सुमारे पन्नास साठ प्रतीच्या मुंबईत सद्यःदृष्टीस पडतात. पुराणांतरीं चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला सांगितल्या आहेत, परंतु मुंबईत किती विद्या आणि किती कला आहेत यांची संख्याच नाही.

अनेक तऱ्हेच्या वस्तु तयार करण्याचे कारखाने ह्या शहरांत जिकडे तिकडे आहेत. त्यांत लोखंडी, तांब्याचे, पितळेचे, शिशाचे, व कथलाचे डागिने तयार होतात. शेतोडींत लोखंडी ओतीं व डागिने करायचा एक मोठा कारखाना आहे. तेथें मोठ मोठाले नळ, कठडे, गरादी, यंत्रें, चाकें व लहलहें तें काम तयार होतें. तसाच एक नागपाड्यावर आहे. कांसार, लोहार, सुतार, कांतारी, यांचे कारखाने तर जागोजागी आहेत. त्यांतून हजारो रुपयांच्या वस्तु तयार होऊन बाहेर पडतात. विलायती कोळसे आल्यामुळें ह्या कारखान्यांच्या मालकांस हें काम सोईवार पडूं लागलें. विलायती कोळसे आगीच्या गाड्यांस, आगबोटेंस, टंकसाळींतील, गोदींतील, गनक्यारिएजच्या कारखान्यांतील व सुतारांच्या कारखान्यांतील यंत्रें इत्यादि चालविण्यास मोठेच उपयोगी. ह्या कोळशावांचून हे कारखाने एक घटका ही चालायचे नाहीत. विलायती कोळसे प्रतिवर्षीं ह्या शहरांत लाखो खंडी येतात.



आणि ह्यांचा हजारो रुपयांचा व्यापार होतो. हे कोळसे लांकडे जाळून करीत नाहीत. परंतु धातूसारखे खाणींतून काढितात.

भरत खंडस्थ कवींनी लंकाधीश रावणाच्या संपत्तीचे वर्णन केले आहे. " रावणा सारिखी संपत्ति कोणाची ॥ तोही एकलाची गेला अंती ॥ " त्यांत असें वर्णिले आहे कीं, लंकाही सुवर्णपुरी असून रावणाचा चाकरी स्वर्गातील देव करीत होते. त्याच्या दरवारांत ब्रह्मदेव लेखकाचे, वरुण परिटाचे, वायु केर काढण्याचे, अग्नि आचाऱ्याचे, धन्वंतरी वैद्याचे, गणपति गुराख्याचे, इंद्र माळ्याचे, यम पाणक्याचे, कुबेर भांडार्याचे, काम करी. इत्यादि गोष्टी केवळ पुराणांतरील कविलाघवाच्या आहेत. परंतु हल्लीं मुंबईमध्ये इंग्रज सरकारच्या दरवारांत ह्या गोष्टी प्रत्यक्ष घडून येतात. पाहा ! अग्नि आणि वरुण किती अचाट कामें करितात. टंकसाळींत नाणे पाडितात. समुद्रांत आगवोटी चालवितात. हजारो लोक वसलेले रथ व लाखो खंडी वजनाच्या ओझ्यानें भरलेल्या गाड्या जमिनीवरून वायु वेगानें ओढीत नेतात. अनेक प्रकारचीं वस्त्रें विणतात व यंत्रें घडितात. अशीं आश्चर्यकारक कामें करितात. सरस्वती तर हातीं पुस्तक घेऊन अष्टौप्रहर त्यांचे दारीं वसलीच आहे. उद्योग तर कमर बांधून रुपयांच्या धैल्या त्यांच्या जामदारखान्यामध्ये नेऊन टाकीतच आहे. लक्ष्मी तर खजिना उघडून द्रव्याचा उपभोग घ्या घ्या लपून त्यांचे पाठीस लागलीच आहे. वायुतर हजारो खंडीचीं जहाजे देशोदेशीं फिरवीतच आहे; व यंत्रें चालवितो. आणि धन्वंतरी तर अनेक तऱ्हेच्या औषधि आणि रसायनें घेऊन घोघर हिंडत आहे. कुबेर तर द्वीपांतरांतलीं सुवर्ण, हिरे, माणके, रत्नें आणून त्यांच्या घरांत टाकीतच आहे. सूर्य तर सामग्री रथावर रचून पृथ्वीच्या प्रत्येक भागावर त्यांस नेऊन आवडेल तो देश हस्तगत करून घ्या लपून त्यांचे आर्जव करीत आहे. विदुलता तर कमर बांधून जासुदाचे कामकरायास लहल्या पारीं तयार आहेच. यापुढें रावणाचे संपत्तीची वढाई कोठें राहिली ? त्यांचे दरवारांत अग्नि तर केवळ आचाऱ्याचे व वरुण धोब्याचे काम करीत असे. एथें तर ते कोठ्यावाधि रूपये उत्पन्न करून देतात. लंका जर सुवर्णाची पुरी होती, तर मुंबई ही परीसपुरी न-

णावयास काय भय आहे ? पाहा ! एकाद्या कवडीच्या औषधापासून ह्या शहरांत शेंकडो रुपये उत्पन्न होतात. कोणी फक्त मातीचा पुतळा करून त्यावर हजार पांचशें रुपये सहज मिळवितो. या पलीकडे सोन्याची ती किंमत कोठें राहिली ?

मुसलमान व दुसरे जरीचे, कलावतूचे, रेशमाचे, वेलवुट्टी व हरतऱ्हेचे कसवी काम करणारे एथें उत्तम प्रकारचे आहेत. एकाद्या श्रीमंताच्या मुलाच्या झवल्यावर कसव केले तर त्यावर त्याची मेहनतच शें दीडशें रुपये होती. पारशी व वाणी गृहस्थ कसवी वस्त्रांचे फार शोकी आहेत. कसवी साड्या, चोळ्या, शाली, घागरे, टोप्या असे पोशाक एथें पुष्कळ तयार होतात. एका वाणी गृहस्थानें कसवी साडी तयार करवून आंत मोत्यें गुंतविलीं होतीं असें सांगतात.

तसें शिवण काम ही उंच प्रतीचे होते. एकाद्या इंग्रजाचा डगला शिवला तर त्याची शिलाईच पंचवीस तीस रुपये होते. कित्येक हौसदार लोकांनीं एकाद्या वनातीचा डगला शिवून घेतला तर त्याची शिलाई दहा पंधरा रुपये सहज दर्ज्यास देतात. कशिदा काढण्याचेही काम एथें उत्तम प्रकारचे होते.

एथें हस्तिदंताचा व्यापार पुष्कळ होतो. हें युरोप खंडांत जातें व प्रतिवर्षीं शेंकडो खंडी या देशांतही खपतें. वाणी लोकांच्या पाटल्या, मुलांचीं खेळणीं, पेट्या, डब्या, करंडे, वाहुल्या, फण्या असें उत्तम प्रकारचे कांतीं व कोरीं व सामान होते. हे हत्तीचे दांत पांच पांच सहा सहा हात लांब असतात. सुमारे चाळीस वर्षांमागे कोटांतिल मांडवीवर एक दांत उतरला होता त्याची लांबी सुमारे १५ हात असून रुंदी सरासरी अडीच विती होती, असें एका वृद्ध गृहस्थानें सांगितलें.

विलायती तऱ्हेचे कागद करण्याचे कारखाने एथें आठदहा वर्षांमागे घालून कागद करण्याचें काम चालविलें होतें. परंतु त्यास खर्चभारी लागून उत्पन्न थोडें होऊं लागलें व उत्तम प्रतीचे कागद निघत नसत. सव्व ते कारखाने बंद पडले होते. परंतु ते काम प्रस्तुत चालू केले आहे. हा कारखाना गिरगांवांत घातला आहे. एथें मोठीं यंत्रे असून चिंध्या कु-

जविण्याचीं लांकडी भांडीं व दुसरें सामान पाहाण्याजोगें आहे. एथें वाफेचें यंत्र आहे. याचे कारभारी रा. वावाजी काशिनाथ हे आहेत. व हा कारखाना यांनींच उपस्थित केला आहे. एथें अमदावादी जाडेकागद तयार होतात. माहिमास एक कागदाचा कारखाना चालू आहे, तेथें साधारण प्रतीचे इंग्रजी कागद तयार होतात.

एथें कांच तयार होत्ये, परंतु एथील लोकांस तो रांधा वरावर करितां येत नाहीं, सवव ती कांच हिरवट असती. व जीं गलासें व दुसरीं भांडीं करितात तीं पातळ असून किंचित् वजन अधिक झालें किंवा दिव्याचा ताप जाजती लागला कीं लागलींच फुटून जातात. असीं गलासें आतां एथें बहुतकरून होत नाहींत. कारण चिनाहून व युरोपाहून विलोरी काम एथें पुष्कळ येतें, व स्वस्थ सांपडतें. परंतु गांवठी वांगड्या एथें तयार होतात; त्या बहुधा बाहेर गांवांतून येतात.

भेंडीवाजार व डोंगरी एथें तेलाचे घाणे पुष्कळ आहेत. हें काम बहुतकरून मुसलमान लोक करितात. भेंडीवाजाराच्या लगत्यास तेलाचे पुष्कळ घाणे आहेत. ते लोक खोव्याचें, करडीचें, तिळांचें, भुंयमुगांचें, एरंड्यांचें असें अनेक जातींचें तेल काढितात; परंतु खोव्याचें तेल फार काढित असतात. तीन मण खोव्यांत १० पक्के शेर पाणी घातलें तर त्यापासून दोन मण तेल निघतें. खोव्याची पेंड निघती, ती गाईस, ह्यशींस व वक्यांस घाल्यास खपती. या शिवाय मोटीवर एका इंग्रजांनें तेलाचा कारखाना घातला आहे. तसा एक माहिमासही आहे. ह्याखेरोज हजारोखंडी अनेक जातींचें तेल गांवोगांवांहून मुंबईस येतें. खोव्याचें पुष्कळ तेल इंग्लंडास जातें. मुंबईत तेल येतें त्याचा एक तृतीयांश इंग्लंडास जातो, असा आकार केला आहे.

विलायती सावण व मेण करायाचे कारखाने एथें पुष्कळ आहेत. उत्तम तऱ्हेच्या मेणवच्या गोंव्याचे किरिस्तांव लोक करीत असतात. व एक दोन इंग्रजांनीं चिंचपोकळी व गाहीम एथें मोठे कारखाने घातले आहेत. तेथें विलायती व कपरवंजी सावण तयार होतो. व ह्या कारखान्यांत अनेक जातींच्या मेणवच्याही तयार होतात. मेणवच्या कोची व



गोमांतक एथून पुष्कळ येतात. कांहीं वर्षामागे कपरवंजी सावणाचे कारखाने एथें पुष्कळ होते. पूर्वी सावणास हिंदुलोक शिवत नसत. परंतु आतां थोडे शिवतात. तथापि बहुतेक ब्राह्मण व दुसऱ्या जातींतील लोक सावणास शिवलें असतां अंधोळ करितात. कित्येक सोवळ्या वायका कोणाच्याहार्ती सावणाची वडी पाहिली असतां कुजलेल्या मासळीपेक्षांही अधिक वीट मानितात !

हल्लीं मुंबईत इंग्लंड देशांत आहेत तसे धुराचे दिवे सुरू करण्याची मसलत चालली आहे. हें काम मि० फोर्जेट यांनीं मनावर घेतलें आहे. तर हें ते लवकरच पार पाडतील असें दिसतें. मग काय विचारता ! मुंबईची रचना परिपूर्ण झाली असें समजावें. ह्या शहरांत कोणत्याही कारखान्याचा उपक्रम काढायाची मात्र खोटी. तो उपस्थित केला असतां कोटून तरी सिद्धीस जातोच. एथील लोक धनिक असल्यामुळे त्यांस कोणत्याही कामास हात घालणें भारी पडत नाहीं. हांहां ल्पणतां लाख दोन लाख रुपये जमवून कामाचा उलगडा होऊन जातो. आणि हें काम सिद्धीस जावें असें सरकारच्या मनांत ही आहे असें वाटतें, कारण सरकारांतून जस्टिसिस आफ् धि पीस, शहराचा वंदोवस्त ठेवणाऱ्या मंडळीस लिहून आलें आहे कीं हें काम चालू करण्यास दीड लक्ष रुपये काढून हें काम प्रथम सुरू करावें.

ह्या शहरांत प्रतिवर्षीं लाखो रुपयांची दारू युरोप खंडांतून येती व या देशांतही अनेक प्रकारांची तयार होत असती. माड, शिंदी, ताड, वगैरे यां पासून मुंबईमध्ये दारू करितात. दारूचेच्या भट्ट्या कांहीं वर्षामागे एथें पुष्कळ होत्या, परंतु हल्लीं दारूच्या कांहीं भट्ट्या उरणास व कांहीं माहिमास आहेत. किरकोळ दारू विकणाऱ्या पारशांचीं व भंडारी लोकांचीं दुकानें तर चार चार हातांच्या अंतरावर सर्व शहरभर पसरलीं आहेत. या शिवाय कोटांत पारशी व इंग्रज लोकांच्या वखारी आहेत त्यांत अनेक तऱ्हांचें मद्य एकठोक विकतात. किरकोळ दारू विकण्याचीं जीं पिठीं आहेत त्यांस सरकारांतून पट्टा घ्यावा लागतो. जसी जसी कमाईची जागा असेल ती ती प्रमाणें स-

रकारास सालिना शंभरांपासून पांचशें सातशें रुपये पर्यंत द्यावे पडतात. हें दारूचें प्रकरण इंग्रज सरकाराच्या कारकिर्दीपासूनच माजलें आहे असें लक्षणतात. इंग्रज लोकांत मद्याचा खप फार आहे हें खरें आहे. परंतु याचा प्रतिबंध करणें त्यांस योग्य आहे. इतिहासांत एके ठिकाणीं असा लेख सांपडतो. अकराव्या शतमानांत आपल्या राज्यांत मद्य विकण्याचा फार प्रतिबंध केला होता; परंतु जेव्हां इंग्रज येऊन सुरतेस राहिले तेव्हां त्यांनीं इंग्रज लोकांस मात्र मद्य विकण्याची व सेवन करण्याची परवानगी दिली. आणि तो असें लक्षणला. “जसे मासे पाण्यांत उत्पन्न होऊन त्यांत वास करितात, त्याचप्रमाणें इंग्रज हे मद्यावर वाढले आहेत, आणि जर तो पदार्थ त्यांस मिळाला नाही तर त्यांची हानि होईल.” असे याचे विचार होते.

मुंबईत अफिणीचा व्यापार प्रतिवर्षीं कोट्यावधि रुपयांचा होत असतो, हा व्यापार हटला लक्षणजे एक जुगारच आहे. अफिणीचा सट्टा करणारे मारवाडी, वाणी, पारशी असे पुष्कळ व्यापारी आहेत. व प्रतिदिवशीं यांत ते लाखो रुपये कमावितात व गमावितात. प्रतिवर्षीं हजारो पेट्या चिनास जातात. सन १८६१ सालीं मुंबईत ४५,००० पेढ्यांचा व्यापार झाला. ह्या एका पेट्यास पंधराशें रुपये पडतात. ह्या दर पेट्यांत साडेतीनमण अफीण असते. आणि ह्यांपासून जकातीबद्दल लाखो रुपये उत्पन्न होतात. अफिणीच्या दर पेट्यावर जकात पूर्वी ६०० रुपये होती, परंतु १८६१ च्या अक्टोबरापासून ७०० रुपये केली आहे. परचुरण अफीण विकायास सरकारांतून पट्टा घ्यावा पडतो आणि त्या प्रीत्यर्थ सरकारास सालिना ८० रुपये द्यावे पडतात. असीं दुकानें एकेचाळीस आहेत. ह्याशिवाय अफीण ओढण्याचीं दुकानें चिनीलोकांनीं काढलेलीं रस्तोरस्तीं पुष्कळ आहेत. यांपासून लोकांची पुष्कळ नासाडी होत आहे. कित्येक तरुण मुलें बहकून गेलीं व त्यांच्या संसारांची धूळधाणी जहाली. याप्रकारें अफीण ओढतात त्यास चंडोल असें लक्षणतात. हा ओढायाचें एकदां व्यसन लागलें लक्षणजे तें एकाएकीं सुटत नाही, आणि तेणेंकरून शरीर, बुद्धि, आणि द्रव्य यांचा समूळ नाश होतो. यास्तव आईवापांनीं मुलांस असीं व्यसनें नलागण्यासाठीं मृत्यूपेक्षांही अधिक जपलें पाहिजे. कित्येक

लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, इंग्रज लोक आल्यापासून हिंदुलोकांस मद्य पिण्याचें व्यसन जडत चाललें आहे. हीगोष्ट मोठी दुःखाची आहे कीं इंग्रज सरकारासारखें सुधारलेलें सरकार कैफी पदार्थांचा प्रसार करण्यास लोकांस एवढी मोकळीकदेतें. हिंदुलोकांमध्ये जरी मद्यसेवन करण्याचा मोठाच प्रतिबंध आहे, तरी मुंबईमध्ये शूद्र व कित्येक दुसऱ्या जातींचे लोक मोकळेपणें तिचा उपयोग करितात. गांजा ओढणारे व भांग पिणारेही लोक मुंबईमध्ये वरेच आहेत. तंबाखू, तपकीर, व गांजा विकायासही सरकारांतून पट्टा काढावा लागतो. तंबाखूच्या गाद्या मुंबईमध्ये ३५० आहेत, तशींच पानसुपारीचीं दुकानें सर्व शहरभर सांपडतात. मुंबईत गांवठी तंबाखू भडोच, सुरत, धारवाड, मिरज, सिंध इत्यादि देशांतून येतो. यांत मिरजी तंबाखू उत्कृष्ट मानिला आहे. परंतु उंच प्रतीचा तंबाखू व तपकीर युरोप व अमेरिका खंडांतून येतात. आणि हा तंबाखू तऱ्हेतऱ्हेचा असतो. वेणीदार, दोरीसारखा, भाकरीसारखा, केसरासारखा असतो. याचा रंग काळा काजळासारखा असून तो नरम असतो. तशीच तपकीर रफी, मेकोवा, पुट्टुकाली, अशानांवांची असती. मेकोवा तपकीर दहा बारा रुपये रत्तल खपती.

मुंबईत पानसुपारीचीं दुकानें चार चार हातांच्या अंतरानें आहेत. कोणी आपल्या घरीं श्रीमान् व स्नेही आला तर त्याचा सत्कार करणें झाल्यास त्यास प्रथम पान सुपारी देतात. कोणी तंबाखू पिणारा असला तर त्यास गुडगुडीची मेजवानी होत्ये. परस्परांस तपकिरीची चिमूट देणें हें तर स्नेहवृद्धीचें उत्तम लक्षण मानितात ! कोणी रस्त्यांत स्नेही भेटला ह्मणजे डवी उघडून त्याजपुढें केली ह्मणजे त्याचा मोठा सत्कार केलासा झाला ! मग तो त्याचा उपयोग करो किंवा रस्त्यांत फेकून देवो. स्नेहरक्षण करण्यासाठीं चिमूट घेतलीच पाहिजे !

एथें पानसुपारी खाण्याचाही नाद लोकांस अतिशय आहे. एक एक मनुष्य दिवसास दोन दोन चार चार आप्यांचीं पानें खाणारा सांपडेल. पूर्वीं हीं पानें मांडव्याहून हिरवीं येत, मग तीं पिकवून विकीत. हीं पक्कीं पानें पाव आप्याचें एक या दरानें देखील विकीत. सुपारी एथें



देशोदेशांतून येते. चिकणी, वरडी, वेडी, पांढरी, अशा हींत जाति आहेत. श्रीवर्धनी पांढरी सुपारी उत्तम प्रतीची असून ती कापून तयार करण्याची सफाई एथें मोठी. ही तीन चार तऱ्हांनीं कापितात, एक केशरा सारिखी वारीक करितात. दुसरी किंचित् जाड असती. तिसरी कांद्याच्या साला इतकी पातळ असती. अलोकडे पक्कीं पानें पुण्याहून येतात. आणि बहुतेक हींच खातात. एथेंही माहिमास पानें लावितात व सुपारी पिकती. तांबडी फुलवरडी सुपारी वसईहून येती ती फरमाशी असते. एथें प्रतिवर्षीं सुमारे लाख दोनलाख रुपयांचीं पानेंच खपत असतील.

मुंबईत अनेक प्रकारांचे अमली पदार्थ जागोजागीं विकीत असतात. अफिणीचेच दहा पंधरा तऱ्हांचे कैफ असतात. गोळी, मदत, फरमीशन, चंडोल, कुसुंवा इत्यादि. आतां दुसऱ्या जातींचे कैफ माजूम, वचनाग, लुडगी, भांग, गांजा इत्यादि. कोणी कोणी सोमलाचा देखील अमल खाणारे वैरागी आहेत. ह्या कैफामुळें कित्येकांचीं शरीरें जळून जाऊन बुद्धिभ्रष्ट झाले आहेत.

ह्या वेटांत अनेक चमत्कार आहेत, तसींच अति भयंकर दुर्व्यसनयुक्त स्थळेंही आहेत. एथें चंडोलखाने आहेत ह्मणून सांगितलें आहे, परंतु याचें यथातथ्य वर्णन करावयास कोणी तरी यमपुरी पाहून आलेला असामी असला पाहिजे. या स्थळांतील अधिकारी चिनीलोक, जे अफीण खाण्यांत प्रवीण व मोठे मोठे कैफ करून पचविण्यास समर्थ तेच असतात. चंडोल ह्मणून अफिणीच्या तयार केलेल्या गोळ्या असतात. त्या चिलमींत घालून ओढितात. ह्या चिलमी व गुडगुड्या एका तऱ्हेच्या असतात. ह्या चिलमींत विस्तव घालीत नाहीत, परंतु तुपांत मिजिवलेला कांकडा पेटवून डाव्या हातांत घेतात आणि त्या चिलमीवर जी गोळी ठेवलेली असते तीस लावून मोठ्यानें झुरका घेतात. चंडोल पितेवेळीं आडवें पडावें लागतें, म्हणून ह्या जाग्यांत जिकडे तिकडे आवड धोवड वांक, खाटा व चोपाया घातलेल्या असतात. आणि जाड्या भरड्या हांतऱ्या घालून त्यांवर, मुसलमान, ब्राह्मण, परभू, शेणवी, सोनार, भाट्ये असे अठरापगड जातीचे चंडोलउपासक हातपाय ताणून पडलेले असतात. कोणी डोळे वटारिलेले असतात, कोणी ओकतात, कोणाच्या तों-

डावर माशा वसलेल्या असतात, कोणी खोकतात, कोणी तोंड वेडे वाकडे करितात, कोणी उसाची गंडेरी चोखितात, कोणी सिताफळाच्या विया तोंडांत घालितात, कोणी केळीं खातात, कोणी घेरी येऊन पडले आहेत असें दृष्टीस पडते. या जाग्यांत जिकडे तिकडे केर व कचरा पडलेला असून सर्व गोष्टींनीं हा मळीण असतो. आणि जे लोक या कैफाच्या स्वाधीन झालेले असतात ते निस्तेज व भयंकर दिसतात. पंधरा सोळा वर्षांच्या वयाचा भरज्वानींत आलेला मुलगा वर्ष सहा महिने चंडोल ओढायस लागला ह्मणजे त्याची अवस्था जरत्कारूसारिखी होत्ये. बहुधा यांची मुद्रा मृत्यूच्या चित्रासारिखी असते. ओंठ काळे व करपून गेलेले असतात. यांचें तोंड नेहमी कोरडे पडलेलें असतें. ह्या व्यसनांत पडून मुंबईतील पुष्कळ मुलें संसारसुखास मुकलीं आहेत. ह्या स्थळांत सहज डोकावून पाहिलें असतां अंगीं कंप सुटतो. एथें अनेक जातींचे लोक जेव्हां चंडोल पिऊन गुंगींत येऊन प्रेतांसारिखे चटाईवर पडलेले असतात तेव्हां त्यांस पाहून यमयातनेविषयींचें जें पुराणांतरीं वर्णन केलें आहे त्याचें स्मरण होतें. यांत इतकाच भेद नाहीं हे लोक एथें सुखवस्तू जाऊन पडतात. मनुष्य आडमार्गानें जाऊं लागला ह्मणजे त्यास नरक देखील प्रिय होतो ! ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे ! इंग्रज सरकार याचा कांहीं वंदोवस्त करील तर बरे.

मुंबईत पेंढारी, दरोडे यांचें भय हल्लीं नाहीं खरें, परंतु अनेक तज्हांच्या धुतारे, तर्कटो व ढोंगी लोकांचें मोठें भय आहे. हे लोक मनुष्यांचा पेंढाऱ्यांपेक्षांही अधिक नाश करितात. पेंढारी एका खेपेस सांपडेल तितकें द्रव्य घेऊन जातात. परंतु हे लोक संपत्ति व बुद्धि यांचा सतत समूळ नाश करितात. हे कोण ह्मणाल तर किमयागर. हे वैरागी, गोसावी, सन्यासी, व फकीर, असतात. हे लोक एथें येऊन मनुष्यास अनेक भुलथापी देऊन किमया करण्याचा नाद लावितात. आणि या छंदांत कोणी एकदां पडला, कीं त्यास तो नाद सुटत नाहीं. हे लोक कोणे समयीं हजार दोनहजार रुपये घेऊन पळून जातात. व अनेक ढोंगें करून एथेंच राहून लोकांच्या द्रव्याचा अपहार करितात. किमयेचें हें केवळ थोतांड आहे. हे लोक लोकां-

स ठकविण्यासाठीं भट्ट्या पेटवून आंत वनस्पतीचा रस घालून त्यांत नजर चुकवून थोडे सोने टाकून सोने केलेसें करून दाखवितात. आणि मग यजमानास भोंदायास लागतात. या शहरांत यांच्या नादास लागून कित्येक सधन लोक फसून भिकेस मिळाले आहेत. तरी लोक सावध होत नाहीत, हेच नवल वाटते. याशिवाय हे लोक मोठे दुष्ट असतात. हे किमयेचें वेड पाहून एका सधन पारशी गृहस्थाची सुज्ञ पत्नी असें ह्मणाली “कायहो हे मूर्ख लोक ! किमयागरांच्या नादां लागून तांब्याचें सोनें करायास शोधितात. हे एवढे ठकतात तरी शुद्धीवर कसे येत नाहीत. किमया कोठें आहे ? किमया ह्मणजे उद्योग. पहा मनुष्य उत्तम प्रकारचा उद्योग करील तर मातीचें सोनें करितो या पलीकडे किमया ती कोठें राहिली.?”

मुंबईत देशोदेशाहून मेवा मिठाई येते. आणि एथें ही अनेक प्रकारांची मिठाई तयार होती. वर्फी, पेढे, जिलबी, मावा, मेसुर, वासुदी, मलई, साखरफेण्या, वुंदीचेलाडू, पुण्या, पापड, भजीं, अशा अनेक तऱ्हांच्या ह्मटल्या त्या मिठाई व पकानें सांपडतात. याशिवाय निरनिराळ्या जातीच्या लोकांच्या मिठाई व पकानें करून विकणारे निराळे आहेत. इंग्रजलोकांची मिठाई पांव, विस्कुटे, वगैरे करणाऱ्या पारशी, इंग्रज व किरिस्तांव लोकांचे मोठमोठाले कारखानें किल्ल्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं पुष्कळ आहेत. यांची मिठाई क्रिस्टमसाच्या दिवसांत व नव्यावर्षाच्या दिवशीं शेंकडो रुपयांची खपत असती. शहरांत सर्व पदार्थ पाहिजे तितका सांपडतो. कोणी पांच दहा वर्षांमागे सहस्रभोजन घातलें होतें. त्यास पकान्न वर्फी व पुरी केली होती.

फूलवाज्या, अनार, चंद्रजोती, वाण, चक्रे, नळे, इत्यादि अनेक जातींची दारू वाजारांत सांपडती, व कित्येक लोक दिपवाळीचे दिवसांत घरोघर करितात. दारूकाम मुंबईमध्ये कांहीं वर्षांमागे उत्कृष्ट प्रतीचें होत असे, परंतु हल्लीं वर्णायाजोगतें होत नाही. मेहरवान मॅटस्टुअर्ट एल्फिन्स्तन् ज्या वर्षी गव्हर्नराचा हुद्दा सोडून इंग्लंड देशास जायास निघाले त्यावर्षी एथील लोकांनीं त्यांस मेजवानी केली होती. त्या वेळीं चर्चगेटा जवळ कांपाच्या मैदानांत मंडप घालून मोठा समारंभ केला होता. तेव्हां अति उत्कृष्ट दा-



रूकाम केलें होतें. ह्यास लोक लंका केली आहे असें ह्मणत.

प्रतिवर्षीं चीन देशांतून फटाक्या वगैरे दारूकाम हजारो रुपयांचें येत असतें. एथून हजारो रुपयांचा असला माल देशोदेशांत जातो.

एथें लहान सान खुसकी व जलमार्गानें सफरी करण्याचीं साधनें सर्वास मोकळीं आहेत. आगीच्या गाडींतून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जाण्याची सोई होत चालली आहे. तशाच कराची, सिंध, खंवाईत, सुरत, कर्नाटक, गोवें, वेंगुळें, रत्नागिरी, वगैरे ठिकाणीं जाण्यास लहान लहान आगवोटी तयार असतात. त्या महिन्यांतून दोन तीन खेपा वंदरो वंदरीं उतारू घेऊन जातात. ह्या आगवोटी एथेंच तयार होत असतात. यांचें खातें चालविणारी "ओरिएंटल् स्टीम् न्याविगेशन् कंपनी" ह्मणून एक निराळीच मंडळी आहे. ह्या आगवोटींचे कारखाने बहुतकरून पारशी लोक चालवितात. ह्या शहरांत द्रव्य, शरीर, आणि बुद्धि ह्या तीन गोष्टींची मात्र अनुकूलता पाहिजे, ह्मणजे कोणाच्या मनांत पृथ्वीप्रदक्षिणा करून येण्याची इच्छा झाली तर ती ही व अल्पकाळांत सुखवस्तू सिद्धीस जाईल.

सोन्यारूप्याचे अलंकार व जडकाम करणारे सोनार या शहरांत उत्तम प्रतीचे आहेत. एथें तयार केलेल्या जडावाच्या अंगठ्या व दुसरे डागिने युरोप खंडापर्यंत जात असतात. इंग्रज लोकांत सोन्याचीं आभरणें अंगावर घालण्याचा शोक नाही. ते एकादी हिज्याची अंगठी घातली तर घालितात. व स्त्रियांच्या हातांत एकादें जडावाचें कंकण असलें तर तें शोभेसाठीं एकादे दिवशीं घालतील, परंतु तेंही कोठें विरळा. यांचें भूषण सगळें पोशाकांतच असतें.

भंगळे, वाणी, कच्छी, मुसलमान, इत्यादिकांच्या स्त्रियांचे डागिने मोठे व आवडधोवड असतात. भाट्यांच्या वायकांच्या पायांत वाळे दहा पंधरा शेर चांदीचे असून विलक्षण थक्कड्या आकृतीचे असतात. कोपरापर्यंत सोन्याचे पत्रे मारलेलीं व साधीं हस्तिदंती कंकणें असतात. व सोन्याचे डागिने ही आवडधोवड. नाकांतील वाळी दोनचार तोळे सोन्याची असून तिचा मधला आटा साधारण मुलाच्या करंगळी एवढा जाड असतो. आणि ही वाळी नाकांतून तुटून पडूनये ह्मणून जिकडेतिकडे रेशमाच्या दोव्यांनी वांधितात. सर्व

त्यांचे पोशाक व अलंकार असेच आवड धोवड असतात. मारवाडी लोकांची ही भूषणे असींच विलक्षण आहेत.

पारशी लोकांच्या स्त्रिया अलंकार घालितात, परंतु त्यांचे अलंकार मकू-  
था असून त्यांत कांहीं नाजूकपणा असतो. आणि उत्तरोत्तर तेही खटपट  
कमी करीत चालले आहेत. या लोकांतील नथी साध्या असतात व कि-  
त्येक घालीतही नाहीत. यांमध्ये वायकांच्या पायांत तोडे, अटाशे, तोरड्या व  
नेपुंरें घालण्याचा शिरस्ता नाही. पुरुषतर विलकुल अंगावर अलंकार घा-  
लीत नाहीत. कोठें एकादी हिऱ्याची अंगठी घालतील.

परभू, सोनार, शिंपी, सुतार, शेणवी, ब्राह्मण यांच्या स्त्रियांच्या अंगावरील  
डागिने बहुतकरून सारखेच असतात. परंतु त्यांत थोडे थोडे भेद आहेत. ह्या  
लोकांस मोठे जाड अलंकार घालण्याचा नाद फार असतो. सुरेख व नाजूक  
अलंकाराकडे लक्ष देणारे कोठें विरळा. हातांत सहा शेरांचे गोट, चार शे-  
रांचे तोडे, दोन शेरांचीं कंकणें, आणि पांच शेरांच्या वांकी असे रांठ डागिने  
करितात. बहुतेक मुंबईतील हिंदुलोकांत अलंकाराच्या जाडपणावर दृष्टि अ-  
सत्ये. शूद्र लोकांच्या स्त्रियांचे बहुतकरून रुप्याचे डागिने, त्यांतही अकट-  
स्य विकटो घांटाचे. कोळी, खारवी, घांटी, कुंभार यांचे अलंकार निरनिरा-  
ळ्या घांटांचे व आकृतींचे असतात. परदेशी लोकांचे डागिने तर विलक्षण-  
च. यांच्या वायकांच्या नाकांतील नथीचा आटा एकादे समर्थीं सुमारें अर्ध  
वीत रुंद असतो. कोठें कोठें असें दृष्टीस पडतें कीं, जेवते वेळीं ह्या वाया  
वाळीच्या आट्यामधून ग्रास तोंडांत घेतात. जर मुंबईतील सर्व जातींच्या  
लोकांचे निरनिराळे अलंकार व जवाहीर एकत्र जमविलें तर त्यांत किमानप-  
क्ष पांच दहा हजार जातींचे अलंकार सांपडतील.

मोठमोठाले पुरुष देखील हातांत वाळे, तोडे, गळ्यांत कंठ्या, गोप, का-  
नांत चौकडे, अशीं भूषणे घालितात. चौकडे गुजर लोकांतच घालण्याचा  
प्रघात आहे. ते ही चाल थोडी थोडी मोडीत चालले आहेत. परभू, शे-  
णवी, सोनार वगैरे लोकांत पुरुष वाळे, तोडे व दुसरे अलंकार अंगावर घाली-  
त असत. कांहीं वर्षांमागे पाऊणशें ऐंशीं वर्षांचे श्रीमान् पुरुष देखील हा-

तांत चार चार शोरांचे सोन्याचे वाळे व गळ्यांत शेंपन्नास तोळ्यांच्या कंठ्या घालून फिरत व यांत मोठी प्रतिष्ठा मानीत. प्रख्यात धाकजी दादाजी यांच्या हातांत पुष्कळ वर्षेपर्यंत वाळे होते. सुंदरलेहरी लणून एक सधन परभू नेहमी अंगावर अनेक भूषणे घाली. मूल जन्मास आले लणजे षष्ठीपूजनाच्या दिवशी त्याच्या हातांत सोन्याचे वाळे, तोडे, आणि कमरेत सांखळ पाठवावी असी कित्येक मातवरलोकांची चाल आहे. मूल पांच वर्षांच्या वयाचे होण्यापूर्वी त्याच्या अंगावरील अलंकार सात आठ हजारांचे तयार होतात. अशी मुंबईतील कित्येक श्रीमंत गृहस्थांची वहिवाट आहे इतकंच नाही, परंतु गरीबलोक देखील कर्ज वाम काढून मुलांच्या अंगावर डागिने करण्याचा कुलधर्म सोडीत नसतात. असे अलंकार घालण्याच्या चालीमुळे कित्येक अर्भकांचा नाश झाला. कित्येक त्रिया प्राणास मुकल्या, व कित्येक कर्जवाजारी होऊन देशधडी झाले. प्रतिवर्षी अलंकार घातलेल्या मुलांच्या घाताविषयी पांच चार तरी फौजदारी खटले न्यायाधिश्या पुढे तपासायास येत असतात. तरी आमच्या लोकांचे हें खूळ जात नाही. ह्या डागिन्यांच्या नादामुळेच मुलांस विद्वानांच्या पंक्तीस वसविण्याचे कृत्य आह्मांकडून घडून येत नाही.

मुलांच्या अंगावर डागिने घातल्याने किती हानिहोती याविषयी सरकारी कामगारांनी, न्यायाधिशानीं, व विद्वान् लोकांनी लोकांस उपदेश करून ते सोडविण्यास पुष्कळ प्रयत्न केले. परंतु ते कांहीं गोष्टींत निष्फल झाले. मिस्टर फोर्जेट यांनी दोन चार वर्षांमागे एक सुंदर मराठी भाषेत विनंतीपत्र छापून त्याच्या प्रति सर्व वेटांत वांटिल्या होत्या. त्यांत त्यांनीं मुलांवर व स्त्रियांवर अलंकार घातल्याने किती अनर्थ होतात, ते सुंदर रीतीने दर्शविले होते.

स्त्रिया, पुरुष व मुले यांच्या अंगावर सोन्यारुप्याचे डागिने घालण्याचा मुंबईतील लोकांस इतका नाद आहेकीं, एकाद्या पंधरा वीस रुपयांच्या कारकुनाच्या घरचा देवीचा नवस वाहेर निघाला तर यजमानीन वाईच्या अंगावर मणपाऊण मण सोने असते. याखेरीज वाकीचे जवाहीर. हे अलंकार बहुधा दहावीस गृहस्थांच्या घरांतून गोळा केलेले असतात. परंतु परक्यास मा-



न त्या वाईच्या श्रीमंती वाण्यावरून हे तिचेच असावे असा भास होतो. कांहीं वर्षांमागे एक नवस काळवादेवीच्या रस्त्यावरून मोठ्या समारंभाने जात असतां मयत प्रोफेसर हेंडर्सन् यांच्या दृष्टीस पडला. त्यावेळीं त्यावायका मस्तकाच्या केंसापासून पायांच्या अंगठ्या पर्यंत शृंगारलेल्या पाहून तो असें ह्मणाला. "मुंबईतील साधारण कारकुनाच्या घरीं जितके सोने आहे तितके महाराणी विक्टोरिया हिच्या जामदारखान्यांत देखील नसेल." हा वृथा श्रीमंतीचा डौलच आत्मां हिंदुलोकांस घातक झाला आहे.

## प्रकरण ११.

टौनहाल्-रायल् एशिआटिक् सोसायटी-जिओग्राफिकल् सोसायटी-  
आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटी-वावे आसोसिएशन्-मेक्यानिकस इ-  
स्टिट्यूशन्-दक्षिणी भाषेत पुस्तके करणारी मंडळी-नेटिव्ह ज-  
नरल् लैब्ररी व दुसरीं पुस्तकालये-सर्वपदार्थसंग्रहालय-वि-  
क्टोरिया आणि आल्वर्ट म्यूझिअम्-विक्टोरिया गार्डन्.

सरकारास खर्चांत न पाडतां इमारती व वाडे वांधून शहरास शोभा आ-  
णण्यास आजपर्यंत इंग्रज लोकांनीं जे जे उद्योग केले ते स्तुत्य आहेत. अशा  
कारणांस द्रव्य जमविण्याची त्यांची जो युक्ति ती पाहून मन केवळ दंग होऊ-  
न जातें. पाहा ! टौनहालासारिखी विशाळ व उपयोगी इमारत वांधायास  
यांणीं कोणती युक्ति लढविली. इसवी सन १८११ मध्ये सर जेम्स मेकिं-  
न्टाश हे लिटररी आणि सायंटिफिक् नांवाच्या एका विद्यासंपादक मंडळीचे  
अध्यक्ष होते. आणि ही त्यांणींच उपस्थित केली होती. त्यांणीं एथील कि-  
त्येक नामांकित गृहस्थांचे सूचनेवरून असा उपक्रम काढिला कीं, मुंबई शह-  
रासारख्या चढते कळेस आलेल्या शहरांत विद्वान् व संभावित लोकांस सभा  
भरविण्यास, पुस्तकालयाची स्थापना करण्यास, किंवा प्रसिद्धपणें कोणत्याही ना-  
त्यानें सभा भरण्यास एक विस्तीर्ण इमारत असली पाहिजे. परंतु ती उभाराया-  
स पुष्कळ द्रव्य पाहिजे. तर यास अशी युक्ति आहे कीं, सरकारी नात्यानें  
द्रव्यावर सोडती काढाव्या आणि त्या सोडतींच्या चिठ्या विकून त्यावर जो न-  
फा राहिल तें द्रव्य ही इमारत वांधायास खर्चावें. त्यांच्या ह्या भाषणास व  
लाभदायक युक्तीस सगळ्यांनीं माना डोलविल्या. मग सरकारांतून रुकार  
मिळाल्यावर कांहीं दिवसांनीं पहिली सोडत काढिली. त्यावेळीं पुष्कळ टि-  
किटा खपल्यामुळें द्रव्य पुष्कळ जमा झालें. व कांहीं टिकिटा विकल्यावां-  
चून मालकांपाशीं राहिल्या होत्या, त्यांपैकीं एकीच्या नंवरास जो मुख्य प-

नास साठ हजारांचा लाट तोच आला. व दुसरे एक दोन लहान लहान लाटही घरखात्यांत आल्यामुळें ह्या मंडळीच्या हातीं पहिल्याच खेपेस लक्ष दीडलक्ष रुपये जमले. यावरून मंडळीस इतका भरंवसा आला कीं, अशा दोन तीन खेपा सोडती काढिल्या असतां जें द्रव्य ही इमारत बांधायस पाहिजे तें जमा होऊन कार्य सिद्धीस जाईल. परंतु दुसऱ्या खेपेस जी सोडत काढिली तीविषयीं लोकांत कांहीं वैमनस्य पडल्यामुळें पुष्कळ टिकिटा खपल्या नाहींत. तथापि त्या प्रसंगींही या मंडळीस सुमारे तीस हजार रुपये नफा झाला. पुढें सोडतीचें प्रकरण बंद पडलें.

पूर्वीं एथें सोडती काढण्याचा व्यापार फार असे, व यांत फार तर्कटें ही होत. कोणी सोन्याऱ्याच्या डागिन्यांवर, कोणी जरी साड्या, लुगडीं व पागोटीं यांवर, कोणी घरांवर, वाड्यांवर, घड्याळांवर, पैशावर अशा ह्मटल्या त्या मालावर सोडती काढीत. यांत एकाचे दोन इतका नफा होत असे, ह्मणून लोक या धंद्यावर तुटून पडत. कधीं कधीं सरकारी सोडती निघत. यांत हजारो लोकांच्या द्रव्याचा नाश होऊन एकाद्या कोणास तरी लाभ होई. हा धंदा जुगाराचाच प्रकार आहे, असें लक्षांत आणून हल्लीं सरकारानें बंद केला. यामुळें लोकांचें पुष्कळ कल्याण झालें. कित्येक सोडती भरण्याची चट लागून जमीनदोस्त होत.

सुमारे वीस वर्षांमागे (सन १८४० च्या सुमारास) एका गरीब गुजराथी कुंभारानें सोडतींत सवाशें रुपये भरले होते, त्यास पाऊण लक्ष रुपयांचा लाट आला. परंतु तो मनुष्य अविचारी. आणि उडाऊ असल्यामुळें तें त्याचें सर्व द्रव्य वर्ष दीड वर्षांच्या आंत जाऊन तो कर्जवाजारी झाला. आणि शेवटीं पंचवीस तीस रुपयांच्या देण्यासाठीं तुरुंगांत जाऊन पडला. आणि हाल अपेष्टा होऊन तो अल्पकाळांतच मरण पावला. अशा प्रकारानें प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा परिणाम बहुधा असाच होतो. इंग्रजींत अशी एक ह्मण आहे. “वर्षाच्या आंत श्रीमंत होतो तो सहा महिन्यांपूर्वीं भिकारी होतो.”

अणखी एक गोष्ट या सोडती प्रकरणीं ऐकण्यांत आली. परंतु ती केव्हां



घडली हे कांहीं बराबर समजत नाहीं. एका भंग्यास एक लक्ष रुपयांचा सोडतीचा लाट आला. आणि जेव्हां तो तें द्रव्य आपल्या स्वाधीन करून घेण्यास किल्ल्यांत गेला, तेव्हां त्या रुपयांचे तोडे पाहून त्याला हर्षवायु झाला आणि लागलाच मरण पावला. रुपयांचे तोडे व घरदार जिकाडच्या तिकडेसच राहिलें. एकादेवेळीं एकदम श्रीमंत होण्याचे प्रयत्न केले असतां त्याचा परिणाम या प्रकारचा होतो.

कंपनी सरकाराकडून टौनहाल् बांधण्यास जागा मिळाल्यावरून हा वाडा कोणत्या प्रकारचा असावा याचा नकाशा काढिला. व इंजनेर वगैरे जमवून सर्व तयारी केली. आणि जरी द्रव्य विपुळ नव्हतें तरी त्या वाड्याचें काम सुरू केलें. कंपनी सरकारानें ह्यास १०,००० रुपये वर्गणी दिली आणि हें काम सन १८२१ माहे सेप्टेंबर या महिन्यांत सुरू केलें. ह्या कामाची चौकशी करण्यासाठीं सरकारानें कपतान हाकिम्स यास नेमिलें होतें.

पुढें सन १८२३ त ह्या मंडळीची खर्ची खुटली आणि जरी ह्या इमारतीस यांणीं सुमारें दोन लक्ष रुपये खर्चिले होते तरी दुसरे अजमासें तीन लक्ष रुपये खर्च होतील तेव्हांच ही पुरी होईल असा निर्णय झाला. त्यावेळीं हें काम कंपनी सरकारानें मनावर घ्यावें असें मंडळीनें बोलणें लावल्यावरून कंपनी सरकारानें लंडन शहरांतील मुख्य कोर्टआफ् डैरेक्टर्स यांस लिहून कळविलें. त्यास त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं त्यांतील बहुतेक जागा सरकारी हप्तें घालायास देण्याकरितां हे गृहस्थ कबूल असले तर तें काम पत्करून ही इमारत पुरी करावी. असा करार झाल्यानंतर कंपनी सरकारानें ह्या कामाचा पत्कर घेऊन ह्या प्रीत्यर्थ द्रव्य खर्चाचा निर्धार करून सन १८२६ सांत काम सुरू केलें आणि ही इमारत सरासरी तडोस नेली. परंतु ज्यारीतीनें पूर्वीं वेत केला होता त्यारीतीनें ही इमारत तयार झाली नाही. तींत कांहीं व्यंग पडलें. ही इमारत २६ फुटी लांब आणि १०० फुटी रुंद आहे. ही इमारत तयार होण्यास १५ वर्षे लागलीं. हिच्या सदरेच्या दक्षिण भागीं मोंटस्टुअर्ट एलफिन्स्तन् साहेबाचा पुतळा आहे, व उत्तरेस सर जान् माल्कम् व नामांकित व्यापारी सरचार्ल्स् फार्वम् या साहेबांचे पुतळे आहेत. व त्यां-

च्या समोर सर जमशेटजी जिजीभाई ह्या कीर्त्तिमान्, दानशूर, व प्रख्यात व्यापाऱ्याचा पुतळा आहे. व दुसरे दोन नामांकित इंग्रजांचे आहेत. ही इमारत तयार करण्यास सगळे पांच लक्ष रुपये खर्च झाले. त्यांपैकी कंपनी सरकारास ३,८६,९६५ रुपये खर्चाचे पडले. व बाकीचे पहिल्या मंडळीने खर्चिले होते.

एथें कौन्सल, दरवार व दुसऱ्या सरकारी व सावकारी नात्याने सभा भरत असतात. यांत जागोजागीं सरकारी हापिसें आहेत. व दुसऱ्या परोपकारी मंडळ्यांचीं स्थाने आहेत. ही इमारत कर्नल कौपर आणि कर्नल वाडिंग्टन् ह्या कुशळ इंजनेरांनीं सिद्धिस नेली.

आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटी व जिओग्राफिकल् सोसायटी या प्रख्यात दोन मंडळ्यांचीं हापिसें टौनहालांत आहेत. आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटीचा उद्देश हा आहे कीं, माळ्यांस वागेचें कामचांगल्या प्रतीचें शिकवावें; युरोपखंडांत व इतर देशांत अनेक तऱ्हांच्या नवीन वनस्पती आहेत त्यांचें वीं आणून विकावें. या परोपकारी कृत्यावरून युरोपखंडांतील वनस्पति या देशांत पुष्कळ होऊं लागल्या. मोठमोठाले रमणीय वाग तयार होऊं लागले. कोव, सालिट, फ्रेंचवीन्स, सलगम, आलकोल, फूलकोव, पार्स्निप, लूसर्न इत्यादि युरोपखंडांतील भाज्यांचें वीं ही मंडळी युरोपखंडांतून आणून विकते. व कोणी माळी उत्तम प्रकारचीं फळे व नवीन वनस्पति लावून तिची चांगली मरामत केली तर त्यास हरप्रकारें मदत करीत असे कांहीं वर्षांमागें कोणी माळ्यास बैलांची जोडी, कोणास विलायती नांगर, कोणास विलायती घोंगडी, कोणास दुसरीं आउतें असें वक्षीस देत असत. परंतु हल्लीं त्यांनीं हें उत्तेजन देणें बंद कां केलें तें समजत नाहीं.

जिओग्राफिकल् सोसायटीचा हा उद्देश आहे कीं, भरतखंडांत ज्याज्या ठिकाणीं नवीन गोष्टी घडून आल्या असतील व जमिनीसंबंधी कांहीं नवा प्रकार घडून आला असेल त्याचें वर्णन करावें व नवीन धातूंच्या खाणी, वनस्पति, जनावरें, वगैरे यांचा शोध करून त्यांचा वृत्तांत लिहून सभेपुढें वाचावा. त्यांचे मासले आणून सभेच्या हापिसांत जमवावे आणि असे तयार झा-

लेले वृत्तांत एकत्र करून त्यांचें पुस्तक प्रतिवर्षी छपावें. त्या मंडळीच्या खात्यांत अनेक तऱ्हांच्या पदार्थांचें साठवण करून ठेविलें आहे. ह्या सभेचे सभासद इंग्रज व एतदेशीय विद्वानांपैकीं पारशी व हिंदु वरेच गृहस्थ आहेत. ह्या सभांकडून शिल्पशास्त्रास व कृषिकर्मास मोठी मदत झाली.

टौनहालाच्या उत्तरेकडील दरवाजानें वर जावें ह्मणजे पुढच्या विस्तीर्ण भागांत प्रख्यात “धि वांवे ब्रांच आफ् धि रायल एशियाटिक् सोसायटी” नांवाचें प्रख्यात पुस्तकालय आहे. मुंबईतील अनेक चमत्कारिक स्थळें व वस्तु पाहून जो आनंद होतो, त्याच्या सहस्रपट हें पुस्तकालय पाहिल्यानें होतो. ह्या पुस्तकालयांत जाऊन मध्यभागीं उभेंराहून चहूंकडे दृष्टि फिरवून पाहावें; ह्मणजे वरखालीं, आसपास, जिकडे तिकडे अनेक भाषांच्या ग्रंथांच्या रांगा रचलेल्या दृष्टीस पडतात. एके वाजूस संस्कृत पुस्तकांचा ढीग केलेला आहे. दुसऱ्या वाजूस मराठी, गुजराथी, अरबी, हिंदुस्थानी, कानडी, अशा भरत खंडांतील अनेक भाषांतील हजारो ग्रंथ दृष्टीस पडतात. एके कोठडींत अनेक तऱ्हांच्या पुरातन वस्तु ठेविल्या आहेत. इंग्रजी ग्रंथांची संख्या पाहून तर नवीनच जाणाऱ्यांचें मन चकभूल होऊन जातें. या पुस्तकालयांत सुमारे एक लक्ष लहान मोठे असे ग्रंथ आहेत. आणि यांची देखरेख ठेवण्यासाठीं पांच दहा मनुष्यांची नेमणूक केलेली आहे. ह्या पुस्तकालयाच्या वर्गणीदारांस तेथें वसून ग्रंथावलोकन करण्यासाठीं सर्व प्रकारची सोई केली आहे.

आतां पाहा! हे इतके अनेक विषयांवर ग्रंथ रचण्यास त्याच्या प्रत्येक कर्त्यास किती श्रम पडले असतील. त्याला किती रात्री जागरण करावें पडलें असेल ? किती वर्षेपर्यंत अध्ययन करावें लागलें असेल ? किती काळपर्यंत प्रापंचिक सुखाचा त्याग करावा पडला असेल ? किती द्रव्य खर्चावें लागलें असेल ? व शरीराचे किती हाल करून घ्यावे पडले असतील ? हें कोणाच्यानें सांगवेल. कारण एक विद्वान् असें ह्मणतो.

॥ विद्वानेवविजानाति विद्वज्जनपरिश्रमं ॥

॥ नहिवंध्याविजानातिगुर्वीप्रसववेदनां ॥

एका प्राकृत कवीचें असें ह्मणणें आहे.



समुद्रांतमासा निद्राघेतोकैसा ॥

जावेंत्याच्यावंशा तेव्हांकळे ॥

ज्या ज्या विषयावर आपणास ग्रंथ पाहिजे तो तो ह्या पुस्तकालयांत सांपडतो. यास्तव जे विषय निरनिराळ्या स्थानीं आहेत ते ह्या एका ठिकाणीं भरले आहेत, असें ह्मणायास काय चिंता आहे? ह्या पुस्तकालयांत एक लक्ष पुस्तकें आहेत, असें ह्मणतांच आह्मांला एकलक्ष विद्वान् कलाकौशल्यज्ञा त्यांचें व परोपकारी गृहस्थांचें स्मरण होतें. आणि ह्या एक लक्ष समुदायामध्ये कोण कसे होते, त्यांचें आचरण कसें होतें, व एवढें ज्ञान संपादन करून घेण्यास त्यांणीं कोण-कोणत्या प्रकारचे परिश्रम केले हेविचार सहज उत्पन्न होतात. एथें जातांच आह्मांस व्यास, वाल्मीक, पराशर, गौतम, मनु, पाणिनि, पतंजल, कात्यायन इत्यादि स्वदेशीय महा विद्वान् पुरुष, ज्यांनीं आपल्या ज्ञानरूप सूर्याची प्रभा सर्व पृथ्वीवर पाडिली आहे, व विद्यारूप अमृत पिऊन केवळ अमर होऊन गेले आहेत; त्यांची स्मृति होती. त्याचप्रमाणें होमर्, हिंसियड्, हिराडोटस्, प्लेटो, आरिस्टाटल्, पिथागोरस्, व्हर्जिल, सिसिरो, सेनेका, ल्पीनी, बेकन्, न्यूटन्, लाक्, हार्वी, मिल्टन्, शेकस्पियर्, वैरन् इत्यादि परदेशस्थ ग्रंथकारांची व दुसऱ्या नामांकित पंडितांची आठवण पडती, तेणेंकरून विचाररूप तरंगांनीं मन केवळ विस्मित होऊन जातें. जर त्यांच्या ज्ञानाचे ध्वज आमच्या दृष्टीस पडलेनसते तर आह्मांस त्यांची आठवण कोठें पडती? ज्या स्थानापासून एवढे सुखकारक परिणाम घडून येतात त्याची तुलना दुसऱ्या साधारण कोणत्या विषया वरोवर करावी.

ह्या पुस्तकालयाच्या सभासदांचा हेतु केवळ मोठमोठाल्या ग्रंथांचा संग्रह करून पुस्तकालय सुशोभित करून ठेवावें इतकाच नाही. परंतु त्यांचा मोठा स्तुत्यउद्योग हाच आहे कीं, एशियाखंडाच्या प्रदेशांत पुरातन शिलालेख, ताम्रपट व जें जें पुरातन काळांतील कलाकौशल्यासंबंधी सांपडेल, त्याचा संग्रह करणें व न्याजवर विचार करणें ह्या कामाचा विडा ह्या सभेनें उचलला आहे. याचप्रमाणें पुरातन काळीं भरतखंडांत जे जे शककर्ते व दुसरे राजे झाले त्यांचा शोध लावण्याप्रीत्यर्थ शेंकडो वर्षांमागील

नाणें, शिक्रे, मुद्रा अशा जमा करून ठेविल्या आहेत. व त्यांजवरून कित्येक राजांचे कारकिर्दीचा ठराव केला आहे. शेंकडो रुपये खर्चून पुरातन लिपींचा शोध लावून त्या अर्थासुद्धां सभेच्या वार्षिक इतिहासांत छापून त्यांचा प्रतिवर्षी एक ग्रंथ तयार करितात. या कामावर ५० रुपये दरमहा देऊन सरकारचे मदतीनें एक शास्त्री ठेवून हें काम प्रख्यात विद्वान् डाक्टर विलसन यांजकडे सोंपिलें होतें. आणि ह्या प्रीत्यर्थ सरकारानें आजपर्यंत पंचवीस तीस हजार रुपये खर्चिले. विद्वान् इंग्रज लोक ज्या ज्या देशांत आपल्या हुद्यावर जातात तेथें याप्रकरणीं नवीन शोध करून जोकांहीं नूतन विषय सांपडेल त्यावर निबंध रचून तो या सभेकडे पाठवून देतात. तो सभेपुढें वाचल्यानंतर पुस्तकांत छापवितात. अशी त्यांची वहिवाट पुस्तकालय स्थापित झाल्यापासून आजपर्यंत कांहीं विक्षेप आल्यावांचून सुरळीतपणें चालली आहे. एशियाखंडांतील शोध या नांवाचीं या पुस्तकालयांत जीं पुस्तके आहेत, त्यांत भरतखंडांतील राजे रजवाडे, देवालये, पुरातनलिपि यांजवर मुरस निबंध सांपडतात. आमच्या कित्येक राजे लोकांविषयीं कांहींच वास्तविक वृत्तांत सांपडत नसे; तो हल्लीं या परोपकारी मंडळीच्या योगानें आह्मांस समजला. हे तिचे आह्मांवर किती उपकार झाले ? असे या पुस्तकालयाच्या संवधानें उपयुक्तविषयांवर ग्रंथ निघतात. प्रतिवर्षीं इंग्लंड देशांत उत्तम प्रकारचे नवीन ग्रंथ होतात त्यांपैकीं ५,००० रुपयांचे ग्रंथ खरीद करून पाळी पाळी प्रमाणें सभासदांस वाचायास द्यावे, व मासिक, त्रैमासिक पुस्तके, वर्तमानपत्रे विकत घेऊन पुस्तकालयांत सभासदांसाठीं संग्रह करावा असा या सभेचा नियम आहे. पाहा ! ह्या त्यांच्या वर्णनीय कृत्यावरून ते स्वतः विद्वान् होऊन दुसऱ्यांसही विद्येची अभिरुचि लागण्याचें साधन करून ठेवितात. ह्या पुस्तकालयांतील पुस्तकांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत जातो. हें उपस्थित झाल्यावर कांहीं वर्षांनीं त्यांतील सर्व पुस्तकांचें अनुक्रमानें फेरिस्त ( नामावलि ) छापून तयार करावें असा ठराव झाला, त्यावेळीं हें काम मयत जनरल् व्ह्यान्स केनडी यांणीं पत्करून मोठ्या चार्तुयानें सिद्धीस नेलें. ह्या फेरिस्ताचीं दोन मोठीं पुस्तके छापिलीं आहेत. हें काम कर-

प्यास मोठाविद्वान्, चतुर व किमानपक्ष पांच सहा भाषा पक्क्या जाणणारा पाहिजे. हे सर्व गुण जनरल् केनडी यांमध्ये जागृत होते. हल्लीं पुस्तकांची संख्या वाढल्यामुळे नवीन फेरिस्त तयार करण्यासाठीं एक हजार रुपये खर्चाचे असें ठरविलें होतें. परंतु केनडी साहेबासारिखा निपुण हें काम पत्करणारा सांपडणें कठीण. असें सांगतात कीं, ह्या पुस्तकालयांतील बहुतेक ग्रंथांचीं नांवे त्या विद्वान् गृहस्थास मुखोद्गत होतीं.

लंडन शहरामध्ये रायल् एशियाटिक् सोसायटी नांवाचें जें एक मोठें पुस्तकालय आहे त्याची ही एक शाखा आहे. यावरून लंडन शहरामध्ये जो पुस्तकालयरूप वृक्ष आहे त्याचें महत्व ध्यानांत आणतां येईल. ह्या पुस्तकालयांत सहस्रावधि अनेक लिपींत छापलेले व लिहिलेले ग्रंथ असून पुरातन काळांतील एशिया अथवा दुसऱ्या खंडांतील वस्तु एकत्र करून ठेविल्या आहेत आणि ह्या वृक्षापासून जीं ज्ञानरूप सुरस फळे निघतात त्यांचा उपभोग सहस्रावधि लोक घेतात.

मुंबईतील ज्या पुस्तकालयाच्या शाखेविषयीं वर्णन करितों त्यास मुंबईत राहणाऱ्या प्रत्येक सभासदास प्रतिवर्षीं शंभर रुपये वर्गणी द्यावी पडती. व जे मुंबई सोडून दुसऱ्या गांवांत जाऊन राहतील त्यांस दरसाल पंधरा रुपये द्यावे पडतात. इची दरमहा सभा भरत असती. विद्वान् व संभावित गृहस्थ असून जे ह्या पुस्तकालयापासून ज्ञान संपादन करायस समर्थ असतील, त्यांसच या सभेचे सभासद करितात. कोणी द्रव्यवान् असून अविद्वान् असला तर उगीच खो-गीर भरती करायस त्याला सभासद करित नाहींत. बहुतकरून जे जे गव्हर्नर मुंबई इलाख्यावर येतात, ते ह्या सभेचे आश्रयदाते असतात, व मुख्य न्यायाधिशारिखे विद्वज्जन हिचे अध्यक्ष असतात. प्रारंभीं जेव्हां या सभेची स्थापना झाली, तेव्हां सर जेम्स म्याकिंटाश हे अध्यक्ष होते. हा हु. द्या त्या विद्वान् आणि प्रतापी पुरुषानें पुष्कळ वर्षेपर्यंत मोठ्या तारतम्यानें व उमेदीनें वजाविला. परोपकारी व विद्वान् डाक्टर विलसन हे या सभेचे पुष्कळ वर्षेपर्यंत अध्यक्ष होते आणि सध्या ते तिचे सन्मानित अध्यक्ष आहेत. हे उदार गृहस्थ ह्या सभेच्या कल्याणासाठीं फार झटतात व तीपासून एतद्दे-



शीय लोकांस ज्ञान प्राप्त व्हावे व ते हिचे सभासद असावे ह्मणून त्यांसाठीं ह्यांणीं पुष्कळ मोकाळिका केल्या आहेत. त्याचप्रमाणें सर आर्स्किन् पेरी ज्यावेळीं हिचे अध्यक्ष होते त्यावेळीं त्यांणीं एतद्देशीय पुष्कळ लोक ह्या पुस्तकालयाचे सभासद व्हावे ह्मणून त्यांजकडून ५० रुपये वर्गणी घ्यावी असें ठरविलें होतें.

आतां आमच्या देशांत ज्ञानरूप फळांचा वर्षाव करणारा हा वृक्ष कोणत्या परोपकारी आणि उदार गृहस्थानें कोणतेवेळीं आणिला हें जाणणें आवश्यक आहे. ज्या सुज्ञ व विचारी गृहस्थानें आह्लांवर एवढे उपकार केले त्याचें नांव सर्वास माहित असलें पाहिजे. कांहीं वर्षांमागे मुंबईतील सुप्रीम कोर्टांमध्ये सर जेम्स म्याकिंटाश नामें मोठे निष्पक्षपाती, सहनशील व चतुर असे न्यायाधीश होते. जे या सभेचे अध्यक्ष होते असें सदरीं सांगितलें आहे त्यांनींच ही सभा सन १८०४ मध्ये लोककल्याणार्थ उपस्थित केली. ही केवळ इंग्रज लोकांसाठींच स्थापिली आहे असें कोणी समजू नये. तर तिजपासून एतद्देशीय लोकांसही ज्ञान संपादन करून घेण्याचें साधन करून देवावे असा त्या परोपकारी गृहस्थाचा अभिप्राय, यांत कांहीं भ्रंति नाही.

सन १८६१ त मुंबईत राहणारे ह्या मंडळीचे सभासद पांसष्ट व बाहेरगांवां राहणारे पंचेचाळीस होते. आणि ह्यांत एतद्देशीय लोकांची संख्या इतकी थोडी आहे कीं तिजविषयीं सांगण्यास लाज वाटती. त्यांत पारशी लोकांतील वरेच गृहस्थ आहेत. परंतु हिंदुलोकांपैकीं फारच थोडे आहेत. किती हो ही दुःखाची गोष्ट! मुंबई ह्मटली ह्मणजे इंग्रजी विद्येचें व व्यापाराचें व संपत्तीचें स्थान. तेथील लोक सुधारलेले, त्यांसच जर अशा पुस्तकालयांत जाऊन किंवा एथील पुस्तकें घरीं आणून वाचण्याचा कंटाळा, तर मग विचाऱ्या इतर लोकांची काय कथा ? ज्या शहरांत विद्यालये व पुस्तकालये पुष्कळ आणि वाचणारांची संख्या जाजती तेंच शहर लौकिकास येतें. परंतु आमच्या कित्येक श्रीमान् लोकांची असी समजूत आहे कीं, सरस्वती आणि लक्ष्मी यांमध्ये वैर आहे. ज्या ठिकाणीं एक वसती त्या ठिकाणीं दुसरी नांदत नाही. या भीतीनें ते गर्भगलित होऊन विद्येचा नाद सोडून देतात. परंतु ही केवळ मनःकल्पित भीति आहे. जेथें ज्ञान आहे तेथें सुख

रायल एशियाटिक सोसायटी.

२८५

आहे, यांत कांहीं भ्रांति नाही. पाहा ! इंग्रज लोकांमध्ये जे जे विद्वान् तेच  
— बहुतकरून सधन, सुखी व प्रतिष्ठित असतात. आणि यास आमच्या एका

विद्याददातिविनयं विनयाद्यातिपात्रतां ॥

पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मततःसुखं ॥

कृतीवरून मनुष्याच्या स्वभावाचें अनुमान होतें. जेव्हां विद्येविषयी  
आमची अनास्था परकी लोक पाहतात तेव्हां अर्थात्च ते आह्मांस अज्ञानी  
समजतात. ग्रंथांतरीं असी गोष्ट सांपडती कीं, एके दिवशीं रोमशहराचा  
बादशहा सीझर याची स्वारी रस्त्यांतून जात असतां कोणी परदेशी वगळेंत  
कुतऱ्यांचीं व माकडांचीं पिलें मारून त्यांस कुरवाळीत जात आहेत असें त्या-  
चे दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्याच्या तोंडांतून पुढील शब्द निघाले “कायहो या  
लोकांमध्ये स्त्रियांस मुलें होत नाहींत काय” ? त्याप्रमाणें जेव्हां इंग्रज लोक  
आह्मांस पोरकट गोष्टींचें अवलंबन करितानां पाहतात, तेव्हां ते असें लक्षणता-  
त “कायहो अज्ञानी हिंदुलोक ? यांमध्ये कोणी विद्वान् व पोक पुरुष होत ना-  
हींत ? ” थोडक्या दिवसांवर एका सुज्ञ इंग्रज गृहस्थाच्या तोंडांतून असे शब्द  
निघाले. “अहो हिंदुलोकहो तुह्नांमध्ये मागें मोठमोठे विद्वान् होऊन गेले,  
लक्षण तुह्नांवर मी प्रीति करितों, परंतु हल्लींची तुमची विद्येवरील अनास्था  
पाहून मला तुमचा तिरस्कार येतो.”

ह्या पुस्तकालयाची स्थापना होऊन आज सुमारे छप्पन्न वर्षे झालीं.  
एवढ्याकाळांत शतावधि इंग्रजलोक ह्या सभेचे सभासद होऊन गेले.  
भरतखंडासंबंधी जे जे शोध त्यांला करणें आवश्यक होते ते करून ह्या सभे-  
च्या संबधानें मोठमोठाले ग्रंथ छापिले आणि अद्याप त्यांणीं तोच क्रम चालविला  
आहे. वरें ह्या इतक्या दीर्घ काळांत आमच्या स्वदेशीय बंधुजनांतील कित्ती  
गृहस्थांनीं या सभेपासून ज्ञान प्राप्त करून घेऊन लोक कल्याणार्थ कित्ती  
स्वहितार्थ कित्ती ग्रंथ रचिले ? मयत वाळ गंगाधर शास्त्री ह्या सभेचे किंवा  
सद होते. आणि त्यांणीं आपल्या अल्पवयांत ह्या सभेकडून जेवढें ज्ञान सं-  
पादन करवेल तेवढेंकेलें. त्यांनीं इंग्रजी भाषेंत लिहिलेले कित्येक विषयां

वर सुरस निबंध ह्या व जिओग्राफिकल् सोसायटीच्या वार्षिक इतिहासांत छापलेले अढळतात. असीं हल्लीं एक दोन विद्वान् गृहस्थांचीं नांवे यासभेच्या पटांत सांपडतील. परंतु या मुंबई टापूची सुमारे आठ लक्ष प्रजा आहे त्यांत हीं नांवे कशांत कांहींच नाहींत. “समुद्रामध्ये जायफळ.” परंतु मुंबई टापू कां ह्मणावे सर्व मुंबई इलाखा ज्यांत लोकांची संख्या दीड कोटीवर आहे, त्यांत हे इतके गृहस्थ ह्मटले असतां चिंता नाहीं.

आह्मां लोकांमध्ये पूर्वीपासून असीं पुस्तकालये नसल्यामुळे मध्यम प्रतीच्या लोकांस एकादा ग्रंथ अवलोकन करण्याची इच्छा झाल्यास तो मिळणें कठीण होतें. आणि एकादास ग्रंथ दिला असतां तो परत येण्याची भ्रांति पडे. यामुळे कोणी एक विद्वान् असें ह्मणतो.—

पुस्तकं वनितावित्तं परहस्तं गतं गतं ॥

कदाचित् पुनरायातं नष्टं भ्रष्टं च खंडितं ॥

एका ग्रंथांत असें वाचण्यांत आलें कीं, फ्रान्स देशामध्ये एका वयातीत झालेल्या पुरुषानें पंचाण्णवाव्या वर्षाच्या वयांत एक मोठा सुरस उद्दिद शास्त्रावर ग्रंथ रचून लोककल्याणार्थ छापविला. या प्रमाणें चांगली सर्वई लावून घेतल्यानें असे सुखदायक परिणाम घडून येतात. परंतु आमच्या लोकांचा असा समज आहे कीं, पुष्कळ ग्रंथावलोकन केल्यानें वेडा होतो. कित्येक आमचे लोक वृद्धपण प्राप्त झाले असतां उद्योग करवत नसल्यामुळे आपलें आयुष्य निजण्यांत व निरुपयोगी गोष्टी करण्यामध्ये घालवितात. ते जर या प्रतीच्या पुस्तकालयांत जाऊन पुस्तके वाचण्यांत व त्यांवर आपले विचार लिहिण्यांत खर्चितील तर त्यांकडून आपलें हित व देशाचें मोठेंच कल्याण होईल. एकेदिवशीं एका विद्वान् इंग्रजानें असा प्रश्न केला, तो ऐकून मोठें आश्चर्य वाटलें. “ग्रंथावलोकन केल्यावांचून मनुष्याचा निर्वाह होईल काय ? यास आमचे लोक उत्तर काय देतील ? हें माझ्यानें सांगवत नाहीं.

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च साधयेत् ॥

गृहीतइवकेशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥



या श्लोकाच्या अन्वयाकडे लक्ष लावून जेव्हां आमचे तरुण व वृद्धलोक चालतील तेव्हांच त्यांला विद्येचा सुखानुभव घेतां येईल.

जनरल् व्ह्यान्स केनडी ज्याविषयीं वर सांगितलें आहे, तो नव्वद वर्षांचा वृद्ध होता, तरी शास्त्री ठेवून संस्कृत ग्रंथ पढत असे. आणि मराठी, गुजराथी, व इंग्रजी नवीन पुस्तके घेऊन सवड सांपडे तेव्हां अवलोकन करित असे. या प्रमाणें विद्या संपादन करण्यांत कित्येक इंग्रज विद्वान्लोक आपल्या आयुष्याचा व्यय करितात.

सन १८५२ सालीं या शहरांत एक मोठीच सांगण्याजोगी गोष्ट घडून आली. एतद्देशीय सर्व जातींचे गृहस्थ एकत्र जमून सभा भरली होती. ह्या सभेंत शेट सावकार, सरकारी चाकर व दुसरे प्रतिष्ठित लोक जमले होते. हिचा उद्देश असा होता कीं मुंबई इलाख्यातील रयतेस कांहीं उपद्रव होत असला तर त्याचा शोध लावून सभेच्या संवधानें रयतेचीं दुःखें कंपनी सरकारच्या नजरेस आणून देऊन रयतेस हरप्रकारें सुख प्राप्त होई असें करावें. कदाचित् जरूर पडल्यास कंपनी सरकाराचें अनुमत घेऊन मुख्य सरकारास देखील अर्ज करून देशांत स्वस्थपणा राखावा. असे या सभेचे स्तुत्य उद्देश होते. ह्या सभेस “ वांवे आसोसिएशन् ” असें नांव ठेविलें होतें. प्रथम ही सभा भरली होती तिची रचना व गृहस्थ लोकांचा थाट व हुशारी पाहून कित्येकांस असें वाटलें कीं, हा समाज आतां एतद्देशीय लोकांचें दारिद्र्य आणि दुःख हीं देशांतरास लावून देईल. आणि वास्तविक ही सभा इंग्लंड देशांत पार्लमेंट या नांवाची एकसभा रयतेच्या तरफेनें आहे तिचीच एक प्रतिमा असावी असा बहुतेकांस भास झाला. परंतु आज दिवसपर्यंत या सभेकडून सांगायला जोगें कांहीं घडून आलें नाहीं. आणि अजून रयतेस कोणत्या प्रकारचीं दुःखें आहेत याचा ही शोध लावला नाहीं, व पुढें लावायाचा हेतु ही दिसत नाहीं. या वरून आमचे लोक केवळ आरंभशूर आहेत असें जें कित्येक लक्षणतात तें खोटें नाहीं. “डोंगर व्याला आणि उंदीर निघाला” या प्रमाणें या सभेची अवस्था झाली. जरी मुंबईतील निरनिराळ्या जातींचे गृहस्थ एकादे वेळीं लोककल्याणार्थ कृत्ये करण्यासाठीं एकत्र जमतात तरी

त्यांमध्ये तादृश एकी नसती. त्यांत एकमेकांशीं मोकळे मनानें वागणारे थोडेच सांपडतात. व ते अशा प्रसंगीं परोपकार बुद्धीचा उपयोग करावा त्या रीतीनें करीत नाहीत. त्यामुळें आमची कोणतीही स्वदेशकल्याणाविषयींची गोष्ट सिद्धीस जात नाही. जरी कित्येक वाह्यात्कारी एकमेकांशीं स्नेह भावानें वोलत असतात, तरी अंतर्यामीं जातिभेदामुळें ह्यणा किंवा दुसऱ्या कारणावरून ह्यणा मनांत कांहीं तरी किसपट असतें. आणि हेंच एक आमचा मोठा शत्रु आहे. जेव्हां मुंबईतील किंवाहुना एतदेशीय लोक एकमेकांशीं मोकळ्या मनानें व उदार दृष्टीनें वागूं लागतील तेव्हांच ते सुखी होतील. त्याशिवाय जरी आह्मी अशा शेंकडो सभा उपस्थित केल्या आणि हजारो शाळा घातल्या तरी फलश्रुति कांहीं नाही. देशाभिमान सर्वांमध्ये सारखा असला पाहिजे तेव्हांच या गोष्टी सिद्धीस जातात. प्रत्येक मनुष्यानें जातिभेद मनांत न आणितां सर्वांशीं समदृष्टीनें वागलें पाहिजे. ह्या विषयीं ज्ञानोदयांत हा पुढील वृत्तांत छापिला होता.

गेल्या महिन्याच्या ५ वे तारिखेस गुरुवारी चारवाजतां एतदेशीय लोकांची सभा एल्फिन्स्टन् विद्यालयामध्ये भरली होती. तिचा उद्देश असा कीं, हल्लीं नवीन सनद होणार ह्यणून आपल्या लोकांचें कल्याण कोणत्या योगानें होईल याचा विचार करून विलायत सरकारास कळवावें ह्यणून मंडळी स्थापावी. त्यावेळीं श्रीमंत राजमान्य राजश्री जगन्नाथ शंकर शेटजी हे प्रमुख स्थानीं बसले होते आणि त्यांनीं प्रथम फारच सुंदर रीतीनें भाषण चालविलें, कीं या देशांतील रयतेचें कल्याण करावें अशी इंग्लिश सरकाराची इच्छा आहे ह्यणून आह्मी सरकारच्या विरुद्ध कोणतें काम चालवावें असें नाही. तर कोणत्या योगानें या देशाचें कल्याण होईल या विषयीं चांगला विचार करून सरकारास कळविणें. ही मदत करण्यास आह्मी अवश्य आवेशी व्हावें. आणि आह्मी चांगले विचार सरकारास कळविले, तर तें नाकबूल करील असें कोणी समजूनये. या प्रमाणें चांगलें भाषण झाल्यानंतर असें ठरलें कीं, “ मुंबई आसोसिएशन् ” या नांवाची मंडळी स्थापून कलकत्ता व मद्रास एथील मंडळ्यांशीं मिळून विचार करावा आणि नंतर जे बरे विचार

ठरतील ते विलायत सरकाराला कळवावे व या कामाला खर्च लागेल सव्व पट्टी करावी. नंतर सभेचा उद्देश, कायदे इत्यादि स्थापून शेवटी कामदार नेमिले. ते येणेंप्रमाणें:—

सर जमशेटजी जिजीभाई नैट . . . . .	सन्मानार्थ मुख्य.
श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेटजी . . . . .	अध्यक्ष.
वंमनजी हार्मसजी . . . . .	उपाध्यक्ष.
खरशेटजी जमशेटजी . . . . .	उपाध्यक्ष.
डाक्टर भाऊदाजी	} . . . . . चिटणीस.
विनायक जगन्नाथजी	

यांशिवाय दुसरे १५ संभावित गृहस्थ कमिटींत नेमले आहेत. ज्यांनीं या सभेस मोठी देणगी दिल्ली त्यांचीं नांवां येणेंप्रमाणें आहेत.

रुपये.

सर जमशेटजी जिजीभाई . . . . .	३,०००
जगन्नाथ शंकरशेटजी . . . . .	१,०००
सखाराम लक्ष्मणजी . . . . .	१,०००
धनजीभाई नसरवानजी कामा . . . . .	१,०००

यां शिवाय दुसऱ्याही गृहस्थांनीं मिळून २०,००० हजारांची बेरीज देऊं केली आहे. २६वी आगष्ट सन १८५२.

या मंडळीचा रपोट आह्मांस पोहंचला, त्या विषयीं आह्मी उपकार मानितों. ह्या मंडळीकडून कोणकोणत्या गोष्टी घडल्या त्या सदरहू रपोटावरून ध्यानांत आल्या, आणि त्या सर्व हितावहच आहेत, अशा दिसतात, तरी ह्या गोष्टी क्षुल्लक असा भास होतो. मोठी वाव धरून या देशाचें हित होईल अशा धोरणाचें कांहीं दिसत नाहीं. तशा वावती पुष्कळ आहेत, जेणेंकरून देशाची सुधारणा व्हावी. दोन उपायांनीं देशाची सुधारणा होती. एक तर कायद्याच्या योगानें आणि दुसरी लोकांच्या प्रयत्नानें. त्यांत पहिल्या प्रकारानें कसकशी सुधारणा होईल हें कायदे करणाऱ्या मंडळीस सदरहू मंडळीनें दाखवावें आणि त्यावरहुकूम कायदे करण्याविषयीं अर्ज करावा. आणि



अशा मंडळीने केलेला अर्ज कायदेकर्यांमंडळीला ग्राह्य होईल. कांहीं कायदे अयोग्य असतील तर ते रद्द करतील आणि आतां जे कारावाला पाहिजेत ते सुरू करतील. तर या प्रकारे मंडळीने या कामांत आपली मदत दाखवावी आणि दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांमध्ये सुधारलेले आहों लष्णून सभासदांनीं दाखवावे. आणि त्यावरहुकूम आपल्या देशबंधूस वर्तणुकीचे कित्ते व मदत करणारे असें व्हावे. या कामासाठीं आसोसिएशनाच्या सभासदांस पुर्तें धैर्य येवो आणि ते उत्तरोत्तर सफल होवोत. ज्ञानोदय.

४ थी जुलई १८५६.

मेक्यानिकस इन्स्टिट्यूशन नांवाची एक विद्वज्जनमंडळी एथें आहे. इचा उद्देश इंग्रजीभाषेच्या पद्धति, शिल्पशास्त्र, कलाकौशल्य, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, यांमध्ये लोकांस गम्य होऊन देशांत ज्ञानाची व सुखाची वृद्धि व्हावी. ह्या सभेचे सभासद सरकारी कामगार व दुसरे गृहस्थ आहेत. आणि ते पाळीपाळीप्रमाणें लोककल्याणार्थ वर्षांतून आठ दहा वेळीं अनेक विषयांवर व्याख्यानें देतात. ह्या व्याख्यानांस पाहिजे त्यास जाण्यास मोकळीक आहे. व दर आठवड्यांत जेव्हां ह्या सभासदांच्या सभा भरत असतात तेव्हां ते निबंध वाचीत असतात. त्यावेळीं मक्था आमंत्रित गृहस्थांस मात्र जाण्याची परवानगी असती. ह्या मंडळीच्या सभा टौनहालांत भरत असतात. इचे पुस्तकालयही त्याच ठिकाणीं स्थापिलें आहे. रेलवे कंपनीतील मुख्य इंजनेर मिस्तर बर्की हे या सभेचे पुष्कळ वर्षेपर्यंत अध्यक्ष होते. व हल्लीं कर्नल् वार हे हिचे अध्यक्ष आहेत. ह्या मंडळीचे सभासद एतदेशीय विद्वान् लोकांपैकीं वरेच आहेत. ह्या सभेचे सभासद होण्यास दरमहा थोडी वर्गणी द्यावी पडती. ह्या सभेंत जे इंग्रजी भाषेंत उत्तम प्रकारचे व्याख्यान देतील व निबंध लिहितील त्यांस ही सभा शेंदोनशें रुपयेपर्यंत दर खेपेस बक्षीस देते. आणि कोणिसमयीं योग्यतेनुसार सोन्याचीं व रुप्याचीं पदके ही देते. ह्याहि सभेचा उद्देश मोठा स्तुत्य आहे. आणि आमच्या लोकांतील पुष्कळ विद्यार्थी हिचे सभासद होऊन यांज वरावर निबंध लिहितील व व्याख्यानें देतील तर त्यांस इंग्रजी भाषेचे मर्म समजून ते इंग्रज लोकांच्या वरोवरीस

त्या भाषेत हुशार होतील. अशा सभा असल्याने मनुष्याच्या अंगी सभाधी-  
टपणा व वक्तृत्वशक्ति येती. आणि आपल्या लिहिण्यावर विश्वास वसू-  
न आपण लिहितों तें शुद्ध किंवा अशुद्ध आहे हें समजतें आणि भ्रांति उडून  
जात्ये. एकादेवेळीं नवीनच सभेत बोलायाचा प्रसंग आला असतां कंप सु-  
टून कांहीं सुचेनासें होतें. अशा प्रकारच्या उपाधि दूर करण्यास ह्या स-  
भांची फारच आवश्यकता आहे.

दक्षिणी भाषेत पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी मंडळी या नांवाची एक सभा या  
शहरांत सन १८४९ त स्थापित झाली. ही मोठी उपयोगी सभा उप-  
स्थित करणारे मुख्य गृहस्थ बहुतकरून कर्नल फ्रेंच, जे कांहीं वर्षांमागे ज-  
नरल् औटराम् साहेबावद्दल बडोद्यास रेसिडेंट होते ते, आणि मयत कपतान  
हार्ट, जे पेन्शन खात्यावर मुक्तसर होते ते. हे दोघेही गृहस्थ एतद्देशीय लोकां-  
वर फार प्रीति करीत. आमचे लोक सर्व गोष्टींत हुशार व्हावे अशी त्यांची  
निष्काम भक्ति होती. एतद्देशीय लोकांस ग्रंथ वाचायाचा जो तिरस्कार पडून  
गेला आहे, तो दूर करायास त्यांच्या स्वभाषेत अनेक विषयांवर मनोरंजक व  
ज्ञानोत्पादक असे ग्रंथ तयार करून द्यावे आणि अशा उपायांनीं त्यांमध्ये  
विद्येची अभिरुचि उत्पन्न झाली ह्मणजे त्यांस इंग्रजी व दुसऱ्या विद्या संपाद-  
न करण्याचा व्यासंग सहज लागेल असें त्यांचें ह्मणणें होतें. हें लक्षांत आ-  
णून केवळ आह्मां लोकांचेंच हित व्हांवें ह्मणून त्यांनीं पुष्कळ श्रम घेऊन  
ह्या कामास हात घातला, आणि संभावित लोकांस पत्रें पाठवून ह्या प्रकर-  
णीं सभा भरली. हिचे सभासद गव्हर्नर देखील होते. तसेच एतद्देशीय लो-  
कांपैकीं मोठमोठाले गृहस्थ रामलाल, जगन्नाथ शंकरशेट बंमनजी हारमस्-  
जी वगैरे पुष्कळ गृहस्थ होते. समशेर बहादुर राजे साहेब गणपतराव गाय-  
कवाड हे सन १८४९ त एथें आले होते. त्यांनीं ह्या सभेस पांच हजार  
रुपये दिले. ह्या सभेचे अध्यक्ष नामदार विलथी साहेब कौन्सलर हे होते. या  
प्रमाणें ह्या सभेचें स्तुत्य काम चालवायास मंडळीनें सुमारें पंचवीस हजार  
रुपये जमाविले. मग त्यांनीं तें द्रव्य व्याजास ठेवून त्या द्रव्याच्या व्याजापैकीं  
जें उत्पन्न होईल तें खर्चून दोन तीन कारभारी ठेविले आणि काम पडेल त्या-

वेळीं ऐनरकमेंतून द्रव्य काढून इंग्रजी भाषेत जे चांगले ग्रंथ असतील त्यांचे सभासदांच्या अनुमतानें मराठी भाषेत भाषांतर करवून छापून तें ऐनकिमतीनें लोकांस विकारें. आणि त्यापासून जें द्रव्य उत्पन्न होईल, तें फिरून मुळच्या रकमेंत भरारें. या प्रमाणें मूळ अनामत ऐवजास धक्का लावूनये, असे या सभेचे मोठे चांगले नियम होते, आणि याप्रमाणें त्याणीं आजपर्यंत दहावीस हजार रुपये खर्च करून आठदहा ग्रंथ चांगले तयार करून छापिले. परंतु आमचे लोक काय विचारता ? त्यांची स्थिति हल्लीं “आंधळ्या जवळ नाचणें आणि वहिऱ्याजवळ गाणें ” या प्रमाणें झाली आहे. ह्या लोकांकडून आपलें कल्याण करून घेण्याची त्यांस मुळींच आस्था नाही. ह्या मंडळीनें हजारो पुस्तके छापिलीं तरी आमचे लोक काहीं वळत नाहीत. त्याणीं आपलें द्रव्य अशा स्तुत्यकृत्याकडे वेचून पुस्तके छापून ठेविलीं आहेत, परंतु तीं आमचे लोक उत्सुकतेनें विकत घेतनसल्यामुळें ह्या सभेचें द्रव्य सर्व खर्चून तिचें काम हल्लीं थोडें ढिलें पडलें आहे, तथापि त्याणीं तो क्रम चालविलाच आहे. प्रथम त्या सभेचे चिटणीस कपतान हार्ट साहेब होते. याणीं तर या सभेचें काम मोठेच श्रम घेऊन चालविलें. आणि त्यांची अशी इच्छा होती कीं मुंबई इलाख्यांत जे सगळे दक्षिणी सरदारलोक व राजेरजवाडे आहेत, त्या सर्वांकडून या कृत्यास आश्रय मिळवून त्यांस देखील मनोरंजक ग्रंथ पाठवून त्यांमध्ये ग्रंथ वाचण्याची ईर्षा उत्पन्न करावी. आणि हा मुख्य हेतु लक्षांत धरूनच त्याणीं हें काम हातीं धरिलें होतें. पुढें एक दोनवर्षांनीं हें काम सिद्धीस जाण्याचे पूर्वींच त्यांस देवाज्ञा जहाली. ही एक आमच्या लोकांची मोठीच हानि झाली. ह्या एका गृहस्थापासून आह्मांलोकांत विद्येचा प्रसार वराच झाला असता. हल्लीं या सभेचे चिटणीस सुप्रीम कोर्टातील मुख्य भाषांतर करणारे मिस्तर फ्लिन् साहेब व त्यांचे मदतनीस नारायण दिनानाथजी हे आहेत.

नेटिव्ह जनरल् लैब्ररी या नांवाचें एक पुस्तकालय एथें सन १८४५ त स्थापित झालें. याला पुष्कळ एतदेशीय व इंग्रज साह्यकर्ते होते. परंतु हें उपस्थित करणारा वास्तविक गृहस्थ लटला तर राववहादूर राघोबा जनार्दन.



हल्लीं हे वेळगांव एथील डेपुटी कलेक्टर आणि माजिस्ट्रेट आहेत. हे पूर्वी मुंबईतील मिलिटरी बोर्डनांवाच्या सरकारी हापिसांत सरकारकून होते. यांनीं हे श्रम घेऊन एतदेशीय लोकांसाठीं काढिलें. यांत मयत वाळगंगाधर शास्त्री यांचें ही अंग होतें असें सांगतात. हे सध्या धोवीतळ्यावर आहे. यांत संस्कृत, इंग्रजी, मराठी, गुजराथी मिळून दोनहजार पस्तीस विषयांवर ग्रंथ आहेत. यांत चार आप्यांपासून दोन रुपये पर्यंत दरमहा वर्गणी द्यावी पडते. वर्गणीदारांच्या तीन प्रती आहेत त्या येणेंप्रमाणें २, १, रु० ४ आणे. जसजसी वर्गणी जास्त देतील तसतसीं त्यांस पुस्तकें घरीं नेण्याची मोकळी क मिळते. पुष्कळ सुशिक्षित लोक या पुस्तकालयांत सकाळ संध्याकाळ वर्तमानपत्रें वाचायास व ग्रंथावलोकन करायास जातात. एथें मराठी, इंग्रजी, गुजराथी, व दुसरीं वर्तमानपत्रें वाचायास सांपडतात. व आपणास लागेल तो ग्रंथ घरींनेण्याची मोकळीक आहे. तो नेमिलेल्या दिवसांत परत केला पाहिजे. सन १८६२ त या पुस्तकालयाचे चिटणीस शेट आर्देसर फ्रामजी हे होते. हे एतदेशीय लोकांच्या कल्याणार्थ फार झटतात. या पुस्तकालयास कोर्ट आफ् डरेक्टरस यांनीं नवेंच स्थापित झालें होतें तेव्हां हजार रुपये पुस्तकें विकत घेण्यास दिले होते. आमच्या कित्येक मराठी राजे व सरदार लोकांनीं ही यास वरीच मदत केली होती. व सर अर्स्किन्पेरी यांनीं इंग्लंडास जातेसमयीं ५०० रुपये दिले होते.

ही स्थापण्याचा मुख्य हेतु हा होता कीं, लोक हापिसांत जाऊन धंदा रोजगार करूं लागले लक्षणजे त्यांचें ग्रंथावलोकन करणें बंदपडतें. जो अभ्यास त्यांनीं पूर्ववयांत केलेला तो विसरून जातात. मग सहजच त्यांची विद्येवरील भक्ति उडत्ये. मग ते आपलें आयुष्य गप्पाझोकण्यांत व आळसांत घालवितात. अशा लोकांकडून दिवसांतून तास दोनतास तरी विद्येकडे लागावे लक्षण ही उभारिली होती. आणि प्रथम दरमहा चार आणे वर्गणी ठेविली होती, परंतु हिंदुलोकांत ग्रंथवाचून ज्ञान संपादन करण्याची अभिरुचि फारच कमी असल्यामुळें ज्या लोकांसाठीं ही उभारिली होती त्यांकडून ह्या संस्थानाची चांगली निगा झाली नाहीं. सबब ती फारशी भरभराटास आ-

ली नाही. परंतु हीस हल्लीं पारशी, पोर्तुगोझ व इंग्रज वगैरे वर्गणीदार असल्यामुळें ही नीट चालली आहे. तरी करावा त्या रीतीनें हिचा विनियोग करणारे थोडेच. हिंदुलोकांस अजून विद्येचा व्यासंग व ग्रंथावलोकन करण्याची गोडी लागली नाही.

अशा लैब्रर्या ( पुस्तकालये ) या शहरांत तीस चाळीस आहेत. कारीं गोष्टींत आमचे लोक आरंभशूर आहेत. परंतु शेवटपर्यंत एकादें कृत्य तडीस नेण्याचें धोरण त्यांजकडे राहत नाही. मराठी, इंग्रजी, आणि दुसऱ्या निरनिराळ्या भाषांतील पुस्तकें विकण्याचीं दुकानें सुमारे १५० आहेत.

गव्हर्मेण्ट डीपो ( सरकारी शालोपयोगी व दुसरीं अनेक भाषांतील पुस्तकें विकण्याचें स्थळ. ) हें हल्लीं काळवादेवीच्या रस्त्यावर आहे. ह्या ठिकाणीं अनेक विषयांवर व अनेक भाषांत सुमारे दोन लक्ष रुपयांचीं पुस्तकें आहेत. इंग्रजी पुस्तकें व नकाशे इंग्लंडाहून आणवितात व एतद्देशीय भाषांत एथें छापवितात. एथून तीं मुंबई इलाख्यांतील गांवोगांवच्या शाळांवर पाठवितात.

ज्ञान आणि सुख प्राप्त करून घेण्याचीं साधनें निरंतर शोधीत असावे, असा इंग्रज लोकांचा स्वभाव आहे. आणि त्यांचे हे प्रयत्न सिद्धीसही जातात. सन १८५६ नांत सरकारानें देशोदेशांतून अपूर्व वस्तु आणून टौनवराकामध्दें एक लहानसें सर्वपदार्थप्रदर्शन केलें. त्यावेळीं तें पाहायास या शहरांतील स्त्रिया, पुरुष, मुलें, वाळें असे प्रतिदिवशीं हजारो लोक जात होते. एथें अनेक पदार्थांची रचना मोठ्या तारतम्यानें केली होती. अनेक देशांतील धान्यें, वस्त्रें, जनावरें व पक्षी जमवून ठेविले होते. एथें मोठमोठाले सर्प व अजगर देखील होते. हें पदार्थप्रदर्शन करण्याचा उपक्रम प्रथम मयत डाक्टर ब्युइस्ट यांनीं काढिला. हे लोककल्याणाच्या कामांत फार मन घालीत असत. आणि यांच्या सूचनेवरूनच आह्लांस हा अभिनव चमत्कार दृष्टीस पडला. मग त्यांस एतद्देशीय कित्येक परोपकारी गृहस्थ अनुकूल झाले. कित्येक गैरसमजुतीचे लोक हें पाहून असें ह्मणत. “कायहो हें ? असले पदार्थ या ठिकाणीं जमवून लोकांस दाखविण्या प्रीत्यर्थ शेंकडो रुपये खर्च करणें यांत फलश्रुति काय ? असे पदार्थ आह्लांस हजारो वेळां पाहातो, परंतु

त्यांपासून आह्लास कांहीं लभ्यांश झाला नाही. इंग्रज लोकांची ही केवळ वेडी समजूत आहे. उगीच द्रव्य मात्र नासून टाकितात.” अशा विलक्षण आमच्या लोकांच्या कल्पना आहेत.

सर्वपदार्थसंग्रहालय हे 'विद्या' संपादन करण्याचें व मनास रमविण्याचें मुख्य स्थान आहे. पृथ्वीवरील लोकांच्या कलाकौशल्याचे मासले व दुसऱ्या चमत्कारिक वस्तु एकत्र गोठिवलेल्या पाहिल्या ह्मणजे लोकांस उद्योग करण्याची ईर्षा उत्पन्न होती. एकादा आळशी असला तरी त्यास उद्योग करण्यास उत्तेजन येतें. कोणती वस्तु पाहून कोणत्या मनुष्यास कोणत्या प्रकारचें ज्ञान होईल, व त्यामध्ये कोणत्याप्रकारची वीरश्री येईल, हे सांगवत नाही. सर्वपदार्थसंग्रहालय हे लोकांस उपयुक्त ज्ञान देणारें विद्यालय आहे. युरोप-खंडामध्ये अशीं स्थळे पुष्कळ आहेत. लंडन शहरामध्ये एक नामांकित सर्वपदार्थसंग्रहालय आहे तें तर अति उत्तम आहे असें सांगतात. फक्तही इमारत बांधायला ८५,००,००० रुपये खर्च झाला. आणि यांत ज्या अमोलिक वस्तु आहेत त्या सर्व पृथ्वीवरील देशांतून जमविल्या आहेत. आणि त्यांत अनेक भाषांतील पुरातन लेख, पुस्तके, शिक्रे व नाणीं आहेत. अशीं शहरांत असलीं ह्मणजे उद्योगी व मेहनत करणाऱ्या लोकांस विश्रांतिस्थान सांपडतें. व तेणेंकरून त्यांस अमोलिक ज्ञान प्राप्त होतें.

सन १८५८ माहे डिसेंबर १५ रोजीं मुंबई शहरांत टौनहालामध्ये इंग्रज व एतदेशीय लोकांची सभा भरली होती. ह्या सभेचा उद्देश हा होता कीं सन १८५८ त महाराणीने कंपनी सरकारच्या हातांतून भरतखंडांतील राज्यकारभार आपल्या हातीं घेतला त्या दिवसाची चिरकाळ स्मृति राहवी व या देशाच्या लोकांची राजनिष्ठा प्रदर्शित करावी ह्मणून या शहरांत एक सर्वपदार्थसंग्रहालय व त्याच्या आसमंतात् रमणीय बाग असें एक अपूर्व स्थळ तयार करावें, आणि त्यास इंग्लंड व भरतखंडाचें राज्य चालविणारी महाराणी व्हिक्टोरिया इच्या सन्मानार्थ "व्हिक्टोरिया सर्वपदार्थोपवनालय" असें नांव ठेवावें असें ठरलें होतें. असें स्थळ मुंबई सारख्या शहरांत असण्याच्या आवश्यकतेच्या विषयांवर पुष्कळ गृहस्थांनीं सुरस भाषण केलें. त्या सभेचे अध्यक्ष नामदार ज.



गन्नाथ शंकरशेट यांस नेमिले. आणि डाक्टर वर्डउड् आणि डाक्टर भा-  
 उदाजी हे ह्या सभेचे चिटणीस नेमिले गेले. जगन्नाथ शंकरशेटजी यांणीं  
 या कृत्यास पांच हजार रुपये वर्गणी दिली. तसेच कित्येक पारशी, वाणी, इत्यादि  
 लोकांनीं आपआपल्या शक्त्यनुसार या कामास द्रव्य दिलें. यास सुमारे एक  
 लक्ष रुपये जमले. हें जें द्रव्य जमा जहालें तें केवळ एतद्देशीय लोकांचीच वर्ग-  
 णी. याशिवाय सरकारांतून एक लक्ष रुपये मिळाले व त्यास इमारत बांधावया-  
 स भायखळ्याच्या शेवटास चिंचपुगळी नजीक सरकारानें मोठी विस्तीर्ण जा-  
 गा दिली आहे. याच्या वाजूस शिवरोस सरकारी वाग होता तोही आणिला  
 आहे. ह्या इमारतीचें काम सुरू झालें आहे व ती एक दोन वर्षांनीं तयार  
 होईल. हिची लांबी १८०, व रुंदी ८० फुटी आहे. ह्यांत ठेवण्याचे पदार्थ  
 सद्यः टौनहालांत जमा करित आहेत. ह्या संग्रहालयास महाराणीच्या भक्त्याचें  
 ही नांव दिलें आहे. ह्मणून यास “विक्टोरिया आणि आलवर्ट म्यूझिअम्” अ-  
 सें नांव ठेविलें आहे.

ह्या विशाल इमारतीच्या पायाचा दगड वसविण्याचा विधि सन १८६२  
 माहे नेंव्वर तारीख १९ रोजीं झाला. तो स्वतः मुंबईचे गव्हर्नर यांनीं केला.  
 हा समारंभ सरकारी गोरगरीब नोकर लोकांस दृष्टीस पडावा ह्मणून गव्हर्नर  
 साहेवांनीं मेहरवान होऊन सर्व सरकारी कारखान्यांस व दरवारास अर्ध्या दि-  
 वसाची सुटी दिली होती.

इमारत तयार होत आहे तीसमोर विजयध्वज उभारून अरास केली होती  
 आणि शिंदीच्या ओल्या झावळ्यांचा शुभसूचक असा मोठा सुशोभित दरवाजा  
 केला होता. त्यांतून लोक आंत जात व सुमारे हजार दीड हजार खुर्च्या  
 मांडून ह्या उघड्या स्थळांत जितकी शोभा आणवेल तितकी आणिली होती.  
 पांच वाजल्यानंतर गव्हर्नर व त्यांची पत्नी हीं दोघेंजणें येऊन ह्या स्थळां  
 दाखल झालीं. त्यांसाठीं निराळांच दोन सुंदर मखमाल बशिवलेलीं आसनें  
 तयार केलीं होती. नंतर नामदार जगन्नाथ शंकरशेट, ह्या मंडळीचे अ-  
 ध्यक्ष, यांनीं सुंदर भाषण केलें. तें संपल्यानंतर गव्हर्नर साहेवांनीं त्यांस उत्तर  
 दिलें व एतद्देशीय गृहस्थांच्या ह्या स्तुत्य निष्ठेविषयीं मोठी स्तुति केली. मग

सर्व मंडळी जाऊन जो विधि करायाचा तो केला. या प्रसंगीं एथें लोकांचा समाज फारच जमला होता, व स्टुडेंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक् सोसायटीच्या शाळेंतील सर्व मुलींस शृंगारून एथें नेल्या होत्या. हा समारंभ पाहायास वडे लोकांपैकीं निमंत्रित शेट सावकार मिळून सुमारे एक हजार गृहस्थ होते. या शिवाय साधारण प्रतीचे अनामंत्रित हजार दोन हजारांवर जमले होते. गाड्या व रथांची तर वेसुमार गर्दी होऊन गेली होती. गृहस्थ मंडळीचीं मनें रंजविण्याकरितां क्षणोक्षणीं इंग्रजी वाजा सुंदर स्वरावर वाजवीत. ह्याचदिवशीं लेडी फ्रियर, गव्हर्नर साहेवांची पत्नी, इजकडून विक्टोरिया गार्डन् याचा मुहूर्त करविला. जो शिवरीस आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटीचा सरकारी बाग होता तोही यासच मिळविला आहे.

जो दगड ह्या इमारतीच्या मुख्य दरवाज्यांत गव्हर्नर साहेवांच्या हातानें वसविला आहे, त्याखालीं एक मजवूत तांब्याची पेटी घातली आहे. तींत त्या दिवसाच्या प्रत्येक वर्तमानपत्राची प्रत; मुंबईतील चालू नाणें; हें संग्रहालय उपस्थित करण्याचा वेत झाला होता त्यासंबंधी सर्व कागदपत्रें; व ज्यांनीं यास मदत दिली त्यांचीं नांवें लिहून घातलीं आहेत. अणखी त्या पेटीच्या ढांकणावर असा लेख कोरला आहे-

सन १८६२ नवेंबर १९ बुधवार.

महा प्रतापी राणी विक्टोरिया हिच्या राज्याच्या २५ व्या वर्षीं

हिज् एक्सेलन्सी धि रैट आनरबल्

धिअर्ल आव्ह एल्जिन् आणि किंकर्डेन, के. टी. जी. जी. सी. बी. के. एस्. ऐ.

हे भरतखंडाचे व्हेसराय आणि गव्हर्नर जनरल असून हिज्

एक्सेलन्सी सर हेन्री वार्टल्

एडवर्ड फ्रियर, के. सी. बी.,

मुंबईचे गव्हर्नर,

यांनीं

विक्टोरिया आणि आलवर्ट पदार्थसंग्रहाल-

याच्या पायाचा दगड वसविला.

सन १८५८ नवेबर १ यादिवशीं महाराणीनें भरतखंडाचें राज्य आपल्या स्वाधीनकरून घेतलें असा जाहीरनामा लावला होता त्या दिवसाच्या स्मरणार्थ आणि आपल्या राजनिष्ठाप्रदर्शनार्थ मुंबापुरस्थ लोक हें वांधीत आहेत.

धि आनरवल् जगन्नाथ शंकरशेट,

सर्वपदार्थसंग्रहालय व उपवनालय यांच्या व्यवस्थापक मंडळीचे अध्यक्ष

भाऊदाजी इस्कायर, जी. जी. एम्. सी.

आणि जी. सी. एम्. बर्डबुड् इस्कायर, एम्. डी;

हे आनखी जाइंट सेक्रेटरी होते.

विलियम लौडन इस्का-

यर, मुंबईचे शेरिफ.

विलियम ट्रेसी,

शिल्पशास्त्री.

ह्या दगडावर पुढील लेख लिहिला आहे.

हा

विकटोरिया आणि आलवर्ट संग्रहालयाच्या पायाचा मुख्य दगड

तारीख १९ नवेबर सन १८६२ रोजीं

मेहेरवान सर एच्. बी. ई. फ्रियर. के. सी. बी.,

मुंबईचे गव्हर्नर, यांनीं घातला आहे.





## प्रकरण १२.

अवर्षण—फ्रामजी कावसूजीचा तलाव—पाण्याचेनळ—नाखुदाचेंतळें—पां-  
जरापोळ—वंदीशाळा—उद्योगशाळा—वेड्यालोकांचें घर—मुंबई आणि  
ठाणें एकत्र करण्याचा वेत—नवीं वंदरें करण्याची योजना—किल्ला  
मोडून टाकण्याची सूचना—पोसखाने—भटारखाने—खाणाव-  
ळ—इंग्लंड देशाच्या राजाचा जन्मदिवस—चेंडूफळी—  
जिम्नेशिया—जिम्खाना—तालीमखाने—ब्यांड्स्टांड्.

मुंबईत आठ दहा वर्षांनीं साधारण अवर्षण पडत असतें. सन १८२२ त  
अवर्षण पडलें होतें. त्यावेळीं श्रावण महिन्यापासूनच विहिरींत सुमारें हात दो-  
न हात पाणी होतें. आणि पुढें चैत्र वैशाखांत फारच तंगी होऊन गेली.  
त्यावेळीं जिकडेतिकडे अनुष्ठानें वगैरे चालविलीं होतीं, परंतु मेघराज कशा-  
नेच संतुष्ट झाला नाही. ह्या वर्षीं धोवीतळ्याचें पाणी अगदीं आटून खड-  
खडीत झाल्यामुळें त्यांत दोन मोठ्या विहिरी खणल्या होत्या. त्यांस गोडें-  
पाणी लागलें, ह्यावरून ह्यास साकरतळें असें नांव ठेविलें होतें. पुढें  
सन १८३१ त हें तळें शेट फ्रामजी कावसूजी ह्यांणीं पांच पंचवीस ह-  
जार रुपये खर्च करून बांधिलें. हे पारशी गृहस्थ मोठे परोपकारी असून  
बोर्ड आफ् एज्युकेशनचे सभासद होते. एतद्देशीय लोकांत विद्या वाढविण्यास  
ते फार झटत असत, आणि त्या प्रीत्यर्थ पुष्कळ द्रव्यही खर्चीत. ह्या तळ्यास  
सरकारनें ह्या उदार गृहस्थाचें नांव ठेवून फ्रामजी कावसूजीचें तळें असें  
जाहीर केलें; परंतु धोवीतळें हें नांव पूर्वीपासून वहिवाटींत असल्यामुळें सा-  
करतळें, आणि फ्रामजी कावसूजीचें तळें हीं दोनही नांवें एकीकडेसच रा-  
हून सद्यः वहिवाटींत धोवीतळें हेंच चाललें आहे.

ह्या गृहस्थाचा काळ झाला, तेव्हांकित्येक पारशी व हिंदु विद्यार्थी जमून  
ह्याचें चिरकाळ स्मरण होण्याजोगें ह्या शहरांत कांहीं तरी असावें लक्षण व-  
र्गणी करून तीस चाळीस हजार रुपये जमाविले आहेत. आणि फ्रामजी का-

वसुजी इन्स्टिट्यूट या नांवाचा कांपावर त्या तळ्याच्या शेजारी एक वाडा बांधून त्यांत पुस्तकालय स्थापून मनोरंजक, अपूर्व व ज्ञानप्राप्ति होण्याजोगे पदार्थ ठेवावे आणि स्टुडेंट्स लिटररी आणि सायंटिफिक सोसायटी या नांवाच्या मंडळीस सभा भरायास व व्याख्याने देण्यास मोठे रमणीय स्थळ बांधून द्यावे असा ठराव केला आहे. हा वाडा तळ्याच्या बाजूस बांधितात. याचा पाया सन १८६२ जानुआरी महिन्यांत घातला. त्याप्रसंगी हा विधि करण्यास इंग्रज व एतद्देशीय संभावित लोक आले होते. ह्या वाड्याच्या पायाचा दगड श्रीमंत रा० जगन्नाथजी शंकरशेट यांनी घातला. ह्या ठिकाणी गृहस्थ जमले होते त्यांस गुलाब अत्तर व तुरे देऊन बोळविले. हे गृह लवकरच तयार होईल. सर जमशेटजी जिजीभाई ह्यांची कीर्ति दिगंतरीं गेली आहे खरी, परंतु पारशी लोकांत सरजमशेटजींच्या तोडीचे धर्म करणारे वरेच आहेत. शेट माणकजी नसरवान्जी पिटी ह्या नांवाचे ह्यांमध्ये एक गृहस्थ होते. त्यांस एक दोन वर्षांमागे देवाज्ञा झाली. हे गृहस्थ फार धार्मिक, दयाळू व परोपकारी होते. ह्यांनी आपल्या हाताने हजारो रुपये धर्म केला. व शेंकडो लोकांचे कल्याण केले. ताडदेवावरील सुताचा कारखाना याच उदार गृहस्थाने उपस्थित केला होता.

फ्रामजी कावसुजी हे मोठे उदार व उद्योगी होते. यांनी मुंबईपासून सुमारे ९ कोसांवर पवई ह्मणून जो साष्टीजिल्ह्यांत गांव आहे तेथे साकर, खडीसाकर, रेशीम, चहा, कापूस, व दुसरे अमोलिक पदार्थ जे चीन देशांत होतात ते उत्पन्न करण्याचा कारखाना घातला होता. त्यांनी चिनाई लोक चाकरीस ठेविले होते व अनेक तऱ्हांचे कसब एथे करण्याचा कारखाना घातला होता. रेशमाचे किडे आणून त्यांची उत्पात्ति करण्याचा उद्योग चालविला होता. आणि त्यांच्या भक्षासाठीं जागोजागीं तुतीचीं झाडे लावलीं होतीं. ह्या गृहस्थाने हा गांव मोठ्याच ऊर्जित दशेस आणिलेला पाहून सर जान मालकम् यांनी तो यास सन १८३० मध्ये इनाम दिला. हा कारखाना चालला होता तेव्हां पुष्कळ लोक तो पाहायास जात. चांगले उद्योगी लोक नसल्यामुळे हे काम बराबर चालले नाही, तरी यापासून अजून सालिना वी

स पंचवीस हजार रुपये उत्पन्न होतात. हा कारखाना हल्लीं मोडकळीस आला आहे तरी जाऊन पाहण्याजोगा आहे. एथें मोठमोठालीं यंत्रें व भट्ट्या वांधिलेल्या आहेत. व अनेक जातींचे ऊस व फळें होतात.

फ्रामजी कावसुजी यांणीं सन १८३८ मध्ये मुंबईतील उत्तम प्रकारचे कलमी आंबे इंग्लंड व भरतखंडाची महाराणी विक्टोरिया हीस पाठविले होते आणि ही त्यांणीं पाठविलेली आम्रफलांची भेट महाराणी विक्टोरिया इणें मोठ्या संतोषानें व आदरपूर्वक स्वीकारिली. जसे मुंबईमध्ये आंबे उत्तम प्रकारचे होतात तसे गोमांतक खेरीजकरून दुसऱ्या कोणत्याच गांवांत होत नाहीत.

पर्जन्य थोडापडतो त्यावर्षीं मुंबईतील रयत फार क्लेश पावते. हें गाऱ्हाणें पुष्कळ वर्षांपासून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्सपर्यंत गेलें होतें. आणि ही अडचण दूरकरायास कंपनीसरकार पुष्कळ वर्षेपर्यंत अनेक उपाय योजीत होतें. परंतु ह्या गोष्टीचा पक्का निर्णय सन १८४५ त सर जार्ज आर्थर ह्या गव्हर्नराच्या कारकिर्दीत झाला. यांणीं ह्या वर्षीं डाक्टर लीथ व डाक्टर ग्रेहाम या दोन गृहस्थांस मुंबईत कोठें, किती आणि कोणत्या प्रकारचें पाणी आहे हें सर्व कळवावयास सांगितलें. त्या प्रमाणें त्यांणीं शोधलावून सरकारास कळविलें. पुढें पाण्याची कमताई होते ती पुरी पाडण्यास काय युक्ति योजावी व हें पाणी कोठून आणावें याचा विचार चालला होता. या कामावरही पुष्कळ इंग्रज कामगार व इंजिनेर नेमिले होते. कोणी वालुकेश्वराच्या डोंगरांत तलाव वांधून त्यांत पावसाचें पाणी सांठवून तें मुंबईस आणावें अशी सूचना केली; कोणी ह्मणत माजगांवच्या डोंगरांत सांठवावें. अशा पुष्कळीं अनेक कल्पना काढिल्या. मिस्तर हेन्री कानिवेर हे ह्या कामांत कांहीं दिवस पुढारी होते. शेवटीं मेजर क्राफर्ड साहेबांनीं विहाडच्या डोंगरावरून पाणी आणण्याची युक्ति योजिली, आणि ही त्यांची युक्ति सर्वांस मान्य झाली. या गोष्टींत त्यांची स्तुति केली तितकी थोडीच. आजपर्यंत ह्या पाण्याप्रकरणीं जो सरकारांत पत्रव्यवहार चालला होता त्याचे ग्रंथ छापून तयार झाले आहेत. इंग्रज सरकाराचे लोककल्याणार्थ हे प्रयत्न अद्वितीय आहेत.



सन १८५६ नांतही अवर्षण पडलें होतें. त्यासमयीं लोकांत मोठाच हाहाकार झाला. पावसाचे ऐन बहराचे महिने सुके गेले, विहिरी व तळीं बहुधा कोरडीं पडलीं; तेव्हां पुढचे वर्ष कसें पार पडेल असें लोकांस संकट येऊन पडलें. मग कोणी हवनें करूं लागले, कोणी भुलेश्वरावर संतत धारा धरिल्या, कोणी तुळशीवर गळत्या वांधिल्या, कोणी सांबाला कोंडून ठेविलें, परंतु कोणताच देव गणमणला नाही. मग हिंदुधर्माप्रमाणें पाऊस पडण्याचा शेवटचा उपाय करायाची योजना केली. ती असी. दोन तीन गाडीं चिकण माती आणून भुलेश्वराच्या तळ्याच्या कांठीं जीनगर लावून एक मोठ्यां पुरुषा एवढा शृंगऋषीचा पुतळा करून त्यास ऋषी बनविला. नंतर त्याची प्राणप्रतिष्ठा करून ब्राह्मण लोक अनुष्ठान करायास वसले. हें त्यांचें अनुष्ठान सात आठ दिवस पर्यंत चाललें होतें. आणि ह्या शृंगऋषीची प्रतिदिवशीं पूजा, अर्चा व नैवेद्य होत असे. ह्याचे दर्शनास प्रतिदिवशीं हजारो लोक बायका, मुलें, तरणे हातारे असे जात. ह्या अनुष्ठानावदल ब्राह्मणांस वरेंच द्रव्य मिळालें. ह्या ऋषेश्वराच्या दर्शनास जे जात ते त्या मूर्तीपुढें पैसे, तांदूळ, सुपाऱ्या, नारळ, केळीं, व अनेक फळें टाकीत. व ह्या शिवाय जपास जे ब्राह्मण वसले होते त्यांस ही दक्षिणा देत. या ऋषीवर प्रतिदिवशीं पांच दहा रूपयांचीं तर फुलेंच पडत. इतकेंही केलें तरी पाऊस ज्यावेळीं पडायाचा त्याचवेळीं, जितका पडायाचा तितकाच पडला. पाऊस पाडणें हें ईश्वरावांचून दुसऱ्या कोणाच्या हातांत नाही.

शृंगऋषीविषयीं असी कथा आहे कीं, युगांतरीं एका राजाच्या राज्यांत एक सारखें पांच दहा वर्षेपर्यंत अवर्षण पडलें. त्यावेळीं त्या राजास नारद-मुनींनीं येऊन सांगितलें कीं, अमुक अरण्यांत शृंगऋषी नांवाचा एक महान् पुण्यवान् तपस्वी ब्राह्मण आहे. त्यास बोलावून आणून त्याजकरवीं ईश्वराची प्रार्थना केली असतां पर्जन्य पडेल. मग त्यानें तसें केल्यावर पाऊस पडला.

ह्याच प्रमाणें पारशी लोकांनींही समुद्रतिरीं जाऊन प्रार्थना केली, व ख्रिस्ती, यहूदी, मुसलमान व इतर सर्व जातींच्या लोकांनीं आपआपल्यांत पर्जन्यवृष्टि व्हावी ह्मणून जागोजागीं प्रार्थना केल्या.

ह्या वर्षी माघ महिन्यापासून ज्येष्ठ अखेरपर्यंत पाण्याची अतिशय तंगी पडली आणि गरीब गुरीब लोकांत पाण्यासाठी मोठा हाहाकार पडला. कित्येक लोक डोईवर हांडे घेऊन रस्तोरस्तीं व गळोगळीं पाणी पाणी करीत फिरत. मुंबईतील गाई, लशी व दुसरीं ढेरें माहिमास नेऊन ठेवावीं असा सरकारांतून हुकूम झाला होता. कित्येक गरीब लोकांच्या वायका कांपाच्या मैदानांत मध्यरात्रपर्यंत वसून मोठ्या आयासानें एक दुसरा हांडा पाणी भरून घरीं घेऊन जात. कित्येक वावींत खालीं उतरून वाट्यांनीं पाणी जमवीत. त्यावेळीं कित्येक पारशी व एक दोन वाणी गृहस्थांनीं व सरकारानें लोकांस पाण्याच्या दुष्काळामुळें जें दुःख झालें होतें तें दूर करावें लपून कांपाच्या मैदानांत व दुसऱ्या एक दोन ठिकाणीं विहिरी खणविल्या. ह्या विहिरी खणीत असतानां जें गढूळ पाणी निघे तें देखील नेण्यास शेंकडो लोकांची गर्दी होऊन जाई. ह्या शिवाय सरकारानें बाहेर गांवांतून आगीचे गाडीवरून हजारो पाण्याचीं पिंपें आणवून डोंगरी, चिंचवंदर, वोरीवंदर या ठिकाणच्या विहिरींत ओतविलीं. असे अनेक प्रयत्न करून इंग्रज सरकारानें रयतेस ह्या अरिष्टांतून मुक्त केलें.

ह्याच वर्षी कांपावर मारुतीच्या देवळा समोर नाखुदा महंमद रोगे यांणी एक मोठा अष्टकोनी लोककल्याणार्थ तलाव बांधिला. त्यास सुमारे पन्नास हजार रुपये खर्च झाला असें सांगतात. हा तलाव दगडी बांधिला आहे, व लोकांस थंडवेळचें वसून आराम घेण्यास व हवा खाण्यासाठीं त्याच्या आसपास प्रत्येक कोनास एक एक सोपा बांधिला आहे. असे त्याच्या आसपास आठ पाषाणी दगडाचे सोपे बांधिले आहेत. त्यांजवर सकाळ संध्याकाळ वाटसरू वगैरे लोक वसून विश्रांति घेत असतात. जरी या शहरांत बहुतकरून घरोघर विहिरी आहेत, तरी त्यांत पिण्याजोगें पाणी सर्व ठिकाणीं नसतें. गोडेंपाणी हटलें लपणजे कांपाच्या मैदानांतच. तेथून बहुतकरून सर्व शहरांतनेतात. गिरगांव, वावुलनाथ, महालक्ष्मी, वालुकेश्वर ह्याठिकाणीं उत्तम प्रकारचें पाणी आहे. परंतु तें फार दूर असल्यामुळें श्रीमंत लोकांसच सांपडतें.

पाण्यापासून असा त्रास पुनः लोकांस होऊनये ह्मणून कंपनी सरकाराने शहरांत नळ लावून वाहेरून पाणी आणावे अशी योजना केली, आणि लाग-  
लेंच सन १८५७ ना पासून काम सुरू केलें. यास त्यांनीं असी युक्ति का-  
ढिली. विहाडच्या डोंगरांत एक मोठा सुंदर तलाव बांधून त्यांत पाणी  
सांठविलें, आणि तेथपासून नळ बांधून तें पाणी मुंबई शहरांत सर्व ठिकाणीं  
खेळविलें. ह्या पाण्याचे नळ मुंबई शहरांत रस्तोरस्तीं गाडले आहेत. याप्र-  
कारें हें पाणी किल्ल्यांत देखील जागोजागीं नेलें आहे. विहाड हें मुंबईपा-  
सून सुमारे सात आठ कोस दूर आहे. फक्त हा तलाव बांधण्यास व जागोजा-  
गीं नळ गाडण्यास सरकारानें एका इंग्रजास छप्पन्न लक्ष रुपयांचा मक्ता दिला  
होता. व लोखंडी नळ व दुसरीं यंत्रें सरकारानें इंग्लंड देशाहून आपल्या  
खर्चानें आणविलीं. ह्यांतील प्रत्येक मोठ्या नळास २०० रुपये खर्च वस-  
ला. कोठेंकोठें असे नळ दर अर्धकोस जमिनींत ४५० गाडले आहेत,  
असें सांगतात. ह्या तळ्याची रचना व बांधणी मोठी चमत्कारिक आहे. या-  
प्रमाणें रयतेच्या कल्याणाकडे सरकार झटत असतें. इंग्रज सरकार सर्वका-  
ळ प्रजेचें अभीष्ट चिंतून द्रव्याचा व्यय करितें, ह्मणून त्याला क्षणोक्षणीं ना-  
ण्याची ओढ येत्ये.

ह्या तळ्याची लांबीरुंदी मिळून १,२४२ एकर ह्मणजे सुमारे २,४८४  
विघे आहे.

### विहाडचें पाणी.

“मुंबई सारख्या मोठ्या शहरांत पाण्याच्या कमताईमुळे पूर्वी गरीब गुरीब  
लोकांचे फारच हाल होत होते. परंतु सरकारानें लाखो रुपये खर्च करून  
मुंबईपासून सुमारे सहा कोसांवर एक मोठा तलाव केला. त्याकरितां तेथील  
काहीं खेडींही उठवावीं लागलीं. हल्लीं त्या तलावाचा घेर सुमारे दहा बारा  
कोस झाला आहे. जे लोक तेथें जाऊन पाहातात त्यांस हा समुद्रच आहे  
कींकाय, असा भास होतो. सरकारास गरिबांचा वगैरे कनवळा येऊन एवढें  
मोठें कृत्य केलें आहे.”

इंदुप्रकाश.

श्रावक, वाणी, भाट्ये व इतर गुजर लोक “अहिंसापरमोधर्मः” ह्या वाक्या-



च्या मतानें चालतात. यास्तव ते पशुपक्ष्यांच्या प्राणाचें रक्षण करण्यास फार जपतात. त्यांचें शास्त्र असें आहेकीं, कोणत्याही प्राण्याच्या जिवाचें रक्षण करण्यांत महत्पुण्य आहे. यांत कित्येकांचा असा ही समज आहे कीं, मुक्या जनावरांचें रक्षण करणें हें एक मोक्षाचें साधन आहे. असें मानून ते लोक मनुष्यांपेक्षां इतर जनावरांवर फार दया करितात. श्रावक लोकांचे याति ह्या शहरांत पुष्कळ आहेत. ते लोक आपणांकडून किडीमुंगीचा देखील नाश होऊंनये ह्मणून फार जपतात. पायांत जोडा घालीत नाहींत, अन्वाणे चालतात, किंवा पादुका घालतात. श्वासोच्छ्वास घेतेवेळीं तोंडांत एकादा प्राणी जाऊन त्याचा नाश होईल ह्मणून तोंडास पडदा बांधितात. पाण्याचा उपयोग करावयाचा असला तर तें चार पांच पदरी घडींत गाळून घेतात. आणि पाणी प्यावयाचें असलें तर तें दुसऱ्याकडून तापवून घेऊन गाळून थंड करून पितात. आणि बाहेर जायाचे वेळीं ह्या पाण्यानें भरलेला कुंभ हातीं घेऊन बाहेर जातात. अशी यांची दीक्षा आहे.

ह्या श्रावक जातीचा मोतीचंद अमीचंद ह्मणून मुंबईशहरांत एक प्रख्यात व्यापारी होता. त्याचा कोऱ्यावधि रुपयांचा देशोदेशीं व्यापार चालत असे. त्याणें मुंबईत आपल्या लोकांसाठीं कित्येक मंदिरे बांधिलीं. तशींच आपल्या देशांत जागोजागीं बांधून एक मोठें अन्नच्छत्र घातलें आहे, असें ऐकण्यांत आहे. ह्या उदार आणि दयाळू सौदागरानें आपला काळ होई तों पर्यंत सुमारे एक कोट रुपया धर्मास लाविला, असें त्याचे लोक सांगतात. हें काहीं असो; परंतु हा गृहस्थ आपल्या धर्माचा मोठा अभिमानी होता व गरीबगुरिवांवर दया करीत असे, व उदारपणें त्यांची संभावना करी, आणि कोणी याचक आला असतां त्यास विन्मुख पाठवीत नसे. हें बहुतेकांस ठाऊक आहे.

सन १८३४ सालीं ह्या गृहस्थाच्या मनांत आलें कीं, जसीं 'रोगी व अशक्त लोकांस व्याधीपासून दूर करण्याचीं स्थाने व औषधालये आहेत, तसेंच पशुपक्षी इत्यादि मुकीं जनावरें रोगी व अशक्त झालीं असतां त्यांचा प्रतिपाळ करण्यास एक स्थान मुंबईत असावें. असा मनांत विचार

आणून त्याणें कावसुजी पाटेलाच्या तळ्याजवळ एक मोठी जागा विकत घेऊन तींत एक वाडा बांधून त्यास “पांजरापोळ” असें नांव दिलें. यांत रोगी व अशक्त गाई, घोडे, हशी, वकरीं, गाढवें, कुत्रीं, इत्यादि पशु व कावळे, खत्रुरें, कोंवडीं, चिड्या, व दुसरे अनेक प्रकारचे पक्षी आणून सोडितात. याप्रकारचीं शेंकडो जनावरें एथें आहेत. ह्या निरनिराळ्या जनावरांच्या जाती-जातीप्रमाणें निरनिराळ्या जागा बांधून तयार केल्या आहेत. अनेक तऱ्हांच्या व्याधींनीं ग्रस्त झालेलीं जनावरें या स्थानांत पाहिल्यानें मनुष्याच्या अंतःकरणांत त्रास होतो. कोठें पंख मोडलेला कावळा, कोठें पांय सुजलेली कोंवडी, कोठें पिसें गळालेलें वदक, कोठें आंधळी घर, कोठें तोंड सुजलेला घोडा, कोठें लंगडा मेंढा, असे अनेक रोगांनीं व्याकुळ होणारे प्राणी दृष्टीस पडतात. एके वाजूस कुऱ्यांस कोंडण्याची कोठडी स्वतंत्र आहे. ज्यावेळीं आही ती पाहिली, त्यावेळीं तींत सुमारे तीनशें चारशें कुत्रीं असून तीं निरंतर कर्कश स्वरांनें भोंकत व मनुष्य दृष्टीस पडतांच त्याच्या अंगावर उडी घालण्यास प्रयत्न करीत. हाप्रकार पाहून गरुडपुराणांत यमपुरीचें वर्णन केलें आहे, त्याचें स्मरण पडलें. एथें सुमारे पन्नास साठ मेंढरें पटांगणांत फिरत होतीं. तीं कोणी सावकारानें कसायाकडून विकत घेऊन एथें आणून सोडिलीं असावीं. कित्येक वाणी लोकांस व्यापारांत नफा झाला व दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचा हर्ष झाला, हणजे ते गाई व वकरीं कसाई लोकांस दुप्पट तिप्पट पैका देऊन विकत घेतात आणि या ठिकाणीं त्यांचा प्रतिपाळ करितात. एक वाणी द्रोणभर साकर घेऊन ह्या वाड्याच्या आसपास मुंग्यांचीं विळें शोधून त्यांत चिमूटचिमूट टाकी. तारीख ८ जून १८६१ च्या वर्तमान-दीपिकेंत हा पुढील मजकूर छापिला होता.

“गंगादास या नांवाचा एक श्रीमंत वाणी जो पांजरापोळाचा म्यानेजर होता, तो गेल्या आठवड्यांत मरण पावला. हा सुमारे वारालक्ष रुपयांचा धनी होता. त्याणें मरूनये हणून त्याच्या मित्रांनीं शंभर दैल व शंभर मेंढे कसायाच्या हातून विकत घेऊन पांजरापोळांत ठेविले. परंतु त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं तो मरण पावला.”

महालक्ष्मी ही शक्ति आहे आणि तिला कोंवड्यांचा व वकऱ्यांचा वळी द्यावा लागतो. पूर्वीपासून कोळी, भंडारी, घांटी व दुसरे हिंदुलोक वकरी व कोंवडां आणून इच्या समोर मारून हीस संतुष्ट करीत. किंवा तेथे नेऊन सोडीत. मग तेथील भोगी लोक त्यांची खबर घेत. परंतु हल्लीं असें आहे कीं, पांजरापोळाच्या अधिकाऱ्यांनीं तेथे एक शिपाई वसविला आहे, तो कोणी कोंवडे व वकरें देवीस अर्पण करायास आला ह्मणजे तें त्याजकडून घेऊन पांजरापोळांत नेऊन सोडितो. ह्या शिपायाचा हाच उद्योग. परंतु महाजनांचें हें कृत्य देवीस कसें मान्य झालें, तें समजत नाहीं ! कारण देवी ह्मटली. ह्मणजे तिची तृप्ति ह्या जिवांचे प्राण घेतल्या शिवाय व्हावयाचीच नाहीं. कदाचित् कालियुगांतील देवीनें श्रावक लोकांची दीक्षा घेतली असेल तर कोण जाणें ! देवीस पशूची वळी देणें ही हत्या होत नाहीं. तेणेंकरून त्या प्राण्याचा उद्धार होतो, असा शास्त्रार्थ ही आहे.

सन १८६२ भाद्रपद महिन्यांत ह्या शहरांत सुरवंट फारच झाले होते. घराच्या भिंतीवर, रस्त्यांत जिकडोतिकडे हे प्राणी लोकांच्या पायांखालीं पडून मरत. ज्यावर्षीं पर्जन्य कमती असतो त्या वर्षीं हे प्राणी सर्वत्र उद्भवतात. मग ते महिना पंधरा दिवसांनीं आपोआप नाहींसे होतात. ह्या वर्षीं पांजरापोळाच्या मालकांनीं ह्या जिवांचें रक्षण करण्यासाठीं मोठी विलक्षण युक्ति काढिली होती त्यांनीं पांच पंचवीस मजूर ठेविले होते. ते रस्तोरस्तीं फिरून सुरवंट गोळा करून पांजरापोळांत आणून एकाठिकाणीं जमवीत. हे जमविणाऱ्यांकडे एक गाडगें, एक लहान डाळी, आणि एक वारीक काठी दिली होती. काठीनें ते त्या प्राण्यांस डाळींत घालीत आणि मग ते थोडे जमले ह्मणजे गाडग्यांत टाकीत. आणि तें गाडगें भरलें ह्मणजे लागलेच पांजरापोळाच्या मालकाकडे नेऊन हजर करीत. मग त्यांला त्याप्रमाणें चार सहा आणे मजुरी मिळे. ह्या दिवसांत अशक्त व आळशी मजूर लोकांस हा वराच उद्योग सांपडला होता. द्रव्याचा व्यय करण्याचा व धर्म करण्याचा हा मोठाच विलक्षण मार्ग ! ह्याप्रमाणें जिवांचें रक्षण करण्यास तत्पर असणारे लोक



एकादे समयीं एकादा मनुष्य भुकेनें मरूं लागला असतां त्याजकडे डोकावून ही पाहत नसतात. हा यांच्या भूतदयेचा मासला !

या संस्थानाचा खर्च भागविण्याची वहिवाट अशी ठेविली आहे. जो सर्व जातीचा किराणा जिन्नस बंदरांत येतो, त्याजवर “ धर्माव ” या नांवानें दरखंडीस एक आणा कर सर्व व्यापाऱ्यांकडून घेऊन, तो पैका धर्मकृत्यास खर्चप्याकरितां एकत्र जमवितात. आणि निरनिराळ्या धर्मखात्यांत विभागून देतात. यांतील कांहीं द्रव्य पांजरापोळाकडे येतें, आणखी याचा खर्च पुरापाडप्यास शेट मोतीचंद याणीं ३०,००० रुपये ठेविले आहेत. व कोणी गुजरलोक धर्मकृत्यासाठीं याच्या खर्चाकडे कांहीं द्रव्य देत असतात. जीं जीं जनावरें एथें असतात, त्यांचा प्रतिपाळ चांगल्या रीतीनें करितात. त्यांला चारा, वैरण, दाणा पाणी वगैरेची सोई वरचेवर असते, व त्यांच्या चाकरीस पंचवीस तीस मनुष्ये ठेविलीं आहेत. असे या निरुपयोगी झालेल्या पशूंच्या रक्षणार्थ दरमहा शेंकडो रुपये खर्च होतात. एथें फक्त खवुतरांसच घालायास दर दिवसास आठचार पायल्या दाणा खपत असतो. पांजरापोळाच्या मध्यभागीं एक लहान बंगला आहे, त्यांत माडीवर या कारखान्याचा हिशेब ठिसेव व व्यवस्था ठेवणारे कारकून व चौकसनीस वसतात. कोणी चांगल्या गृहस्थास गाई व घोडा पाहिजे असल्यास त्याजकडून तो विकणार नाही व त्याचा चांगला प्रतिपाळ करीन, असें कबूल करून घेऊन त्यास फुकट देतात. यांत कांहीं जनावरें चांगलीं असतात.

नवें पांजरापोळ; वास्तविक हटलें हणजे ही वाडी गुरें चरायासाठीं सोडिली आहे. आणि यांत कांहीं दुसरीं जनावरें नाहींत; परंतु लोक ह्यास नवें पांजरापोळ असें हणतात. हें ठिकाण गिरगांवांत नामदार जगन्नाथ शंकरशेटच्या शाळेच्या लगत असून सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं ही जागा दहा वीस हजार रुपये खर्चून गुरांस चरायासाठीं धर्मार्थ सोडिली आहे, व एथें गुरांस पाणी पिण्याची सोई केली आहे. ह्या धर्मकृत्यास सुमारें आठ दहा वर्षे झालीं. पूर्वी सुमारें सन १८३८ पर्यंत शहरांतील लोकांच्या गाई, लशी, शेळ्या, मेंढरें, वगैरे सर्व जनावरें कांपाच्या मैदानांत चरावयास नेत.

व एथें जागोजागीं धोवीलोक वल्लें धूत. त्यामुळें एथें थोडा चाराही सांपडून समयानुसार पाणीही सांपडे. व एक दोन गृहस्थांनीं कांपाच्या मैदानांत टांकी वांधून नेहमी गुरांस पाणी पुरवीत. पुढें सरकारानें या ठिकाणीं गुरें चरविण्यावद्दल प्रत्यहीं दर लक्षीस तीनपै, गाईस दोनपै, व शेळीस एकपै, कर द्यावा असें ठरविलें. हें कांहीं दिवस चाललें. शेवटीं गुरांस कांपाच्या मैदानांत चरायास देण्याची अगदीं वंदी केली. तेणेंकरून गुरांचे फार हाल होऊं लागले. सव्व गुराखी लोक त्यांचे पाय मोकळे करावे लक्षण त्यांस सोनापुराच्या वाजूस समुद्रकिनाऱ्यावर वाळवंटावर नेऊन सोडीत. उष्णकाळांत वाळू तापे व गुरांस पाणी सांपडत नसे व खारी ह्या लागून त्यांस फारच त्रास होऊं लागला. असे या जनावरांचे हाल होतात असें पाहून सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं ही जागा घेऊन धर्मार्थ सोडिली आहे.

मुंबईतील गुरांस स्वच्छंदपणें चरण्यास जागा नाही; परंतु त्यांच्या खाण्यापिण्याची सोई चांगली असून वाणी व दुसरे धर्मी लोक गुरांस चारा वरिण घालण्यांत मोठें पुण्य आहे असें मानितात. आणि व्यापारांत नफा झाला, व श्राद्धतिथि झाली, व कोणी देवाज्ञा पावला लक्षणजे त्यांस चारा नेऊन घालितात. भायखळ्याच्या वाजूस घासवाजार आहे. तेथें गवत आणि पेंढा विकितात. व त्याच्यापुढें मोठमोठाले गवताचे गंज केलेले दृष्टीस पडतात. मुंबईत फारसें गवत पिकत नाही, परंतु प्रत्यहीं शेंकडो गाड्या भरून गवत व पेंढा ठाणें, तुर्भें, मरोळ, चेंबूर वगैरे ठिकाणांतून येतात. ह्या गवताच्या व्यापारांतही लोक हजारो रुपये कमावितात. पांच सहा वर्षांमागें एथें गवत इतकें महाग झालें होतें कीं जें गवत पूर्वीं चार रुपये हजार होतें त्याचा भाव सोळा सतरा रुपये झाला होता.

गवळी लोक गुरांस वाजरी उकडून तींत खोवण्याची व तीळांची पेंड, गव्हांचें भूस व हरवण्यांचीं, मुगांचीं व उडदांचीं सालें मिसळून खायास घालितात. गुरांचें खाणें विकण्याचें ठिकाण वेगळेंच आहे. तेथें सर्व प्रकारचें भूस विकितात. कित्येक जाफ्रावाजी लक्षी असतात त्या दोंहीसांज मिळून पाऊण मण दूध देतात. व सुरती गाई पंधरा वीस शेर पर्यंत देतात.

एथें दिवाणी आणि फौजदारी अशा दोन वंदीशाळा आहेत. दिवाणीस जुने आणि फौजदारीस नवे तुरुंग असें ह्मणतात. दिवाणी वंदीशाळेंत कर्जदार लोकांस जसी ज्याला टेप असेल तितके दिवस कैद करून ठेवितात. जे कैद्यास तुरुंगांत घालितात, त्यांस त्याला खाण्यावद्दल दरदिवसास तीन आणे भातें द्यावें पडतें. भातें एक दिवस पोंचलें नाहीं, तर लागलाच त्यास सोडून लावितात.

अपराधी लोकांच्या वंदीशाळेंत जे चोरी वगैरे दुराचरण करितात त्यांस ठेवितात. एथें कित्येक कैदी लोकांस सक्त मजुरी करावी पडत्ये. व त्यांजकडून काम करून घेण्यास अनेक साधनें करून ठेविलीं आहेत. याठिकाणीं जाऊन कैदी लोकांस पाहिलें ह्मणजे यमदंडाचें वर्णन केलें आहे, त्याचें स्मरण होतें. ह्या कैद्यांच्या खाण्याचा खर्च सरकारास पुरवावा पडतो. जरी ह्या वंदीशाळा आहेत तरी त्या हवाशीर जाग्यांत बांधिलेल्या असून जिकडेतिकडे स्वच्छ व निर्मळ ठेविल्या आहेत. आणि ज्यावेळीं दरतीन महिन्यांनीं सेशन भरतें, त्यावेळीं जे ग्रांडजुरीचे पंच मुकदमे तपासायास हैकोर्टांत नेमलेले असतात, ते जाऊन ह्या वंदीशाळांची देखरेख करितात. कायद्याप्रमाणें एकाद्या अपराध्यास शासन करणें झालें तरी मनुष्याच्या शरीररक्षणार्थ जीं साधनें आवश्यक आहेत, त्यांजकडे सरकार फार लक्ष देत असतें. अपराध्यास हाणमार करूनये, व त्याच्या शरीरास उपद्रव करून त्याजकडून आपलां अपराध कबूल करून घेऊंनये, ह्मणून फौजदार वगैरे पोलीस अमलदारांस कोर्टातील न्यायाधिकांकडून ताकीद असत्ये. हा त्यांचा कायदा किती स्तुत्य आहे !

सन १८५९ त डाक्टर ओगिल्वी यास मुंबई इलाख्यांतील सर्व वंदीखान्यांचे चौकसनीस नेमिला होता. त्याणें सर्व वंदीशाळा तपासून त्यांत कैदी किती आहेत व त्यांची स्थिति कशी आहे, ते कोणत्या प्रकारचे उद्योग करितात, व त्यांची संख्या किती आहे, ते काम करितात त्यापासून काय उत्पन्न होतें, आणि त्यांवद्दल सरकारास खर्च काय होतो याचा सर्व आकार काढिला होता. त्यावरून असें समजतें कीं, मुंबई इलाख्यांतील सर्व वंदी-



शाळा मिळून सरकारास सालिना २,९३,०७२ रुपये खर्च होतो. त्याच प्रमाणे त्याणे कैदी लोकांची संख्या मोजून पाहिली, तीवरून दर कैद्यास सरकारास सरासरी सात रुपये खर्च वसतो असें आकारिले आहे. द्वाड लोकांस शासन करायास देखील सरकारास याप्रमाणे द्रव्य खर्च करावें पडतें. उनाड लोक कोठें ही असले तरी त्यांपासून दुसऱ्यास उपद्रव होतोच.

अल्पवयस्क मुलांनीं अपराध केला असतां त्यांस त्यांचे वयाप्रमाणे थोडे शासन होऊन पुढे तीं शहाणीं व उद्योगी व्हावीं लक्षण एक निराळ्याच प्रकारची वंदीशाळा सन १८३५ त स्थापिली आहे. हीस स्कूल आफ् इंडस्ट्री (उद्योगशाळा) असें नांव दिलें आहे. एथें अल्पवयस्क मुलांस एका वर्षापासून पांच वर्षेपर्यंत जसा ज्याचा अपराध असेल त्याप्रमाणे टोप देऊन त्यास आवडेल तो धंदा शिकवितात. मग पुढे तो मुलगा सुधारला लक्षणजे त्यास घरीं लावून देतात. एथें मुलांस वाचणे, लिहिणे वगैरे शिकविण्याची सोई केली आहे व अन्नवस्त्रही एथेंच मिळते. ह्या मोठ्या परोपकारी कृत्यास मेहेरवान डेविड सासून यांनीं सरकारांत ३०,००० रुपये ठेविले आहेत. हे दयाळू व उदार गृहस्थ यहूदी जातीचे असून प्रख्यात व्यापारी आहेत. यांनीं आपल्या लोकांसाठीं एक इंग्रजी शाळा घातली आहे. भायखळ्यावर एक मोठी मशीद बांधिली आहे, व दुसरीं पुष्कळ उदार कृत्ये केलीं आहेत. शेट मंगळदास नथुभाई यांनींही हीस उदारपणें २०,००० रुपये दिले आहेत. उद्योगशाळेविषयीं धूमकेतु नांवाच्या एका मराठी वर्तमानपत्रांत हा पुढील वृत्तांत छापिला होता. ही शाळा पूर्वीं शिवरीस होती, परंतु आतां ती ग्रांटरोडाच्या रस्त्यावर आहे.

शिवरीएथील उद्योगशाळा.

“एथें गेल्या महिन्याच्या २६ व्या तारिखेस सायंकाळीं पांच वाजतां सभा भरली होती. त्यावेळेस आमचे गव्हर्नर लार्ड एल्फिन्स्टन हे प्रमुखस्थानीं वसले होते, आणि एतद्देशीय व युरोपियन इत्यादि गृहस्थांचा वराच समुच्चय जमला होता जेव्हां गव्हर्नर साहेबांची स्वारी ५ वाजतां तेथें आली तेव्हां सर्व मुलांकडून तऱ्हातऱ्हेचीं यंत्रे वाहेर आणून काम करविलें. मुलांनीं

मातीचीं भांडीं कोणत्या रीतीनें करितात, तीं सर्व लोकांसमोर करून दाखविलीं; व तीं इतक्या जलदीनें होतात, हें पाहून युरोपिअन स्त्रियांस फारच आश्चर्य वाटलें. मग नाना प्रकारचीं कामें मुलांकडून करवून दाखविल्यावर डाक्टर ब्युइस्ट यांनीं भाषण केलें. त्याजवरून समजलें कीं, सदरहू शाळेंत ३९ विद्यार्थी आहेत. यांतून कित्येक जीं उनाड पोरें या शहरांत फिरत असत, व चोऱ्या वगैरे करून निर्वाह करीत, तीं तेथें होतीं. या प्रकारच्या पोरांस ह्याप्रमाणें शाळा असल्याच पाहिजेत. डाक्टर ब्युइस्ट हा अणखी असें बोलिला कीं, जवळपूर एथें अशा प्रकारची शाळा आहे, तींत विशेषें करून जे ठकलोक लोकांस ठकवीत असत व नानातऱ्हांचे उपद्रव करीत असत; असे मनुष्य बहुधा एथें आहेत. नंतर आमचे गव्हर्नर साहेब यांनीं थोडें भाषण केलें. असो अशा प्रकारच्या शाळांपासून आमच्या रिकामटवळ्या लोकांस उद्योग लागून त्यांच्या उनाडपणापासून जे उपद्रव लोकांस व्हावयाचे ते कमी होतील यांत संशय नाही. अशा प्रकारच्या शाळा जिल्ह्याजिल्ह्यांनीं स्थापून त्यांस सरकारानें मदत द्यावी, आणि भुट्या चोऱ्या, लहानसान मारामाऱ्या व शिवीगाळ करणाऱ्या मनुष्यांस शिक्षा देणें ती या शाळेंत पाठविण्याची ठरविली असतां आह्मांस वाटतें कीं, या देशाचें वरेंच कल्याण होईल. याचा विचार मुख्यत्वेकरून आमच्या लोकांनींच केला पाहिजे, आणि अशा शाळा स्थापून सरकाराजवळ कांहीं मदत मागितली असतां तें देणार नाही असें नाही. आमच्या ऐकण्यांत पुष्कळ लोक आहेत, ते कोणी भिकारी दारासीं आला असतां त्यास सांगतात कीं, असें उनाडा सारखें फिरूनये, कांहीं उद्योग करावा. मग त्या भिकाऱ्यांतून समयानुसार कोणी असें उरुट उत्तर दिलें कीं आह्मांस उद्योग लावून द्या, ह्मणजे आह्मीं तो करण्यास सिद्ध आहों, तर अशा प्रकारच्या भिकाऱ्यांस उद्योग लावण्यास ठीक पडेल.”

कुलावा एथें वेड लागलेल्या लोकांस घालण्याचें ठिकाण आहे. हें घर मोठ्या कुशळतेनें बांधिलें आहे. कितीही मस्त झालेला वेडा मनुष्य यांतील एके कोठडींत बंद केला ह्मणजे त्याचा कांहींच काट चालत नाही. ह्या ठिकाणीं शहरांतील वेडेलोकांस नेऊन घालितात. तेथेंच त्यांची सोई होते.

ह्याची देखरेख करण्यास एका इंग्रज वैद्याची नेमणूक केली आहे. तो एथे सतत राहत असतो. वेड्या लोकांस मारझोड केल्याशिवाय सामोपचारानें व मोठ्या युक्तीनें त्यांचा संभाळ करितात. आणि एथे जाऊन कित्येक वेर होऊन येतात.

नुकताच तारुण्यावस्थेंत येत आहे, अशा एका सुकुमार राजकुमारास एका कुशळ चिताव्याकडे नेऊन उभाकेला, आणि सांगितलें कीं, यापुत्राचा हुवेहू चेहरा काढून द्या, तो वादशहास नजर पाठवायाचा आहे. तें ऐकून चितारी लणाला, महाराज एवढ्या गोष्टीची मला क्षमा असावी, ही गोष्ट मजकडून होणार नाही. ह्या राजपुत्रास नुकतीच यौवन दशा लागत आहे; तिचा वहर होऊन गेल्याशिवाय याच्या सौंदर्याचें कांहीं अनुमान करवत नाही. मी ह्याचा चेहरा आज काढिला, आणि कांहीं काळानें ह्याच्या सौंदर्यांत पालट झाला, लणजे मी वादशहाकडे लटका पडेन.

मुंबई शहराचा प्रकारही तसाच आहे. हा ह्याचा भरज्वानीचा समय, आणि हा कोणतेवेळीं कसा पालटेल ह्याचा भरवसा नाही. प्रत्यहीं नवेनवे वेत होतात. व शहराची रचना त्यांप्रमाणें फिरत असते. सन १८६२ त नवेबर महिन्याच्या ग्याझेट वर्तमानपत्रांत असें लिहिलें होतेंकीं, हल्लीं एथे जाग्याचा सर्व प्रकारें संकोच होत चालला आहे, व लोकांस दुष्पट तिप्पट भाडें देऊन राहायास जागा सांपडत नाही, सबब सरकारचा असा मनसुबा आहे कीं, ठाणे जिल्हा जो मुंबई लगत आहे, तोतीस मिळवून ठाणे आणि मुंबई हीं एक शहर करावें. मग सरकारी हपिसांस ठाण्यास, कुरल्यास व साष्टींतील कोणत्याही स्थळीं जागा नेमून द्याव्या, लणजे मुंबईचें स्थळ वाढून लोकांस जाग्याचा संकोच होणार नाही. व सरकारास कलेक्टर, न्यायाधीश व खजानची हे निराळे ठेवण्याचा खर्च कमी होईल. परंतु हा मनोरथ केव्हां सिद्धीस जाईल तें सांगवत नाही. असें केल्यानें कांहीं अंशीं वरें होईल असें वाटतें.

मुंबईत हल्लीं वस्ती फार वाढत चालली आहे; व जाग्याचा जिकडेतिकडे संकोच पडल्यामुळें लोकांस फार अडचण होत्ये. आणि व्यापारी लोकांस तारवांवरून माल उतरावयास व तो वखारींत भरून ठेवण्यास फार खर्च



लागून सोईवार जागा सांपडत नाही. सव्व कांपाच्या मैदानाच्या पश्चिमेस कुलाब्याच्या आणि वालुकेश्वराच्या मध्ये जी सुमारे एक कोस लांब आणि दीड कोस रुंद खाडी आहे, तीस भर घालून तेथे नवे वंदर करून लोकांस राहायासाठी जागा वाढवावी, असा कित्येकांचा मनसुवा होता. हे मोठे अचाट कृत्य असून यास पुष्कळ द्रव्य खर्च होईल. याविषयीं प्रभोदय नांवाच्या एका मासिक वर्तमानपत्रांत असे लिहिले होते.

“मुंबईत दिवसानदिवस जाग्याचा संकोच होत चालल्यामुळे कुलाबा आणि वालुकेश्वर यांच्या मधील समुद्रास दोन कोटी रुपये देऊन त्यापामून जागा विकत घ्यावी, व तेथे शहर वसवावे असा वेत चालला आहे. रत्नाकरपंत एवढ्या ऐवजाने राजी होतील तर वरे आहे.” ही खाडी मध्यभागी फार ओंड असल्यामुळे हे काम तडीस नेण्यास मोठे प्रयास पडतील, असे लक्षांत आणून सद्यः तहकूब ठेविले आहे. परंतु या खाडीच्या समोर थेट पूर्वेस ह्मणजे सिनालटेकडीस लागून टंकसाळेच्या मागच्या वाजूपर्यंत भर घालून किंवा वरून पूल बांधून एथे नवे वंदर वसवावे, असा वेत चालला आहे. व दुसऱ्यांचे असे ह्मणणे आहे कीं, माजगांवचे वंदरापासून कोटांतील मांडवीपर्यंत जी खाडी आहे, तीस भर घालून ती जमीन लोकांसाठी तयार करावी. ह्या कृत्यास तीन चार कोट रुपये खर्च लागेल. आणि हे सिद्धीस गेले असतां मालकांस पुष्कळ उत्पन्न होऊन शहरास शोभा व वळकटी येईल. जो क्रम सद्यः चालला आहे, त्यावरून हे काम लवकरच सिद्धीस जाईल असे वाटते. मग जसे इंग्लंड देशामध्ये लिवरपूल नांवाचे एक व्यापाराचे प्रख्यात वंदर आहे, त्याच मासल्याचे हे एक होईल. माजगांवापासून ह्या खाडीत लोखंडी स्तंभ गाडून त्यांवर वंदर व वखारी तयार कराव्या, असा पक्का सिद्धांत होऊन व्यवस्थापक मंडळीची वगैरे नेमणूक झाली आहे. व ह्याकृत्यास साठलक्ष रु-

\* आमचे लोक हीस सिनाल टेकडी ह्मणतात. परंतु सिनाल टेकडी हे नांव हीस पोर्तुगीज लोकांनी ठेविले होते. हे प्रथम आले तेव्हां ह्यांनी या टेकडीवर आपला वावटा मारला होता. आणि त्यांच्या भाषेत वावड्यास सिनाल असे ह्मणतात. सव्व हीस सिनाल टेकडी नांव पडले.

पये लागतील, असें ठरवून याचे १२,००० भागकरून दरभागीदारानें पांच पांचशें रुपये द्यावे, असें ठरविलें आहे.

सन १८६१ माहे आगष्ट महिन्यांत मुंबईतील बहुतेक व्यापारी व सरकारी हुद्देवाल्या गृहस्थांनीं सरकारास असा अर्ज केला कीं, मुंबईत दिवसेंदिवस जाग्याचा फार संकोच होत चालल्यामुळे किल्ल्यांतील राहणारांस फार अडचण पडत्ये, तर किल्ल्याचे फक्त दक्षिण व पूर्व वाजूकडील तट कायम ठेवून बाकीचे सर्व मोडून त्याच्या भोंवताले पाण्याचे चर आहेत, ते बुजवून टाकून ही जागा कांपाच्या मैदानास मिळवावी, आणि ती लोकांस घरे, हॉस्पिट व बंगले बांधायासाठीं फरोक्त करून टाकावी. येणेंकरून दोन फायदे होतील. एक लोकांस विस्तीर्ण जागा सांपडेल, व दुसरें ही जागा विकली असतां सरकारास पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न होईल. ह्या अर्जावर न्यायाधीश, कौन्सिलर्स व दुसऱ्या नामांकित इंग्रज गृहस्थांच्या सहा आहेत.

सरकारी ठराव.

मुंबईच्या किल्ल्याचा पश्चिमेकडील भाग मोडण्याचा सरकारचा ठराव ता. ०२२ नवेंबर सन १८६२ रोजी झाला होता, त्या अन्वये जस्टिस आफ् थि पीस यांनीं कर्नल वार आणि सर जमशेटजी जिजीभाई वारोनेट ह्या दोघां गृहस्थांस या प्रकरणीं अनुमत देण्यास कमिटी नेमिले आहेत. व सरकारानें मि० आर. शावेल यांस याचे आफिशियेटिंग सेक्रेटरी नेमिले आहेत. आणि लेफ्टनेटकर्नल ए. डी. लिल् यांस सुपरिन्टेण्डिंग इंजिनेर नेमिले आहेत.

हा मजकूर सन १८६२ डिसेंबरच्या १२ व्या तारखेच्या सरकारी ग्याझेटावरून घेतला आहे.

ह्या शहरांत युरोप, अमेरिका व दुसऱ्या देशांतून आगवोटी व जहाजे प्रतिदिवशीं नानाप्रकारचा माल व उतारू घेऊन येत असतात. त्यांवर तांडेल (कपतान), खलाशी, सफरी, इत्यादि इंग्रज लोक असतात. हे खलाशी (सेलर) लोक बहुधा अनाडी व अशिक्षित असतात. हे जहाजांतून उतरून शहरांत आले हाणजे, ख्यालीखुशालींत व धिंगामस्ती करण्यांत दिमस घालवितात. कधीं कधीं शें पन्नास रुपयांचा एका दिवसात फडशा उडवून देतात. ते पुष्कळ

वायकांवरही धांवतात. असे हे शहरांत आले ह्मणजे लोकांस फार उपद्रव होतो. यांचे उपद्रव बहुतकरून प्रतिआदितवारीं फार असतात. हे सावध असतात, तेव्हां बहुधा कोणाच्या अंगावर जात नाहीत. ते मस्ती करूं लागले ह्मणजे पोलीस अमलदारांसही बधत नाहीत. मार्गे यांचा प्रत्यहीं फारच त्रास होत असे, परंतु हल्लीं थोडासा बंदोबस्त केल्यामुळे हे फारसे गळोगळींत दिसत नाहीत. पूर्वी यांचे खाण्यापिण्याचे पोसखाने धोवीतळें, काळवादेवीचा रस्ता, कोळभाट, भेंडीवाजार, हनुमानशेरी, अशा ठिकाणीं लोकांच्या भरवस्तींत होते, परंतु हल्लीं त्यांस डंकन रोडावर जागा नेमून दिली आहे. त्या रस्त्यावर जाऊन पाहावें, ह्मणजे एकसारिखे हारिनें प्रत्येक घरावर निरनिराळे वावटे उडविले आहेत, आणि दरवाज्यावर पाट्या मारून पोसखान्यांच्या मालकांचीं नांवें लिहिलीं आहेत. तरी त्यांचें सर्व शहरभर फिरणें बंद झालें नाहीं. पोसखानेही थोडे बहुत हिंदुलोकांच्या वस्तींत पसरलेले आहेत. ह्या ठिकाणीं ह्या लोकांस मद्य, मांस, पांव, रोटी, चहा, काफी वगैरे जें जें पाहिजे तें तें देत असतात. ह्यांस प्रत्येक जेवणास रुपयापासून पांच रुपये पर्यंत प्रतिदिवशीं द्यावे लागतात. एवढे त्यांचे दर भारी असतात. असे पोसखाने लहान मोठे मिळून मुंबईत चाळीस पन्नास आहेत. यांचे मालक पारशी, मुसलमान, किरिस्तांव, व इंग्रज, असतात. हे सेलर लोक जिकडेतिकडे जाऊन मस्ती करितात, व वेसुमार दारू पिऊन लोकांस त्रास देतात, सबब त्यांचा कांहीं बंदोबस्त करावा ह्मणून ह्या लोकांसाठीं पुष्कळ इंग्रज व्यापारी मिळून सरकाराची मदत घेऊन कांपावर मारुतीच्या देवळाच्या वाजूस सुमारें एक लक्ष रुपये खर्चून एक विशाल वाडा बांधिला आहे. तेथें त्यांस उतरायास सोईवार जागा केली आहे. ह्यास सेलर्स होम असें नांव ठेविलें आहे. एथें उतरले ह्मणजे त्यांस विंगामस्ती करायास नदेतां बंदोबस्तानें ठेवितात.

हें घर मोठ्याच कुशलतेनें बांधिलें आहे. याची इंग्रजी रिवाजाची वास्तू सन १८६२ च्या मार्च महिन्याच्या २९ व्या तारिखेस जहाली. त्याप्रसंगीं तारवावरील बहुतेक सफरी, कपतान, मालीम, खलाशी, यांस जेवणसमारंभ केला होता. संध्याकाळचे पांचवाजल्यापासून संध्याकाळमर्याद इंग्रजी बाजा



मुरस वाजत असे. आणि क्षणोक्षणीं सफरी लोक मोठ्यानें आनंदप्रदर्शक गर्जना करीत, त्या सुमारे पावकोसाच्या अंतरावर ऐकायास येत, व मध्यें कित्येक गायन करीत. हा समारंभ पाहाण्यास शेंकडो लोक जमले होते; व जिकडेतिकडे पोलीस अमलदारांचा व स्वारांचा पाहारा होता.

इंग्रज लोकांस गृहप्रवेश करायास महिना, तिथि, वार, चंद्रवल व सुमुहूर्त यांची गरज पडतनाहीं, व वास्तू करण्या प्रीत्यर्थ दानधर्म, व होमहवन, करणे लागत नाहीं. तेमनास येईल त्यादिवशीं नव्या घरांत जाऊन राहतात. इतकेंच कीं कोणी नवें घर किंवा वाडा बांधिला असतां, हर्ष प्रदर्शित करण्याकरितां चार स्नेही मंडळीस बोलावून एकादे समयीं जेवणसमारंभ करितो; व तसा कोणी भावीक असला तर आपणास नवें घर राहायास मिळालें, ह्मणून निराकार ईश्वराचा स्तव करितो, व नव्या घरांत आपण आलों तेथें आपलें कल्याण व्हावें, व मुलें माणसें दीर्घायु व सुखी व्हावीं ह्मणून त्याची प्रार्थना करितो. एकादा प्रसिद्ध सरकारी वाडा व धर्मार्थ इमारत बांधिली असतां जाहीरपणें चार सभ्य गृहस्थांस बोलावून गृहप्रवेश करितात. ह्या प्रसंगीं नारळ साकर वांटणें व नाच तमासे करणें असें कांहीं त्यांमध्ये नाहीं. वैधृति, अमावास्या, ग्रहण, मृत्युयोग, कुयोग, सुयोग, ग्रहबल, चंद्रवल, अमृतासिद्धियोग, संक्रांति, असे त्यांमध्ये शुभ आणि अशुभ दिवस नाहीत. त्यांचें ह्मणणें असें आहेकीं, ईश्वरानें सर्व दिवस सारखेच सुदिन केले आहेत, आणि आपलें बरें किंवा वाईट होणें हें त्याच्या इच्छेवर आहे.

प्रतिष्ठित इंग्रज लोकांसाठीं घातलेले पोसखाने वीस पंचवीस आहेत. यांचीं ठिकाणें किल्ला, भायखळा, महालक्ष्मी, माजगांव, गिरगांव अशा रम्य स्थळीं आहेत. ह्या पोसखान्यांस पांचापासून पंधरापर्यंत दर दिवसाचा जेवण-खर्च पडतो. एथें राहायास जागा, निजायास पलंग, वसायास खुरची, पडाय्यास कोच, लिहायास टेबल, काम करायास चाकर, असा जो जो आपणास सरंजाम पाहिजे तो तो मिळतो. हे पोसखाने हजारो रुपये खर्चून उभारिले आहेत. व त्यांचा दरमहा शेंकडो रुपये खर्च असतो. यांतील सामान सुमान व रचना पाहिली असतां समाधान होतें. याचें नांव पोसखाना

आहे खरें, परंतु याची उपमा नवावाच्या वाड्यापेक्षाही विशेष आहे.

मुसलमानलोकांचे भटारखाने भेंडीवाजार, मार्कीट, कोट, डोंगरी व दुस-  
व्या ठिकाणीं जिकडेतिकडे पुष्कळ आहेत. एथें सर्व प्रकारचें सिद्धान्न सांप-  
डतें. कंगाल मुसलमान, फकीर, परदेशी, व मुशाफरलोक वर्षाचीं वर्षे अ-  
शा जेवणावरच काळ काढितात. अरब, मोंगल व मुशाफरलोक विन्हाड क-  
रण्याच्या खटपटींत पडत नाहींत. दरखेपेस चार दोन आप्यांचें जेवण घे-  
ऊन खातात, व मशिदींत जाऊन वस्ती करितात. परंतु इंग्रज लोकांसारि-  
खे प्रतिष्ठित पोसखाने कोणांतच नाहींत. कोणी मोठा गृहस्थ आला असतां  
त्याला निराळें विन्हाडच करावें पडतें.

मुंबईत अन्नच्छत्र व गरीब ब्राह्मण व शूद्र लोकांस धर्मार्थ अन्न घालण्या-  
ची सोई नाहीं. पूर्वी मराठी राज्य होतें तेव्हां धर्मार्थ अन्नच्छत्र घालण्याची  
चाल फार होती. आणि यासाठीं कोणी गरीब गुरीव तेथें जाऊन जेवीत.  
आणि इंग्रज लोकांसारखे प्रतिष्ठित पोसखानेही नाहींत, त्यामुळें कोणी अनोळखी  
प्रतिष्ठित गृहस्थ एथें आला असतां त्यास विन्हाडाची फारच अडचण पडत्ये.  
अशीं ठिकाणें असलीं ह्मणजे लोकांची मोठी सोई होत्ये, परंतु आत्मां लोकांच्या जा-  
तिभेदाच्या अडचणीमुळें आमच्या लोकांकडून असे कारखाने पार पडणें कठिण.  
दर जातीचा एक एक पोसखाना ह्मटला ह्मणजे शें दोनशें घालावे पडतील.

सावकारी अन्नच्छत्र ह्मणजे ब्राह्मण लोकांनीं घातलेल्या खाणावळी दहावीस  
आहेत. ह्या खाणावळी इंग्रज लोकांच्या पोसखान्यांसारख्याच आहेत,  
परंतु एथें त्या प्रकारची सोई मात्र नसत्ये. आणि यांच्या जेवणाचे दर  
फार हलके असतात. प्रत्येक जेवणास एक आप्यापासून चार आणे पडतात  
एक आणा देणारास नुसता भात, ताकाची कढी, एकादी पालेभाजी आणि  
अन्नशुद्धीपुरतें तूप; त्यास अंघोळीस पाणी व निजायास जागासुद्धां मिळयाची  
नाहीं. जे दोन आणे देतात त्यांस अंघोळीस ऊनपाणी, निजायास व वसायास-  
जागा, व जेवायास वरण, भात, एक दोन भाज्या, सार, दही, तूप, लोणचें.  
व गव्हांची चपाती मिळत्ये. चार आणे देणारास धोतरें धुवायाची वगैरे सो-  
ई असून जेवणावरोवर पुण्या व एकादें साधें पक्वान्न असतें. त्याच्या खाण्या-

पिण्याची वरदास्त यथास्थित होत्ये. अशा ह्या कारखान्यास खाणावळ असें लक्षणतात. परंतु कितीही द्रव्य खर्चिलें तरी अशा ठिकाणीं निष्कपटपणें सर्व पदार्थ आपणास पाहिजेत तसे मिळणें कठीण. कारण आमच्या लोकांचें देणें लहलहें लक्षणजे तसेंच असतें. खाणावळींत जेवणारे पांथस्थ, प्रवासी व अनाथ विद्यार्थी लोक पुष्कळ असतात. खाणावळींतील ताक लहलहें लक्षणजे केवळ चुन्याच्या पाण्यासारखें पातळ असतें. खाणावळींत जाऊन जेवणें हें आमच्या लोकांत हलकें मानितात, परंतु इंग्रज लोकांस याविषयीं कांहीं हलकेपणा वाटत नाही. न्यायाधिकासासारखे मोठमोठे हुद्देदार इंग्रज लोक पोसखान्यांत जाऊन खुशाल वर्ष सहा महिने देखील राहतात.

वाणी, भाट्ये, लवाणे व दुसऱ्या गुजराथी लोकांत लग्न व दुसरें कांहीं कार्य झालें असतां जेवणावळी घालण्याचा प्रचार एथें फार आहे. तसाच कोणी श्रीमान् असला तर एका लग्नासंबंधी जेवणासच दहावीस हजार रुपये खर्चून पंधरा वीस जातिभोजनें व ब्राह्मणभोजनें घालितो. अन्नदानाचें महत्पुण्य आहे, असा यांचा समज आहे. हे चौव्याशी लहणून चौव्याशी जातीच्या ब्राह्मणांस जेवण घालितात. ह्या प्रसंगीं ते दरदिवसास एक एक जातीच्या ब्राह्मणजातीस समाराधना घालितात. एकाद्या श्रीमंत वाप्यास व्यापारांत नफा झाला, कुटुंबवृद्धि झाली, किंवा आईवापांची क्षयतिथि आली असतां तो ब्राह्मणांस भोजन घालून, पराती, घागरी, टोप, तांब्ये, संध्यापात्रें, अशीं तांब्याचीं व पितळीचीं भांडीं वांटित असतो. ह्या लोकांत असा धर्म फार होत असतो. वाणी लोक कवडी कवडी जमवून द्रव्य गोळा करितात, परंतु लग्न, उत्तरकार्य व पुत्रोत्सव ह्या प्रसंगीं जेवण समारंभांत द्रव्य खर्चायास मार्गें पुढें पाहत नाहींत.

या लोकांत जेवण बहुधा घरोघर घालित नाहींत. जेवण घालायास त्यांच्या महाजन लोकांनीं जागोजागीं मोठ्या विस्तीर्ण वाड्या घेऊन त्यांत धर्मशाळा बांधिल्या आहेत, आणि लोकांस समाराधना घालण्यासाठीं धर्मार्थ सोडिल्या आहेत. त्यांत एक हजारपासून दहावीस हजार मनुष्यांची जेवायाची सोई असत्ये. मोठमोठालीं रांधायाचीं भांडीं, वसायाचे पाट, वगैरे सर्व सरंजा-



म त्यांच्या पंचाइतीकडून केलेला असतो. या लोकांत दक्षिणी लोकांसारखा सोवळ्याओवळ्याचा फारसा प्रतिबंध नसतो. यांची जेवणे बहुधा संध्याकाळची होतात. प्रथम सुमारे दोन घटिका दिवस असताना वायका व मुलें जेवून जातात. आणि तीं जेवून गेल्यावर त्यांमागून पुरुष जेवितात. ह्यांच्या जेवणांत अनेक प्रकारांचीं पकानें असतात, आणि यांचीं जेवणे हल्ल्यां हल्लजे बहुधा मिठाई खाणेंच असतें. या लोकांत उच्छिष्टाचा फारसा प्रतिबंध नसतो. जे-  
वीत असतां एकादा पदार्थ जेवणारास आवडत नसला तर तो परत त्या भांड्यांत टाकून देतो.

इंग्लंड देशाच्या राजाचा जन्मदिवस पाळणें व त्यादिवशीं उत्साह करणें ही पूर्वीपासून एथें वहिवाट आहे. सन १७२४ ता० २२ मे दिवशीं त्यावेळचा गव्हर्नर यानें असें ठरविलें होतें कीं, २८ व्या तारिखेस इंग्लंड देशाच्या राजाच्या जन्मदिवसाच्या समारंभाच्या दिवशीं सरकारी घोडशाळेंत चार जर्जर झालेले घोडे होते, ते मुंबईतील चौघांप्रतिष्ठित सावकारांस वक्षीस द्यावे. ते घोडे रोड झालेले होते, सवव त्यांजवर तांबडें आच्छादन घालण्याकरितां सहा वार खारवें विकत व्यावें असें ठरविलें होतें. असें आच्छादन घालून हे घोडे त्या सावकारांस दिले. अर्थात्च सरकारांतून घोडे वक्षीस मिळाले ह्मणून त्यास आनंद झाला. आमच्या लोकांत ह्मणच आहे कीं, “ दरवारीमान विड्या चें पान. ”

पूर्वी इंग्लंड देशांतील राजाच्या जन्मदिवशीं परळस दीपोत्सव व दारूकाम होत असे. ह्या प्रसंगीं शहरांतील वडे लोकांस सरकारांतून आमंत्रणें येत. व हजारो दुसरे लोक हा तमासा पाहयाला जात. हल्लीं विक्टोरिया महाराणीच्या वाढदिवसाचा उत्साह प्रतिवर्षीं मे महिन्याच्या २४ व्या तारिखेस होतो. त्या दिवशीं सर्व सरकारी व सावकारी कामगारांस रजा मिळत असत्ये. संध्याकाळीं पांच वाजतां कांपाच्या मैदानांत गोऱ्या व काळ्या पलटणी उभ्या करून त्यांची तपासणी होत्ये. सरदारलोक उंचा पोशाक करून घोडयांवरून फिरत असतात. नंतर कांहीं वेळ कवाईत होत्ये. हा तमासा पाहायास श्रीमंत लोक कोणी रयांतून, कोणी घोडयावर, कोणी पालखींत, वसून येतात.

तसेच दुसरे हजारो लोक जमतात. मग थोडावेळ कवाईत झाल्यानंतर तो-  
फांची सरवत्ती व बंदुकांचे वार होऊं लागतात. ह्या सरदारांचे पोशाक, त्यां-  
चीं शस्त्रें, व त्यांजवर सूर्याचे किरण पडून जी कांति जिकडेतिकडे फांकत्ये,  
तिची शोभा अवर्णनीय आहे. एथें सुंदर सुरावर इंग्रजी वाद्य वाजत असतें.  
त्यावेळीं हा सर्व प्रकार मनोरंजक होतो. पूर्वी ह्याउत्साहावदल दीपोत्सव  
व दारूकाम होत असे, तेव्हां सरकारास पंचवीस तीस हजार रुपये खर्च होई.  
परंतु हल्लीं तो बंद केला.

एल्फिन्स्टन् विद्यालयाच्या शेजारीं एक वाडा वांधिला आहे. तसाच एक  
कोटांतही आहे. या दोनही ठिकाणीं मोठमोठे इंग्रज कामगार व दुसरे प्र-  
तिष्ठित लोक जाऊन चेंडूफळी खेळत असतात. हे चेंडू खराचे असून  
दगडासारखे कठीण व सुंदर असतात. ह्यांचा रंग पांढरा असून हे इंग्लंडा-  
हून येतात. असे प्रतिष्ठित इंग्रजलोक चेंडूफळी खेळतात; हल्लें असतां  
आमच्या लोकांस नवल वाटेल. आणि कदाचित् असें लणतील. “कायहो  
हे इंग्रजलोक लहान मुलांसारखे खेळतात ? यांच्या अंगीं प्रौढपणा कांहीं  
नाहीं.” परंतु ही त्यांची मोठी चूक आहे. हे खेळ निर्दोषी असून शरीर-  
संपत्ति वाढविण्याचीं व रक्षण करण्याचीं मुख्य साधनें आहेत. विद्वान् आणि  
उद्योगीलोक हा खेळ कर्मणुकीकरितां खेळतात इतकेंच नाहीं; परंतु त्यांचा  
मुख्य उद्देश अंगीं शक्ति वाढून हुशारी राहवी हा आहे. ह्याप्रित्यर्थ त्यांनीं ह-  
जारो रुपये खर्चून हीं घरे वांधिलीं आहेत. आणि त्यामुळेंच त्यांचीं शरीरें वळ-  
कट आणि सडसडीत असतात. ह्याचप्रमाणें क्रिकेट लणून त्यांचा एक खेळ  
आहे. तो ते कांपाच्या मैदानांत खेळत असतात. कर्नल, कपतान व दुसरे  
पलटणीचे लोक आपलीं शरीरें मजबूत राहण्यासाठीं हा खेळ खेळत असतात.  
यांच्या सभा भरून याविषयीं नियम करितात. कधीकधीं यामंडळीची वार्षि-  
क सभा भरत्ये, त्या वेळीं मोठाजेवण समारंभ होतो, व त्यांत कौन्सलर्स देखी-  
ल येत असतात. शरीरसंपत्ति राखायास जीं जीं साधनें आवश्यक आहेत, तीं  
तीं करायास ते अनेक युक्ति करितात. आहां हिंदुलोकांमध्ये असें कांहीं  
असतें तर वरें होतें. आमचे लोक मुंबईतील हवा वाईट व प्रकृति वारंवार

विघडत्ये, ह्मणून वरचेवर कुरकुरतात. कित्येक तर हात पाय गुंडाळून वसलेले असतात. त्यांस आपली शरीरसंपत्ति रक्षण करण्यास अशीं साधनें असतीं तर वें होतें. मुंबईतील बहुतेक हिंदुलोक निस्तेज व बलहीन असतात. याचें कारण त्यांस आपलीं शरीरें रक्षण करायस जितका उद्योग आणि व्यायाम पाहिजे, तितका सांपडत नाही. प्रत्येक इंग्रजाच्या घरीं एकदोन मुदगलांच्या जोड्या असतात. व ह्याशिवाय ते असे खेळ खेळून शरीरास जेवढी कसरत पाहिजे तेवढी देतात.

अलीकडे मुलांस कसरत शिकविण्यासाठीं धोबीतळ्यावर पारशीलोकांनीं कसरतीची शाळा घातली आहे. ह्या शाळेंत तालीमखान्यांतील सर्व प्रकारचें सामान ठेविलें आहे. हिंदुलोक मात्र सर्व गोष्टींत लाचार आहेत. तेथें आमचे हिंदुलोक मुलें पाठवितील, तर तीं हुशार होतील.

कांपाच्या मैदानांत एल्फिन्स्टन् विद्यालयासमोर सन १८६२ त जिन्नेशियम् ( कसरत करण्याचें स्थळ ) तयार केलें आहे. या कामासाठीं ही जागा सरकारानें दिली आहे. व यास सरकार आश्रयही देणार, असें ऐकण्यांत आहे. यांत सर्व जातींच्या मुलांस जाऊन कसरत करण्याची मोकळीक आहे. ह्याप्रमाणें शरीरसंपत्ति साध्य करून घेतल्यानें मनुष्य कोणताही उद्योग करायस व कोणत्याही देशांत जाण्यास समर्थ होतो. आणि शरीर निरोगी असणें हें विद्या आणि संपत्ति साध्य करण्याचें साधन आहे. ह्मणून इंग्रज लोक मुलांस शरीरसंपत्ति मिळविण्याकरितां फार झटतात. “सुदृढ प्रकृति सुखाची आई ” अशी एक इंग्रजांत ह्मण आहे.

जिम्खाना या नांवाची एक शरीर सुदृढ करण्याची व अंगांत अनेक प्रकारचें सामर्थ्य आणण्यास प्रयत्न करण्याची मंडळी आहे. तींत घोड्यावरून पैजामारणें, धांवून नेमलेल्या टिकाणीं पुढें जाणें, उंच टिकाणावरून उड्या मारणें, एकादें आडवण उल्लंघून जाणें, असे अनेक प्रकारचे शरीराची हुशारी व चपळता दाखविण्याचे खेळ करितात. मग जो वळांत व चपळतेत हुशार निघेल, त्यास शेंपन्नास रुपयांचें इनाम देतात. व



कोठें रुप्याचे प्याले व दुसरीं भांडीं ही इनाम देतात. अशीं ह्या शहरांत अनेक साधनें आहेत.

विलियार्डटेवल् ह्मणून इंग्रज लोकांचा एक खेळ आहे. तो मोठमोठे विद्वान् व न्यायाधिशारिखे हुद्देवाले देखील खेळत असतात. ह्या खेळाच्या सरंजामास दोनदोन तीनतीन हजार रुपये वसतात.

हिंदु, मुसलमान, वेनी इस्त्रायल व पारशी लोकांचे तालीमखाने जिकडेतिकडे पूर्वीपासून आहेत. परंतु त्यांत कित्येक दांडगे व अडाणीलोक असल्यामुळे हे तालीमवाले मारामारी व दंगा करितात, ह्मणून अब्रूवालेलोक जात नाहींत. आणि आमच्या लोकांस असें वाटतें कीं, तालीमखान्यांत जाणें ह्मणजे मारामारी व तंटे करायस शिकणें. ह्मणून कोणी आपल्या मुलांस कसरत करूं देत नाहींत. एका वाडींतील तालीमवाले दुसऱ्या वाडींतील तालीमवाल्यांचा द्वेष करितात. त्यामुळे एकमेकांसीं कलह होऊन मारामारी करितात. आणि आपल्या वळाचा या प्रमाणें नाश करितात. पारशी, मुसलमान, घांटी, गवळी, इस्त्रायल या लोकांत तालीमंत कसरतकरून तयार झालेले पहिलवान पुष्कळ आहेत. तालीमवालेलोक फार दंगा करूं लागल्यामुळे असे कित्येक तालीमखाने सरकारानें बंद करविले आहेत.

ब्यांडस्टांड् हें मनास उलहास करणारें ठिकाण कांपाच्या मैदानांत पालो बंदराच्या किंचित् पुढें आहे. हें चारही वाजूंनीं उघडें असून गायक लोकांचा मात्र समावेश होई इतकें मोठें आहे. आणि आंत त्यांचीं वाद्ये ठेवण्यासाठीं वांक मांडलेले असतात. व लोकांस वसायासाठीं ही सभोंवतीं वांक वसविले आहेत. संध्याकाळच्या पांच घंटा झाल्या ह्मणजे एथें ही वाद्ये वाजविणारी मंडळी जमते. हे गव्हर्नराच्या चाकरींत असणारे, व त्याच्या घरीं इंग्रजीवाद्ये वाजविणारे, ह्मणून ह्यांस गव्हर्नर्स ब्यांड असें ह्मणतात. हे गोऱ्यापलटणींतील लोक असून उत्तम प्रकारच्या नव्या नव्या सुस्वरांनीं हीं वाद्ये आठवड्यांत तीन खेपा याठिकाणीं लोकांच्या कर्मणुकीकरितां वाजवीत असतात. त्यासमयीं मनोरंजन करून घेण्यास याठिकाणीं पुष्कळ लोक जात असतात. इंग्रज लोकांचें संध्याकाळचे सहपरिवार हवा खाण्यास जाण्याचें

हे आवडते स्थळ आहे. सव्व त्यांच्या शेंकडो गाड्या एथे जमतात. आणि चोंही वाजूनीं मंद वायु सुटत असल्यामुळे हे स्थळ सर्व गोष्टींत मनोहर होऊन जाते. शरीरसंपत्ति आणि अंतःकरणाची शांतवृत्ति प्राप्तहोण्यास इंग्रज लोक एक सारिखे उद्युक्त असतात.

इसवीसनाच्या दुसऱ्या शतकांत ह्यणजे सुमारे १७०० वर्षांमार्गे ग्रीस ( युनानी ) देशस्थ टालमी नामक एका भूर्णनवेच्याने त्या काळांतील पृथ्वीच्या भागांचे वर्णन केले आहे. त्याने भरतखंडाच्या वर्णनांत मुंबईस हे-प्टेजियन् ऐलंड्स ( सप्तद्वीपस्थल ) असे नांव दिले आहे. त्यावरून त्या वेळीं मुंबईचीं निरनिराळीं सात बेटे होतीं असे स्पष्ट समजते. पूर्वीच्या मुंबईचा नकाशा या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणाच्या शेवटीं घातला आहे, तो पाहिल्याने याविषयी कांहीं भ्रान्ति राहणार नाही. अणखी हल्लींच्या व पूर्वीच्या मुंबईत जें जमीनअस्मानाचें अंतर झालें आहे, तें ध्यानांत येईल. सांप्रत सात बेटांचें एक बेट झालें आहे, तरी ही आकृति असीच राहिल असा भरवसा नाही. आसपासच्या खाड्या वुजवून जेव्हां चोंहीकडील जमीन वाढेल, आणि साष्टी वगैरे दुसरे गांव मिळवितील, तेव्हां मुंबई हें बेट होतें, असी कल्पना देखील कोणाच्या मनांत येणार नाही.



## प्रकरण १३.

विमान—नाच—तमासे—अनेकजातींचीं जनावरें—नाटकें—घोड्यांच्या पैजा—बोटेंच्या पैजा—वेश्यांचेनाच—वाणकोटी—तेलीराजा—गोसावी—तुमडीवावा—हरदासांच्या कथा—बाबा—आत्मारामवावा—पाऊड, पांगूळ इत्यादि—जोगी, सन्न्यासी वगैरे भिकारी—आंधळे—जोगिणी—जन्मपत्रिका करणारे जोशी.

प्रत्येक चार सहा महिन्यांनीं कांहींना कांहींतरी पृथ्वीवरील कलाकौशल्याचे मासले व अद्भुत चमत्कार, किंवा नाच तमासे मुंबईत दृष्टीस पडतात. सन १८५३ नांत युरोपखंडांतून कॅट नांवाचा एक पुरुष एथें आला होता; आणि त्याच्या येण्यामुळें मुंबईतील व आसपासच्या गांवांतील सर्व लोक अगदीं नादित होऊन गेले होते. हा गृहस्थ विमानांत वसून आकाशांत दोन तीन कोस उंच व पन्नास साठ कोस दूर इतक्या अंतरावर जातो, असी आवई उठविली होती. आणि हा अलौकिक चमत्कार व्हावयाच्या पूर्वी मुंबईतील आवालवृद्ध आठ पंधरा दिवसपर्यंत ह्याचगोष्टी करीत. वर्तमानपत्रांत तर आल्यादिवसास ह्या विमानाविषयीं नव्यानव्या अफवा उठवीत. ह्या विमानास इंग्रजींत “व्लून ” असें म्हणतात. आणि आमच्या लोकांनीं यास विमान, डबा, आकाशरथ, अशीं नांवे दिलीं होतीं. ह्या विमानाचें वर्णन पुष्कळ वर्तमानपत्रांत केले आहे, परंतु ह्याचा साद्यंत वृत्तांत ज्ञानोदयांत लिहिला होता तो येणेंप्रमाणें.

“व्लून म्हणजे विमानयंत्र. हें कसें उडतें हा अभिनव चमत्कार जान्युआरीच्या अठराव्या तारिखेस मुंबईच्या लोकांनीं पाहिला. हें विमानयंत्र तयार करून अमुक मनुष्य त्यामध्ये वसून आकाशमार्गे उडवून दाखविणार आहे, असें जाहीर करून सरकारी सर्व कारखान्यांला त्यादिवशीं सुटी नेमिली. हा समा-



रंभ भायखळ्याच्या पटांगणांत झाला. तेथें पाहणाऱ्या लोकांकरितां मंडप घालून तीन चार प्रतींच्या जागा दोन, तीन, आणि पांच रुपयांचा दर ठरवून नेमिल्याहोत्या. आणि हा चमत्कार पाहण्यासारखाच. ह्मणून अकरा वाजल्यापासून चारवाजेपर्यंत गाड्या घोड्यांनिशीं माणसांची अशी रहदारी चालली होती कीं, कोटाच्या वाजूनें समुद्रच फुटून वाहत आहे असें वाटलें. दाटींत जायला नाइलाज, ह्मणून बहुत स्त्रिया व पुरुष गच्च्या व घरांचीं छपरें, यांवर चढून बसले होते. एवढा समुदाय एकत्र कधीं जमला नसेल. हें यंत्र उडविण्याचे अगोदर कासऱ्यांनीं वांधून टाकिलें असतां डोलत होतें, तें पाहून लोकांस नवल वाटे. मग सुमारें पांचवाजतां तें उडविलें. तें प्रथम मोठ्या वेगानें कांहीं दक्षिणेकडे वळून अर्धकोस उंच जाऊन अगदीं ताऱ्याएवढें दिसूं लागलें. मग थोड्या वेळानें पूर्वेकडे वाहून पनवेलीच्या आसपास पडलें.

एवढी गोष्ट कमी झाली कीं, त्याचा कर्ता आंत वसून जाणार होता, तो गेला नाही. यामुळें पैका भरून सन्निध वसणारे लोक खंती झाले; कांकीं त्यावर वसून जाण्याच्या कसबामुळें लोकांनीं पैसा दिला. परंतु तो न वसण्याचीं कारणें पुष्कळ सांगतात. तीं असीं. त्यामध्ये मनुष्ये वसून जाण्यापुरती वाळू भरली नव्हती. कोणी ह्मणतात वसणारा भयाला. कोणी ह्मणतात कीं, वसण्याचें कळसूत्र विघडलें, असें त्याच्या नजरेस आलें. कोणी ह्मणतात कीं, तो दारू पिल्यानें बेफाम झाला होता, ह्मणून जवळच्यांनीं त्याला आंत वसूं दिलें नाही. तयारी झाली तेव्हां त्याणें मी अमक्या ठिकाणीं असा वसेन, ह्मणून वर चढून सारा अदा करून दाखविला. पण उडते वेळेस कमरेचे दोर कापून उडी टाकून पळाला. आणि तें सोडतांच उडून गेलें. जर त्या यंत्रांत कांहीं विघडलें असून तो दारूमुळें मस्त झाला असेल, तर ती त्याणें मोठी चूक केली, आणि तो ठक, व सरकारच्या कामास एक दिवस अडथळा केला, ह्मणून गुन्हेगार असेंही ह्मणायाला चिंता नाही. ही या गृहस्थानें वेअदवीची गोष्ट केली, असें लोकांच्या ध्यानीं येऊन चुकलें.

असो. तो कोणत्या कारणामुळें वसला नसेल तो नसो. परंतु इतक्यावरूनच बलुनांत वसून जातात, ही गोष्ट खोटी असें कोणी समजू नये. कारण

कीं, शेंकडेवेळा अशा विमानांत वसून लोक गेले आहेत. सन १७८३ त ह्युण-जे एकुणऐशी वर्षांमागे या विमानाची युक्ति निघाली. मंट्गालफियर नामें का-गद करणारा एक सधन गृहस्थ फ्रान्स देशांत होता. धूर वगैरे वर चढतात, या तर्का वरून तसें कांहीं यंत्र करून उडवावें असें त्याला वाटलें. प्रथम त्याणें रेशमाची घट्ट पिशवी करून, तींत पाण्याची वाफ कोडून ठेवून पाहिली, ती वर चढून लवकर खाली पडे. मग त्याणें पिशवीचें तोंड पसरट करून तिच्या खालीं कांहीं जिन्नस जाळून या प्रकारची मोट वर उडविली. तरी त्याला तें बराबर साधलें नाहीं. मग त्याला हैद्रोजन ग्यासाची युक्ति सुचली. तेव्हां त्याची मोट बांधून वर उडविली. ती त्याच्या मनाप्रमाणें झाली. नंतर त्याणें त्यांत वसून वर चढण्याची व उतरण्याची चांगली परीक्षा करून पारिस शहरांतील लोकांस कळविलें. तेव्हां तो चमत्कार पाहयाला तीन लक्ष लोक मिळाले होते. त्यामध्ये कोणी वसलें नव्हतें. तें विमान फार त्वरेनें वर गेलें. नंतर दोन घटिकांनीं बरती जाऊन फुटलें. कांकीं त्यांत ग्यास फार भरला होता. मग तें आठ कोसांवर जाऊन पडलें. तेव्हां तेथील रानटी लोकांस मोठें अद्भुत वाटलें. त्यांतकांहीं पिशाच किंवा जनावर आहे, ह्युण प्रथम त्यांनीं त्यावर गोळ्या घातल्या. मग एकदम सर्व मिळून कत्तल केली. नंतर तऱ्हेतऱ्हांच्या हत्यारांनीं त्याला छिन्नभिन्न करून टाकिलें. तेव्हां त्यांतल्या ग्यास वगैरे पदार्थांची घाण येऊं लागली. हें पाहून त्यांनीं तें घोड्याच्या शेंपटीला बांधून कोसभर ओढून घेतलें. आणि त्याला अगदीं ठार करून टाकावें, असा त्यांचा मतलब होता, परंतु हा वृत्तांत सरकाराला कळल्यावर जाहीर केलें कीं, तें यंत्र आहे त्याला असें करूनये, परंतु उचलून आणावें.

प्रथम त्याची उतरण्याची वगैरे अटकळ समजायाला आंत जनावर वस-वून उडविलें. मग मनुष्ये ही वसायास धजू लागलीं. यात्रमाणें पुष्कळ वेळा करीत आले. तिकडे आतां त्याविषयीं कांहीं नवल वाटत नाहीं. ग्री-न नामक मनुष्य तर पांचशांपेक्षां अधिक वेळा वलुनांत वसून गेला आहे, असें ह्युणतात. अणखी कितीएक वेळा कित्येक चमत्कारासाठीं वलुनाला बैल किंवा घोडे बांधून त्यावर वसून उडाले आहेत. एक मडम बैलावर वलुनां-

त वसून गेली होती. लंडन व पारिस शहरांमध्ये हैद्रोजन ग्यास उत्पन्न करण्याला चांगली साधने आहेत, लहणून हे विमानयंत्र तेथे हमेशा करीत असतात.

ता० १० शनवार या दिवशीं सुमारे चार वाजतां मिस्तर कैट हा विमानांत वसून आकाशमार्गे गेला असतां वाऱ्याच्या योगाने ते विमान फार उंच जाऊन समुद्राकडेस गेलें; ते समुद्रांत पडेपर्यंत लोकांच्या पाहण्यांत आलें. आणि त्यावरूनच इंडियन् नेव्हीचा सरदार याणे आगवोट बालुकेश्वरापासून सुमारे दीड कोसपर्यंत नेली होती, व दुसरे ही पडाव शोधास गेले होते. त्यांणीं सुमारे मध्यरात्रपर्यंत शोध केला, परंतु कांहींच थांग लागला नाही. यावरून अनुमान केलें कीं, तो बहुधा पाण्यांत पडून बुडाला असावा.

ताजाकलम. बुधवारीं १४ व्या तारिखेस मिस्तर कैट सुरतेहून आगवोटद्वारे मुंबईस आला. त्याच्या सांगण्यांत कीं, मी महालक्ष्मीपासून सुमारे पांच कोसांवर समुद्रांत उतरलों, आणि तेथे लाचार होऊन राहिलों होतो, इतक्यांत सुरतेस जाणारी आगवोट आली, तिजवर मला घेतलें. नाही तर मृत्यूचे घर मला प्राप्त झालें असतें.”

मुंबई शहरांत प्रतिदिवशीं अनेक तऱ्हांचे नाच तमासे रस्तोरस्तीं दृष्टीस पडतात. गारुडी, भोरपी, (वहुरूपी) माकडांचे व आस्वलांचे नाच करणारे, व दुसरे तमासगीर लोक अनेक सोंगें घेऊन जिकडेतिकडे फिरत असतात, आणि आठ चार आणे दिले लहणजे तमासा करून दाखवितात. परंतु युरोप खंडांतून जे प्रतिष्ठित गारुडी व तमासगीर येतात, ते दोन चार महिने एथे राहून दहावीस हजार रुपये गोळा करून जातात. ते कांपाच्या मैदानांत व दुसऱ्या एकाद्या प्रशस्त ठिकाणीं जागा तयार करून तमासे करितात. घोड्यावर नाचणे व त्यावर उभे राहून घिरट्याघालणे, चक्र मारणे, असे अनेक तऱ्हांचे कसरतीचे खेळ करितात. व दुसरे गारुडी व जादूगिरी लहणतात तसे हरतऱ्हांचे खेळ करितात. हे पाहयास जाणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याकडून एकापासून पांच रुपयेपर्यंत घेतात. आणि अशाच ठिकाणीं आमचे लोक संतोषाने द्रव्य खर्चितात. असे कोणी तमासगीरलोक आले, लहणजे मुंबई-



तील लोकांस मोठें स्फुरण येतें. युरोपियन लोक सर्व गोष्टींत कुशळ असून धूर्त असल्यामुळे जें काम ते हातीं घेतात, त्यांत द्रव्य कमावितात. हे तमासगीर लोक बहुधा फ्रान्स, इटली व इंग्लंड एथून येत असतात.

मुंबई शहरांत आसपास रान नसल्यामुळे अनेक तऱ्हांचीं श्वापदे व पक्षी स्वतंत्रपणें फिरतानां व मंजूळ स्वर काढून गातानां दृष्टीस पडत नाहींत. परंतु एथील इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमंत पारशी वगैरे लोक अनेक तऱ्हांचे पक्षी विकत घेऊन वाळगतात. तसेच अनेक तऱ्हांचे पशु देशोदेशांतून एथें आणितात. अनेक जातींचीं कवुतरे वागेंत व घरीं वाळगलेलीं असतात. कांहीं वर्षांमागें एथें एक सिंहाची जोडी आणिली होती, ती पाहायास हजारो लोक जात असत. तसेच मोठमोठाले वाघ गाड्यांत घालून रस्तो-रस्तीं फिरवीत. जिराफ, जीव्रा, गेंडा, शहामृग, सांबर, हरिण, हत्ती, उंट व सांड, असे अनेक वन आणि ग्रामपशु व पक्षी दृष्टीस पडतात. सन १८६२ च्या नवेंबर महिन्यांत एक मोठा कुत्रा विकायास आणिला होता, तो ५०० रुपयांस कोणी भाळ्यानें घेतला अशी वदंता ऐकिली होती. एथें कुत्रेच सुमारे शें पन्नास जातींचे अढळतात. शिकारी कुत्रे आरवस्थानांतून येतात. त्या दर कुत्र्याची किंमत पांच पांच सहा सहा मोहरा पडत्ये. वसराई मांजर पन्नास साठ रुपयांस खपतें. हीं फार सुंदर असतात. सारांश एथील राहणारास पृथ्वीवरील सर्व जनावरें पाहयास सांपडतात.

सन १८४० त इंग्रज लोकांनीं ग्रांटरोड या ठिकाणीं एक नाटकशाळा बांधिली. तिचें नांव थिएटर. एथें पूर्वी फक्त इंग्रज लोकांचींच नाटके होत असत. परंतु हल्लीं मुंबईमध्ये लोकांस नाटकाचा नाद फार लागल्यामुळे ह्या ठिकाणीं हिंदु व पारशी लोकांचीं नाटके होऊं लागलीं. मुंबईमध्ये हल्लीं चार पांच हिंदु नाटककारमंडळ्या असून त्या नेहमी नवीनवीं नाटके तयार करीत असतात. कित्येकांचा असा समज पडला आहे कीं, नाटकांत सुधारणा होत्ये. अशा विलक्षण समजाखालीं हें खूळ माजविलें आहे. कित्येक असं लक्षणतात कीं, इंग्लंड देशांत शेंकडो नाटकी आहेत व शेक्सपियरा सारख्या विद्वानांनीं नाटके रचिलीं आहेत, तर आमच्या

मुलांनींच नाटकी कां वनूं नये ? परंतु तेथील नाटकी विद्वान् लोक असून ते ज्ञानवृद्धीसाठीं अनेक विषयांवर नाटके रचितात. आमचे नाटककार ह्मटले ह्मणजे बहुधा अक्षरशत्रु असतात. यांच्या नाटकांत बहुधा सगळ्या कुचेष्टा असतात. आमच्या नाटककारांनीं सुंदर ग्रंथ रचिले असें कोठें अढळत नाही. संस्कृतांत पुष्कळ सुरस नाटके आहेत. परंतु ते विद्वान् नाटककार होते; नट नव्हते. नाटकांत एकदां मूल शिरलें, ह्मणजे तें कामांतून गेलें असें समजावें. आणि ह्या प्रकारच्या नाटकांस इंग्लंड देशांतही प्रतिष्ठित मानीत नसतात. पूर्वी कर्नाटक, सांगली, राजापूर, गोमंतक, गुजराथ, पुणे, वगैरे देशांतून तमासगीर लोक येऊन घरोघर दशावतारी, डफवाल्यांचा, सागडवाहुल्यांचा व खांवसूत्राचा नाच करीत; परंतु हल्लीं दशावतारी नाच एथेंच तयार होतात. नटाचें काम करणें हें सर्व लोकांच्या शास्त्रांत फार निंद्य मानिलें आहे. आणि हिंदुशास्त्रांत तर याचा फारच निषेध केला आहे. संभावित व सुशील लोक यांचा तिरस्कार करितात. असें असतां मुंबईतील बहुतेक लोक ह्यांस फार लुब्ध आहेत, हें मोठें नवल वाटतें. मुंबईत नाटके सुरू जाहल्यापासून पुष्कळ मुलें विघडलीं, व कित्येक संसार खटलें सोडून भडकून गेलीं. मुलास नाटकाचा छंद लागला, ह्मणजे तो प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही सुखांस नाडला असें समजावें. मुंबई शहरांत आईवापांनीं फार जपलें पाहिजे, कारण एकदां मुलांस दुष्ट संगति व दुर्व्यसन जडलें, ह्मणजे तीं अनिवार होऊन जातात. ह्या शहरांत विद्येचीं साधनें आहेत, त्यांच्या सहस्रपट दुराचरणप्रवर्तक साधनें आहेत. त्यांतून जो मनुष्य पार पडेल तोच शहाणा व सुखी असें समजावें.

घोड्यांच्या पैजा हा एक प्रतिष्ठित श्रीमंती जुगारच आहे. पैजांची जागा महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर शेतांत आहे. सुमारे दीड कोस जमिनीचा घेर या प्रीत्यर्थ करून ठेविला आहे. आणि या ठिकाणीं पांच पंचवसि हजार रुपये खर्चून वंगला बांधिला आहे. याचें नांव सरतीचा वंगला.

ह्या ठिकाणीं प्रतिवर्षीं फेब्रुवारी महिन्यांत पैजा होतात. मोठमो-

ठाले प्रतिष्ठित दिवाणी व लष्करी इंग्रज कामगार, सावकार लोक व कित्येक मोंगल लोक वर्गणी देऊन या खात्याचा खर्च चालवितात. पैजांचे घोडे प्रत्यहीं या जाग्यांत फिरवीत असतात. त्यांस प्रतिदिवशीं शिकवून त्या कामासाठीं तयार करितात. ह्या एकेक घोड्यामागे शेंकडो रुपये खर्चितात. मग हे तयार झाले, ल्हाणजे त्यांवर स्वार होऊन पैजा मारितात. ह्या पैजांचे छंदांत कित्येक इंग्रज लोक हजारो रुपये उडवून कफळक होऊन वसले आहेत. हे घोडे दोन तीन पळांमध्ये दीड कोस जमिनीच्या घेज्यांत फेरफटका करून नेमलेल्या जाग्यांत येतात. या पैजांत घोड्यांचे धनी चारपांच हजारंची पैज मारितात. परंतु याशिवाय हजारो लोक जे ह्या पैजा पाहायास जमलेले असतात, त्यांतील कित्येक आपसांतच पैजा मारितात. असा दर पैजेचे दिवशीं या ठिकाणीं पांच पन्नास हजार रुपयांचा उघडपणें जुगार होतो. दरखेपेस एथें पंचवीस तीस हजार लोक जमतात.

कोपेनहेगेन या नांवाच्या एका पैजेच्या घोड्याची फारच स्तुति करितात. असें सांगतात कीं, या घोड्यानें धन्यास आपला तूळभार होई इतकें द्रव्य कमावून दिलें. हा घोडा पैजेंत असला ल्हाणजे वाकीच्या घोड्यांचे धनी भिऊन जात, आणि ल्हाणत कीं, ह्या सिंहापुढें आमच्या घोड्यांची डाळ कोटें शिजणार आहे ? या घोड्यास वृद्धापकाळीं श्रम देऊंनयेत, ल्हाणून ह्याच्या धन्यानें त्यास सन १८६१ च्या मार्च महिन्यांत इंग्लंड देशांत पाठवून दिलें. याचा वृत्तांत ग्याझेट नांवाच्या वर्तमानपत्रांत छापला होता.

मोटमोटाले इंग्रजलोक जमून नौकांच्या पैजा मारितात. ह्याप्रीत्यर्थ यांणीं चांगल्या वोटी तयार करून ह्यांवर हुशार तांडेल नेमलेले असतात. मग नेमलेल्या दिवशीं हे इंग्रज गृहस्थ जमून आपआपल्या वोटी तयार करून अमुक ठिकाणीं ज्याची वोट प्रथम जाऊन येईल, त्याणें अमुक द्रव्य जिंकावें, असें ठरवून एकदम चारपांच वोटी समुद्रांत लोटितात. हा तमासा पाहायास शेंकडोलोक समुद्रांत व वंदरांत जमतात.

वेश्यांचे नाच हें तर भरतखंडास एक ग्रहणच लागलें आहे. यांपासून प्रत्येक शहरांत किती नासाडी होत्ये, याचें अनुमान करवत नाहीं. दुरा-



चरणी स्त्रिया सर्व मुंबईभर पसरल्या आहेत. त्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत जात्ये. आनंदाच्या दिवशीं श्रीमंत गृहस्थांस आगतस्वागताविषयीं सन्मान देणें असल्यास ह्या प्रकारच्या एक दोन स्त्रिया आणून समेत उभ्या केल्यानें ते संतुष्ट होतात ! अशा कर्मणुकीशिवाय दुसरी प्रतिष्ठित कर्मणूक भरतखंडांत सांपडणें दुर्लभ, असा मुंबईतील बहुतेक लोकांचा समज आहे. ह्यामुळेच ह्या स्त्रिया सधन होऊन कोणूसच मानीत नाहींशा झाल्या आहेत. आठ दहा वर्षांमार्गे डानवी सीमोर या नांवाचे एक प्रख्यात इंग्रज गृहस्थ लंडन शहरांतील पार्लमेंट सभेचे सभासद, ह्यादेशाची स्थिति पाहायास आले होते. त्यावेळीं आमच्या लोकांनीं त्यांच्या सन्मानार्थ असा एक नाच केला होता. तसाच नेपाळाहून जंगवहादूर आला होता; त्यास नाचाची मेजवानी सर अस्किन् पेरी यांणीं सुप्रीमकोर्टांत केली होती.

कांहीं दिवसांवर एका नाचणाऱ्या व गाणाऱ्या स्त्रीच्या मुलीचें थोतांड लग्न झालें. त्यास तिणें सुमारे चार हजार रुपये खर्च केला. ह्या लग्नाची जी वरात निघाली होती, तिच्या वरोवर मोठमोठाले दोन दोन घोड्यांचे रथ व दुसऱ्या उत्तम प्रकारच्या गाड्या सुमारे पंचवीस तीस, व तसेच साजाचे शृंगारलेले घोडे होते. आणि ज्यावेळीं ह्या स्त्रियांचा समुदाय शृंगारून वरोवर चौघडा, इंग्रजीवाजा, तासे, मरफे व इतर वाद्ये घेऊन मोठ्या कडाक्यानें रस्त्यांतून डुलत डुलत जातानां एकाएकीं दृष्टीस पडला, तेव्हां स्त्रीराज्याविषयीं पुराणांतील गोष्टीचें स्मरण झालें. असें ऐकण्यांत आहे कीं, हिणें याप्रसंगीं आपल्या जातीच्या सर्व स्त्रियांस हळद कुंकू भरून एक एक रुप्याचा-द्रोण वांटिला.

ह्या शहरांत हिंदुलोक किंचित् खाऊन पिऊन सुखी असले ह्यणजे एक दोन चाकर वाळगितात. हे चाकर श्रीवर्धन, हरणई, वाणकोट, चिपळून, रत्नागिरी, राजापूर, इत्यादि देशांतील शूद्रलोक असतात. हे घरांतील दळण, कांडण, धुणें, झाडणें, सारविणें, मुलांस संभाळणें, वगैरे सगळें काम करितात. हे लोक गरीब असल्यामुळे घरकामास फार उपयोगी पडतात. एक एका श्रीमंताच्या घरीं असे पांच पांच सहा सहा चाकर असतात. ह्यां-

स खाऊन पिऊन दरमहा एकापासून तीन रुपये द्यावा पडतो. ह्यांची संख्या मुंबईत सुमारे तीन चार हजार असेल. हे कोणत्याही देशांतून आले, तरी ह्यांस लोक वाणकोटी असें म्हणतात. ह्यांचीं निरनिराळीं नांवे असतात, तरी वाणकोटी हटला म्हणजे त्यास वाळू असें म्हणतात. जेवायास घालून पगार देतात, त्यास ओला, आणि जेवण घातल्याशिवाय देतात, त्यास सुका पगार असें म्हणतात. सुका पगार पांचांपासून सहा रुपयेपर्यंत असतो. परंतु सुक्या पगारावर ह्यांस कोणी घरचाकरीस बहुधा ठेवीत नाहींत. दुसऱ्या अनेक देशांतून शूद्र व दुसऱ्या जातींचे लोक ह्या शहरांत येतात, परंतु ह्यांच्या एवढे ते घरकामास उपयोगी पडत नाहींत. वाणी व दुसऱ्या जातींच्या लोकांत ही हे लोक आतां चाकरीस लागले आहेत. हल्लीं ते माळ्याचें, मसालाचें, शिपायाचें, वगैरे सर्व कामें शिकूं लागले आहेत.

हे वाणकोटी लोक भाद्रपद महिन्यांत गणपतीच्या व गौरीच्या दिवसांत दोन चार दिवसपर्यंत अनेक तऱ्हांचीं रानटी गाणीं म्हणून विलक्षण रीतीनें वेडेवांकडे तोंड करून व शरीर वळवून नाचत असतात. त्यांच्या बरोबर एक ढोलकें व दोन झांजा असतात; व कित्येक पायांस घागऱ्या बांधितात. ह्यांचे हे नाच केवळ रानटी आहेत. ह्या खेळगड्यांची पांच पन्नास असामींची टोळी असत्ये. ते ह्या दिवसांत आपआपल्या धन्यांच्या व ओळखीच्या गृहस्थांच्या घरीं जाऊन संध्याकाळचे नाचत असतात. त्यांस रुपया आठ आणे वक्षीस द्यावे पडतात. हे यांचे नाच केवळ निर्दोषी आहेत. आषाढ आणि श्रावण ह्या दोन महिन्यांत ते एकाद्या वाडींत विन्हाड घेऊन त्यांत जमून नाच शिकतात. ते एक सारखे आठ घटिका रात्रीपासून पहाटेपर्यंत ढोलकें वाजवून ओरडत व नाचत असतात.

वाणकोट्यांच्या आवश्यकतेविषयीं हा पुढील मजकूर दीपदर्शक नांवाच्या वर्तमानपत्रांत छापिला होता.

ओव्या.

पोलिसांत वाल्ये चाकर ॥ दुसऱ्या हापिसांत वाल्ये फार ॥  
वालयाविण नाहीं घर ॥ मुंबईत पाहूं जातां ॥ १ ॥

वाल्ये साराया अंगुलीस पाणी ॥ वाल्ये वाजार देती आणुनी ॥  
 वाल्ये जावया वयनी मागुनी ॥ वाल्ये मुलं व्यावया ॥ २ ॥  
 वाल्या पाय दावावया ॥ वाल्या टेवल पुसावया ॥  
 वाल्या शिग्राम हाकावया ॥ धोत्रे धुवावयाला तो ॥ ३ ॥

जरी सरकारने व श्रीमंत लोकांनीं गरीब लोकांसाठीं एवढा बंदोबस्त के-  
 ला आहे, तरी रस्तोरस्तीं शेंकडो भिकारी फिरतात. रस्त्यावर वसून अनेक  
 तऱ्हांचे विलाप करून व वेडीविद्दी मुद्रा करून लोकांकडे द्रव्य मागतात.  
 यांत आंधळे, पांगळे, लंगडे, लुले, ह्यातारे व निराश्रित असे अनेक जातींचे  
 लोक असतात; व कित्येक ढोंगी ही असतात. पारशी लोकांत भिकाऱ्यां-  
 ची संख्या फारच थोडी असून त्यांच्या पंचाशतीकडून भिकारी लोकांचा  
 बंदोबस्त होतो. ते परकी लोकांच्या दारीं भिक्षा मागायास कधीं जायाचे  
 नाहीत. तसाच प्रकार बेरी लोकांचा आहे. बेरी कित्तीही गरीब असला  
 तरी कांहीं आठ चार आण्याचा धंदा करील. परंतु परक्याच्या दारांत जा-  
 ऊन याचना करणार नाहीं. हा या लोकांचा कित्ती स्तुत्य आणि ग्राह्य गुण  
 आहे. किरिस्तांव व इंग्रज लोकांतही सशक्त मनुष्य एकाएकीं भिक्षा  
 मागायाचा नाहीं. जे अनाथ असून जर्जर झालेले असतात व अगदीं  
 कंगाल असतील, तेच एकादे वेळीं भिक्षा मागत फिरतील. अशा स्थितींत  
 जरी त्यांला भिक्षा मागणें प्राप्त झालें, तरी ते मोठाच संकोच पावतात.

सुमारे सन १८३३ सालांत वालुकेश्वरीं तुंबडीवावा या नांवाचा वैरागी  
 आला होता, त्याणें मोठी जटा वाढविली होती, व तो कौपीन धारण करी,  
 आणि त्याच्या हातांत एक मोठा तुंबा होता. याजबरोबर पांच दहा शिष्य-  
 मंडळी होती. त्याणें मोठ्या सिद्धाचा डौल घालून शास्त्री, पंडित, वैदिक यांस  
 व दुसऱ्या ब्राह्मणांस आणि त्यांच्या स्त्रियांस व कोट कोठें दुसऱ्या जातींच्या  
 भिकाऱ्यांसही धोतरजोडे, पागोट्या, शेले, लुगडीं असीं उंच उंच किमतीचीं  
 वस्त्रें वांटून दिलीं. कोणास पैठणी पागोट्या, कोणास करवतकांठी मोठाले  
 धोतरजोडे, असें पहिल्या दिवशीं त्याणें हजार दोन हजार रुपयांचें सनंग



वांटलें. ज्या ब्राह्मणाच्या अंगावर घड फाटका पंचा दृष्टीस पडत नव्हता, तो एकदां वालुकेश्वरीं जाऊन आला ह्मणजे नवराच वनून येई. हें पाहून कित्येकांस सुदाम देवाच्या गोष्टीचें स्मरण होऊं लागलें. मग काय विचारता, मुंबईचे लोक ! दुसऱ्या दिवसापासून वालुकेश्वरास यात्राच जमली. जो ब्राह्मण उठला तो वालुकेश्वराचा रस्ता धरी. तैलंगांनीं तर तेथें जाऊन धरणेंच घेतलें. कोणी वावास वारा घालीत; कोणी त्याची लंगोटी धुवीत; कोणी जटा नीट करीत. ज्या मारुतीच्या देवालयांत तो उतरला होता, त्यांत जायास रोग सांपडत नसे. हें ऐकून मुंबईतील कापडवाजार लोटून वालुकेश्वरीं आला. वाणी, भाट्ये, शिंपी उंच उंच कापडांचें दिंड घेऊन वालुकेश्वरीं जमूं लागले. आणि माल खपविण्याविषयीं तुंबडीवावाच्या शिष्यांचें आर्जव करूं लागले. या प्रमाणें तुंबडीवावानें पांच सहा दिवसपर्यंत दहा पंधरा हजार रुपयांच्या सनंगांचा फडशा उडविला. ज्या व्यापारी लोकांकडून माल घेतला होता, त्यांस प्रथम थोडें थोडें द्रव्य पोंचविलें. तें द्रव्य तो तुंबडी भरून आणून देई. आणि लोकांस असें दाखवी कीं, मी मोठा सिद्ध आहे, आणि हें द्रव्य ह्या तुंबडींतून उत्पन्न करितों. मग काय पुसावयाचें आहे ? मुंबईतील शेट सावकार जो ह्मटला तो तुंबडीवावाच्या दर्शनास जाई. परंतु शेवटीं वावानें आपला कावा साधिला. आठ पंधरा दिवस मुंबईत याप्रमाणें धामधूम करून सावकार लोकांकडून दहा वीस हजार रुपयांचा माल लुटून शिष्यांसहवर्तमान रात्रीचा पळून गेला. सावकारांच्या हातीं तुंबडी देखील लागली नाहीं. या प्रतीचे ढोंगी लोक या शहरांत येऊन भोळ्या लोकांस धत्तुरा दाखवून चालते होतात, तरी लोकांचें खूळ जाऊन हुशार होत नाहींत. तो गेल्यानंतर हा तुंबडीवावा पुष्कळ ठिकाणीं लोकांस ह्याचप्रमाणें ठकवून गांवोगांवांतून पळून जात असे, असें बोलूं लागले.

भिक्षेचें खूळ हें हिंदु आणि मुसलमान लोकांत फार माजलेलें आहे. या लोकांत वळकट, सदृढ व मळ्यां सारिखे जोरावर लोक निर्लज्जपणें अनेक भिक्षांनीं भिक्षा मागायास दारोदार फिरतात. कोणी बैरागी, कोणी गोसावी, कोणी सन्न्याशी, कोणी शिवहररे, कोणी ढवळेवावा, कोणी कोवळेवावा, कोणी

ब्रह्मचारी, कोणी दिगंबर, कोणी परमहंस, कोणी भजनीवावा असे अनेक वेष घेऊन घरोघर हिंडून लोकांस त्रास देतात. हिंदु लोकांत सर्व जातींचे लोक भिक्षा मागणारे अढळतात. हे लोक भिक्षा मागणे हे एक आपले कर्तव्यकर्मच आहे, असे मानितात. तैलंगी, दक्षिणी व गुजराथी ब्राह्मणां पैकीं शेंकडो भिकारी घरोघर कोरात्र मागत फिरतात, ह्यार, चांभार यांत देखील संतांचा वेष घेऊन दारोदार भिक्षा मागणारे पुष्कळ. म्हार लोक चोखामेळा, व चांभार रोहिदास, यांच्या नांवावर भिक्षा मागतात. वाणी, शिंपी, हे नामदेव, तुकाराम यांच्या नांवावर भिक्षा मागतात. हे लोक काखेस झोळी लावून सकाळचे तांदूळ मागत फिरतात, व संध्याकाळ झाला ह्यणजे विणा आणि फाणस घेऊन दोहरे, पवाडे व पदे ह्यणत दारोदार दिडकी दुगाणी मागत फिरतात. या प्रमाणे सकाळपासून मध्यरात्रपर्यंत भिकाऱ्यांचा मुंबईत लोकांस फार उपद्रव आहे.

कांहीं दिवसांवर एक तेलीराजा आला होता. त्याचा वेष व डौल पाहून तर मोठेंच नवल वाटे. तो हिंग्लज देवीचा भक्त, आपण हिंग्लजपुरीहून आलों आहे, असे सांगे. त्याजवरोवर दोघे शिष्य होते, ते त्याचा इतमाम राखीत. त्यानें डोकीस रुमाल बांधला होता, तेलांनें चिप्प भिजलेला झगा अंगांत घातला होता, व धोतर नेसला होता, त्यांतून ही थपथपा तेल गळत असे. तो लोकांच्या दारोदार जाऊन उभा राही, ह्यणजे त्याचे शिष्य त्याच्या अंगावर तेल टाका किंवा त्यास तेलाची अंधोळ घाला असे सांगत. कित्येक लोक असे करून त्याची पूजा करून त्याच्या पायां पडत ! व त्यास द्रव्य व शिधा देत. मग तो त्याला कांहीं भविष्य सांगे. त्याची विलक्षण मूर्ति पाहून लोक चकित होत. तो उभा राहिला ह्यणजे त्याच्या अंगांतून तेलाच्या धारा निघत. ह्या प्रकारचीं मुंबईत नवीनवीं ध्यानें येतात. आणि आमचे कित्येक लोक त्यांच्या भुलथापीस भुलून फसून जातात.

पंढरपुराचे माहात्म्य वाढल्यापासून संतांचा वेष धरून भिक्षा मागण्याचे थोतांड हिंदुलोकांत फार माजले आहे. तशांत मुंबईत तर सांगायसच नको. जो उठला तो टाळ टिपरी घेऊन धांवतो. या शिवाय देशोदेशचे भिकारी

येऊन या शहरांत जमतात. कित्येक वायका संतीणी होऊन कथा व भजन करितात, भिक्षा मागतात, व बरोबर शिष्यांचा मेळा घेऊन समारंभा-  
नें फिरत असतात. सन १८३८ मध्ये एक संतीण आली होती. तिच्या  
एथें पुष्कळ ठिकाणीं कथा झाल्या. ती रामनवमीच्या नवरात्री एकसारि-  
ख्या आत्माराम शिष्याच्या देवळांत कथा करी. ही वाई वालविधवा होती.  
ज्या लोकांत भिकारी फार ते लोक उत्तरोत्तर गरीब होत जातात, असें एका  
सुज्ञ व्यवहारशास्त्रज्ञ इंग्रज विद्वानाचें मत आहे. हें वास्तविक आहे. पाहा !  
दुसऱ्या लोकांपेक्षां हिंदु लोकांची स्थिति उत्तरोत्तर वाईट होत चालली  
आहे. याचें कारण ही भिकारसंख्या. जर कोणी खंडी दीड खंडी तांदूळ  
घेऊन मूठ मूठ घालण्याचा बेत करून दारांत वसला, तर संध्याकाळपर्यंत ते  
खपून जातील. इतकी निरुष्ट प्रतीच्या भिकाऱ्यांची संख्या मुंबईत जमली  
आहे. यांत आळशी, लवाड व लुच्चे असतात. यांवर असें कवन आहे:—

दहापांचमिळून एकठायीं करोहरकांहीं ॥  
मिळवंपोढालावेलाशक, होऊंसंतचलामुंबइला ॥  
नकोविद्याध्यायन सोपेंसोंगकरावें ॥  
धडधाकटगोरापानचेलाज्वानत्याणेंपुढेंचालावें ॥  
वाकीचेअवघेसाधकशिष्यवनावे ॥  
एकसजवुनीदेवतार्चन नित्यभजनपुढेंचालावें ॥  
तंवोरीचिपळ्याटाळ माजवुनीगोलपुढेंनाचावें ॥  
ढोलांचागलबला कांहींजणांनींऐकावें ॥  
कंठीदारआंगींवंडीमोठीमोठीशेंडीघेरराखावे ॥  
मोठ्याप्रातःकाळींउठूनसाऱ्यांनींझटूनस्नानकरावें ॥  
भरवस्तीपाहूनिगळीछत्रीखालींवावानेंचालावें ॥  
पंखेरुमालशिष्यानेंवागवावे ॥  
दिनचर्याझोळीवरपडूनीअपारधान्यमिळवावें ॥  
तेविकूनीलालकपडेझोळीलाध्यावे ॥



धर्मनिष्ठतेथीललोकसंपादावे ॥

आणितेपैसेभांगतमाखूसजाळावे ॥

हें कवन वरेंच मोठें असून यांत कोवळेवावा, ढवळेवावा इत्यादिकांचें यथार्थ वर्णन केले आहे, परंतु त्यांत कोठेंकोठें बीभत्स शब्दांचा उपयोग केला आहे, ह्मणून तें सर्व एथें उतरून घेतलें नाहीं. मुंबईत अशा वर्तणुकीचे वावा पुष्कळ आहेत. हें कवन गुजावा नाना ह्मणून एक ब्राह्मण होता, त्याणें केले होते. तो असीं कवनें पुष्कळ करी.

मुंबईत स्थायिक असे गोसावी व हरिदास पुष्कळ आहेत, परंतु श्रावण महिन्याच्या अखेरीस व रामनवमीच्या सुमारास या लोकांचा समुदाय एथें देशोदेशांतून जमतो. याचें कारण कित्येक हिंदु गृहस्थांचे घरीं गणपतीचा उत्साह एथें मोठ्या समारंभानें होतो. ह्या दिवसांत कोणी एक, कोणी दोन, अशा आपआपल्या सामर्थ्यानुसार कथा करवितात. ह्या कथांप्रीत्यर्थ त्यांस वरेंच द्रव्य मिळतें. कित्येक हरिदास विद्वान् व चांगले वक्ते असतात. त्यांस दर रात्रीस शें दीडशेंपर्यंत रुपये मिळतात. परंतु साधारण असला तर त्याची दहा वीस रुपये विदागी होत्ये. यांतून कित्येक सवड सांपडली असतां समारंभानें चाकरांचे काखेस झोळी लावून आपल्या हातांत विणा, व झांज मृदंगादि वाद्य सरंजाम वरोवर घेऊन दारोदार भिक्षा मागतात. कित्येक एकाद्या देवालयांत संध्याकाळची महिना दोन महिने कथा करितात, व सकाळच्या प्रहरीं धोंडभट्टी करून वरोवर झांज, मृदंग, विण्ण, टाळ, व एक दुसरा नांवाचा शास्त्री वरोवर घेऊन भिक्षा मागत फिरतात. घरांतून बाहेर निघतेवेळीं थोडासा बुका, एक दोन रुपये, अधेल्या, पावल्या, चवल्या, असें नाणें एका ताटांत घालून मोठ्या समारंभानें शाल अंगावर घेऊन बाहेर निघतात. मग घरोघर जाऊन द्रव्य गोळा करितात. ह्या प्रकारच्या भिक्षेस महाभिक्षा ह्मणतात. व कित्येक महायात्रेस जाण्याचें निमित्त सांगून लोकांकडून द्रव्य हरण करितात.

काहीं वर्षांमागे ह्या शहरांत आत्माराम वावा या नांवाचे संत होते. यांच्या अंगी साधूंचीं लक्षणे असून हे फार दयाळू होते. हे परमार्थ-

बोधक व सुरस असी कथा करीत अजत, असें सांगतात. यांच्या अंगीं उदारपणा फार होता. ह्यांगीं आपलें आयुष्य सत्कर्मंत घालविलें. ह्यांस सयाजी महाराजांनीं वडोदें मुकामीं ५०० रुपयांचा गांव इनाम दिला आहे. ह्यांगीं पालवाच्या रस्त्यावर तीस चाळीस हजार रुपये खर्चून रामाचें देवालया बांधिलें आहे. ह्या साधूस मुंबईतील व इतर देशांतील लोक फार भजत. ह्यांची नेमनिष्ठा, निर्लोभता आणि उदारबुद्धि पाहूनच लोकांस यांची सेवा करावीसी वाटे. त्यांला लोक हजारो रुपये देत असत. ते सर्व ते गरीब गुरिवांस देण्यांत व दुसरा धर्म करण्यांत घालवीत. सन १८३६ च्या सुमारास ह्यणजे शके १७५८ त श्रावण वद्य ७ स हे परोपकारी साधु समाधिस्थ झाले. त्या वेळीं त्यांचें वय सुमारे नव्वद वर्षांचें होतें, असें सांगतात, परंतु ते नेमनिष्ठेंत मोठे सावध असत. त्यांची समाधि रामाच्या देवालयाच्या समोर सभामंडपांत आहे. ह्या देवळास आत्माराम बाबाचें ठाकूरद्वार असें ह्यणतात. हें देऊळ बांधावयास मुंबईतील गृहस्थांनीं त्यांस द्रव्याची मदत केली.

गोसावी, वैरागी व सन्न्यासी, यांचा समुदाय प्रतिवर्षीं मुंबईत येत असतो, व कित्येक वर्षोवर्षीं एथेंच गांजा गोळी पिऊन पडलेले असतात. मुंबादेवी, भुलेश्वर, वावुलनाथ, गांवदेवी, भवानीशंकर, महालक्ष्मी, वालुकेश्वर या ठिकाणीं ते राहतात. व सकाळ संध्याकाळ भिक्षा मागायास मात्र गांवांत येतात. कित्येक सर्वकाळ धुमरी पेटवून गांजा व भांग पितात, व अफीण खात वसलेले असतात. देवळांत जाणारे लोक त्यांस जें कांहीं देतात, त्यावरच ते निर्वाह करीत असतात व त्यांचे शिष्य शहरांत येऊन जें कमावून नेतात, त्यांतूनही त्यांस गुरुदक्षिणा मिळत असत्ये.

पंचाक्षरी, देवऋषी, भगत, सामुद्रिक लक्षणें पाहाणारे, कानोबाचा, खंडोबाचा व इतर देवांचा आणि भूतांचा अंगांत अवसर आणणारे धुतारे, सर्व मुंबईभर पसरलेले आहेत. बहुतेक हिंदु लोकांचा यांवर विश्वास असतो. कोणी दोरा बांधितात, कोणी विभूत चोळितात, कोणी अंगारा देतात, कोणी उतारा काढितात, कोणी तांदूळ खायास देतात, कोणी नुसतेंच पाणी मंत्रून प्या-

वयास देतात, परंतु त्यांच्या थोतांडाविषयी कित्येकांच्या अजून कांहींच लक्षांत येत नाही, हेच नवल.

दोन तीन घटिका रात्र असतानांच ह्या शहरांत भिकारी फिरायास लागतात. माणसास माणूस दिसायाचे पूर्वी प्रथम पाऊड येतो. हा लंगोटी नेसतो, आणि डोईवर घोंगडी घालून हातीं काठी घेतो, व काखेस झोळी लावितो. हा रस्त्यावर अर्ध्या हाकेच्या अंतरावरूनच पाऊडआला, पाऊड आला, अशा मोठ्याने दहावीस हाका मारितो. ह्याच्या ह्या आरोळ्या विछान्यावर निजलेले असतानां कानीं पडल्या ह्मणजे गळीम आल्यासारखी एकाएकीं भीति उत्पन्न होऊन छाती धडधडायस लागत्ये. हा लोकांच्या दारोदार उभा राहून अनेक तऱ्हांचे शब्द काढून एकसारखा वडवडत असतो. तो या प्रमाणें लोकांस उपदेश करितो. “अरे कोणी आपल्या वाडिलांच्या नांवानें रामपहारामध्यें धर्म करा; कोणी आपल्या देवधर्माच्या नांवानें वस्त्रदान करा; कोणी आपल्या पुण्यासाठीं पैसा धर्म करा; कोणी आपल्या आईबापाच्या नांवावर धर्म करा.” इतक्यांत कोणी दुगाणी, पैसा, फाटकी चोळी व कांहीं चिरगूट दिलें असतां चक्रासारखा फिरून उड्या मारितो, आणि किंचित् मंद स्वरानें असें ह्मणतो. “पाऊड पावला जोगाईच्या अंबाबाईला; पाऊड पावला कोल्हापुरच्या महालक्ष्मीला; पाऊड पावला जेजूरीच्या खंडोवाला; पाऊड पावला पंढरीच्या विठोवाला; पाऊड पावला वाडीच्या नरसोवाला; पाऊड पावला इंदुरच्या अहिल्याबाईला; पाऊड पावला देहूच्या तुकोवाला; पाऊड पावला राजापुरच्या हसोवाला; पाऊड पावला चांभारगोंदेच्या सट्टाईला; पाऊड पावला इंदापुरच्या धोपेश्वराला. ” अशीं शें दोनशें तोंडास येतील, तीं नांवें घेऊन वडवडत असतो. कुणवी, घांटी, मराठे, व वाणी लोक यांस फार भजतात. हा मोठ्यानें आरडायास लागला ह्मणजे कित्येक भोळ्या लोकांस असें वाटतें कीं, हा कोणी सिद्ध आला आहे. मग कोणी पैसे, कोणी तांदूळ, कोणी जुनी चोळी, कोणी लुगडें, कोणी अंगरखा, कोणी वंडी, अशीं चिरगुटे देतात. ह्याप्रमाणें दोन तीन घटिका दिवस येईपर्यंत हा दहावीस चिरगुटे, दोन चार आप्यांचा खुर्दा, व पायली दीड पायली तांदूळ घेऊन जातो.



पाउडाच्या हाकाट्या चाललेल्या असतानांच वासुदेव येतो. ह्याच्या डोकींत मोरांच्या पिसांचा मुगूट, अंगांत एक फाटकासा लांब झगा आणि हातावर धोतराची घडी, व फाटक्या चिरगुटांची गांधण असत्ये. याच्या काखेला झोळी लावलेली असून तो डाव्या हातानें टाळ आणि उजव्या हातानें टिपण्या वाजवीत असतो. ह्याच्या पायांमध्ये नेपुरें व चाळ बांधलेली असत्ये. असें सांग घेऊन तो रस्त्यांतून हाकाट्या मारीत व टिपण्या वाजवीत नाचत नाचत येतो. आणि अनेक तऱ्हांचे शब्द करितो. हा पाउडासारखाच वडबड करीत सुटतो. त्यामध्ये कांहीं अशीं वाक्यें असतात. “धर्म केला कर्ण राजानें; धर्म केला राजा धर्मानें; धर्म केला रामचंद्रानें; धर्म केला अहिल्याबाईनें; धर्म केला गोपिकाबाईनें; धर्म केला चांगदेवानें; धर्म केला दामाजीपंतानें; धर्म केला पुंडलिकानें; धर्म केला जनाबाईनें; इत्यादि.”

पाउडाची आणि वासुदेवाची वडबड आटपायाच्या संधींतच नंदीवैल घेऊन पांगूळ येतो. हे तिघेजण एकाच दिवशीं एकाच ठिकाणीं येतात असें नाहीं. परंतु त्यांच्या येण्याचा समय बहुतकरून एकच असतो. एकादे वेळीं वासुदेव आणि पांगूळ एकाच ठिकाणीं गोंधळ घालूं लागतात. परंतु बहुधा एकाची गडबड चाललेली असतां दुसरा तेथें जायास धुजत नाहीं. याचें कारण उघडच आहे कीं, त्याची तेथें मनाजोगती विदागी होत नाहीं.

पांगुळावरोबर ढोलकें वाजविणारा एक पोण्या आणि एक नंदीवैल असतो. त्याला कोणी पांगूळ वैल व कोणी घणसा वैल असें हणतात. ह्या वैलाच्या गळ्यांत लहान मोठ्या अशा पन्नास साठ घांटा व पायांत झांजरे असतात. शिंगांस अनेक रंगांच्या चिंध्यांचे गोंडे लाविलेले असतात. ह्या शिवाय याच्या पाठीवर दोन अडीच मण वजनार्ची तऱ्हतऱ्हेचीं चिरगुटें टांगलेलीं असतात, व कपाळावर पितळीची महादेवाची किंवा मारुतीची मूर्ति बांधलेली असत्ये. हाच याचा शृंगार. मग ढोलकें वाजवून जेव्हां तो नंदीवैलास नाचवितो, आणि तोंडानें मोठी परवड गातो, तेव्हां कानटाळे वसून जातात. आपण जमिनीवर उताणा निजून त्या नंदीला आपल्या छातीवर चौपायांनीं उभा करितो. अशीं अनेक तऱ्हांचीं ढोंगें करितो. पहांटेच्या प्रहरां ह्या पां-

गुळाचे कर्कश शब्द, ढोलक्याचा आवड धोवड नाद, व नंदीच्या घंटांचा खणखणाट, असे दोन तीन कलकलाट होऊं लागल्यामुळे विचारी, विद्यार्थी व अशक्त लोकांची मोठी हानि होत्ये.

कांहीं वर्षांमागे पहांटेस एक थंडोजी वावा मोठे सूर काढून रस्तोरस्तीं फिरत असे. तो ओलें धोतर नेसे व पांघरी, आणि डोकीस कण्हेरीच्या पानांचा एकेरी टोप घालून लोकांच्या दारासमोर उभा राहून आपल्या शिष्यांकडून अंगावर थंड पाण्याचे घडे ओतून घेई. ह्याच्या ह्या फेऱ्या बहुत-करून थंडीच्या दिवसांत होत. आणि ज्या दिवशीं मोठीच थंडी व पाऊस पडे, त्या दिवशीं तर हा वावा हटकून फारच लवकर उठून फिरे. आणि पुष्कळ पाणी अंगावर ओतून घेई. लोक त्याची संभावना कशी काय करीत, तें वरावर समजण्यांत आलें नाहीं. हे लोक अलीकडे कोठें अढळत नाहींत.

ही गोष्ट आनंदाची आहे कीं, हे लोक अलीकडे दिवसानदिवस कमी होत चालले आहेत. ह्या दहा पंधरा वर्षांत तर नंदीवेल व थंडोजीवावा कोठें दृष्टीस पडलेनाहींत. अलीकडे लोक सुधारल्यामुळे ह्या लोकांस फार देईनातसे झाले असावे, किंवा ह्या लोकांसच आपल्या धंद्याचा कंटाळा येऊन ते तो सोडूं लागले, हें कांहीं समजत नाहीं.

अनेक तऱ्हांचे अघोरी लोके मुंबईत पुष्कळ येत, तसे आतां येत नाहींत. नानकपंथी ह्मणून कित्येक भिकारी येत. ते हातीं दोन शिसवी लांकडाचे गुळगुळीत सोटे घेऊन वाजवीत, तोंडानें वडवड करीत, आणि जवरीनें दुकानदारांकडून पैसा पैसा घेत. कोणी न दिला तर त्यास अद्दातद्दा वोलत, व मोठयानें वीभत्स शिष्या देत. तसेच दुसरे अघोरी लोक येत. त्यांच्या वरोवर एक काठ्यांची चौकट असे, ती घेऊन दारोदार फिरत, आणि कोणी पैसा न दिला तर वरोवर पोण्या असे, त्यास त्या चौकटीवर निजवीत. कोणी छातींत सुरी भोसकून घेत, कोणी गालास टोपण लावीत, व कोणी जिभेस छिद्र पाडून दोरी घालीत. कोठें पांच पंचवीस हिजडे लोकांची टोळी जमून येई, आणि अनेक जातींचे अभद्र शब्द काढून टाळ्या पिटीत, व मोठे हेळे काढून दुकानदारांकडून जवरीनें पैसा दोन पैसे घेत. ह्यांचा जुलूम लोकांवर इ-

तका होता कीं, त्यांच्या तोंडांतून आलेलें द्रव्य घेतल्याशिवाय दारांतून उठत नसत. कोलवणांतील कित्येक गोसावी अनेक ढोंगें करून येत. कोणी तोंडांतून पोटांतील आंतडीं वाहेर काढून दाखवीत. अशीं अनेक अघोर कर्मे करून लोकांस भोंदून द्रव्य घेऊन जात. हीं सर्व अघोर कृत्ये इंग्रज लोकांनीं हळूहळू मोठ्याच चातुर्यानें शहरांतून काढून टाकिलीं.

सुमारें चाळीस वर्षांमागें एथें एक वैरागी आला होता, तो पांच हजार रुपयांची संभावना करून द्या, असें लोकांस सांगे. ते त्याणीं त्यास दिले नाहींत, ह्मणून तो मुंवादेवीच्या तळ्याच्या मध्यभागीं जो खांब रोविलेला आहे, त्यावर जाऊन उपडा पडला, आणि कांहीं केलें तरी उतरेना. कोणी हजार, कोणी दोन हजार रुपये देऊं केले तरी तो ऐकेना. तो तेथें सतत दोन दिवसपर्यंत होता, असें सांगत. मग कोणी भोळ्या व निःश्या सावकार लोकांनीं त्याचें मोठें आर्जव करून व त्यास द्रव्य देऊन खांवावरून उतरून आणिलें. अशीं एथें अनेक थोतांडें येत असत. परंतु हल्लींच्या काळीं जर कोणी तसें केलें असतें, तर फार्जेट साहेब त्यास एका घटिकेंत कुलाब्याच्या दांडीचा रस्ता दाखविते.

वैरागी व वैरागिणी रस्तोरस्तीं फिरून अनेक तऱ्हांचे दोहरे ह्मणत असतात. त्यांतील थोडेसे एथें उतरून घेतले आहेत.

चंदनकीभलीचीपडी गाडीभरानकाट ॥

दाताकीभलीझोपडीसुमकानभलानगाम ॥

अजगरनकरेचाकरीपंचीनकरेकाम ॥

दासमलूकाएकहेसवकादाताराम ॥

मायामरेनमनमरेमरमरगयेसरीर ॥

आशातिस्नानामरेकहगयेदासकवीर ॥

मायामेरेरामकीलूटसकोसोलूट ॥

अंतकालपछतावगेप्रानजांयगेछूट ॥

शीतापतकीकोटडीचंदनजडेकवाड ॥

तालाकूचीप्रेमकीखोलोकिस्नमुरार ॥



तसेच मुसलमान लोकांचे फकीरही दिल्ली, मक्का, सिंध, कावुल कंदहार, हैदराबाद, पंजाब वगैरे शहरांतून शेंकडो येतात. हे भेंडीवाजारांत मशीद आहे तेथें व दुसऱ्या मशिदींत उतरतात. तेथें नाखुदा व दुसऱ्या श्रोमान् मुसलमान लोकांकडून त्यांस खाणें मिळत असतें. व ते सकाळ संध्याकाळ सर्व मुंबईभर कविराचे व दुसरे हिंदुस्थानी दोहरे व अनेक तऱ्हांचीं गाणीं हणून द्रव्य गोळा करितात. त्यांतही कित्येक देरे व मंत्रून पाणी देणारे व धंतरमंतर करणारे असतात. कित्येक हिंदु व पारशी फकीरलोकांस जमवून पैसे वांटतात. यांचा असा समज असतो कीं, दुसऱ्या भिकाऱ्यांस देण्यापेक्षां मुसलमानांस धर्म केला असतां विशेष पुण्य आहे ! कित्येक फकीर हिंदु लोकांच्या दारीं भीक मागायास येतात, तेव्हां राम कृष्ण इत्यादि देवांचे दोहरे व पदें हणून द्रव्य मागतात. हें केवळ हिंदु लोकांस फुसलावून द्रव्य काढण्यासाठीं ढोंग असतें. आंतून ते हिंदु धर्माचे मोठे द्वेषे व स्वभावाचे क्रूर असतात. जे फकीर मशिदींत राहतात, त्यांशिवाय कित्येक झोंपड्या वांधूनही राहतात. हिंदुलोक मुसलमानांच्या देवांस भजतात, परंतु मुसलमान प्राण गेला तरी हिंदूच्या देवास भजणार नाहीत.

दुसऱ्या भिकाऱ्यांचें एक खूळ अलीकडे फार माजलें आहे, आणि ते कोण हणाल तर दक्षिणेंतील ढोंगी वतनदार. हे निजामाच्या व दुसऱ्या मराठी राजांच्या राज्यांतील थोतांडी मराठे, वाणी, किंवा ब्राह्मण लोक असतात. कोणी कुळकरणी वनून गळ्यांत लेखणी वांधितो; कोणी पाटेल वनून कंबरेस हिशेवाची चोपडी वांधितो; कोणी देशमुखाचें सोंग घेऊन हातीं वेडी घालितो; कोणी देशपांड्या होऊन एका पायांत लोखंडाची सांखळ घालितो; कोणी जमीनदार होऊन गळ्यांत नांगर वांधितो. अशीं अनेक सोंगें करून खोटीं कागदपत्रें वनावून वायका मुलांस घेऊन सहपरिवार रस्तोरस्तीं फिरून द्रव्य मागतात. आणि सांगतात कीं, कोणास हजार, कोणास पांचशें, असे रुपये सरकारांत देणें आहे, हणून त्यांस वेडी घातली आहे, व त्यांचे आईवाप, वायका पोरें व भाऊवंद कैदेंत आहेत. यांच्या वायका व हे उच्च स्वरानें मोठे हेळे काढून दुःखनिवेदनार्थ विलक्षण गाणीं हणत असतात.

कावड खांद्यावर घेणारे व पटावरील चित्रे दाखविणारे तेलंगणांतील भिकारी व त्यांच्या वायका रस्तोरस्तीं फिरतानां अढळतात. कोणी पांच दहा गाई वरोवर घेऊन त्यांच्या पोषणार्थ कांहीं द्यावे, हणून लोकांच्या दारोदार फिरून द्रव्य गोळा करितो. असे अनेक ढोंगी लोक ह्या शहरांत पदोपदीं त्रास देत असतात.

पिंगळे, मेढे जोशी, गोंधळी, वाध्ये आणि कानफाट्ये प्रतिदिवशीं प्रत्येकाच्या दारापासीं एक दोघे दृष्टीस पडतातच. तशाच खंडोवाच्या मुरळ्यांच्या टोळ्या रस्तोरस्तीं फिरतात. ह्या दुष्ट स्त्रिया धर्माच्या भिषानें मोठाच अनाचार करितात. असल्या थोतांडाच्या योगानें लोक कुमार्गांत मात्र पडतात. अनाचार प्रवर्तक गोष्टी ह्या शहरांत फारच आहेत. आणि लोक अशांत द्रव्य घालून धर्म केला असें मानून संतुष्ट असतात. ह्यास काय हणार्हे ! बहुतेक भिकारी हालमस्त असतात.

पहांटेस गोंधळी लोकांची गर्दी असत्ये. ह्यांचें माहात्म्य नवरात्रांत फार असतें. हे गळ्यांत कवड्यांच्या माळा घालून अंगांत तेलानें भरलेला लहानसा झगा किंवा अंगरखा घालतात, आणि हातीं मोठा जळता कांकडा घेऊन जिकडेतिकडे नाचत असतात. यांच्या काखेस तेलाचें बुदलें असतें, व वरोवर तुणतुणें वाजविणारा एक पोऱ्या असतो. हे लोक अनेक तऱ्हांचीं भवानीचीं गाणीं हणतात. “ उदोभवानी, अंवावाईचा जोगवा ” हें यांचें विरीद असतें.

ह्या शहरांत देशोदेशांतून शेंकडो आंधळे येतात, आणि ते सकाळपासून आठ दहा घटिका रात्रपर्यंत अनेक तऱ्हांचे स्वर काढून भिक्षा मागत फिरतात. कोणी वरोवर एक दोन गाई घेऊन जातात. कित्येक एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवून आठ दहा असामींची माळ करितात. कित्येक दोघी दोघी वायका देखील करितात. मार्गें एथें दोन ही पाय लुले पडलेला असा भिकारी रहात असे, तो रस्त्यांतून जनावरासारखा चालून भिक्षा मागत फिरे. आणि प्रतिदिवशीं रुपया दोन रुपये कमावी. त्याणें तीन वायका केल्या होत्या.

आश्विन महिन्यांत नवरात्राचे नऊ दिवस कित्येक वाडवळ, गुरव, व दुसऱ्या जातीचे शूद्र लोक जोगवा या नांवानें भिक्षा मागत फिरतात. हे प्रतिष्ठित भिकारी ह्या दिवसांत सहकुटुंब सहपरिवार प्रत्येकाच्या दारिं जाऊन मूठ मूठ तांदूळ जमा करितात. ग्रहणाच्या दिवसांत ह्यार, मांग धेड व हलालखोर “दे दान सुटे गिराण, दे दाता दान सुटे गिराण” असें ह्मणत ग्रहण लागल्यापासून सुटेपर्यंत सर्व मुंबईभर फिरत असतात.

जन्मपत्रिका, यादवानें, वर्षफळ, व त्रैमासिक फळ करणारे गुजराथी मोत्याळे ब्राह्मण एथें पुष्कळ वर्षांपासून राहत. त्यांची वस्ती बहुत करून अंतोवा गोसाव्याच्या आणि अनंतऋषीच्या वार्डींत असे. सांप्रत यांची संख्या खडत चालली आहे; कारण इंग्रजी विद्येचा नगाऱ्या खाल यांच्या ज्योतिशाच्या टिमटिम्याचा नाद उत्तरोत्तर मंदावत चालला आहे.

कांहीं वर्षांमागे हिंदु, पारशी, व यहूदी लोक जन्मपत्रिकेवर फारच विश्वास ठेवीत, सवव यांचा धंदा चांगला चाले. कोणी कोणी शें दीडशें रुपये खर्चून जन्मपत्रिका करून घेत. आणि ह्या पत्रिका ह्मणजे साक्षात् ब्रह्मदेवाचा लेख आहे असें मानीत. किंचित् आलस्य झाला किंवा कांहीं हानि झाली कीं, जन्मपत्रिकेचा पुडका जोशीवावाचें घर शोधायस जाई. ही एक एक पत्रिका दीड दीड दोन दोनशें हात लाव असून तिच्या प्रारंभीं तुलसीचें झाड किंवा पिंपळाचा वृक्ष काढिलेला असतो. आणि आंत अनेक तऱ्हांचीं राशिचक्रें, ग्रहांचीं स्थानें व कुंडलिका काढून त्या चित्रविचित्र रंगांनीं रंगविलेल्या असतात. कित्येक नव्या केलेल्या जन्मपत्रिका सुमुहूर्तानें घरीं आणवून जोशीवावाकडून वाचवून घेत; आणि तिची पूजा करीत. मग जोशीवावाची चांगल्या रीतीनें संभावना करीत. यांचा मोड होण्यास बहुधा हीं मुख्य कारणें झाली— इंग्रजी शाळा आणि दवाखाने.



## प्रकरण १४.

इंग्रज लोकांचीं देउळें— पोर्तुगीझ लोकांच्या इगर्जा व खुरुस— हिं-  
दुलोकांचीं देवालये— श्रावक लोकांचे डेरे व यती— कामाठी  
लोकांचीं राउळें— मुसलमान लोकांच्या मशिदी व पीर— बेनी  
इस्त्राएल व यहुदी लोकांचे सिनेगाग ( मशिदी ) व त्यां-  
चा इतिहास—पारशी लोकांच्या अग्याग्या—निरनिरा-  
ळ्या लोकांचे सण—कपिलाषष्ठी—देवीचीं गाणीं—  
कानोवाचे मठ—गणेश चतुर्थी— दिपवाळी—  
मोहरम— यात्रा व जत्रा—उरूस—मिशना-  
री— परमहंस मंडळी— विष्णु बावा  
ब्रह्मचारी.

पुष्कळ वर्षांपासून मुंबईखात्यांत इंग्रज लोकांचा उपाध्याय व उपदेशक  
असा कोणी नव्हता, अथवा एथें त्यांचें देऊळ ही नव्हतें. सन १७१४  
मध्ये कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं रेवरेंड रिचर्ड काव यांस धर्माध्यक्ष पाठवि-  
लें. सन १७०० त या वेटावर गव्हर्नर सर निकोलास वेट होते, त्यांनीं  
इंग्लंडदेशांत कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस असें लिहून पाठविलें होतें. “ मे-  
हेरवानी करून मुंबईस एक वैवल् ( धर्म पुस्तक ) व दोन प्रार्थनेचीं पुस्तके  
पाठवावीं. ” कोटांतील मोठें देऊळ वांगण्याचें काम यांच्याच कारकिर्दींत  
सुरू झालें होतें; परंतु तें मि० चार्लस वून यांच्या कारकिर्दींत भिस्तर काव  
यांच्या श्रमानें सिद्धीस गेलें. यास कर्थाडूल असें ल्हाणतात. या देवळाची  
उस्तवारी करण्याच्या खर्चाची वार्षिक नेमणूक असावी असा विचार करून  
असें ठरविलें होतें. जो माल मुंबई बंदरांत येईल, त्याजवर शेंकडा आठ  
आणे जाजती जकात घेऊन जें द्रव्य जमेल तें देवळाच्या वार्षिक खर्चास  
लावावें. सरकारी दफ्तरांत पुढील नोंद सांपडत्ये. “ सन १७३३ च्या

जकातीचा वसूल २,६७५, आणि सन १७३४ चा वसूल ८,८९३ रुपये देवळाचे कारभारी यांचे स्वाधीन केला.”

इंग्रज लोकांचें कधीडूल हें सर्वांत मोठें. हें तयार करायास तीन वर्षे लागलीं. आणि तें १७१८ मध्ये बांधून तयार केलें. हें बांधायास गव्हर्नर मिस्टर वून यांनीं पुष्कळ द्रव्य देऊन जी मोठी घांट यांत वाजते, ती दिली. तीवर याचें नांव व शक लिहिला आहे. त्यांनीं आपलें वजन खचून दुसऱ्या इंग्रज लोकांकडून वर्गणी जमा केली. कंपनी सरकारानें यास १०,००० रुपये दिले. ह्या देवळास सर्व खर्च ५३,९९२ रुपये वसला. यांत एक मोठें तंतुवाद्य आहे, तें प्रत्येक आदित्यवारीं देऊळ भरतें, त्या वेळीं वाजवितात.

सन १८३८ त ह्या देवळाचा जीर्णोद्धार करून तें उंच वाढविलें. त्यावेळींही वर्गणी करून द्रव्य जमविलें होतें. ह्याच्या चहूंबाजूंस घड्याळ आहे. त्यांत तास, अर्धतास, पावतास, अशीं वाजतात. ह्या देवळांत नामांकित इंग्रज लोकांच्या कबरी आहेत. त्यांत एक डंकन साहेब गव्हर्नर यांची आहे. तिजवर त्यांच्या गुणांचें वर्णन केलें आहे. एका ब्राह्मणाचें व मडमीचें संगमरवरी दगडाचें चित्र कोरून ती मडम त्याच्या दयाशीलपणाचें वर्णन लिहिते, व ब्राह्मण हात जोडून त्यांच्या मरणाविषयीं शोक करितो, असें दाखविलें आहे. हा ब्राह्मण कलकत्यांतील एक ज्योतिषी होता. त्यानें डंकन साहेब ज्यावेळीं कलकत्यांत कारकुनाचें काम चालवीत होते, त्यावेळीं त्यांस असें भविष्य कथिलें होतें कीं, ते काहीं दिवसांनीं राज्यपदास चढतील. हें त्याचें भविष्य खरें झालें, लणून ह्या साहेबाचा आणि त्या ब्राह्मणाचा मोठा स्नेह जडला होता, असें सांगतात. दुसरें, ह्या परोपकारी साहेबानें रजपूत लोकांत वालहत्या होत, त्या वंद करण्याचा प्रयत्न चालविला होता, लणून त्याच्या मरणाचा दोन वाळकें शोक करित आहेत, असें दाखविलें आहे. अणखी त्यावर एक सुंदर मोठा वटवृक्ष कोरविला आहे. ह्या थडग्यावरील कोरीव काम फारच उत्कृष्ट आहे. हे साहेब लोककल्याणार्थ फार तत्पर असत, सवव मुंबईतील लोकांनीं द्रव्य जमवून हें थडगें बांधविलें,

आणखी संगमरवरी दगडावरील चित्रे वगैरे विलायतेंत तयार करून सन १८१७ मध्ये आणविलीं. ह्या शहरांत इंग्रज लोकांचीं देउळें सात आहेत.

पोर्तुगीझ व किरिस्तांव लोकांच्या इगर्जा १३ आहेत. त्यांपैकीं तीन माहिमास आहेत. ह्याशिवाय जागोजागीं खुरुस आहेत. जसे हिंदुलोकांत पिंपळास पार वांधितात, तसे ह्यांस वांधून त्यांवर लांकडाचे खुरुस ठेविले आहेत. ह्यांची संख्या सुमारें साठ सत्तर आहे. ज्यावेळीं ह्या शहरांत पोर्तुगीझ लोकांचा अमल होता, त्यावेळीं हे स्थापलेले असावे. कित्येकांचा हल्लीं जीर्णोद्धार केला आहे. जसें प्रत्येक हिंदूच्या दारांत तुलसीचें वृंदावन असतें, आणि ते जसे सकाळ संध्याकाळ तुलसीची प्रार्थना करितात, तसाच कांहींसा प्रकार ह्या खुरुसाचा आहे. ते लोक त्रिकाळ ह्या खुरुसासमो-खुरमांड्या घालून हात जोडून सात्विकभावानें प्रार्थना करीत असतात.

कांपाच्या मैदानांत तीन खुरुस आहेत. हीं पोर्तुगीझ लोकांचीं दैवर तें असून त्यांच्या कारकिर्दीच्या खुणा आहेत, ल्हणून इंग्रज लोकांनीं ते जिकडचे तिकडे राहूंदिले आहेत. ह्यांत जो मरीन पलटणी जवळ मोठा आहे, त्यास पुष्कळ किरिस्तांव सकाळ संध्याकाळ भजतात. या समोर खुरमांड्या टेंकून प्रार्थना करितात. संध्याकाळचे तर एकसारिखे खुरमांड्या घालून एकामागेएक हारिनें पांच पंचवीस भजन करितानां दृष्टीस पडतात. ह्या खुरुसाची भक्तीण एक ह्यातारी किरिस्तांवीण वाई जवळ असतेच. तिजपाशीं टोपलींत कांहीं पणत्या, तेल व मेणवच्या असें सामान असतें. कित्येक या खुरुसास दिवे लावण्याचे व त्या समोर मेणवत्ती जाळण्याचे नवस घेतात. याप्रमाणें याच्या समोर प्रत्यहीं दहा पंधरा दिवे जळत असतात. कित्येक यावर फुलें घालितात, व कोणी यास फुलें अर्पण करितात. ही पुजारीण वाई या खुरुसाचें माहात्म्य फार सांगते. कित्येक हिंदु व पारसी देखील यास नवस करितात. हा मुलें देतो; रोजगार लावितो; व्याधि हरण करितो; व जें जें सांगेल तें तें करितो, असें ही वाई सांगत असते ! सर्व भूतीं ईश्वर आहे, अशा समजुतीनें हिंदुलोक यास भजतात, कीं आपले तेहत्तीस कोठी देव आहेत, त्यां पेक्षां यांत अधिक दैवत आहे, ल्हणून भजतात, हें कांहीं समजत नाहीं.



पोर्तुगीझ लोकांच्या देवळांत भुलेश्वराच्या पाठीमागच्या रस्त्यावर जी “नो-सासियोरा डी एस्पिरांस” हणून इगर्ज आहे ती सर्वांत श्रेष्ठ. इच्या आस-पास विस्तीर्ण जागा आहे. देवळांत पुष्कळ सरंजाम असून साधूंच्या मूर्ति आहेत. आमच्या लोकांप्रमाणे ते मूर्तीस भजतात. हें देऊळ पूर्वी कांपाच्या मैदानांत जेथे मोठा खुरुस आहे त्या सुमारास होते. ह्याचा जीर्णोद्धार सन १८३३ त झाला. माजगांवांतील मोठें देऊळ ही फार पुरातन आहे. हें पूर्वी कोळीलोकांनी वांधिलें होतें, असें सांगतात.

ह्या शहरांत हिंदुलोकांचीं मुख्य पुरातन देवालये हटलीं हणजे मुंवादेवी, काळवादेवी, गांवदेवी, भुलेश्वर, वालुकेश्वर, वावुलनाथ, महालक्ष्मी, माणकेश्वर, परभादेवी, कोटांतील व्यंकटेश, व रामवाडींतील रामाचें देवालय.

शिवरीस वागेश्वरी आहे. हिची स्थापना पूर्वी कोणी केली होती, हें समजत नाही. परंतु हिची वहिवाट सध्या रा० रा० जनार्दन वाळाजी यांजकडे आहे. हे गृहस्थ श्रीमान् असून ग्रांड जुरीचे सभासद आहेत. यांचे तीर्थरूप वाळाजी शामशेट हे मुंबईत पुष्कळ वर्षांपासून फार प्रख्यात होते. परळ्यास दुसरीं सात आठ लहान देवालये आहेत. तेथे माणकेश्वराचें देवालय आहे, तें रा० रा० विठोवा माणकोजी यांणीं वांधिलें आहे. माजगांवांस माणकेश्वराचें देवालय आहे. तें कोणी शें दिडशें वर्षांमागे वरळीकर सुतारानें वांधिलें होतें, असें सांगतात. परंतु ह्याची मूळस्थापना कोणी केली होती, तें समजत नाही. याचा जीर्णोद्धार पुरुषोत्तम रामचंद्रजी या नांवाच्या गृहस्थानें केला. वरळीच्या खालच्या पाखाडींत शंभुमहादेवाचें व माहिमास परभादेवीचें देवालय हीं फार पुरातन आहेत. माटुंग्यास एक आहे, तें नारायण शेट शिपी यानें वांधिलें आहे. शिंवासही दोन चार देवालये आहेत, व माहिमास सुमारे २५ आहेत. हींही बहुतकरून जुनींच आहेत.

रामवाडींत रामाचें देवालय आहे. हें वरेंच पुरातन आहे. हें प्रथम काशिनाथ सोकाजी यानांवाच्या परभु गृहस्थानें वांधिलें होतें. नंतर सुमारे साठ सत्तर वर्षांवर मयत विठोवा कानोजी यांणीं याचा जीर्णोद्धार केला. तेव्हांपासून ह्या देवालयाची वहिवाट त्यांच्याच घराण्यांत चालली आहे.

गिरगांवच्या शेवटास महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर प्रख्यात श्रीमंत जगन्नाथजी शंकरशेट यांनी वांधलेले भवानी शंकराचें देवालय आहे. हें मोठें रम्य स्थळ असून याच्या वाजूस एक धर्मशाळा आहे, ती धर्मार्थ सोडिली आहे. तींत अतिथि अभ्यागत येऊन राहतात. व गरिब गुरिवास हींत वस्ती करायस मोकळीक असत्ये. ह्या देवळाच्या वाजूस यांचा वाडा आहे. यांत अमोलिक सामान भरलें आहे. जिकडेतिकडे कारंजीं उडत आहेत. वागांतून रम्य हवा निघत असत्ये. हेंही स्थळ पाहण्याजोगें आहे. व इतर लोकांचे ह्या रस्त्यावर पुष्कळ वंगले आहेत.

कांसार लोकांच्या देवीचें देवालय मुंबादेवीच्या देवालया खालीं आहे. हे लोक एथें फार काळापासून वसत आहेत. कांहीं वर्षांमागे या लोकांत वापूशेट नांवाचा एक गृहस्थ मोठा नामांकित असून धर्मो होता. शहरांत कोणत्याही जातीचा गरीब मनुष्य मरण पावला असतां तो त्याच्या प्रेत संस्कारार्थ पांच रुपये देत असे. पूर्वी टंकसाळींतील नाणें पाडण्याचें काम याच्या हातीं होतें. त्यावेळीं एथें त्याचा इतमाम वराच होता. परंतु हल्लीं ह्यांत तादृश कोणी अढळत नाहीं. कांसार आपण चंद्रवंशी क्षत्रिय आहों, असें ह्मणतात.

या वेटांतील देवळांवरील दोनशें वर्षांमागील आणि हल्लींचे लेख वाचून पाहिल्यावरून या शहरांतील लोकांस भाषाप्रौढी, व शब्दचातुर्य हीं भूषणकारक आहेत, असें केव्हांपासून समजू लागलें हें समजेल. धाकजी दादाजीच्या देवालयावर जो संस्कृत, मराठी आणि इंग्रजी भाषेत शिलालेख आहे, तो व माहिमास प्रभावतीच्या देवालयावर मुंबईतील अस्सल मराठी भाषेत लिहिला आहे, तो वाचल्यानें त्या वेळच्या मराठी भाषेत आणि सांग्रतच्या मराठींत किती अंतर आहे, हें ध्यानांत येईल. पुढें कांहीं देवळांवरील लेख उतरून घेतले आहेत.

एका वृद्ध सुज्ञ सोमवंशी गृहस्थानें गांवदेवीचा हा पुढील वृत्तांत लिहून दिला.

“श्री ग्रामदेवी पुरातन आहे. हिचें नाव लीलावती. दोनशें वर्षांचे

पूर्वी ही बालुकेश्वराचे डोंगरांत होती. एके दिवशीं ही देवी वापाजी ह्यात्रे सोमवंशी क्षत्री पाठारे यांच्या स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं, आपणास गांवांत न्यावें, तेव्हां वापाजी ह्यात्रे व गिरगांवकर सर्व मंडळी जमून तीस आणून गिरगांवांत उघड्या जागेवर बसवून तेथें वडाचें झाड लाविलें. त्याचा मोठा विस्तार झाला होता, परंतु कांहीं वर्षांमागे तुफान झालें तेणेंकरून तो मोडला. तरी त्याचा कांहीं भाग अद्याप आहे. नंतर शके १७२८ या सालीं राजश्री बाळाजी भिकाजी क्षत्री सोमवंशी पाठारे यांनीं देवीचें देवालय बांधिलें, तें अद्याप आहे.” ह्या देवीस वाडवळ, सुतार, व सोमवंशी क्षत्री पाठारे हे लोक फार भजतात. ह्या देवीची मार्गशीर्ष शुद्ध पूर्णिमेस यात्रा भरत्ये व दुसरे नवरात्राचे व रामनवमीचे उत्साह होतात. याचा सर्व खर्च हेच लोक करितात. ह्या देवीवर एका सुतारानें पूर्वी श्लोक केला होता तो येणेंप्रमाणें.”

मुंबादेविलिलावतीवडतळींगिर्गांविजेवैसली ॥  
गांवाचीपहिलासिलोकक्षणतीसाक्षातजेमाउली ॥  
येतांविघ्नअरिष्टतेनकळतांतात्काळनीवारिती ॥  
भक्तांपाहुनिसंकटीं झडकरी येऊनियारक्षिती ॥१

धाकजी दादाजीच्या देवळावरील लेख.

श्रियोनिवासेवसुधाकलापे मुंबापुणेरेत्नधिवेष्टितांते ॥  
शांडिल्यगोत्रःप्रभुवंशआस्तेदादाजिसूनुःखलुधाकजीति ॥ १ ॥  
तेनायंवसुसद्ययाहिताधियापंचाधिदेवालयः  
प्रासादोविहितोहिताययशसेहर्म्यादिभिर्भूषितः ॥  
चित्रग्रावमयस्तिरस्कृतमयोलोकांवकानंदरुत्  
चंचच्चारुतरंगनीरधितटालंकारभूतःकिल ॥ २ ॥  
अत्रत्यदेवतानामान्यवगच्छंत्यनुक्रमात् ॥  
मयूरेशोगणपतिः शर्वाणीचरमेश्वरी ॥ ३ ॥  
शंभुश्चधाकलेशाख्योहरिनारायणोहरिः ॥  
सूर्योविनायकादित्यःसर्वसंतुशिवप्रदाः ॥ ४ ॥



गतेब्धिशरपर्वतेंदुमितवत्सरेनंदने ॥

गुरौघटगतेतथाशिवतिथौसितेमाधवे ॥

प्रतिष्ठितमिदंमदीयकुलपालनीयंसदा ॥

समस्तजनभूतयेभवतुदेवोधिष्ठयंशुभं ॥ ५ ॥

“हें देवालय आणि देवालयाच्या सन्निध धर्मशाळा आहे, ही मुंबईस एथील प्रभु धाकजी दादाजी यांनीं वांधून देवालयांत श्री मयुरेश्वर, श्री रमेश्वरी, श्री धाकलेश्वर, श्री हरि नारायण आणि श्री विनायकादित्य या पांच देवांची स्थापना शके १७५४ नंदन नाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध ११ दिवशीं करून देवालय आणि धर्मशाळा यांचा विनियोग हिंदुशास्त्ररीतीच्या धर्मकृत्याकारणें केला असे. याची व्यवस्था आमच्या वंशजांनीं ठेवून याचें संरक्षण करावें.”

माणकेश्वराच्या देवळाच्या अलीकडे धर्मशाळेसमोर तीन हात उंच आणि दोन हात रुंद अशी देवळी आहे, तींत शिळेवर कोरलेली नागाची मूर्ति आहे. तिच्या वाजूस एक दोन हात उंच व एक हात रुंद असा पाषाण आहे. त्याच्या मस्तकावर सूर्य आणि चंद्र कोरले आहेत. त्याच्या खाली महादेवाची पिंडी व नंदी काढिला आहे, आणि ह्या खाली कानडी आणि बालबोध अक्षरांनीं कांहीं लेख लिहिला आहे. कानडी लेखांतील मजकूर असा आहे:—

“कर्नाटकामध्ये श्रीरंगपट्टण एथीलचा लिहिणारा. न्यांकी नरसप्पय्या याचा मुलगा होन्नारपय्या याचा कुमार लिंगय्या. विजापुराजवळचा वंशज मी. लक्ष्मीवास असो. प्रभव नाम संवत्सरे.”

हा दगड कोणी औरंगजेव बादशहाच्या पदरच्या लिंगाईत कानडी अघ्यानें मारला होता, असें सांगतात. परंतु या लेखांत याविषयीं कांहीं आधार सांपडत नाही. कानडी लोकांत जमिनीची हद्द वांधायाची असल्यास असा दगड मारून त्यावर शेष, नंदी, सूर्य, चंद्र, आणि महादेव यांस साक्षीसाठीं काढण्याचा संप्रदाय आहे, असें सांगतात. हा केवळ लिंगाईत वाप्याच्या सीमेचा दगड आहे. आणि आमचे लोक ह्यास देव असें मानून याची नित्य गंधाक्षता घालून ब्राह्मणद्वारा पूजा करवितात. हा किती अंधार आहे. अशा ह्या आमच्या लोकांच्या देवभोळेपणास काय ह्मणावें?

माजगांवच्या शेवटास मोटेचें माजगांव लणतात. तेथें घोडपदेव आहे. परंतु याचें वास्तविक नांव खडकदेव असावें. कारण हा एक मोठा खडक असून त्याच्या समोरच्या भागास शेंदूर चोपडून ह्यास देव वनाविला आहे, दुसरें काहीं नाहीं. हें देवस्थान कोणी छट शूशनें उपस्थित केलें आहे. ह्या देवास हा सुपाऱ्यांचे कौल लावितो, आणि अनेक तऱ्हा करून लोकांस भोंदून द्रव्य हरण करितो. ह्या देवळाच्या छपऱ्यास टांगलेले पन्नास पाउणशें लहान लहान पाळणे व झोळ्या आहेत. आणि याचे भक्त हें दैवत मोठें प्रखर आहे, असें सांगतात. मुंबईतील देवांचीं नांवांही तऱ्हे-वाईक असतात. जवश्वर, हट्टेश्वर, ताडदेव, वावदेव, खोकलादेवी, इत्यादि.

मुंबईत हिंदूंचीं सुमारें तीनशें देवालये आहेत. माहिमास खोकलादेवी आहे. कोणास खोकला झाला असतां या देवीची उपासना करावी, लणजे तो बरा होतो, असें हिचे उपासक सांगतात ! या शिवाय दर वाडींत एक एक वावदेव असतोच. ह्या शहरांत मारुतीचीं देउळें फार असून त्यांचें उत्पन्नही पुष्कळ असतें. यांचे मालक वैरागी असतात. व मारुतीच्या भक्तिणी वारांगना व दुष्ट स्त्रिया फार असतात.

कोठेंकोठें कथा पुराणें वारमाही चाललेलीं असतात. भुलेश्वर, काशीविश्वेश्वर, रामचंद्र ( रामवाडींत ), विठोवाचें देवालय, आत्माराम बावाचें ठाकूरद्वार, इत्यादि देवळांत नेहमी पुराणें चालत असतात. व कोठें कथाही होतात. श्रावण व भाद्रपद महिन्यांत कित्येक ठिकाणीं सप्ताह होतात. पूर्वी चतुर्मासांत श्रीमान् परभू, शेणवी, सोनार व इतर लोक घरोघरीं भागवत, भारत, रामायण, व दुसरीं पुराणें वाचवीत, आणि पांच सहा महिन्यांत समाप्ति करून पुराणिकास चारशें पांचशें रुपये दक्षिणा देत. कित्येक पांडवप्रताप, हरिविजय, अश्वमेध, असे प्राकृत ग्रंथ वाचवीत. हल्लीं इंग्रजी विद्येचें माहात्म्य वाढल्यापासून तो प्रकार उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. जे फार भावीक असतील तेच मात्र वाचवितात. वाणी, भाट्ये या लोकांत देखील फारशीं पुराणें वाचवीत नाहींत. पांच दहा वर्षांमागें एक जन्मांध पुराणीक आला होता. त्यानें विठ्ठलवाडींत विठोवाच्या देवळांत भागवताचें पारायण केलें होतें. सगळें

भागवत व रामायण याला तोंडपाठ येत होतें, असें सांगतात. कित्येक गुजराथी पांच पंचवीस हजार रुपये खर्च करून सप्ताह वसवितात.

देवालये बांधणें हें चांगलें काम. कारण ज्याला ईश्वराविषयीं कांहीं समजत नाही अशा अज्ञान्यांस ईश्वराची ओळख करून भाक्तिमार्गास लावणें व त्यांचीं मनें सत्कर्माकडे वळविणें हा मनुष्याचा मुख्य धर्म आहे. परंतु ज्या ठिकाणीं पुष्कळ देउळें आहेत, त्याठिकाणीं उगीच लहान देउळें ज्यांत पुजाच्याचा देखील समावेश होत नाही, अशीं बांधून टाकण्यांत कांहीं फळ नाही. त्यांत कोणी डोकावून देखील पाहत नसतात. आणि ज्या कार्यासाठीं देऊळ बांधावें तें कांहीं होत नाही, मग त्याचा काय उपयोग? देऊळ बांधण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं, लोकांस ईश्वरप्राप्ति करून देणें व सन्मार्गास लावणें. दुसरें कांहीं नाही. तर अशीं देउळें बांधण्यानें लोकांस ईश्वरज्ञान होणें कठीण; द्रव्याची मात्र नासाडी होत्ये. त्यांत पुण्य आणि पुरुषार्थ दोन्ही नाहीत. ज्या लोकांस देव धर्म कांहींच समजत नाही, व ज्या गांवांत देउळें नाहीत, तेथें देउळें बांधून लोकांस ईश्वरी मार्गाकडे वळविणें ह्यांत कांहीं तरी सार्थकाचें कृत्य होईल.

देवालये हलटलीं हणजे रम्य स्थळें असून त्यांत शें दोनशें लोकांचा तरी समावेश होई अशीं असावीं. जीं पाहतांच मनुष्यास भक्ति करण्याची इच्छा व्हावी.

श्रावक लोकांचे डेरे ( मंदिरे ) सात आहेत. त्यांत मारवाड्यांचे पांच आणि श्रावक वाणी लोकांचे दोन. हे डेरे बांधण्याची तज्ज्ञा कांहीं निराळीच असत्ये. यांचीं हीं मंदिरे आमच्या देवाल्यांहून भिन्न असून आंत तक्तपोशीस देखील आवडधोवड आरसे वसविलेले असतात. हे लोक व्यसारी असून देवभोळे असल्यामुळें देवांस पुष्कळ द्रव्य देतात. भेंडीवाजारांत घोरजीनाथाचा डेरा आहे, तो सर्व डेऱ्यांपेक्षां मोठा असून त्याचें भांडार सुमारे पंधरा लक्ष आहे, असें सांगतात. श्रावण महिन्यांत जेव्हां मारवाड्यांच्या सणाचे दिवस येतात, तेव्हां हे प्रत्येक दिवशीं मूर्तीवर जवाहिरांचे अलंकार घालून डेऱ्यांमध्ये अरास करितात. ह्या डेऱ्यांत विलोरी सामानाची गर्दी फारच केलेली असत्ये. यां-



चें सर्व करणें मारवाडीशाई. त्यामध्ये कांहीं नाजूकपणा नसतो. मूर्तीवर अलंकार घालून शृंगारितात, त्यास आंगी चढविणें असें ह्मणतात. एक दिवस हिज्यांची, एक दिवस माणकांची, एक दिवस पाचीची, एक दिवस मोत्यांची, अशा दर दिवसास आंग्या चढवितात. आंगी चढविणें ह्मणजे मूर्तीच्या पायापासून मस्तकापर्यंत एकसारखें जवाहीर घालणें किंवा गोंदानें अंगास जवाहीर चिकटविणें. आंगी चढविली ह्मणजे मूर्तीचे डोळे मात्र उघडे ठेवितात. घोरजीनाथावर हिज्याची आंगी चढवितात, ती सवा लक्षाची आहे असें सांगतात. या लोकांच्या भक्तीचा प्रकार फार विलक्षण असून दुसऱ्या हिंदुलोकांच्या प्रचाराहून केवळ भिन्न आहे. आंगी चढविण्याचा खर्च भागविण्यास अशी युक्ति करितात. पुजारी उभा राहून असें ह्मणतो. अमुक शेट, ही आंगी चढविण्याबद्दल दहा मण तूप देतो. मग जो जास्ती मण तूप देणारा असतो त्याच्या नांवाची ती आंगी असें ठरतें. मग जितके मण तूप देऊं केलें असेल, त्याचे दर मणास १२ रुपये प्रमाणें द्रव्य तेथें पोहोंचतें करावें. यांचें धर्मास देणें तें तुपावर ठरवितात. कोणी दोनशें मण, कोणी शंभर मण, तूप देवास देतो. ह्मणजे तितक्या मण तुपाचें द्रव्य भांडारांत दाखल करितो. जसें एकाद्या मालाचें लिलांव करून तो विकावा, त्याच प्रमाणें हा उत्साह विक्रीत असतात. सगळे लोक जमले ह्मणजे मूर्तीचा पुजारी उभा राहून असें ह्मणतो. “मोती-शेटनी आंगी दस मण घा” दुसरा ह्मणतो “मारा पंदर मण” तिसरा ह्मणतो “मारा तीस मण.” शेवटीं जो जास्ती मण वाढवितो, त्याचें नांव चोपडीवर लिहितात. श्रावक लोकांचे सण आषाढ महिन्यापासून भाद्रपद शुद्ध पंचमीपर्यंत असतात. यां दिवसांत ते उपोषण करितात. कित्येक यती एक, दोन, व तीन महिनेपर्यंत कांहीं खात नसतां उपोषण करितात असें सांगतात. मग कोणी सधन व्यापारी त्यांचें तें पुण्य पांच पांच सहा सहा हजार रुपये देऊन विकत घेतो, व दुसरेही त्यांस सामर्थ्यानुसार द्रव्य देत असतात. साधारण महिना पंधरा दिवस उपोषण करणारा असतो, त्यास कित्येक मारवाडी लोक आपआपल्या घरीं जेवायास बोलावून आणून शें पन्नास रुपये देऊन त्याचें तें पुण्य विकत घेतात. व भाद्रपद महिन्यांत मोठा समारंभ करून

उपोषण केलेल्या यतीची वरात काढितात. यतीलोकांत कित्येक मोठे सधन आहेत, व ते व्यापारही करितात.

श्रावण माहिन्यांत सणांच्या दिवसांत मारवाडी लोक आपल्या अंगावरही जवाहीर व सोन्यारुप्याचे अलंकार घालितात. ह्या सणास पजुसण असें म्हणतात. हा एकसारखा आठ दिवस चालत असतो.

सन १८६२ त खेमचंद मोतीचंद याच्या डेज्यांत एका यतीनें एक सारिखें तीन महिने उपोषण केलें होतें, असें सांगतात. तो संध्याकाळच्या सुमारास एक पंचपात्रभर पाणी तापवून थंड करून पीत असे, व कोणी सांगतात कीं, तो किराड्याचें पाणी पीत असे. आणि दुसऱ्या कोणत्याच अन्नास स्पर्श करित नसे. हें कसें काय होत असे, तें समजत नाहीं. हा केवळ जर-त्कारूसारिखा दिसे, आणि शेंकडो लोक याच्या दर्शनास जात असत. अन्नाचांचून तीन महिनेपर्यंत मनुष्ये वांचतात कीं काय, हें अर्वाचीन वैद्यशास्त्रीय लोकांकडून समजून घेतल्याशिवाय या गोष्टीवर भरवसा ठेवायास संकोच वाटतो.

कामाठी लोकांचीं राउळें कामाठपुरांत ५ आहेत. दोन विठोबाचीं आणि तीन मारुतीचीं. हे लोक हिंदु असून त्यांच्या देवांस भजतात, परंतु त्यांमध्ये जखाई, जोखाय, पुतळाई, येलम्मा अशा विशेष देवी आहेत. हे लोक मद्रास जिल्ह्यांतून आलेले आहेत. हे एथें शें सवाशें वर्षांपासून येऊन राहूं लागले. यांची संख्या सुमारे पांच सहा हजार असून त्यांत आठ दहा निरनिराळ्या जाति आहेत. हे लोक बहुधा मजूरकाम करितात खरे, परंतु यांत सधनही बरेच असतात. यांच्या बायका फार उद्योगी व बळकट असून कधीकधीं पुरुषापेक्षां अधिक द्रव्य कमावितात. चुना कुटण्याचें व घरे वांधण्याचें व मजूरकाम यांच्याशिवाय बहुधा होत नाहीं. स्त्रिया आणि पुरुष एकसारिखी मेहनत करून द्रव्य कमावितात.

मुसलमान, बोरी, खोजे, व मेमण यांच्या मशिदी ६९ आहेत. ह्यांखेरीज पिरांच्या कबरी व पंजे पुजण्याचीं ठिकाणे पन्नास पाउणशें आहेत.

मोगल लोकांसाठीं सन १८६२ मध्ये हाजी महंमद हुसेन या नांवाच्या

एका श्रीमान् मोगलानें सुमारें एक लक्ष रुपये खर्चून वावुल्याच्या तळ्याजवळ एक मोठी मशीद बांधिली आहे. हिचें काम फार सुंदर आहे. हिच्या बाहेरच्या दरवाजाचें काम तर फारच सुरेख केलें आहे.

माहिमचे माशिदीसमोर मुगदम बाबा व त्यांची आई ह्या दोघांच्या एकमेकांच्या शेजारी कवरी आहेत. या कवरींची नित्य पूजा होते. व या ठिकाणां फकीर लोक आहेत, त्यांचें हें एक वतनच आहे. ह्या कवरीस कित्येक हिंदु व पारशी लोकही भजतात. या पिराच्या नांवानें नवस घेतात, ह्याचा उरूस भरतो, तेव्हां दहा पंधरा दिवसपर्यंत याच्या कवरीवरील सवजा खडत नसतो. भोळ्या लोकांची यावर फार भक्ति वसली आहे.

याचा वृत्तांत असा ऐकण्यांत आला. हा भोळे लोक तर धर्मशास्त्राप्रमाणें खरा मानितात. परंतु यांत सत्य मिथ्या किती आहे, हें तपासून यांतील रहस्य ग्रहण करणें हल्लींच्या विद्वान् लोकांकडे आहे. परंपरागत चालत आलेल्या गोष्टीवर भरवसा कितपत ठेविला पाहिजे, हें सांप्रतच्या काळांतील दहा बारा वर्षांच्या विद्यार्थ्यांस देखील सांगणें नलगे. पूर्वींच्या काळांतील कित्येक लोकांचा देवभोळेपणा दाखविण्यासाठीं कोठेंकोठें अशा गोष्टी लिहिणें पडतें. परंतु वाचणारांनीं सारासार विचार करून आपल्या ज्ञानाचा उपयोग यथास्थळीं केला पाहिजे. नाहीं तर सगळे भुस्केलाडूच.

कांहीं वर्षांमागें माहिमास एक मुसलमान राहत होता. त्यास मुगदम हा मुलगा झाला. त्याचा बाप लहानपणांच मरण पावला. तेव्हां मुगदम आणि त्याची आई हीं जिकडूनतिकडून आपला निर्वाह करीत. मुलाची आईवर प्रीति असून तिच्या भक्तींत तो तत्पर असे. एके समयीं असें झालें कीं, आई आणि मुलगा जवळच निजलेलीं असतां मध्यरात्रीच्या सुमारास निद्रित असतानां आईनें मुगदमास हाक मारून पाणी पियास दे, असें सांगितलें. तें ऐकतांच हा उठून लोटींत पाणी घेऊन आईच्या विछान्याजवळ जाऊन उभा राहिला. परंतु आई निजेंत होती, सवव तिला पाणी पिण्याचें भान राहिलें नाहीं. ती सकाळीं जागी झाली आणि पाहते, तों मुगदम पाण्याची लोटी हातीं घेऊन उभा आहे. अशी त्याची मात्रभक्तीवर.



श्रद्धा पाहून आई गहिंवरली. आणि त्याच वेळीं ईश्वराचा स्तव करून आपल्या मुलावर तुझा आशीर्वाद असावा, अशी प्रार्थना केली. तेव्हांपासून हीं मायलेंकरें ईश्वरभक्तींत फारच तत्पर असल्यामुळें त्यांजवर ईश्वरी प्रसाद झाला. पुढें मुगदमवावाची प्रख्याति होऊं लागली. व तो अनेक चमत्कार करूं लागला ! कोणास मुलें देऊंलागला, कोणास दुखण्यांतून उठवूं लागला ! या-विषयीं दुसरें असें सांगतात कीं, हा प्रत्यहीं मक्केस जाऊन येत असे ! याच्या अद्भुत कृत्यांतून एक कृत्य याच्या भक्तानें सांगितलें, तें असें आहे. हा एके वेळीं पहांटेस उठून तळ्यावर गेला, आणि तळ्यांतील पाणी ओंजळी भरून बाहेर टाकीत सुटला. तें पाहून लोकांस आश्चर्य वाटलें. आणि असें काय करितोस, ह्मणून विचारिलें असतां त्यानें त्यांस उत्तर दिलें कीं, मक्केस आग लागली आहे, ती विझवितों. त्यांस हें खोटें वाटलें, आणि ह्मणाले कीं, यास वेड लागलें असेल. परंतु त्याची प्रचीत पाहवी, ह्मणून एथील कित्येक सावकारांनीं पत्रें लिहून मक्केस पाठविलीं. मग तेथून उत्तर आलें कीं, त्यादिवशीं त्यावेळीं तेथें आग लागली होती. हें जेव्हां उत्तर आलें, तेव्हां लोकांची खातरी झाली. आणि तेव्हांपासून ते त्यास भजू लागले. असे त्यानें पुष्कळ चमत्कार केले ! परंतु हा केव्हां जन्मला व ह्यानें हे चमत्कार केव्हां केले, याचा शक व मित्ती कांहीं सांपडत नाहीं.

हपसाणांतील हपशी यास पूर्वीपासून भजतो. व अद्याप उरुसाच्या दिवशीं कांहीं द्रव्य व कवरेवर घालायास वस्त्रें पाठवितो. असें सांगतात कीं, पूर्वी तो प्रतिवर्षीं एक किनखापाचा ताका याच्या कवरेवर टाकायास पाठवीत असे, व उरुसाच्या दिवशीं आपण स्वतः येऊन वाद्यगाद्यानिशीं हिजवर सवजा घाली.

मुंबईत व आसपास पीर आहेत त्यांचीं नांवां व ठिकाणें.

सय्यद बद्रुद्दीन हुसेनी.	पेण.	सय्यद निजाम उद्दीन.	तुरुंगाजवळ.
करमअल्ली शा व हाजी अ-	} पनवेल.	सय्यद बद्रुद्दीन रफाई.	भेंडीबाजार.
बदुल रहमान साहेब.		मदार छिल्ली.	नळाचा बाजार.
शेख इस्माइल गजा अल्ली.	मोठा कुलाबा.	सय्यद जैनल अबुद्दीन	} खारें तळें.
गैवी पीर.	बाजार.	रफाई.	
शेख हसन गजा अल्ली.	धाकटा कुलाबा.	मस्तानशा और सय्यद	} खारें तळें.
गैवी पीर.	कांपाचें मैदान.	अबुदुल्ला साहेब.	

विस्मिल्लाशा.	कांपाचे मैदान.	जोमेशा.	उंकनरोड.
सय्यद अब्दुल्ला साहेब.	कित्ता.	गुलावशा.	रुपागाड.
सय्यद अल्लो मस्तान.	लैन.	शेख वरी साहेब.	चिंचपोकळी.
मुल्ला फक्रुद्दीन.	मरीन पलटण.	शेख तल्याणी साहेब.	कित्ता.
सय्यद हुसेन अंदुस.	सात ताड.	शेख मिस्त्री साहेब.	माटुंगे.
गैबी पीर.	भागगाडीचे ठाणे	पकवा अल्लो मखदूम	} माहीम.
शेख हाजी मोमेन.	जुमामशिदीजवळ	साहेब.	
वली युल्ला.	हनुमानगल्ली.	पुपलीर साहेब.	ठाणे.
आशोकशा.	डोंगरीवर.	गैबी पीर.	ठाणे.
सरहंग सय्यद हीसा-मुद्दीन- रफाई.	} महालक्ष्मी.	दिवाण साहेब.	भिवडा.
सरहंगमदारडिल्ली.		कित्ता.	हाजी अल्लो साहेब.
सय्यद मोयदीन घोगारी.	तुरुंगाजवळ.	मामाहजानी.	वरळीच्या बाजूस.
सय्यद मोयदीन बसरावी.	कित्ता.	जंगली पीर.	वरळीच्या डोंगरीवर.

मुसलमानांची जुमामशीद मार्किटांत आहे, ती सर्व मशिदींत मोठी. ही पूर्वी कांपाच्या मैदानांत होती, ती मोडून एथे वांधिली.

बेनी इस्त्राएल लोकांचा मुळचा देश अरवस्थान. तेथील राजाच्या जुलु-  
मामुळे इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत लणजे सुमारे बाराशें वर्षांमार्गे त्यांस  
अरवस्थान सोडून भरतखंडाकडे येणे भाग पडलें, असे अनुमान होते. ते  
दोन जहाजांत वसून निघाले. त्यांपैकी एक जाऊन कोचीस लागलें. मग  
त्याजवरील लोक तेथे उतरून वस्ती केली. दुसरे आलिवागेजवळ आले,  
ते नवगांव एथे खडकास आपटून फुटले. तेथेकरून त्यांतील पुष्कळ लोक  
जायां झाले. बाकीचे राहिले होते, ते आसपास जाऊन राहिले. जे  
मुडदे किनाऱ्यास लागले होते, ते जमाकरून एक मोठी कवर खणून  
त्या सर्वांस एकाच कवरींत गाडले. त्यांची कवर अद्याप नवगांव एथे आहे.

बेनी इस्त्राएल लोकांचे चेहरे, रंग, व पोशाक, अरव लोकांसारखाच  
असतो. या देशांत पुष्कळ वर्षे वस्ती झाल्यामुळे ते हिंदुलोकांसारखा पो-  
शाक करूं लागले, व त्यांच्या कांहीं चाली त्यांणीं ग्रहण केल्या. ह्या लोकांत  
जातिभेद नाही, परंतु ज्यांनीं पूर्वी अन्यजातींतील स्त्रियांशीं संबंध केला, व  
जे दुसऱ्या धर्मातून त्यांच्या धर्मांत आले, त्यांशीं मात्र ते भेद ठेवितात. तो

इतकाच कीं, त्यांशीं लग्नव्यवहार करीत नाहींत, व त्यांजवरोवर एका ता-  
टांत वसून जेवीत नाहींत. ह्या लोकांस ते काळे इस्त्राएल असें ह्मणतात.

यहुदी आणि वेनी इस्त्राएल हे एकच आहेत. त्यांच्या रीतिभाती, प्रार्थना,  
ईश्वरभक्ति, आचार विचार, नेमनिष्ठा व धर्मप्रकरणांचे संप्रदाय सर्व एकच  
आहेत. परंतु हे पुष्कळ वर्षांपासून या देशांत राहिले, सबब ह्यांचा रंग, भाषा  
व वेष बदलला. त्यांस दोन निराळीं नांवे पडण्याचें कारण असें सांगतात. पू-  
र्वी जेव्हां त्यांचें राज्य होतें, तेव्हां त्यांमध्ये कोणी दुष्ट राजा झाला; त्याच्या  
जुलुमामुळे त्यांमध्ये दुफळी पडली. त्यावेळीं एक पक्ष आपणास इस्त्राए-  
ल आणि एक पक्ष यहुदी ह्मणूं लागला. इतक्यावरूनच दोन नांवे पडलीं.  
या पूर्वी सर्वास इस्त्राएल असेंच नांव होतें.

वेनी इस्त्राएल लोकांची वस्ती कोचींत व कोकणपट्टींत भिवडीपासून हरण-  
ईपर्यंत; ह्या शिवाय दुसऱ्या ठिकाणीं ते लोक सांपडायचे नाहींत. आतां  
रोजगाराच्या नात्यानें ते सर्व भरतखंडभर पसरले आहेत.

या लोकांच्या मशिदी दोन आहेत, व यहुदी लोकांची एक आहे. ह्यां  
च्या सिनेगागांत मूर्ति नसतात. मूर्तिपूजनाचा यांच्या शास्त्रांत फार नि-  
षेध आहे. ह्यांत मुलांची सुंता करितात. मशिदींत पुरातन यहुदी भाषेंत  
लिहिलेलें धर्मशास्त्र आहे, तें शनिवारीं जमात भरत्ये त्या वेळीं वाचतात, व दे-  
वाची प्रार्थना करितात. दर शनिवारीं हे मंडळीगृहांत जमतात. शनिवा-  
र हा त्यांचा विश्रामवार आहे. ह्या दिवशीं ईश्वरप्रार्थनेशिवाय दुसरें काम  
करूंनये, असें यांचें शास्त्र आहे. ह्यांच्या मशिदीस सिनेगाग ह्मणतात.

मुंबईतील इस्त्राएल लोक मूलस्थायिक अष्टागर, भिवडी, पेण, हपसाण, रोह्यां  
अष्टमी, दांडेराजपूर, हरणई इतक्या ठिकाणचे. यांचे कांहीं लोक  
आंग्र्याच्या दरवारांत लश्करी खात्यांत होते. हे पूर्वी तेलाचा व्यापार  
करीत, ह्मणून आमचे लोक यांला शनिवारतेली ह्मणत. ह्या शिवाय ते  
पिट्टेलाचें, कड्याचें व सुताराचें काम करीत. कोकणांत ते शेतीभाती करून  
राहत. तेथें त्यांच्या वतन वाड्या असून ते खाऊन पिऊन सुखी आहेत.

ह्या लोकांचें या वेळांत येणें सुमारें सन १७५० त झालें, असें कांहीं आधाराव-



रून अनुमान होतें. हे एथें येऊन कंपनी सरकारच्या लश्करी खात्यांत शिरले. प्रथम यांचे दोन चार पुरुष आले होते. ह्यांनीं शिपायाच्या कामांत हुशारी दाखविल्यामुळे एथें त्यांचा वराच लौकिक झाला. मग हळू-हळू दुसरी मंडळी कुटुंबासुद्धां येऊन राहू लागली, व पलटणींतच चाकरी धरू लागले. ज्यांचे पूर्वज इंग्रजांवरोवर टिपूवर लढाई करायस गेले होते, त्यांचे नातू, पणतू व वंशज एथें वरेच आहेत. ह्यांनीं शिपाई कामांत आपलें शौर्य, हुशारी व प्रामाणिकपणा वराच दाखविला. यांतील कित्येक कम्पांडंट, मेजर सुभेदार, सुभेदार, नाईक, हवालदार, असे झाले. ह्यांनीं पलटणींत आजपर्यंत दंगा फितुरी कांहीं केली नाहीं, सव्व इंग्रजांचा त्यांजवर विश्वास वसला. हल्लीं हे व्यापार करितात, इंग्रजी शिकून हपिसांत चाकरी करितात, व पंतोजीचें कामही करितात. ह्यांमध्ये विद्येचा प्रसर होत चालला आहे. ह्यांत कित्येक ड्राफ्ट्स मेन् ( नकाशे काढणारे ) व सर्वेक्षणांचे काम करणारे आहेत. चीफ इंजनेरच्या हपिसांत बनाजी भावजी घोसाळकर या नांवाचे इस्त्राएल आहेत, ते हेड ड्राफ्ट्समन् असून त्यांस १०० रुपये दरमहा मिळतो. हे ह्या कामांत फार हुशार, व मोठे गुणी आहेत. अब्राहाम दाविदजी हे सद्यः अहंमदनगर एथें पोलीस कोर यावर नेटीव्ह कम्पांडंट आहेत.

हे लोक आल्यापासून मांडवी, चिंचवंदर व डोंगरी इतक्या ठिकाणीं राहतात. हे राहतात त्या मांडवीच्या भागास इस्त्राएल मोल्डा म्हणतात. एथें या लोकांपैकीं कित्येकांच्या मोटमोटाल्या हवेल्या असून ते सधन आहेत.

ह्या लोकांची पुरातन मशीद मांडवीवर इस्त्राएल मोल्द्यांत आहे. ही सन १७९६ त मयत अजम सामाजी हासाजी दिवेकर यांनीं बांधिली होती. ही बांधण्यास पुढील कारण झालें, असें म्हणतात. हे गृहस्थ पूर्वी टिपूवरोवर इंग्रजांच्या तरफेनें लढत असतां त्यांनै त्यांस कैद करून नेले. तेव्हां त्यांनीं देवास असा नवस केला कीं, त्याच्या हातांतून सुटून मी परत मुंबईस सुखरूपपणें गेलों, तर मशीद बांधीन. त्या प्रमाणें त्यांनीं ही बांधिली. मशीदीवर असा लेख आहे:—

“ ही मशीद पहिल्यानं अज्जम सामाजी हासाजी दिवेकर यांहीं १७१८ या वर्षी वांधिली. परंतु ती मशीद लहान होती ह्मणून मशिदीचे पैक्यांतून पुनःवांधून तिचा संस्कार चैत्र शुद्ध २ शके १७८२ शनवार रोजी झाला. ”

मुंबईत पारशी लोकांच्या अग्याच्या १९ आहेत. यांच्या देवालयास अग्यारी ( अग्निस्थान ) असें ह्मणतात. परंतु यांत ही आदर्यान आणि आतस वेहेराम असे दोन प्रकार आहेत. आदर्यान हें साधारण अग्निस्थान असून त्यांत पन्नास साठ जातींच्या संस्कारित अग्नीची स्थापना केलेली असत्ये. आतस वेहेराम यांत १००१ जातींचा अग्नि सिद्ध करावा पडतो. व तो देशोदेशांतून आणतात. यास पुष्कळ द्रव्याचा खर्च होतो. मुंबईत प्रथम संवत् १८३८ ह्मणजे सन १७८१ त दादीशेट नांवाच्या पारशी गृहस्थानें आतस वेहेरामाची स्थापना केली. हा नवेवाडी नजीक आहे. आणि त्या रस्त्यास अग्यारीचा रस्ता असें ह्मणतात. दुसरा हुर्मसजी वाड्या यानें चंदनवाडी नजीक स्थापन केला आहे. हा स्थापून आज ३२ वर्षे झालीं. तिसरा फ्रामजी कावसजी यांनीं गिरगांवच्या रस्त्यावर समुद्रकिनाऱ्यावर स्थापिला आहे. हें मोठें विस्तीर्ण व रम्य स्थळ आहे. हें वांधून सतरा वर्षे झालीं. पारशी लोक स्वजातीशिवाय दुसऱ्या लोकांस अग्यारींत जाऊं देत नाहींत.

ह्या शहरांत कांहींना कांहींतरी आठ पंधरा दिवसांनीं सणवार असतोच. आज कोठें पारशांचे डोसले; आज कोठें पपेटी; आज कोठें परव; आज कोठें गंवार; आज कोठें मुसलमान लोकांची वकरईद; आज कोठें मोगलांचा मोहरम; आज कोठें यहूदीलोकांचा पुरीम; आज कोठें वलांडन; आज कोठें हिंदुलोकांची गोकुलाष्टमी; आज कोठें पिठोरी; आज कोठें मुका पाडवा; आज कोठें आज्ञे पाडवा; आज कोठें गुजराथ्यांचा तेवार; आज कोठें वाणी लोकांची गोवाळी अग्यारस; आज कोठें रांधण सट; आज कोठें शिळी सातम; आज कोठें पोर्तुगीझ लोकांचा इंत्रूज; आज कोठें मारवाड्यांचा पजुसण; आज कोठें भटांच्या हरितालिका; आज कोठें गणपति; आज कोठें कोळ्यांच्या

गौरी; आज कोठें दिपवाळी; आज कोठें दसरा; आज कोठें गाडीवाल्यांचा पोळा; आज कोठें शिंप्यांचा शिराळशेट; आज कोठें दीपोत्सव; आज कोठें कोजागरी; आज कोठें वांदरेचे भगत; आज कोठें महालक्ष्मीचें हवन; आज कोठें रथसप्तमी; आज कोठें तिलसंक्रांत; आज कोठें इंग्रज लोकांचा क्रिस्टमस. ह्या प्रमाणें ह्मटल्या दिवशीं कांहींना कांहीं तरी आमच्या लोकांस कालक्षेप करावयास व द्रव्य उधळ्यास सांपडतें.

सन १८५८ त भाद्रपद वद्य ६ ह्या दिवशीं कपिलाषष्ठीचें महापर्व आलें होतें. ह्या दिवशीं मुंबई शहरांत जसा उत्साह झाला, तसा भरतखंडांत दुसऱ्या ठिकाणीं कोठेंच झाला नसेल. कपिलाषष्ठीचा योग साठ वर्षांनीं येतो असा नियम आहे. परंतु ह्या खेपेस हा अठ्ठावीस वर्षांनीं आला. हा पर्वकाळ सुमारे संध्याकाळच्या तीन तासांवर लागला होता. ह्मणून शहरांतिल बहुतेक हिंदु लोक संध्याकाळपर्यंत उपोषित राहिले होते. ह्या पर्वणीचा उत्साह सर्व जातींच्या हिंदूंमध्ये एक सारखा दिसून आला. सरकारी व सावकारी कारखान्यांतील सर्व हिंदु कामगार लोकांस सुटी मिळाली होती. वाणी, भाटये, व दुसरे शेट सावकार यांनीं ह्या दिवशीं आपआपलें काम बंद पाडून हा दिवस केवळ दान धर्म, जप तप, संध्या व अनुष्ठान करण्यासाठीं मोकळा ठेविला होता. शेंकडो भिकारी व भिक्षुक ब्राह्मण समुद्रकांठीं व वालुकेश्वरीं जाऊन सकाळचे प्रहरीं ठाणें देऊन बसले होते. तीन वाजायाच्या सुमारास लोक स्नानास निघाले. आठ पंधरा दिवसांपासून समुद्रस्नान करण्यासाठीं गांवोगांवाहून कित्येक लोक एथें आले होते. कांपाच्या मैदानापासून चौपाटीपर्यंत सर्व समुद्रकिनारा इतका भरून गेला होता कीं, लोकांच्या गर्दीमुळें कोणास कोण ओळखायास सांपडत नसत. वालुकेश्वरीं लोक जमले होते, त्यांची तर संख्याच नाही. ह्या दिवशीं लोकांच्या गर्दीत चेंगरून वालुकेश्वरीं तीन चार मनुष्ये टार मेलीं, इतकी लोकांची दाटी होऊन गेली. तशीच रस्तोरस्तीं लोकांची वेसुमार गर्दी होऊन गेली होती. कोणी गाई, कोणी फळांच्या टोपल्या, कोणी धान्याच्या मोठी, व रुपयांच्या थैल्या घेऊन समुद्रावर जातानां दृष्टीस पडत. मग स्नान करून समुद्र-



कांठीं गाई, सोनें, रुपें, धान्य, भूमि वगैरे ब्राह्मणांस देऊन व दक्षिणा वांटून घरीं आले. घरीं आल्यानंतर ही त्यांनीं पुष्कळ धर्म केला. कोणास अन्न-दान, कोणास सुवर्णदान, कोणास दीपदान, कोणास गोप्रदान, कोणास गृहदान, अशीं दाने दिलीं. असा एक दोन तासांत सुमारे दोन लक्ष रुपयांचा धर्म ह्या मुंबई वेटांत झाला असेल. एका वाण्यानें एक तीन मजली घर त्यांत कुटुंबांतील दहा मनुष्यांचा वर्ष दोन वर्षे निर्वाह होई, इतकी सामग्री भरून ब्राह्मणास दान दिलें. त्यांत भांडीं कुंडीं, दाणा दुणा, भरण्या, पलंग, पासोडा, दुभती गाई, वगैरे सर्व सामान भरलें होतें. ह्या प्रमाणें लोकांनीं धर्म केला. ह्या दिवशीं गरीब निराश्रित ब्राह्मणास देखील दहावीस रूपये मिळाले. श्रीमान् लोकांचे आश्रित होते त्यांस हजार, कोणास दोन हजार, कोणास चारशें, कोणास पांचशें, असें द्रव्य मिळालें.

मुलांस देवी आल्या असतां त्यां प्रीत्यर्थ एथें काळाचा व द्रव्याचा जो नाश होतो, तो पाहून प्राकृत लोकांस देखील खेद वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. एकादा नवसासच दोनशें चारशें रूपये खर्चितो. देवी आल्या लणजे त्या मुलास झोंपाळ्यावर निजवून गाणीं लणतात.

देवीचीं गाणीं बहुतकरून हिंदुलोकांच्या प्रपंचांतील सर्व व्यवहारासंबंधी व शहरांतील सर्व विषयांवर आहेत. हीं गाणीं मुली व वायका आपल्या मनास येईल त्या प्रमाणें रचीत असतात; यांत कांहीं अर्थ नसतो. परंतु कर्मणुकीसाठीं एक मासला एथें उतरून घेतला आहे.

मुंबईचें वर्णन.

मुंबईशहराचीहवा वायानिघाल्यापाहावया. ॥ मुंबईशहरालागवयानोरसतेफार. ॥ वाजुलागदिसतीमोठींमोठींघरें ॥ घरालाकामनकशीदार ॥ घरालारंगतरेतरेचे ॥ रंगांमध्येरंगगवयानो निळाजंगाल ॥ मुंबईशहरगआहेफार ॥ कोणीएकगाड्यांत वसती ॥ कोणीएकघोड्यावरवसती ॥ घोड्यांलामखमालीजीन ॥ उंचनीचटोप्यागवायांच्या ॥ वायांचेटोपीवालेवसती ॥ मुंबईशहरालागतीनवाजार ॥ सकाळचे पारींगभायखळ्यावरविकरा ॥ फुलंपरोपरीफळेंनानापरी ॥ फळांमध्येफळवायानो मोहाचानारोळ ॥ मार्किटवाजारगवयानोभरतोभरभरां ॥ फळेंपरोपरीगवायानो

नानापरी. ॥ फुलांमध्ये फुलविलायतीचा फा ॥ चिच्याचा वाजार भरतो भरभरां ॥  
वायानोमाळीयेतीनदारा ॥ मुंबई शहराला गवायानो दोन दरवारें ॥ टांकसाळ आ-  
णि टौनहाल ॥ टांकसाळीमध्ये नाणें होतें तयार ॥ तेथें नोटीचा व्यापार ॥ वायासांठ-  
वितानजवाहीर ॥ मुंबई शहराला गवायानो सात वंदरें ॥

बोरीवंदर, ॥ चिंचवंदर, ॥ कोळसेवंदर, ॥ उरणवंदर, ॥ माहीमवंदर, ॥ भाय-  
खळावंदर, ॥ आणि सातवा भाऊचा धका. ॥

कानोवाचे मठ. मुंबईत जागोजागी हे मठ आहेत. ह्यांची संख्या सर्व  
शहरांत मिळून पन्नास साठ आहे. ह्या मठांचे धनी सोनार, शिंपी, भंडारी व  
शूद्र लोक असतात. ब्राह्मण लोकांचे मठ कोठें अढळत नाहीत. मठांचे  
अधिकारी साधारण लोकांसारिखे काम धंदा करितात, आणि हाही रोजगार  
चालवीत असतात. कानोवाचे मठ लणजे देवालयांसारिखे बांधलेले नसता-  
त. सार्धो घरे, झोंपड्या व चाळींतील एकादी कोठडी ज्या ठिकाणी कानो-  
वाचा पुजारी राहतो, त्यासच मठ असी संज्ञा आहे. ह्या पुजाऱ्यास भगत  
( भक्त ) असें लणतात. ह्या मठांत लहान मोठे जसें ज्याचें उत्पन्न  
असेल तसें एक मखर असतें. त्यांत कानोवाची मूर्ति व फकिराकडून मि-  
ळवलेली पिरांच्या मंत्रानें भरलेली मोठी ताईत अथवा पंजा असतो. हिंदू-  
च्या बालकृष्णाची मूर्ति आणि मुसलमानांच्या पिरांचा पंजा मिळून हिंदूंचा  
एक विजातीय कानोवा देव झाला आहे. ह्या कानोवाचें मूळस्थान पैठण, व  
हा धर्मस्थापक सय्यद सादत आहे, असें याचे भक्त सांगतात. कानोवास  
स्त्रिया फार भजतात. कानोवाच्या भगताचे पुष्कळ शिष्य असतात. यां-  
च्या अंगांत अवसर येतो. ह्यास कानोवाचें वारें लणतात. हीं वारीं येण्यास  
पुष्कळ खटपट करावी लागते, व पिशवीचें तोंडही सोडावें पडतें. द्रव्य  
दिल्यावांचून कानोवा एकाएकीं कोणाच्या अंगांत शिरत नसतो.

कानोवा हा कोणी मुसलमान आहे किंवा हिंदु आहे याचा अजून वरावर  
निर्णय होत नाही. हे लोक असें सांगतात कीं, राम आणि रहीम हे दोनही  
एकच आहेत. हिंदुधर्म आणि मुसलमानी धर्म हे दोघे वंधू आहेत. त्यांत  
मुसलमानी धर्म हा बडिल आणि हिंदुधर्म हा धाकटा भाऊ आहे. अ-

सैं सांगून ते ह्या मठांत बहुतकरून मुसलमानी रिवाजाची पूजा करितात. देवापुढें ऊद जाळितात, त्यावर सवजा वाहतात, जिकडेतिकडे अवीर फोकितात, मुसलमानी भाषा वोलतात, व कलिमा पढतात. “ए अल्ला विसमिल्ला” असे अनेक यवनी शब्द वोलतात. कधीं कधीं कानोवाची पूजा करायास फकिराची गरज लागत्ये. एकाद्या समयीं हिंदुधर्माची निर्भर्त्सना करितात, व त्यास दूषणें देतात. व फकिरांस धर्म करायास सांगतात.

कानोवाचा उत्साह श्रावणमाहिन्यांत जन्माष्टमी आणि गोकुलाष्टमी ह्या दोन दिवसांत होतो. ह्याचे भक्त असें सांगतात कीं, सुमारें अकराशें वर्षां मागें सैयद सादत झणून एक मुसलमान फकीर पैठणामध्यें मोठा विष्णुभक्त होऊन गेला, त्यानें हे दोन धर्म मिश्र केले. त्यामध्ये मुसलमान धर्माचें माहात्म्य विशेष असतें. ज्यावेळीं मुसलमान हिंदुधर्म मोडायस पाहत होते, त्यावेळीं त्यांच्या भयानें हिंदूंनीं हिंदूमुसलमान मिश्रित हा धर्म तयार केला असावा, असें वाटतें. हिंदु आणि मुसलमान धर्मांत इतका भेद आहे कीं, मुसलमानांचे मशिदींत हिंदूनें उभें देखील राहूंनये, असें असतां जन्माष्टमीच्या दिवशीं उपोषण करून मुसलमानांच्या कुराणांतील प्रार्थना वाचून हेलोक कृतकृत्य मानितात ! कानोवाची मूळपोठिका कशी काय आहे, ती पक्की समजत नाहीं. कोणी सांगतात कीं कानोवाहा कृष्णच, कोणी सांगतात कीं, कानोवा हा कृष्णाचा संवगडी होता, व तो त्याचा परमभक्त असे.

गणपतीचा उत्साह ह्या शहरांत दहा दिवसपर्यंत एक सारखा मोठ्या कडाक्यानें चालतो. कित्येक गृहस्थ वर्ष सहा महिने खपून गणपति स्वतः तयार करितात. हा मातीचा असतो खरा, परंतु ह्यांत कुशळतेचें काम असून शें दोनशें रुपये यास खर्च करितात. कोठें कोठें उत्कृष्ट चित्रें होतात. जागोजागीं शेंकडो गणपति तयार होतात. कित्येक सुंदर मखरें करितात. गणपतीचा उत्साह दक्षिणी हिंदुलोकांतच होतो. गुजराथी व घांटी लोकांत गणपतीचें नांव देखील माहित नाहीं. मुंबईत गणपतीचें माहात्म्य परभू, सेनार, ब्राह्मण, भंडारी व शेणवी लोकांत फार असतें. ह्या दिवसांत समाराधना, कथा, नाच, वैठका, फुगड्या, जलसे, इत्यादि होत असतात. पैसेवा-



ले लोक याप्रसंगी हजार पांचशें रुपये खर्च करितात. कोणी कोणी दहा दिवस एक सारखा दारापाशी चौघडा वाजवीत असतात, व अरास करितात. हांड्या, झुंवर, गलासें, आरसे व चित्रं जिकडून तिकडून जमाकरून घरे शृंगारितात, व चुना काढून स्वच्छ करितात. ज्या दिवशीं गणपति शेळवितात, त्यादिवशीं संध्याकाळीं रस्त्यांत जिकडेतिकडे तमासा पाहणाऱ्या लोकांची, गाड्यांची, व गणपतीच्या पालख्यांची गर्दी होऊन जात्ये. आणि ज्या दिवशीं गौरी जातात, त्या दिवशीं वाणकोटी लोक रस्तोरस्तीं नाचत असतात, व त्यांच्या मेळ्यांनीं सगळे कांपाचे मैदान भरून जाते. हे हुमऱ्या घालून एक सारख्या उड्या मारीत असतात.

सुमारे वीस वर्षांमागे गणेश चतुर्थीच्या दिवशीं संध्याकाळीं एथें लोकांस रस्त्यांत फिरण्याची वंदी होती. ह्या दिवशीं दिव्यांत वात पडली कीं, द्वाड लोक घरांवर व रस्त्यांत जाणाऱ्या येणाऱ्यावर दगड मारीत. परंतु हें खूळ हल्लीं सरकारानें अशा लोकांस दंड करून एकसारखी पांच सहा वर्षे थाळी पिटून बंद केलें आहे. हें चतुर्थीच्या चंद्रदर्शनाचा आळ दूर करण्याच्या निमित्तानें होतअसे. लुच्चे लवाड लोक मौजेसाठींच लोकांवर दगड मारून नासाडी करीत, हणून या चतुर्थीस एथचे वाणी, पारशी व गुजराथी लोक दगळा चोथ (दगड मारायाची चतुर्थी) असें हणत. पूर्वी ह्या दिवशीं लोक संध्याकाळचे पांच वाजले हणजे दरवाजे बंद करून राहत.

दिपवाळी. ह्या सणाचा मुंबईत उत्साह होतो, तसा पृथ्वीवर कोठेंच होत नमेल. हें मंडण सतत पांच दिवसपर्यंत असते, आणि हा पाहयास लोक देशोदेशांतून येत असतात. अनेक तऱ्हांचीं चित्रें, आरसे, हांड्या, व झुंवर, लावून पेढ्या व दिवाणखाने इतके शृंगारितात कीं, त्यांपुढें श्रीमंतांचा आरसेमहाल कांहींच नाही. किल्यांत, बाजारांत व सर्व मुंबईभर रस्तोरस्तीं व गळो-गळींत हांड्या व गलासें पेटलेलीं असून जिकडेतिकडे गाड्यांची गर्दी असत्ये. प्रत्येक पेढींत अरास होत्ये तिचें वर्णन केलें तितकें थोडेंच. ज्या दिवशीं पेढीपूजन होतें व नव्या चोपड्या होतात, त्यादिवशीं तर कोटांत आणि मार्किटांत गाड्यांची आणि मनुष्यांची इतकी गर्दी होतेकीं, नदीच्या लोटासारखी गाड्यांची हार लागलेली असते.

ह्या दिवसांत गुजराथी घोडेवाले एकत्र जमून एक तऱ्हेवाईक पोशाक करून पायांत चाळव कर्मेरत घागऱ्या वांधून हातांत दोन दोन काठ्या घेऊन गृहस्थांच्या घरीं जाऊन नाचत असतात, व गाणीं ह्मणतात. ह्यांस रुपया आठ आणे पोस्त द्यावे पडते. कांहीं मोठा सणवार आला ह्मणजे शिपाई चाकर वगैरे लोकांस आठ चारआणे वक्षीस द्यावे पडतात, त्यास पोस्त ह्मणतात. वालिप्रतिपदेचे दिवशीं गवळी लोकांचा मोठा सण. ह्यादिवशीं ह्मशींस व गाईंस शृंगारून पंचवाद्यांनिशीं रस्तोरस्तीं व इष्टमित्रांच्या घरोघर फिरवितात. मग त्यांस पंचारतीची ओंवाळणी होत्ये. कोणी कोणी इंग्रजी बाजा देखील लावितात.

मोहरम— हा मुसलमानांचा सण आहे खरा, परंतु ह्या शहरांतील एक तृतीयांश हिंदु लोक हा पाळीत असतात. ह्या सणास तावूत ह्मणतात. मोहरम हें ह्या महिन्याचें नांव आहे. ह्या महिन्यांत मुसलमान तावूत करून त्यांत पंजा वसवून त्याची सवजा, फुलें व अवीर घालून व धूप दाखवून पूजा करितात. त्यास तावूत किंवा डोला असें ह्मणतात. ह्या डोल्यांस प्रतिवर्षीं 'क्रांडो' रुपये खर्च होतो. अनेक तऱ्हांचे कागद लावून व सोनेरी व रुपेरी वर्ख चढवून हे मोठे सुशोभित करितात. लहान मोठे मिळून मुंबईत सुमारे शेे दीडशें तावूत होतात. कामाठी व कोठेंकोठें हिंदुही तावूत करितात. हा उत्साह सात आठ दिवसपर्यंत एक सारखा चालतो. ह्या सणास इमामजयंती असें आमच्या लोकांनीं नांव दिलें आहे. मुंबईच्या लोकांस द्रव्य मिळत असतें, सवव हे सण तारतम्यानें होतात.

मुसलमान व कित्येक अडूलोक ह्या आठ दहा दिवसांत अनेक सोंगें घेऊन रस्तोरस्तीं धिंगामस्ती करीत फिरतात. कित्येक वाघ होतात, कित्येक सन्न्याशी व वैरागी वनतात, व कित्येक आस्वलांचीं कातडीं अंगांत घालून आस्वल होतात. पांच सहा असामी मिळून कापडाचा हत्ती करून रस्तोरस्तीं फिरवितात. ह्या दिवसांत तावूतभक्त हिरवे, तांबडे, व पिवळे नाडे हातांत बांधितात, व गळ्यांत ही घालितात. कित्येक हिंदुलोक आप-आपल्या मुलांस फाकिरी देऊन व काखेस झोळी लावून लोकांच्या

दारोदार “ इमामहुसेन ” असें हणून फकिरी व चिराखी मागायास पाठवितात. असी जमविलेली भिक्षा संध्याकाळीं नेऊन तावुतांस अर्पण करितात. तावुतास खिचडीचा नैवेद्य दाखवावा पडतो, हणून ज्याच्या दारीं हे भिक्षा मागायास जातात, ते तुरीची डाळ व तांदूळ एकत्र करून भिक्षा घालितात. त्या मुलाचे कोणी सोयरे असले तर चिराखीसाठीं हणून दिडकी दुगाणीची भिक्षा घालितात. कोणी तसाच जवळचा नातलग असला, तर त्या मुलाच्या हातीं दोन चार रुपये घालितो, व शेर दोन शेर खिचडी देतो. तावुतास अवीर, ऊद, या सुगंधिद्रव्यांचा वास आवडतो, व हिरव्या रंगावर त्याची प्रीति असत्ये, हणून ह्या दिवसांत हिंदु व मुसलमान भक्त हिरव्या रंगाचे पोशाक करितात, व अंगास अवीर फांसितात. ज्या दिवशीं तावूत शेळवितात, त्या दिवशीं मोठ्या समारंभानें समुद्रावर नेऊन समुद्राच्या पाण्याचा स्पर्श करून त्याचा कळस मोडून परत आणितात. कांहीं वर्षांमागें ह्या तावुतांवर पलटणी व इंग्रज कामगार लोक जात असत.

पूर्व दिवशीं रात्रौ तावूत रस्तोरस्तीं मिरवितात. ह्या रात्रीस “कतलकी रात” असें हणतात. ह्या रात्रीस दहावीस वर्षांमागें मोगलांचा घोडा निघत असे. त्याची रचना मोठी चमत्कारिक असे, आणि हा पाहयास लोक तुटून पडत. परंतु ह्या दिवशीं मुसलमान व मोगल यांच्या बहुधा मारामाऱ्या होऊन एक दोन तरी मुडदे पडत, सव्व सरकारानें हल्लीं तो घोडा वाहेर काढण्याची बंदी केली आहे. ह्या प्रसंगीं हजारो लोक रस्तोरस्तीं जमतात. ज्या दिवशीं तावूत शेळवितात, त्या दिवशीं कांपाच्या मैदानांत हजारो मनुष्यांचा मेळा जमतो.

एथें काशी, रामेश्वर, द्वारका ह्या महायात्रांस जाण्याच्या हेतूनें वर्ष दोन वर्षांनीं पुष्कळ लोक जमतात. कित्येक श्रीमंत लोक ह्या महायात्रा करायस जात असतात, व यांवरुवर कित्येक गरीब भावीक ही जातात. पंढरपुरची यात्रा करणारे वारकरी आषाढ आणि कार्तिक एकादशीस शेंकडो जातात. हे जायास निघाले हणजे रस्तोरस्तीं भजनाचा व वाद्याच.



गजर चाललेला असतो, आणि लहान थोराच्या गळ्यांत पांच पंचवीस माळा घातलेल्या असतात. ह्यांशिवाय आसपासच्या यात्रा. वाई, नासीक, गोकर्ण महावळेश्वर, अळंदी, निर्मळ ह्या ठिकाणीं जाणारे प्रतिवर्षीं हजारो लोक सांपडतील, आणि हल्लीं लोखंडी सडका झाल्यापासून लोक फारच यात्रा तीर्थे करायास लागले. मुसलमान लोक मक्केची यात्रा करितात. तीस "हाज" म्हणतात.

प्रतिवर्षीं मुंबईत कित्येक देवळांच्या जत्रा (यात्रा) भरतात, त्या वेळीं अनेक तऱ्हांचा खेळ, मिठाई व दुसऱ्या जिनसा विकायास येतात. देवाल्यांत व आसपास पुष्कळ अरास केलेली असते. आणि समयविशेषीं दारूकामही सोडितात. मुसलमान लोकांच्या जत्रा होतात, त्यांस उरूस म्हणतात.

वालुकेश्वरीं श्रावणी अमावास्येस व कार्तिक पौर्णिमेस अशा दोन जत्रा भरतात. ह्या हल्लीं एक दोन दिवसपर्यंत असतात. पूर्वी ह्या जत्रांत प्रतिवर्षीं दोन तीन लक्ष रुपयांचा फक्त जुगारच होत असे. त्यावेळीं जुगाराच्या छंदामुळे ठाणे, वसई, पनवेल, आलिवाग इत्यादि आसपासच्या शहरांतले कित्येक लोक जीव टाकून येत, व जत्रा एक सारख्या पांच पांच सहा सहा दिवसपर्यंत चालत. परंतु आठ दहा वर्षांपासून सरकारानें ह्या जुगाराची बंदी केली, त्यामुळे वाहेरेगांवांतिल लोकांचें येणें बंद झालें. आतां ह्या जत्रा तादृश भरत नाहीत. एक दोन दिवसांत उलगडून जातात. सुमारे वीस पंचवीस वर्षांमागे ह्या जत्रांत पारशी लोक फार जात, व डोंगरावर जागोजागीं तंबू मारून राहत असत. ह्या पारशी गृहस्थांच्या वरोवर नकल्ये, थट्टेवाज, ढोंगी व जुगारी पारशी जाऊन धिंगामस्ती करीत, व जत्रांत स्त्रिया जात, त्यांमध्ये शिरून थट्टामस्करी चालवीत. हे पाहून महाजनांनीं सरकारास ही गोष्ट कळवून वालुकेश्वराच्या संस्थानासभोंवतीं भित वांधून सरकारच्या हुकुमानें पारशी लोकांस आंत येण्याची मनाई केली. तेव्हांपासून ह्या जत्रांचें मान कमी झालें. महालक्ष्मीस दोन जत्रा होतात. महालक्ष्मीची चैत्र पौर्णिमेस व धाकजीच्या देवळाची वैशाख पौर्णिमेस. नवेवाडीची कार्तिक अमावास्येस, व कालिकादेवीची मार्गशीर्ष अमावास्येस. ह्यांशिवा

य परभादेवीची, गांवदेवीची, शिंपीओळींतली, जगन्नाथ शंकरशेटच्या देवळाची, माणकेश्वराची, भुलेश्वराची, अशा निरनिराळ्या देवालयांच्या जत्रा होत असतात. दसव्याच्या दिवशीं मुंबादेवीची जत्रा भरते. त्यादिवशीं आपट्याचा पाला ( सोन्याच्या नांवानें ) सुमारे हजार पांचशें रुपयांचा खपतो. हा घेऊन लोक आपआपल्या मित्रांच्या घरीं जाऊन सोन्याच्या नांवानें दोन तीन पानें त्यांच्या हातीं देऊन त्यांची भेट घेतात. कोणी कोणी हा श्लोक ही हणतात. “शमीशमयतेपापं शमीशत्रुविनाशिनी ॥ अर्जुनस्यधनुर्धारी रामस्यप्रियवादिनी ॥. नारळी पौर्णिमेस कांपाच्या मैदानांत समुद्रकांठीं मोठा मेळा भरत असतो. त्या दिवशीं समुद्रानें शांत व्हावें, हणून त्याची पूजा करून त्यांत लोक नारळ टाकीत असतात. शिवरात्रीस घारापुरीस जत्रा भरते, तेथें पुष्कळ लोक जातात. अशा वर्षापोटीं लहान मोठ्या मिळून तीस चाळीस जत्रा होतात.

नवरात्रांत गुजराथ प्रांतस्थ लोकांत गर्भे कुटण्याचा प्रचार फार आहे. खारवी, कोळी, घोडेवाले यांच्या व इतर कनिष्ठ प्रतींतील लोकांच्या वायका एका टोपलींत मातीचा करा व त्यावर नारळ ठेवून फुलें घालितात. त घेऊन पांच पंचवीस जसजसा त्यांचा मेळा असेल, त्या प्रमाणें वाणी किंवा पारशी लोकांच्या घरोघर जाऊन सकाळ संध्याकाळ गर्भा कुटतात. तो असा. जमिनीवर ती टोपली ठेवून तींत दिवा पेटवून ठेवितात. मग अनेक तऱ्हांचीं गाणीं गुजराथी भाषेंत हणून टाळ्या पिटून त्या टोपली सभोंवतालीं तास अर्धतास नाचतात. हा उत्साह एक सारखा दहा पंधरा दिवस चालतो.

प्रतिष्ठित वाणी लोकांच्या स्त्रिया देखील घरोघर आश्विन महिन्यांत महिना पंधरा दिवसपर्यंत गर्भा कुटीत असतात. यांचा प्रकार असा असतो. एकादा श्रीमान् गृहस्थ आपल्या घरीं गर्भा कुटायाचा वेत करून आपल्या स्नेह्यांच्या घरीं आमंत्रणें पाठवितो. त्या स्त्रिया सुमारे आठ नऊवरे रात्रीस त्यांच्या एथें जमतात, व सुमारे अकरा वाजेतोंपर्यंत गर्भा कुटितात. मग त्यांस जसें ज्याचें सामर्थ्य असेल, त्या प्रमाणें कोणी साडले, कोणी पातळें, कोणी तांब्ये, कोणी ताटें, कोणी पराती, असें वांटतात.

कुलाव्यास गजाअळी साहेव या पिराचा उरूस भाद्रपद महिन्यांत भरतो. वीरी-  
वंदराच्या शेवटास किल्ल्याच्या तटाच्या वाजूस विस्मिह्या साहेव नांवाच्या पि-  
रांची कवर आहे, तेथें मार्गशीर्ष महिन्यांत उरूस भरतो. ह्यांशिवाय मा-  
टुंग्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं दहा पंधरा उरूस भरत असतात. ह्या उरुसां-  
मध्ये माहीमचा उरूस फार प्रख्यात. यांत दोनचारशें मोठमोठालीं  
दुकानें पडतात, व तो सुमारे सात आठ दिवसपर्यंत रहात असतो. पूर्वी  
ह्या दिवसांत एथें हजारो रुपयांचा व्यापार होत असे, व दूर देशांतून  
लोक येत असत. हा एकसारखा पंधरा वीस दिवस चाले. ज्यावेळीं उघडप-  
णें जुगार खेळायस मिळत असे, त्यावेळीं अशा प्रसंगीं मुंबईत फारच तर्कटें  
होत. वालुकेश्वराच्या जत्रांत व माहीमच्या उरुसांत कित्येक जुगारी लोकां-  
च्या घरांतील नग नगोट्यावर व सामान सुमानावर तवाई येई. पूर्वी या  
उरुसास पारशी फार जात, व चारपांच दिवस तेथें जाऊन पडत. पारशी  
आणि मुसलमान लोकांचा दंगा झाला, त्या वर्षापासून पारशांनीं ह्या उरुसास  
जाणें सोडिलें.

कार्तिक वद्य ५स कोटांतील रथ निघतो. हें संस्थान शेणवी गृहस्थांचें  
आहे. पूर्वी कित्येक सधन शेणवी गृहस्थांची वस्ती कोटांतच असे. तेथें  
जत्रा भरत्ये, व ब्राह्मणभोजन होतें. गोवाळी अग्यारस हणून गुजराथी लोकां-  
चा श्रावण वद्य एकादशीस सण येतो. त्या दिवशीं पांच सहा वर्षांच्या मुलां-  
स गोपाळांचे वेश देऊन त्यांच्या अंगावर सोन्याचे व जवाहिराचे अलंकार  
घालितात. हे असे वटु गोपाळ ह्या दिवशीं कोटांतील ठाकूरद्वारांत शें दोनशें  
जमतात. ह्यांच्या डोकींत वायकांसारखीं फुलें माळितात. अशा प्रसंगीं ए-  
कादा श्रीमंताचा मूल असला, तर त्याच्या अंगावर सुमारे दहा पंधरा हजार  
रुपयांचें जवाहीर असतें. ह्या पांच सहा वर्षांच्या मुलास किंवा मुलीस शृं-  
गारून देवदर्शन झाल्यानंतर स्नेह्यांचे घरीं दाखवायास फिरवितात. कित्येक  
दक्षिणी लोकही आपआपल्या मुलांस असे शृंगारितात. ह्या दिवशीं हीं मुलें  
स्नेह्यांचे घरीं दाखवायास पाठवितात. तेथें त्यांस रुपया दोन रुपये द्यावे  
पडतात. व कोणी कांहीं खायाचा पदार्थ त्यांच्या हातांत देतो.



इंग्रज जरी पूर्वी सुरतेत वखारी घालून व्यापार करीत, व त्यावेळीं जे गृहस्थ या देशांत आले होते, त्यांत भाविक व ख्रिस्ती धर्मावर श्रद्धा ठेवणारे असे कोठें विरळा होते, तरी तेव्हांपासूनच त्यांस ह्या देशांत आपल्या धर्माचा प्रसार करावा अशी इच्छा होई. सन १६१७ त मिस्तर जोझेफ सालब्यांक यानें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस पत्र लिहिलें आहे. त्यांत तो मोठ्या उत्कंठनें आणि आस्थापूर्वक विनंती करितोकीं, या देशांत कांहीं ख्रिस्ती धर्मोपदेशक पाठविण्यांत यावे. जेणेकरून ह्या लोकांचें कल्याण होईल. दुसरें तो असें लिहितो कीं, ते असे सात्विक असावे कीं, त्यांचें आचरण पाहून ज्या लोकांत आह्मी राहतों, त्यांची त्यांवर श्रद्धा वसावी. ह्याच वर्षाच्या सुरतेच्या वखारीच्या दप्तरांत एका मोगलास ख्रिस्ती धर्मांत घेतलें, असें लिहिलें आहे.

मिशनरी:— एतद्देशीय लोकांस ख्रिस्ती धर्म शिकवून त्यांस स्वधर्मांत आणावें, हा यांचा मुख्य उद्देश आहे. ह्या स्वधर्माभिमानी लोकांचा मुंबई शहरांत येऊन ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करावा, असा निश्चय प्रथम सन १८०७ त डाक्टर टेलर नांवाच्या एका मिशनरीनें केला होता, परंतु मुंबई एथें राह्यास त्याला सरकारचा हुकूम नमिळाल्यामुळे तो सुरतेस जाऊन राहिला, आणि कांहीं सरकारी काम पत्कारिलें. पुढें सन १८११ मध्ये अमेरिकेहून तीन मिशनरी भरतखंडांत आले. त्यांची तर प्रथम “ दे माय धरणीठाव ” अशी अवस्था झाली. पहिल्यानें ते कलकत्यास गेले, तेथून त्यांस सरकारानें हाकून लाविलें. मग ते कोचीस गेले. तेथेंही त्यांचें कांहीं वळेनासें झालें. नंतर मुंबईस आले. एथें काय विचारता? त्यांस बंदरांत देखील उतरायाची पंचाईत पडली. अशांत मोठ्याच संकटानें तारवांतून धक्क्यावर पाऊल टाकिलें नाहीं, इतक्यांत गव्हर्नर ईव्हान नीपियन यांजकडून हुकूम आला कीं, तुम्ही दोन दिवसांच्या आंत मुंबई वेटांतून निघून जावें. हे लोक आल्यानें एतद्देशीय लोकांच्या धर्माविरुद्ध बोलू लागतील, ह्या भीतीनें त्यांस एथें राहूं दिलें नाहीं, इतकेच नाहीं, परंतु कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स ह्यांचा ही हुकूम होता कीं, कोणी ख्रिस्ती धर्मोपदेशकास एथें राहूं देऊं नये. अशीं ह्या उपदेशकांवर

संकटें येऊन पडलीं, तरी ते कोणत्याच गोष्टींत खचले नाहीत. ईश्वरावर भरिभार ठेवून मोठ्या धैर्यानें या प्रसंगीं त्यांनीं आपली वर्तणूक ठेविली. त्यांनीं सरकारांत अर्ज केला व इंग्लंड देशांतही आपले उद्योग चालविण्यास परवानगी देण्याविषयीं लिहून पाठविलें. त्यांजकडून ही हुकूम आलाकीं कंपनी सरकारच्या राज्यांत त्यांनीं राहूनये, व लागलेंच स्वदेशास परत जावें. हें ऐकून जरी त्यांची पांचावर धारण वसली, तरी त्यांनीं आपला कृतसंकल्प सोडिला नाही. सारांश. अनेक उपाय करून ज्या उद्देशानें ते स्वदेश सोडून आले होते, तो चालू करण्यास त्यांनीं हरयुक्ति करून परवानगी मिळविली. नंतर सन १८१४ पासून त्यांनीं मुंबईत हळूहळू आपला उद्योग चालू केला. प्रथम एतद्देशीय भाषा शिकले. इंग्रजी ग्रंथांचीं निरनिराळ्या भाषांत भाषांतरें करून छापिलीं, आणि लोकांस उपदेश करूं लागले. मग लहान मुलांस व मुलींस शिकवायाच्या शाळा घालून मोठ्या सहनशीलतेनें त्यांनीं आपलें काम चालविलें.

ज्या अडचणी मिशनरी लोकांस भरतखंडांत राहण्यास प्राप्त जाहल्या, त्यांचीं शतांश जरी आमच्या एकाद्या धर्माभिमानी पुरुषास प्राप्त जाहला असता, तर त्यानें केव्हांच गाशा गुंडाळून काशीयात्रेची वाट धरिली असती. परंतु मिशनरीलोकांस ज्या अडचणी प्राप्त झाल्या, त्याच त्यांच्या योग्यतेस व भरभराटास कारणभूत झाल्या. हे अलौकिक धर्माभिमानी गृहस्थ आपलें काम निष्ठेनें करितात, ह्मणूनच त्यांचे सर्व हेतु सिद्धीस जातात. हल्लीं त्यांनीं लाख लाख रुपये खर्चून शाळा वांधिल्या, व त्यांचीं विद्याखातीं सरकारच्या खात्यांवरोंवर टक्कर मारितात. फ्रीचर्च विशालय, जनरल असेंबलीचें विद्यालय, आणि मनी विद्यालय हीं तीन मिशनरी लोकांचीं विद्यालये आहेत. ह्या शाळांच्या संवधानें हजारो मुलें मराठी, गुजराथी, आणि इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करितात, शिकविण्याप्रीत्यर्थ ते स्वतः श्रम करून हजारो रुपये खर्च हीं करितात. व देशोदेशीं शाळा घालून मुलांकरवीं व मुलींकरवीं अभ्यास करवितात. अमेरिकेंतील मिशनरी हे एथें प्रथम आले आणि शाळा घालण्याचे उद्योग पहिल्यानें त्यांनींच चालविले. त्यांनीं ही

इंग्लिश शाळा घातली होती, परंतु हल्लीं त्यांच्या शाळा मराठीच आहेत. प्रख्यात मिशन खातीं हीं चारच. ह्या चारहि मिशनांच्या शाळा, पुणे, सुरत, नासीक, वडोदें, कोल्हापूर, सातारा, अशा सर्व मुंबई इलाख्यांत पसरल्या आहेत.

सरकारी व मिशन शाळांचा तपशील.

सरकारी व मिशन शाळांत किती विद्यार्थी शिकतात, हें पुढील तपशिलावरून कळतें. सरकारी शाळांस सरकारचा सालिना २५,००,००० रु० खर्च होतो. आणि मिशन शाळांस सरकारचा केवळ १,६५,००० रु० खर्च होतो. सर्व हिंदुस्थानांत एकंदर ३,००,००,००० मुलें शाळांत जाण्यासारखीं असतील. त्यांपैकीं मिशन शाळांत १,००,००० आणि सरकारी शाळांत १,२७,५१३ शिकतात. मिशन शाळांचा तपशील येणेंप्रमाणें.— चर्च मिशनरी मंडळीच्या ७८१ शाळा आहेत, व त्यांवर वारा युरोपियन व ८४६ एतद्देशीय शिक्षक आहेत, व त्यांत २७,००० विद्यार्थी आहेत. लंडन मिशनरी मंडळीच्या ३१९ शाळा, ५८९ एतद्देशीय शिक्षक व सुमारे १५,००० विद्यार्थी आहेत. वेसलियन मिशनाच्या ५३ शाळा, १०० शिक्षक, आणि सुमारे ३,००० विद्यार्थी आहेत. फ्रीचर्च मिशनाच्या शाळांत ९,१३२, आणि वापतिस्त मिशनाच्या शाळांत २,५०० विद्यार्थी आहेत. आणि दुसऱ्या मिशनांच्या शाळांतील विद्यार्थी धरिले तर मिशन शाळांतल्या विद्यार्थ्यांची एकंदर संख्या १,००,००० होईल. सरकारी शाळांतील तपशील येणेंप्रमाणें. बंगालइलाख्यांत सरकारी शाळा व पाठशाळा मिळून २८१ आहेत, आणि त्यांत दररोज सरकारी १४,४९८ विद्यार्थी येतात. मद्रास इलाख्यांत शाळा व पाठशाळा मिळून १४२ आहेत, आणि त्यांत दररोज सरासरी ८,५९३ विद्यार्थी येतात. मुंबई इलाख्यांत सिंधचा प्रांत धरून शाळा व पाठशाळा ६१० आहेत, व त्यांत रोज येणारे विद्यार्थी सुमारे २५,१८७ आहेत. पंजाब इलाख्यांत दिल्ली धरून १५६ शाळा व पाठशाळा असून विद्यार्थी सरासरी ८,३०१ आहेत. वायव्य प्रांतांत शाळा व पाठशाळा २,९४४ व विद्यार्थी ६८,६८९ आहेत. या सर्वांची बेरीज



येणेंप्रमाणें एकंदर विद्यालयें ४,१३१ आणि एकंदर विद्यार्थी सरासरी १,२५,२६८, आणि आग्रा वगैरे ठिकाणच्या शाळा मिळविल्या, तर सर्व मिळून ४,१५८ विद्यालयें आणि १,२७,५१३ विद्यार्थी होतात.

ज्या वेळीं मिशनरी लोकांनीं प्रथम ख्रिस्तीधर्मसंबंधी मराठी पुस्तकें मुंबई शहरांतील लोकांस फुकट देण्याचा परिपाठ सुरू केला, त्यावेळीं ते आमच्या लोकांचें आर्जव करून त्यांस पुस्तकें देत, परंतु आमचे कित्येक लोक त्यांच्या पुस्तकांस शिवत देखील नसत. कोणी तीं घेतलीं, तरी लागलींच त्यांच्या देखत फाडून टाकीत. मुलींस व मुलांस त्यांच्या शाळेंत जाण्याचा फारच प्रतिबंध करीत. जीं पुस्तकें पूर्वीं त्यांच्या घरीं आणून फुकट देत, तींच सद्यः त्राकट सोसाइटींत जाऊन आमचे लोक संतोषानें पदरचा दाम खर्चून घेतात. मुलांस व मुलींस वक्षिसें देऊन त्यांच्या आईवापांचें आर्जव करून शाळेंत नेत, तरी बराबर पाठवीत नसत, आणि हल्लीं शेंकडो मुलें दरमहा पैका देऊन आपणांस शाळेंत घ्या, ह्मणून उलटें त्यांचें आर्जव करितात. हें सर्व त्यांच्या निष्ठेचें फळ आहे. पाद्रीलोक आतां बहुधा फुकट पुस्तकें देत नाहींत, व मुलांस फुकट शिकवायास कांकूं करितात. त्राकट सोसाइटीचीं पुस्तकें प्रतिवर्षीं शेंकडो रुपयांचीं खपतात.

त्राकट आणि बुक सोसाइटी आणि वैवल् सोसाइटी अशा यांच्या दोन पुस्तकें करणाऱ्या मंडळ्या आहेत. त्राकट सोसाइटींत ख्रिस्तीधर्मवोधक असीं लहान पुस्तकें तयार करून स्वल्प किमतीनें विकतात, व वैवल् सोसाइटींत ख्रिस्तीधर्मशास्त्र एतद्देशीय अनेक भाषांत छापून विकितात. या शिवाय दुसऱ्या द्वीपांतरांतील सुमारे २०० भाषांत याचे तरजुमे झाले आहेत. असे ह्या लोकांचे उद्योग आहेत. दोनशें भाषांत तरजुमे केले आहेत, ह्मटलें असतां ही अतिशयोक्ति आहे, असें कोणास वाटेल, परंतु इंग्रज लोकांनीं आजपर्यंत शोध करून पृथ्वीवर प्रस्तुत एकंदर ३,०५४ निरनिराळ्या भाषा आहेत, व १,००० वर निरनिराळे धर्म आहेत असें ठरविलें आहे. धर्मप्रसार करण्या प्रीत्यर्थ प्रतिवर्षीं हजारो रुपये वर्गणी जमत्ये. हे लोक आल्यापासून ह्या वेळांत किंवाहुना सर्व भरतखंडांत गरीब गुरीब लोकांम-

ध्ये विद्येचा प्रसार पुष्कळ झाला, व कित्येकांस आपल्या धर्माचा विचार करण्याची ईर्षा उत्पन्न झाली. त्यांनीं आपल्या धर्माचीं पुस्तके एतद्देशीय निरनिराळ्या सोळा भाषांत छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत, आणि तीं स्वस्थ दरानें विकतात. संस्कृतांत ही वैवल् तयार केलें आहे. ह्यासच उद्योग आणि निष्ठा ह्मणावें; नाही तर चुलीपाशीं धर्माच्या गोष्टी करून फलश्रुति काय ?

पूर्वीं फिरंगी लोकांचें एथें प्राबल्य होतें, त्यावेळीं त्यांनीं हजारो लोकांस जबरानें आपल्या धर्मांत घेऊन त्यांस पोर्तुगीझ् केलें. असे धर्मांतर केलेले हिंदु किरिस्तांव या नांवानें मुंबईभर किंबहुना सर्व हिंदुस्थानभर पसरले आहेत. त्याच प्रमाणे मुसलमानांची पाळी होती, तेव्हां त्यांनींही हजारो हिंदुलोकांस मुसलमान केलें. हे कोंकणी मुसलमान मुंबईत पुष्कळ आहेत. ते खलाशाचीं व दुसरीं कामें करितात. अशा कृत्यांनीं लोकांची फारच नासाडी झाली.

इंग्रज लोकांच्या मिशनरींचा ही हाच मुख्य उद्देश आहेकीं, लोकांस आपला धर्म शिकवून त्यांस ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा द्यावी, तरी ते शाळांत मुलांस फक्त ख्रिस्ती धर्मच शिकवितात असें नाहीं. दुसरीं अनेक प्रपंचसंबंधी शास्त्रें वगैरे सर्व मार्ग शिकवितात. ह्यांचा हा एक गुण बरा आहे कीं, ते कोणास जबरानें आपल्या धर्मांत घेत नाहींत. ते त्यांस शिकवून त्यांचीं मनें आपल्या धर्माकडे वळवून त्यांची इच्छा असल्यास मग आपल्या धर्मांत घेतात. असें असतांही ते आल्यापासून आजपर्यंत सुमारे सर्व हिंदुस्थान मिळून १,१२,४२५ एतद्देशीय लोकांस ख्रिस्ती केलें. ही संख्या १८५२ त होती, हल्लीं तर पुष्कळ वाढली असावी.

सन १८६३ पर्यंत मुंबई मुकामीं मिशनरी लोकांनीं अनेक जातींतील आपल्या धर्मांत आणलेले ख्रिस्ती सुमारे तीनशें होते. सन १८३९ त प्रख्यात रेवरेण्ड डाक्टर विल्सन यांणीं फ्रीचर्च विद्यालयांतील दोघां पारशी विद्यार्थ्यांस ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. पारशी ज्ञातींतील ह्या धर्माचा अनुग्रह घेणारे हे पहिलेच गृहस्थ. सव्व ज्या दिवशीं ह्यांस हा संस्कार झाला, त्यादिवशीं फारच गवगवा चालला होता, व यांमध्ये एक सारिखे महिना दोन महिनेपर्यंत त्यांस

परत आपल्या धर्मांत नेण्याचे प्रयत्न चालविले होते. पंचायतीचे तरफेने हा खटला सुप्रीम कोर्टांत देखील नेला होता. परंतु त्यांचे कांहीं वळले नाही. डाक्टर विल्सन हे मोठे विद्वान् असून ह्यांस एतद्देशीय पुष्कळ भाषा येतात. यांचे सरकार दरवारांत मोठे वजन असून एतद्देशीय लोकांत यांणीं मोठी कीर्ति मिळविली आहे.

सुमारे सन १८५२ त मुंबईतील कित्येक तरुण इंग्रजी शिकलेल्या व दुसऱ्या गृहस्थांस हिंदुलोकांत जातिभेद आहे, त्यामुळे आपल्या लोकांचे पुष्कळ अहित होते आहे, तर तो मोडून हिंदू लणून सर्व एक जात करावी, अशी इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून त्यांणीं परमहंस नामें एक सभा गुप्तपणे आपसांत स्थापिली. कित्येक तरुण गृहस्थ ह्या सभेचे सभासद होते. ह्यांच्या सभा एकांत ठिकाणीं जमून सर्व जातींचे सभासद तेथे जमले असतील, त्यांनीं कांहीं पदार्थ जातिभेदाची कांक्षा मनांत न आणितां निस्पृहपणे खावा, असा एक नियम होता. ह्या सभेत निरनिराळ्या जातींतील तरुण गृहस्थ सुमारे पन्नास पाउणशें होते, आणि गुप्तपणे पत्रे पाठवून त्यांनीं देशोदेशीं आपल्या सभेच्या शाखा स्थापिल्या होत्या. त्या कलकत्ता, मद्रास, व काशीपर्यंत होत्या, असे सांगतात. ह्यांचे प्रयत्न एवढेच होतेकीं, सोवळ्याओवळ्याचा व खाण्यापिण्याचा जो हिंदुलोकांत मोठा प्रतिबंध आहे, तो मोडून टाकून सर्व एकमय करावे. हे त्यांचे आंतून प्रयत्न होते, परंतु बाहेरून ते आपले मत दुसऱ्यांस एकाएकीं कळवीत नसत. ह्यांचा वेत असा होताकीं, पुष्कळ समुदाय जमला, लणजे मग प्रगट होऊन आपला कृतसंकल्प सिद्धीस न्यावा. ह्यांच्या ह्या सभा नेमलेल्या दिवशीं भरत, व त्यांनीं आपले नियम वगैरे बरेच चालू केले होते. परंतु पुढे कांहीं मुलांच्या वडिलांस ह्या गोष्टी समजल्यामुळे त्यांनीं कित्येकांस सभेस जाण्याची मनाई केली. कित्येक गृहस्थांच्या घरांत ह्याविषयीं मोठा गवगवा झाला, आणि जिकडेतिकडे लोक आपल्या मुलांस आटपून ठेवू लागले. कागदोपत्रीं याविषयीं बकवा चालली. ह्या सभेचे सभासद कोण होते व हिचा अध्यक्ष कोण, हे कोणास बराबर माहीत नव्हते, तरी ज्यांचा ह्या सभेसीं संबंध होता, त्यांस दुरुत्तरे



करून बोलायास लागले. तेव्हांपासूनही सभामोडून हिचे सर्व प्रयत्न विलयास गेले. तरी ही सभा निखालस मोडली नाही. हिचे कित्येक सभासद अद्याप आहेत, व ह्यांचे उद्योग चालले आहेत.

ह्या सभेचा उद्देश पाहून कित्येक ख्रिस्ती धर्माभिमानी इंग्रज लोकांस आनंद झाला होताकीं, पुढे हिंदु लोकांतील जातिभेदाचे खूळ मोडून ते इंग्रज लोकांवर अन्नव्यवहार वगैरे करितील, आणि मग ख्रिस्ती धर्म सहजच वृद्धिंगत होईल. परंतु सगळ्या गोष्टी एकीकडेसच राहून “येरे माझ्या मागल्या” असें झाले. जे या सभेचे सभासद होते, ते पूर्ववत् सोवळेंओवळें पाहूं लागले. खाण्या जेवण्याचा प्रतिबंध ठेवूं लागले, व कित्येक पहिल्यापेक्षां अधिक देवदेवतार्चन मांडून गोमुखींत हात घालून जप करूं लागले. आमच्या लोकांनीं आजपर्यंत सुधारणुकेविषयीं जेजे प्रयत्न केले, त्यांचे परिणाम बहुधा असेच झाले. आमचे लोक आरंभशूर आहेत, हें मात्र खरें आहे.

सन १८५६ त विष्णु भिकाजी गोखले या नांवाचा एक कोंकणस्थ ब्राह्मण या शहरांत आला होता. हा भगवीं वस्त्रें परिधान करून कौपीन लावी, व हातांत तुंबा घेऊन पादुका घाली. हा आपणास ब्रह्मचारी असें ह्मणवीत असे; परंतु वास्तविक ब्रह्मचाऱ्याचे जे धर्म ते पाळीत नसे. प्रथम ह्यास सोवळ्याओवळ्याचा कांहीं प्रतिबंध नसे. सर्वकाळ तांबूल भक्षण करी, व मनास येईल तेव्हां शुभ्र वस्त्रें ही नेसून पायांत जोडा घाली. हा स्पष्टवक्ता असून समयसूचक असे. महाराष्ट्र भाषेत याला वादविवाद चांगले करितां येत. एकाद्या प्रश्नाचे उत्तर समर्पक नसलें, तरी समयास सुचेल तें देऊन आपली वाजू राखी, अडून राहत नसे. यास वेदांताविषयीं व दुसऱ्या गोष्टींत बरीच माहिती होती, परंतु संस्कृतांत गम्य नव्हतें. त्याच्या बोलकेपणावरूनच लोक त्यास लुब्ध होते. हा वेदांतमत्ती होता खरा, परंतु जसा मनुष्याचा कल असेल त्या मताकडे तो फिरे. कधीं कधीं मूर्तिपूजेचा अव्हेर करी, व कधीं कधीं तिची आवश्यकता ही प्रतिपादी. ह्याचा सर्व हेतु बहुतकरून ख्रिस्ती मत खंडण करण्याकडे असे. याविषयीं सरासरी एक वर्षभर एक सारिखी वर्तमानपत्रांत चर्चा चालली होती. एकावेळीं

मुंबईतील शास्त्र्यांची व याची सभा ठाकूरद्वारांत भरली होती, तीमध्ये पुनर्विवाह प्रकरणीं कांहीं वादविवाद होऊन शास्त्र्यांचा आणि याचा तंट्या झाला. याचें मत ब्राह्मण इत्यादि जातींतील विधवांचा पुनर्विवाह करावा असें होतें, आणि शास्त्री मजकूर त्याविरुद्ध होते. हा विद्वान् नव्हता, परंतु स्वभावतः बुद्धिवान् असून मित्रा नसे. कोणी देवी प्रसन्न होऊन आपणावर तिणें वरदहस्त ठेवून अनुग्रह केला, तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति झाली, असें तो सांगे!

हा जेव्हां प्रथमच आला, तेव्हां मयत धाकजी दादाजीच्या वाड्यांत दोन चार सभा भरल्या. ह्या सभांत तो हिंदुधर्माचें प्रतिपादन करी. ह्या सभेंत सर्व जातींच्या लोकांस येण्याची मोकळीक होती. मिशनरी, ख्रिस्ती व सर्व जातींचे लोक येऊन यास प्रश्न करीत, व त्या सर्वांस तो कोणत्या प्रकारचें तरी उत्तर देऊन मोकळा होई. मग हळूहळू पांच सहा ठिकाणीं सभा होऊं लागल्या. ह्या सभांत एकादे समयीं चार पांचशेंपर्यंत लोक जमत. समयविशेषीं हजार वाराशें देखील जमत. ह्या सभा कोठेंकोठें रात्रीच्या अकरा तासपर्यंत चालत. मग त्या कांहीं दिवस ठाकूरद्वारासमोर समुद्रकांठीं होऊं लागल्या. त्यावेळीं तर कधीकधीं दोन हजारपर्यंत लोक जमत. याठिकाणीं फक्त पाद्री लोकांचे आणि याचे धर्मप्रकरणीं वादविवाद होत. दर सभेंत एक दोन पाद्री व चार पांच एतद्देशीय ख्रिस्ती जमत. ह्या सभांचें माहात्म्य आठ दहा महिनेपर्यंत चाललें होतें.

याणें भावार्थसिंधु या नांवाचा एक ओवीबद्ध लहानसा ग्रंथ लिहिला होता. पुढें सन १८५८ च्या अखेरीस यानें वेदोक्तधर्मप्रकाश या नांवाचा एक ग्रंथ छापिला. याचीं अष्टपत्री ७९० पृष्ठें होतीं, व किंमत दोन रुपये होती. या पुस्तकांत तादृश रहस्य नाहीं, असें समजल्यावरून लोकांस सहजच याचा नाद सोडणें प्राप्त झालें. मग हा कलकत्ता, काशी व मद्रास या ठिकाणीं जाऊन आला. समुद्रकिनाऱ्यावर याचे पाद्री लोकांपाशीं वादविवाद होत, त्यांचें एक इंग्रजी भाषेंत रेवरेण्ड जार्ज बोएन् यानें पुस्तक छापिलें आहे. हें षोडशपत्री असून याचीं पृष्ठें २०४ आहे. यांत उभय पक्षांचे प्रश्न आणि उत्तरे आहेत. दुसरें एक लहान पुस्तक पाद्री लोकांच्या पक्षाकडील लोकांनीं मराठींत छापिलें होतें, त्याचें नांव "वावाचा कावा" असें होतें.

## प्रकरण १५.

### साधारणविषय.

इंग्रज लोकांविषयीं असमंजस विचार—आमच्या राजांची राज्य चालविण्याची रीति, त्यांचा उधळेपणा, व भित्रेपणा— बाहुल्यांचीं लग्नें— लहान मुलांचें लग्न करण्याचा नाद—माकडांचें लग्न—इंग्रज सरकारचा दक्षपणा—जाति प्रकरणीं खूळ—

असंतुष्टपणा— वास्तविक भूतदया.

कित्येक असमंजस लोकांच्या मनांत अशा कल्पना येतात कीं, इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानांतील राज्य अन्यायानें हरण केलें. तर असे विचार करणें न्यायरीतीनें पाहिलें असतां किती अप्रयोजक आहेत तें पाहा. सन १५३० त मोगल बादशहाकडून मुंबई बेट पोर्तुगीझ लोकांस मिळालें.\*

पोर्तुगीझ, फ्रेंच व वलंदेजीलोक हिंदुस्थानांत येऊन व्यापार करून अपरिमित द्रव्य कमावितात, हें पाहून इंग्रजांसही एथें येण्याची इच्छा झाली. पुढें सन १५९९ मध्यें लंडन शहरांतील कित्येक श्रीमंत व सधन व्यापारी लोकांची मंडळी उपस्थित करून त्यांनीं हिंदुस्थानांत येऊन व्यापार करण्याचा क्रम चालविला. मग एथें आल्यानंतर जसजसी त्यांस संधि सांपडली, तसतसें त्यांनीं द्रव्य संपादन करून व्यापार वाढविला. पुढें मुंबई बेट त्यांस अनायासें प्राप्त झालें, व आमच्या शेखचिळी राजांकडून त्यांनीं कांहीं संस्थानेही विकत घेतलीं.

आमच्या लोकांच्या राज्य चालविण्याच्या विस्कळीत रीति; राजा, प्रधान, व राज्यांतील प्रत्येक कारभारी यांमध्ये परस्परांसीं कपटभावानें चाललेली वर्तणूक; व एकमेकांमध्ये फूट व मत्सर निरंतर चाललेलीं पाहून त्यांस सहज आ-

\*कित्येक ग्रंथकर्त्यांनीं असें लिहिलें आहेकीं, मोगल बादशहाचें पोर्तुगीझ लोकांनीं कांहीं नाजूक काम केल्याबद्दल त्यांनें हें बेट त्यांस इनाम दिलें.



पलें हित करणें जरूर पडलें. आमच्या दरवारांतील वस्तुतः पाहयास सर्व एक, परंतु अंतर्स्थां ज्याचा तो आपआपला मतलब मनांत आणून वागतो, आणखी डाव साधला असतां दिवाणजी महाराजांचा उपमर्द करायाची मार्ग-प्रतिक्षा करितो. अशी राज्यामध्ये अंदाधुंदी पाहून इंग्रज लोकांनीं जसज-सी सवड सांपडली, तसतसें आपलें महत्व रक्षण करून शहाणपणानें राज्या-धिकार प्राप्त करून घेतला. इंग्रज लोक व्यापार करून आपल्या संपत्तीची वृद्धि करावी, या हेतूनेंच स्वदेश सोडून या देशांत आले होते, आणि एथें आल्यावर राज्यप्राप्ति होईल, अशी त्यांस किमपि आस्थाही नव्हती. परंतु पुढें आमच्या लोकांचें अज्ञान व राज्यव्यवहारांत आपसांत अप्रमाणिकपणा यांमुळें जे भयंकर परिणाम घडून येतात, ते आह्मांस देऊन, त्यांजपासून जो शहाण्यास लाभ होतो, तो ग्रहण करून घेणें अर्थातच त्यांस भाग पडलें

“अर्थस्यपुरुषोदासः”

आह्मा सर्वांस माहितच आहेकीं, इंग्रज लोक भरतखंडांत ब्रह्मचर्य धारण करण्यास, सन्न्यासाची दीक्षा घेण्यास, पंचाग्नि साधन करून धूम्रपान कर-ण्यास, काशीस जाऊन गयावर्जन करून पितरांचा उद्धार करण्यास, किंवा परमार्थ साधण्याच्या हेतूनें आले नाहींत. त्यांचा धर्म, त्यांच्या दीक्षा, त्यांचे नेम व परमार्थ साधण्याचे सर्व मार्ग ते आमच्या पेक्षां सहस्रपट उत्तम आहेत असें मानितात. ज्या कामाचा त्यांणीं पतकर घेतला, तें काम त्यांणीं मोठ्या धैर्यानें व युक्तीनें वजाविलें. यादेशांत येण्याचें त्यांचें मुख्य कारण संपत्ति आणि कीर्ति मिळविण्याचें. तें त्यांणीं अज्ञानी लोकांत जे निरं-तर तंटे बखेडे चालले होते, त्यांचा निवाडा करून साध्य करून घेतलें. आमच्या राजे लोकांशीं ते प्रथम किती आर्जवानें व सहनशीलतेनें वागत होते, हे आह्मांस हिंदुस्थानाचा इतिहास वाचल्यानें समजतें. पुढें त्यांचें चातुर्य त्यांस फळास आलें; ह्मणून आज त्यांस दोष देणें आह्मांस योग्य नाहीं. जर आ-मचे लोक चौकस व व्यवहारदक्ष असते, तर आपसांतील तंटे मिटवायास मुळीं-च परक्याचें आर्जव करावयास गेले नसते, आणि आपल्या देशवांधवांशीं लढण्याकरितां त्यांणीं आपल्या देशाचा भाग परक्या लोकांस फरोक्त करून टा-

किला नसता. जें काम नखानें झालें असतें त्यास आमच्या लोकांनीं कुऱ्हाडी लावून नासून टाकिलें, आणि आतां कुऱ्हाडीच्या नांवानें धोंडे फोडून फळ काय ? इंग्रज लोकांस व्यवहारदक्षपणा होता, ह्मणून त्यांस परराज्यांत राज्यप्राप्ति होऊन त्यांचा जयजयकार होत चालला आहे. “वेडा दळतो आणि शहाणा खातो.” “दोघांचें भांडण आणि तिसऱ्याचालाभ” ह्मणतात तो हाच. यांत दुसऱ्यास दोष लावणें कांहीं उपयोगाचें नाहीं. आमचीं कर्मे आह्मांस फळास आलीं. “लाखाचीमत्ता आणि कवडीचीसत्ता” ह्या वाक्याचा अर्थ आमच्या लोकांस मुळींच ठाऊक नव्हता.

मराठी राजे ह्मटले ह्मणजे त्यांचे कारभार वेवदंच, त्यामुळें त्यांची नासाडी झाली. ज्या वेळीं पेशव्यांचा भरभराट चालला होता, त्यावेळीं किती अव्यवस्थितपणा होता! अमोलिक काळाचा व द्रव्याचा किती नाश होत असे! असें सांगतातकीं, पुण्यामध्ये सात पेंठांत श्रीमंतांनीं सात मोठे सरकारी वाडे बांधिले होते, आणि प्रत्येक वाड्यांत भोजनाचा वगैरे सरंजाम प्रत्यहीं एकसारखा ठेवित होते. दर दिवस प्रत्येक वाड्यांत संध्याकाळीं पंचपक्वान्नें करून जेवणाची तयारी करवावी. मग श्रीमंतांचे मर्जीस येईल, त्या वाड्यांत जाऊन भोजन करीत, आणि बाकीच्या वाड्यांत जी तयारी होत असे, तिचा उपभोग चाकर व कारभारी लोक घेत.

एका वृद्ध गृहस्थानें हिंदुलोकांच्या भिन्नेपणाविषयीं गोमंतकांत घडून आलेली ही पुढील गोष्ट सांगितली. ज्यावेळीं प्रथमच फिरंगी लोक पोर्तुगालांतून तिर्कटी तारवावर लष्कर घेऊन गोव्याच्या बंदरांत आले. ( ही कदाचित् १५१० मधील गोष्ट असावी. ज्यावेळीं आलबुर्क यानें गोवें घेतलें होतें. ) तेव्हां ते कांहीं दिवसपर्यंत बंदराच्या बाहेर नांगर टाकून गोमंतकाची स्थिति कशी काय आहे ती पाहत होते. त्यांचें लष्कर जहाजावर होतें; तें गोव्याच्या किल्ल्यावरून सर्व लोकांस दिसे. ते लोक विसकुटें खात व दारू पीत. विसकुटें कठीण आणि पांढरीं होतीं, तीं ते कडाकड चावीत असत, व जी दारू ते पीत, तिचा रंग तांबडा असे. हा त्यांचा आहार पाहून गोमंतकांतील भोळे लोकांनीं अशी अवाई उठविली कीं, हे विलक्षण

जहाजांत वसून आलेले लोक चमत्कारिक पोषाक करितात इतकेंच नाही, तर ते हाडें खातात, व रक्त पितात. ते कोणा द्वीपांतरांतील राक्षस असावे. असी कल्पना काढून ते अगदीं घाबरून गेले आणि त्यांमुळे आपला कांहीं निभाव होणार नाही, असें मनांत आणून गर्भगळित होऊन एक सारखा रानोमाळ पळ काढित सुटले. मग काय विचारता ! ही वातमी राजाच्या कानावर जातांच “यः पलायेत जीवति” म्हणून लश्कर घेऊन तोही शहर सोडून चालता शाला. मग दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां फिरंगी लोकांनीं पाहिलें कीं, शहरांत सगळें सामसूम आहे, तेव्हां ते जहाजावरून तडीस आले, आणि किल्ला सई केला. नंतर राजवाडा व दुसरें लश्करी सामान आपल्या स्वाधीन करून घेतलें, आणि स्वस्थपणें राज्यकारभार चालवूं लागले. असे आमचे लोक भित्रे आहेत.

सन १८६१ च्या कार्तिक शुद्ध द्वादशीस एका पळशा जोशी गृहस्थानें तुलसीचें लग्न मोठ्या सभारंभानें केलें. ह्या गृहस्थास मूलबाळ नव्हतें. कन्यादानाचें श्रेय प्राप्त करून घ्यावें, व लोक मुलांचीं लग्नें करून व्याही विहिणी घरीं आणून केळवितात व अनेक सोहाळे करितात, तो प्रकार आपल्या घरीं ही व्हावा, अशी त्याला पुष्कळ दिवसांपासून हौस होती. ती पुरविण्यासाठीं त्याणें हा लग्नसमारंभ केला. ह्या लग्नांत उपाध्ये हे मुलाचे लग्णजे बाळरुणाच्या मूर्तीचे वाप, व यजमान हे कन्येचे (तुळसीचे) वाप कल्पून हा समारंभ मोठ्या दबाजानें केला. वास्तविक लग्नास जसें आमंत्रण फिरतें, तसें फिरवून वराती वरोवर गृहस्थ बोलावून आणिले होते, व वाद्यें गाद्यें लावून रस्त्यांतून मिरवीत वर नेला. इतर लग्नें लावितात, त्यांप्रमाणें हें लग्न लावून ब्राह्मणांस दक्षिणा व गृहस्थांस नारळ, पान सुपारी, तुरे वगैरे दिले. व्याही व विहिणीचें गौरव वगैरे सर्व प्रकारें मोठ्याच तारतम्यानें ठेविलें होतें. वधूप्रवेश सुद्धां शास्त्रोक्त विधीप्रमाणें केला.

कांहीं वर्षांमागे एका गृहस्थानें माजराची सठी केली होती. ह्या गृहस्थाच्या घरीं मांजर व्याली असतां तिच्या सहाव्या दिवशीं ब्राह्मणाकडून षष्ठीपूजन करवून दक्षिणा वांटली, आणि मिष्टान्नाचा जेवण समारंभ क-



रून कित्येक लोकांस दोलाविले, होते. तशीच एका शेणवी गृहस्थानें पिंप-  
ळाची मुंज दांधिली होती. आमच्या लोकांचें आयुष्य आणि ऐश्वर्य बहुतकरून  
अशांतच खपतें. मुलें, भाऊवंद, व सुदृत्संबंधी यांचें कल्याण करणें तें ए-  
कीकडेसच राहून यांच्या जन्माचें आणि संपत्तीचें रूप भलत्याच प्रकारें हो-  
ऊन शेवटीं कशांतच काहीं नाहीं असें होतें.

कलकत्यानजीक नडिया नामें गांव आहे. तेथें बहुत पंडित होते. त्यांतील  
ईश्वरचंद्र राजानें सुमारें ७३ वर्षांमागें हणजे सन १७९० त हिंदु रीतीप्रमाणें मोठा  
समारंभ करून दोन माकडांचें लग्न केलें, त्यास एक लाख रुपये खर्च लागला.  
जेव्हां वऱ्हाड निघालें, तेव्हां हत्ती, घोडे, पालख्या, उंट, शृंगारलेल्या घोड्यां-  
ची जिलीव, व हजारो मशाली वगैरे शोभा केली होती, आणि त्या नवऱ्या-  
स (वानरास) रत्नजडित पालखींत बसविलें होतें. पुढें लग्नही मोठ्या विद्वान्  
ब्राह्मणांनीं सुमुहूर्तावर लाविलें. कायहो मूर्खपणा हा ! ही किती आश्चर्याची  
गोष्ट आहे !

काहीं वर्षांमागें गणपतराव गायकवाड महाराज यांनीं वाहुल्यांचा लग्नस-  
मारंभ पंचवीस हजार रुपये खर्च करून केला. आणि हा समारंभ 'खऱ्या  
लग्नाप्रमाणें पंधरा दिवस चालला होता.

सन १८६० त इंदुरच्या महाराजांस पुत्र जहाल्याचें व तत्प्रीत्यर्थ दरवारां-  
त उत्साह जहाल्याचें वर्तमान ऐकिलें होतें. इतक्यांत वर्तमानदीपिकेंत असें  
वाचण्यांत आलें कीं, ह्या राजपुत्राच्या आईस वाळंतविडा आला, त्या प्रीत्यर्थ  
दरवारांत सुमारें पांच लक्ष रुपये खर्च झाला ! तसेंच ह्याच सालीं वडोद्याच्या  
महाराजांनीं दसऱ्याच्या उत्साहांत अंगावर घालायास हिऱ्याच्या दोन कंठ्या  
केल्या, त्यांस दहा लक्ष रुपये खर्च झाला, व या सणासंबंधी दुसरे हजारो  
रुपये खर्च केले. मुसलमानांचे रोजे झाले, तेव्हां साठ सत्तर खंडी साकर  
फकिरांस वांटली !

मुंबईतही डामडौलासाठीं द्रव्य खर्चणारे पुष्कळ सांपडतील. कित्येक अ-  
से आहेतवीं, आपल्या हातांत दोन चार शेरांचे वाळे व वायकोच्या नाकांत  
हजार पांचशें रुपयांची नथ घालून दरमहा व्याजावद्दल पांच पंचवीस रुपये

मारवाडयास भरतील. थोड्या वर्षांमार्गे एका सधन परभू गृहस्थाच्या मुलीनें वाहु-  
लीचें लग्न केलें, त्यास त्याणें हजार पांचशें रुपये खर्च केला. व कित्येक लोकां-  
स आमंत्रण करून वरघोडा देखील रस्त्यांतून मिरवीत नेला होता. इतके आ-  
मचे लोक अविचारानें द्रव्य नासणारे आहेत. वास्तविक सत्कर्माकडेस व दे-  
शकल्याणाकडेस द्रव्याचा व्यय करणारे थोडे. मुंबईत दरमहा दोन हजार  
रुपये कमाविणाऱ्या सावकारापासून दहा रुपये मिळविणाऱ्या कारकुनापर्यंत  
सर्वांची धांव सारखी श्रीमंतीकडे असत्ये. आपआपलें स्वरूप ओळखून  
चालणारे कोठें विरळा सांपडतील.

मुलाचें लग्न केल्यावांचून आईवाप त्याचे ऋगमुक्त होत नाहींत, असा  
आमच्या लोकांचा समज आहे. आणि ह्या अविचारानें काळोखांत दोरीवर  
पाय पडला असतां सर्पावर पडला असी भीति होऊन एकादा अपधाकून  
जातो, त्या प्रमाणें हिंदु लोकांची अवस्था होऊन गेली आहे. मुलगी किंवा  
मुलगा झाला ह्मणजे प्रथम त्यांच्या लग्नाची काळजी लागते, मग तो मुलगा  
चंडोलखान्यांत जाऊन पडो, जुगाराच्या अखाड्यांत जाऊन रडो, नाटकांत  
जाऊन वीरभद्राचें सोंग घेवो किंवा धोवो तळ्यावर वसून गप्पा झोंको, परंतु  
एकादा लग्न करून सोडितात. जसें गाई पाड्याचें लग्न करून त्याच्या कानां-  
त “तृणंभक्ष्वाजलं पिव यथासुखंकीडस्व” असा मंत्र फुकून सोडून देतात,  
त्या प्रकारचीं आह्मा लोकांतील बहुतेक लग्नें आहेत. कित्येक धर्मार्थ गरिवांचीं  
लग्नें करितात इतकेंच नाहीं, परंतु जनावरांचें व झाडांचें देखील लग्न करण्यां-  
त पुण्य आहे, असें समजतात.

कित्येकांचीं इतक्या लहानपणीं लग्नें होतात कीं, आईवाप त्यांस कडेवर  
घेऊन जो विधि त्यांणीं स्वतःकरायाचा तो आपण करितात.

लहान मुलांचें लग्न करणें व त्या प्रसंगीं अव्यवस्थित खर्च करणें हा तर  
मुंबईतील लोकांचा कुलधर्मच आहे. एकाद्या पारशी व्यापाऱ्याच्या ह्येत्याच्या  
मुलाचें लग्न झालें, तर तो देखील दहावीस हजार रुपये फक्त मांडवासच ख-  
र्चितो. कांहीं वर्षांमार्गे मुरलीधर शंभु नांवाच्या एका सधन वाणी गृहस्थानें  
आपल्या मुलाच्या लग्न समयीं मांडव घातला होता, त्यास सुमारे चाळीस ह-

जार रुपये खर्च झाला असे सांगत. हा मांडव घालण्यासाठी त्याने एक मोठी तीन चार मजली हवेली विकत घेऊन मोडून टाकिली, आणि त्या जाग्यांत मांडव घातला. असे मंडप प्रतिवर्षी एक दोन तरी पडलेले असतात.

सन १८६१ त एका मेमणाच्या मुलाचे लग्न झाले, तेव्हां वरघोडा निघाला होता त्याची फारच तारीफ करितात. त्या वरघोड्या वरोवर पांचशें मोठ-मोठाल्या गाड्या होत्या व शें दोनशें शृंगारलेले घोडे होते. हिलालांस खोबरेच सातआठ खंडी लागले. आणि याप्रसंगी मेणवच्या सुमारे पांचशें रुपयांच्या जाळिल्या. जे श्रीमंत लोक वराती वरोवर चालत होते, त्याला उजेड होण्यासाठी फाणसांत मेणवची घालून ती वरोवर चालविली होती. या वरघोड्या वरोवर दोन चार हजार लोक होते. हा फक्त एका रात्रीच्या वरघोड्याचा खर्च. यावरून सर्व लग्नास व मंडपास किती खर्च लागला असेल !

मुंबईतील लोकांस द्रव्याची तमा नाही इतकेच नाही, परंतु ते कधी-कधी अव्यवस्थित खर्च करितात. एकाने दोन हजार रुपये खर्च करून वरघोडा काढिला, तर दुसरा तीन हजार खर्च करून मामसाळें काढील. आणि तिसरा चार हजार रुपये लावून केळवण लणून करील, व चवथा सीमांत-पूजनाची वरात काढून त्या प्रीत्यर्थ पांच हजार रुपये खर्चाल. अर्थात् श्रीमंतीचा वाणा कोठें, कसा, कोणी, आणि केव्हां घालावा, याचा विचार करणारे या शहरांत फारच थोडे सांपडतील. द्रव्य उधळले लणजे श्रीमंत होतो, असे समजणारे पुष्कळ आहेत.

लहानपणदेगादेवा ॥ मुंगीसाखरेचारवा ॥

ऐरावतीरत्नधोर ॥ त्यासीअंकुशाचामार ॥

तुकाराम

हे विचार किती खोल ! हे मागणे किती गंभीर ! आणि ह्या अभंगातील तात्पर्य किती श्रेयस्कर !

कोणी हजारो रुपये खर्च करून श्राद्ध घालतील. कोणी दोन लक्ष रुपये खर्चून लग्न समारंभ करतील, परंतु देशदरिद्री होतचालला आहे व अ-



ज्ञान सागरांत बुडत आहे, याजकडे लक्ष देऊन लोकांस सन्मार्गास लावण्याच्या उद्योगांत कोणी पडायचे नाहीत. हें तर असो, परंतु कित्येक द्रव्य असून त्याचा व्यय आपल्या मुलांच्या विद्येकडे करीत नाहीत. परंतु अशा ठिकाणीं आपला वेहद उदारपणा दाखवितात.

इंग्रज लोकांचा व्यवहारदक्षपणा पाहा ! एकादें देऊळ, रस्ता अथवा शहराच्या शोभेसाठीं किंवा लोककल्याणार्थ कांहीं करणें असल्यास बहुधा वर्गणी करून आपणास व दुसऱ्यास भारी नपाडतां ते सिद्धीस नेतात. अशाच युक्तींनीं मुळापासून त्यांनीं मुंबईचे वैभव वाढविलें आहे. आमचे राजेलोक असें कांहीं कृत्य करायाचें असलें, तर बढाईसाठीं लाखाच्या ठिकाणीं दोनलाख रुपये स्वतः खर्चितील, किंवा एकाद्या सावकारास एकाएकीं लाख दोनलाख रुपयांचा गंडा घालून जमीनदोस्त करून सोडतील. इंग्रज लोकांचा अशा प्रसंगीं शहाणपणा किती आहे तो पाहा ! ते पन्नास हजारांपासून आणा अर्ध आणापर्यंत वर्गणी कोणी दिली, तर घेण्यास अनमान करायाचे नाहीत. दुसऱ्यास दुखविल्याशिवाय स्वसंतोषानें जें कोणी अशा कृत्यास देईल, तें ते आदरपूर्वक ग्रहण करतात, आणि देणाऱ्याचा व घेणाऱ्याचाही वोज राखतात. ह्मणूनच त्यांनीं योजिलेलीं कृत्यें सिद्धीस जातात.

मुंबईचा किल्ला, चर, बंदरें, पूल, तळीं, विहिरी, विद्यालये रस्ते वगैरे लोकोपयोगी कृत्यें यांनीं बहुधा वर्गणी करूनच केलीं.

इंग्रज सरकार जें द्रव्य खर्चितें त्याचा पूर्वी विचार करितें. जी महाराणी आह्लांवर राज्य करिते, तिच्या कन्येचा विवाह झाला, त्यावेळीं किती वातवेताचा खर्च होता. जो त्या प्रसंगीं खर्च करणें तो पार्लमेंट सभेनें एक वर्ष पूर्वीच आकारून दिलहा होता. आणि त्या शिवाय दुसरा डामडौलाचा कांहीं खर्च केला नाही. पाहा ! आजपर्यंत राणीस किती कन्या व पुत्र झाले, परंतु कोठें वावगा खर्च झाला, याविषयीं एक तरी आह्मी गोष्ट ऐकिली आहे काय ? मुंबईचे गव्हर्नर साहेब दरवारी लोकांस कधीं कधीं मेजवान्या करीत असतात, परंतु कधीं अन्नाचा नाश झाला व कोठें वेवंद खर्च झाला, असें होत नाही.

ह्या शहरांतिल बहुतेक हिंदुलोक जात्यभिमाना खालीं चूर असतात.

जो तो आपली जात श्रेष्ठ असं मानितो. मी उंच कुळांतला, माझे वडील अमके, तर मी भलत्याशींच संघटण ठेवणार नाहीं. असं खूळ माजविणारे ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत आहेत. परंतु वास्तविक पाहयास गेलं असतां ह्यांत कांहीं नाहीं. मुंबईत कोणत्याच जातीचा धरबंध नाहीं. हा सर्व वृथाभिमान आहे. ह्या पासून द्वेष, मत्सर, दुराग्रह आणि सतत गृहकलह मात्र उद्भवतात, व लोक व्याघ्रांसारिखे एकमेकांवर डोळे बटारीत असतात. हा काय तो ह्या पासून लाभ.

ह्या जातीच्या खुळा मुळेंच हिंदु लोकांत एकी होत नाहीं. जातीच्या तंट्याशिवाय एक दिवस ही खाली जात नाहीं. कोणी लग्नतो त्याणें अमक्याच्या घरीं भाजलेलें खोवरें खाल्लें, लग्न तो वाळींत आहे. कोणी लग्नतो त्याणें तमक्याच्या घरीं दूध पिल्लें, लग्न त्यास वहिष्कृत करावें. कोणी लग्नतो तो शिंदेशाई पागोटें घालतो, लग्न तो जातींत नसावा. अशा पोरकट गोष्टींवरून मोठे बिंदुप्रळय होतात. कित्येक या कामांत शिरण्यांत मोठी प्रतिष्ठा मानितात, आणि भलतींच गृहच्छिद्रें काढून कलह माजवितात. एक पक्ष असला तर त्याचे तीन चार तट करितात. या मुळेंच एथें ह्या क्षुल्लक जाति झाल्या आहेत. माझी जात उंच आणि तुझी जात नीच असं लग्न भांडण्यांत किती वेडेपणा आहे. ज्या कुळांत मनुष्याला ईश्वरानें उत्पन्न केलें आहे, तें कूळ तर कोणाच्यानें टाकवत नाहीं, किंवा आपले आईवाप बदलवत नाहींत, तर मग माझें उंच रक्त आणि त्याचें हलकें रक्त लग्णें हें किती अप्रयोजक आहे. जातिभेद विवेकसार या नांवांचें एक पुस्तक सन १८६१ त एका विचारशील गृहस्थानें रचून लोककल्याणार्थ छापिलें आहे. त्यांत जाति प्रकरणीं बरींच प्रमाणें दाखवून जातीचा अभिमान वाळगून भांडण्यांत किती मूर्खपणा आहे, हें स्पष्ट दाखविलें आहे. एथें इतकेंच सांगणें आहे कीं, मनुष्यानें आपला श्रेष्ठपणा आपल्या उत्तम आचरणानें दाखवावा. ज्याच्या कुटुंबांत सद्गुणाची वृद्धि, जें कुटुंब ईश्वरसेवा परायण, ज्याकुटुंबांत परोपकारी पुरुष पुष्कळ, तेंच कूळ श्रेष्ठ. कुळाचा वृथा श्रेष्ठपणा वाळगून कांहीं उपयोग नाहीं. मनुष्यानें श्रेष्ठ

पणा लोकांकडून आपणाकडे येई असें करावें. “ मुजनोनयातिवैरं ”

कुलानामाकरोनास्ति ॥ अकुलानांच भारत ॥

विद्ययातपसावापि ॥ धनेनधार्यतेकुलं ॥

जातिभेद विवेकसार ह्या ग्रंथांतून वरील श्लोक घेतला आहे. अशां त्यांत वेदांतून व दुसऱ्या ग्रंथांतून पुष्कळ प्रमाणें दाखविलीं आहेत. हा ग्रंथ लोकांनीं अवश्य वाचून पाहवा.

आमचे कित्येक लोक असें रडगाणें सांगतात कीं, इंग्रजी राज्यांत द्रव्य मिळत नाही व थोडेंवहुत मिळालें तरी कोठचे कोठेंच जातें. मुंबईत जें कमावावें तें जिकडचें तिकडे ठेवून जावें, तें संग्रहास किंवा देन चार पिढ्यांपर्यंत टिकावयाचें नाही. याचें कारण इंग्रजी द्रव्यास वरखत नाहीं. अशा अनेक वेड्या कल्पना काढितात. कोणी कोणी अकबर बादशहाच्या वेळच्या मोहरा व पैसे देवाऱ्यांत ठेवून कमाईस वरखत व्हावी, लणून नित्य त्यांची पूजा करितात ! परंतु असा विचार करित नाहीत कीं, आपण प्राप्तीपेक्षां अधिक खर्च करितों, व अमोलिक काळ जो द्रव्याचा व सुखाचा किंलीदार त्याचा अनादर करितों; तेव्हां आह्मांस वरखत कोटून येईल ? “ अदा पेक्षां खर्च मोठा त्याचा होई सदा तोटा ” मग द्रव्याचा संचय कसा होईल. तर हा इंग्रजी राज्यास दोष नाही, आमच्याच वर्तणुकीचीं हीं फळे आहेत. अद्याप आह्मी सावधगिरीनें चाललों, तर आमच्या प्रत्ययास येईलकीं, शहाणपणानें व दक्षतेनें चाललें असतां मागील राज्यापेक्षां प्रस्तुतच्यांत कमाईस अधिक वरखत आहे, व कलियुगाचा हा महिमा आहे कीं, उद्योग करून द्रव्य कमावावें आणि तें विचारानें खर्चावें, लणजे त्यास वरखत येत्ये. मुंबईत जे लोक दक्षपणानें वागतात व चौकसपणानें व्यवहार ठेवितात, ते सुखी व सधन आहेत.

मुंबईत दान धर्म पुष्कळ होतो, व अनाथ अभ्यागतास अन्नवस्त्र मिळतें खरें, परंतु लोकांमध्ये जी वास्तविक भूतदया लणतात ती कमीच आहे. परस्पर स्नेह व उदारपणें एकमेकाचें कल्याण करायस झटणारे असे दुसऱ्या लोकांत कोठें कोठें अढळतात, परंतु हिंदु लोकांत फारच कमी, किंवाहुना ना-



होतच. ही मुंबईचीच गोष्ट असें नाही, परंतु बहुधा सर्वत्र आमचे लोक असेच आहेत. श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेट यांणीं हिंदु लोकांसाठीं इंग्रजी शाळा घातली आहे, व शेट गोकुळदास तेजपाळ यांणीं गुजराथी लोकांसाठीं इंग्रजी व गुजराथी शाळा घातल्या आहेत. सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं पारशी लोकांसाठीं इंग्रजी व गुजराथी शाळा घातल्या आहेत. नाखुदा यांणीं मुसलमान लोकांसाठीं इंग्रजी शाळा घातली आहे. तसीच कासम नाथा यांणीं खोजे लोकांच्या मुलांकरितां व पोर्तुगीझ लोकांनीं आपल्या मुलांसाठीं शाळा घातली आहे. परभू लोकांनीं परभांसाठीं शाळा घातली आहे. हीं त्यांचीं उदार कृत्ये आहेत; परंतु शहरांतील सर्व जातींच्या गृहस्थांचा समाज एकत्र जमून मनुष्यमात्राच्या कल्याणार्थ शाळा घातल्या व त्या मुलांचे सहृण वाढविण्यासाठीं उपाय योजिले, असें कोठें आजपर्यंत अढळलें नाही. जें कांहीं आमच्या लोकांनीं आजपर्यंत केलें, तें बहुतकरून इंग्रज सरकारच्या व दुसऱ्या इंग्रज लोकांच्या आश्रया खालींच केलें, व त्या लोकांत आपणास भूषण मिळावें ह्या हेतूनें केलें. वास्तविक गोरगारिवांचा कळवळा मनांत आणून अशीं कृत्ये करणारे थोडे, इतकाच अर्थ.

सन १८६३ त एका सधन पारशी गृहस्थानें आपल्या ज्ञातींतील गरीब लोकांपैकीं कोणी दुखण्यानें पडलें असतां, त्यास शरीरप्रकृति सुधारायाकरितां हवाशीर टिकाण व दुसरी सोई असावी, लणून तीन लक्षरुपये ठेविले आहेत. आणि कुलाब्याच्या वाजूस तीस हजार रुपयांस एक जमिनीचा तुकडा घेतला आहे. त्यावर मोठी इमारत बांधून रोगी लोकांस प्रकृति ताळ्यावर येईपर्यंत राहण्याची सोई करणार.

ह्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका पारशी गृहस्थानें चारपांच लक्ष रुपये आपल्या लोकांत धर्मकृत्यास लावण्यासाठीं काढून ठेविले आहेत. आणि या द्रव्याचा व्यय करण्याचा असा संकेत आहे. जे पारशीगृहस्थ विपरीत काळ आल्यामुळें दारिद्र्यदशेस आले असतील, त्यांस या रकमेच्या व्याजांतून ज्याची जशी योग्यता असेल, त्याप्रमाणें द्रव्य देऊन दारिद्र्यावस्थेंतून मुक्तकरून ऊर्जित दशेस आणावें.

सन १८६२ कार्तिक मासीं शिंदे महाराजांनीं एका दिवसांत एक लक्ष दक्षिणी ब्राह्मणांस भोजन घातलें, आणि दरब्राह्मणास एकएक रुपया दक्षिणा दिली. ही संख्या पुरी होण्यासाठीं जेथें जेथें दक्षिणी ब्राह्मणांचा समुदाय होता, तेथें तेथें त्याचदिवशीं एकाच प्रकारचा जेवणसमारंभ करण्याचा वेत ठेवण्याची ताकीद फिरविली होती. त्यांपैकीं दहाहजार ब्राह्मणांस पुणें मुकामीं वुंदीच्या लाडवांचें जेवण घातलें. त्यावेळीं कित्येक ब्राह्मण मुंबईहूनही तेथें गेलेहोते. हे ब्राह्मण कोठेंकोठें किती व कोणत्यावेळीं जेवायास बसले, ह्याची वातमी सरकारास तारायंत्रद्वारा पंचवावी, असी वर्दी केलेली होती. ह्याकृत्यास सुमारे तीन लक्ष रुपये खर्च झाला, असें सांगतात.

परोपकारार्थं द्रव्याचा विनियोग करणें हें स्तुत्य आहे. परंतु सदरील हा केवळ एकदेशीधर्म. ज्याला भूतदया व देशभक्ति ह्मणतात, तो प्रकार याहून निराळाच आहे. त्यांत मनुष्यमात्राच्या कल्याणाकडे दृष्टि दिली पाहिजे. ह्मणजे तो दशग्रंथी ब्राह्मण असो किंवा शतमूर्ख अंत्यज असो. त्या कृत्यापासून सर्वास सारखा उपभोग झाला पाहिजे.

आतां सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं दवाखाना बांधिला व शेट कावसजी जहांगीरजी रेडीमनी यांणीं एल्फीन्स्तन् पाठशाळा बांधण्यासाठीं एकलक्ष रुपये दिले. हा देशभक्तीचा आणि भूतदयेचा उत्तमप्रकार. आतां जेव्हां आमचे लोक अशा हेतूनें आपल्या सर्व कृत्यांत वागतील, तेव्हांच त्यांमध्ये ऐक्य येऊन ते सुखी व सत्ताधारी होतील.

एक इंग्रजी पत्र इंग्लंडाहून आलेलें वाचण्यांत आलें, त्यांत विद्याखात्यांतिल वर्तमान असें अढळलें. सन १८६१ सालीं इंग्लंड देशांत देशाभिमानि लोकांनीं स्वेच्छेनें निरनिराळ्या विद्याखात्यांसाठीं देणगी दिली ती नव्वद लक्ष रुपये जमली. त्या शिवाय वार्षिक वर्गणी देणाऱ्यांनीं द्रव्य दिलें तें खेरीज. असे त्या देशांत उदार लोक आहेत. आणि हें द्रव्य देतेवेळीं ते त्यापासून अमुकच लोकांस फल प्राप्त व्हावें, असें मनांत आणीत नाहींत.

समाप्त.

पुढील कोशांत संज्ञार्थ अक्षरे घातली आहेत त्यांचा अर्थ.

अक्षरे	अर्थ.	अक्षरे	अर्थ
इं०	इंग्रजी.	कों०	कोंकणी.
म०	मराठी.	भ०	भरवी.
फा०	फारशी.	ला०	लतीन.
सं०	संस्कृत.	गु०	गुजराती.
मुं०	मुंबईतील अस्सलभाषा.	हिं०	हिंदुस्थानी.
पो०	पोर्तुगीझ.	ग्री०	ग्रीक.
को०	कोळी लोकांची भाषा.	फ्रें०	फ्रेंच.

कोश.

शब्द अर्थ शब्द अर्थ

अ

अक्विटग. इं. बदली काम चालविणारा.  
 अटी. म. प्रतिबंध.  
 अठरापगड जात. हिं. अठराप्रकारच्या पा-  
 [ गोव्या घालणारे लोक.  
 अडमिरल. इं. तारवावरील सेनापति.  
 अंशज. सं. परीट, झार, चांभार आदिजाति.  
 अंदाजे. फा. जमाखर्चाचे खडे.  
 अमल. सं. अग्नि.  
 अनाज. मुं. धान्य.  
 अनुपंग. सं. संबंध, संगत.  
 अनुपमेय. सं. अप्रतिम, उत्कृष्ट.  
 अमेरिकन मिशन. इं. अमेरिका देशात-  
 [ ले प्रेषित, धर्मोपदेशक, पाद्री.  
 अर्ल. इं. इंग्रज मानकन्याची एक पदवी.  
 अरमार. पो. लडाऊ जहाजे.  
 अवधंडा. म. मोठे तुफान.  
 असुर्या. फा. अर्धरूपया, गोमंतकातील नाणे,  
 असुर्या.

आ

आक्ट. इं. कायदा, कानून.  
 आगर. म. मोठे पिकविण्याचे ठिकाण.  
 आग्निहार्दिकलचरल सोसायटी. इं. बाग  
 [ करणारी व बीं विकणारी मंडळी.  
 आचर. पो. लेणचे.  
 आडिटर जनरल. इं. हिशेब तपासणारी-  
 [ तील मुख्य, मुजुमदार.  
 आर्तस बेहेराम. फा. उत्तमप्रकारचे अ-  
 ग्निस्थान, पारशी लोकांचे देवालय.  
 आदर्यान. फा. साधारण अग्निस्थान, पार-  
 शीलोकांचे साधारण प्रतीचे देवालय.  
 आनराबल. इं. सन्मानित, श्रेष्ठ, अब्रुवान्,  
 [ नामदार  
 आफिशियेटिंग. इं. बदली काम चाल-  
 विणारा.  
 आब. को. अवि. आग्याचा अपभ्रंश.  
 आलीनवाब. फा. मोठा सुभेदार.



२

इगर्ज. पो. देवालय, पोर्टुगोझ लोकांचें देऊळ.  
इंजनेर. इं. इंजिनरी, यंत्रांनें काम चाल-  
विणारा.

इंडियननेव्ही. इं. भरतखंडांतिल नौका-  
समूह, अरमार.

इंत्रूज. पो. किरिस्तांव लोकांचा शिमगा.

इनकम टाक्स. इं. प्राप्तीवरील कर.

इन्स्टिट्यूशन्. इं. विद्यालय, कारखाना,  
सभास्थान.

इन्स्टिट्यूट. इं. ज्ञानालय.

इन्स्पेक्टर. इं. शाळांची देखरेख करणारा.

इलेक्ट्रोप्लेटिंग आणि गिल्डिंग. इं. विद्युत्  
तेच्या योगानें मुळामा काढणें.

इस्कायर. इं. सत्कारार्थ किताब, प्रतिष्ठित-  
गृहस्थ.

ई

ईस्टइंडिया कंपनी. इं. पूर्वेकडील भरत-  
खंडांत व्यापार करणारी मंडळी.

उ

उच्छिष्टभोजी. सं. उष्टें खाणारे.

उपमर्द. सं. नाश, मोड.

उमदा. अ. विशाळ, भव्य.

उरूस. अ. मुसलमानलोकांच्या पिरांच्या  
जन्मा.

ए

एकर. इं. सुमारें दीड विघा.

ए. बी. इं. सामान्यपंडिताची पदवी.

एशियाटिकसोसायटी. इं. एशियाखंडांतिल  
शोध करणारी मंडळी.

आ

ओरिएण्टल् ट्रान्स्लेटर. इं. पूर्वेकडील भाषांचें  
भाषांतर करणारा.

क

कडाक्रेदार. हिं. कठीण.

कतलकी रात. अ. हाणामार झालेली रात्र.

कथोडूल. इं. मोठें देऊळ.

कनिष्टेवल. इं. फौजदारांचा इंग्रज नायक.

कपतान. इं. सरदार, नायक; तारवावरील  
ताडेळ, व लष्करावरील सरदार, मालीम.

कम्स. इं. येतो.

कमिशनर. इं. न्यायाधीश, चौकसनीस,  
सत्ताधारी कारभारी.

कम्पांडंट. इं. सरखेल, नायक.

कर्नल. इं. लष्करावरील दुसऱ्या पदवीचा  
सरदार.

कलेक्टर. इं. तहसीलदार, कमावीसदार.

काटन स्क्रु. इं. गिरणी.

कामन्स. इं. मध्यमप्रतीतील प्रतिनिधि.

कार्डिंग्मशीन्. इं. कापूस पिंजण्याचें यंत्र.

कासरा. म. दौर

कालेज. इं. पाठशाळा.

कुटा. म. मासळी मुकवून व कुटून झाडांस  
व इतर जित्र्यांस खन घालितात ती.

केर. पो. पाहिजे, केर झणजे पाहिजे.

केशा. इं. कर्जासाठीं नुरुंगांत घालण्याचा  
हक्कूम.

कोर्ट आफ् डेरेक्टर्स. इं. हिंदुस्थानांतिल  
राज्य चालविणाऱ्या कंपनी सरकारचे  
मुख्य अधिकारी, राज्यव्यवस्थापक, हे  
कंपनीकडील इंग्लंडदेशांतिल हुद्देदार.

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
कौन्सल. इं.	मंत्रिसमाज, सभा.	चर्चगेट. इं.	देवळाकडलें दरवाजा.
कौन्सलर्स (दार) इं.	राज्यकारभार चालविणारे व (पहाणारे) पंच, मसलतदार.	चारिटिस्कूल. इं.	धर्माची शाळा.
क्यामिरा. ला.	सूर्यकिरणाच्या योगानें चेहरे काढण्याचें यंत्र.	चिक्की. म.	कुरमुण्या गुळाच्या पंकांत घालून त्याची मिठाई करितात, तीस चिक्की झणतात. याप्रमाणें हरभण्यांची व तिळांची चिक्की करून विकतात.
क्युरेटर. इं.	तपासनीस, चौकसनीस.	चिराख (खा). फा.	दिवा, वात, दक्षिणा.
क्रिकेट. इं.	चेंडूफळीचा खेळ.	चीफ. इं.	मुख्य, सरदार.
क्रिस्टमस. इं.	ख्रिस्तजयंती.	<b>ज</b>	
क्झक. इं.	मोठें घड्याळ.	जनरल. इं.	सेनाधिपति, एका पलटणीवरील सरदार.
<b>ख</b>		जनरल हास्पिटल. इं.	मोठा दवाखाना, सर्वलोकांसाठीं केलेले भौषधालय.
खुदरत. अ.	सामर्थ्य, शक्ति, ईश्वर.	जस्टिस आफ् दि पीस. इं.	राणाकडून नेमलेले प्रतिनिधि.
खेंस. म.	रेशमी शेला, हा बहुधा तांबड्या रेशमाचा असतो, ह्यास शेमला व श्रिम्लाही झणतात.	जामदारखाना. फा.	खजिना, तिजोरी.
खपाल. फा.	लीला.	जिओग्राफिकल् सोसायटी. इं.	भूगोलसंबंधी विचार करणारी मंडळी.
<b>ग</b>		जिम्खाना. हिं.	कसरत करण्याचें स्थान.
गनक्यारेज. इं.	गन, तोफ. क्यारेज, गाडा. तोफा नेण्याचे गाडे करण्याचा कारखाना.	जिम्नेशियम्. ग्री.	कसरतशाळा, तालीमखाना.
गर्भा. सं.	नदरात्रांतिल गुजराथी लोकांचीं गाणीं.	जिलीव. अ.	स्वारी.
गवन. इं.	इंग्रजस्त्रियांचा घागरा.	जुमामशीद. अ.	जुमा-शुक्रवार. शुक्रवारीं निमाज पढायास जाण्याची मशीद.
गव्हर्नर. इं.	सुभेदार, राज्य चालविणारा.	जुस्तीस् (जस्टिस्). इं.	न्यायमनसुबी.
गार्डन्. इं.	बाग.	व्यायनिशीनांशीं. हिं.	सुद्धसंबंध्याशीं.
गुडदाणी. म.	भुंगमुगाचे दाणे भाजून सोलतात, आणि ते गुळाच्या पंकांत घालून त्याचीं कापें पाडून विकतात, तीस गुडदाणी झणतात.	<b>झ</b>	
गेट. इं.	दरवाजा.	झुकले. झुकणें. हिं.	मनेंवल्लिवलीं, चुकविलें.
ग्याझेट. इं.	वर्तमानपत्र.	झ्या. को. घ्या.	
ग्रांड जुरी. इं.	वरिष्ठ पंच.	<b>ट</b>	
ग्रेटब्रिटन. इं.	इंग्लंड, स्काटलंड, आणि वेल्स.	टेंपरल. इं.	प्रपंचसंबंधी ऐहिक.
<b>च</b>		टैप. इं.	छापायाच्या अक्षरांचा सांचा, ठसा.
चखें. हिं.	चाखणें.		

शब्द अर्थ

शब्द अर्थ

टौनबराक. इं. किल्ल्यातील लश्करी  
शिपायांस राहण्याची जागा.  
टौनमेजर. इं. किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवणारा  
हुद्देदार.  
टौनहाल. इं. सरकारी वाडा, किल्ल्यातील  
वाडा.

ड

डंकन रोड. इं. डंकन साहेबाने बांधविलेला  
रस्ता.  
डाक्टर. इं. वैद्य, आचार्य, पंडित, शास्त्री.  
डिप्टी. इं. दुयम.  
डिस्ट्रिक्ट बेनिवोलेंट सोसायटी. इं. प-  
रगण्यातील गरीब निराश्रित लोकांवर  
दया करणारी मंडळी.  
डोपो. फ्रें. वखार, कोठार.  
डिरेक्टर आफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन्. इं. वि-  
द्याख्यावरील प्रमुख.  
ड्राइंग्मशीन्. इं. वातलांबविण्याचे यंत्र.  
ड्राफ्ट्स्मन्. इं. नकाशे काढणारे.

ढ

ढगळाचोथ. गु. गणेशचतुर्थी, ढगड मा-  
रायाची चतुर्थी.

त

तनाखोरी. फा. लुचेगिरी.  
ताबून. अ. हस्सन हुस्सन यांच्या नावाने  
केलेले मखर, डोला.  
तावदान. फा. भिंग, खिडकीचे भिंगे  
लावलेले दार.  
तृणशय्या. सं. गवताचा विछाना  
तोहमत. अ. आरोप.  
त्राक्ट आणि बुक सोसायटी. इं. धर्मसंबंधी  
लहान पुस्तके तयार करणारी मंडळी.

थ

थिएटर. इं. नाटकशाळा.

द

दपोटे. मुं. गोंण, गोंणपाट.  
दर्जा. फा. पदवी, सरकारी अधिकार.  
दर्पाप्त. फा. न्याय, इनसाफ.  
दुणा. म. दुपट, दुहेरी.  
दुशाला. हिं. दुहेरी शाल, शालजोडी.  
देर. इं. तेथे.  
दोखमा. फा. पारशी लोकांचीं प्रेतें टाक-  
ण्याची विहार.

ध

धि बत्रे ब्रांच आफ् धि रायल् एशिया-  
टिक् सोसायटी. इं. मुंबईतील इंग्लं-  
डांत जी एशियाखंडातील शोध कर-  
णारी मोठी मंडळी आहे तिची शाखा.  
धृतिनग. सं. धैर्याचा पर्वत.  
धोशा. हिं. ख्याति, कीर्ति.

न

नमुना. फा. उत्तम, मासला.  
नारोळ. को. नारळ.  
निगा. हिं. चौकशी.  
निरो. गु. निरा. खजुरोपासून व ता-  
डापासून काढलेला रस.  
निःसोम. सं. बेहद.  
नृपति. सं. राजा.  
नेटिव्ह एड्युकेशन् सोसायटी. इं. एतद्देशीय  
शांय लोकांस विद्या शिकविणारी मं-  
डळी.  
नेटिव्ह जनरल् लैब्ररी. इं. एतद्देशीय सर्व  
लोकांसाठीं स्थापलेले पुस्तकालय.  
नेट. इं. इंग्रज मानक्याची एक पदवी.



शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
नैष्ठिक. सं.	नेमनिष्ठेने वागणारा.	प्याक्टरो. इं.	अडत्याचा अड्डा, वखार.
न्याव्हिगेशन. इं.	नौकापर्यटन.	प्यामिली. इं.	कुटुंब.
<b>प</b>		फ्रेड. इं.	मित्र.
पाखाडी. को.	भाग.	फ्लाइमशीन्. इं.	कापूस साफ करण्याचें यंत्र.
पादचारो. सं.	पायांनीं चालणारा, पायीं फिरणारा.	<b>ब</b>	
पार्लमेंट. इं.	राज्यव्यवस्था करणारी इंग्लंड देशातील मंडळी.	बकाली. अ.	दुकानदार.
पेटिजुरी. इं.	सामान्य पंच.	बतावी इ.	व्याटोविया. ही इंडियनपासिफिक् महासागरांत जाव्हा झणून एक बेट आहे त्याची राजधानी.
पेटिसेशन. इं.	साधारण फौजदारी कब्जे निवडण्याचें स्थान.	बत्तीसेलडू. हिं.	बत्तीसप्रकारचे पदार्थ व गरम मसाला घालून तयार केलेले लाडू. यांत गुंद वगैरे अनेकपदार्थ घालितात.
पेनिन्सुलर. इं.	द्वीपकल्प.	बंदरग्यांग. इं.	बंदरातील लोकांचीटोळी.
पोलिस. इं.	शहरचा बंदोबस्त ठेवणारे.	बंदीगान. अ.	सन्मानित.
पोलिसकोर. इं.	शहरचा बंदोबस्त ठेवणाऱ्या शिपायांचें लश्कर.	बंबेग्रोन इ.	मुंबईतील मैदान, चौक.
पोलिस मास्तर. इं.	फौजदार, सरकारी कामाविसदार.	बबरजी. हिं.	भाचारी, सैपाकी.
पोसखाना. हिं.	जेवणावळ.	बमुजिवे. फा.	प्रमाणें.
पोस्ट हपिस. इं.	टपाल कारखाना.	बलून. इं.	विमान, उत्रा, आकाशयान.
पोस्त. सं.	सणाच्या दिवशीं चाकर लोकांस बक्षीस देतात तें.	बाजार. मुं.	मासळी.
पौड. इं.	दोरांचें तुळंग.	बांबे भासोसिएशन. इं.	मुंबईची मंडळी, सभा.
प्रेस. इं.	छापखाना.	बारिस्टर. इं.	वरिष्ठकोडतांतलि वकील.
प्रोफेसर. इं.	पंडित, शास्त्री, गुरु, अध्यापक.	बारोनेट. इं.	इंग्रज मानकऱ्याची एक पदवी.
<b>फ</b>		बिल्डिंग. इं.	हवेली.
फरमान. फा.	बादशहानें दिलेली सनद.	बिशप. इं.	मुख्यपाद्री, देवळाचा अधिकारी.
फरमीशन. हिं.	एका जातीचा अधिकारीचा कैफ.	बिलियार्ड टेबल्. इं.	एका जातीचा इंग्रजी रिवाजाचा खेळ.
फरोक्त. फा.	विकूनटाकणें.	बुक. इं.	चोपडी, दप्तर, पुस्तक.
फिन्यानीशअल डिपार्टमेंट. इं.	हशील, वसूल प्रकरणीचें खातें.	बेअदबी. फा.	अवमान.
फी. इं.	दस्तुरी, सरकारी देणें	बैबल्. इं.	ख्रिस्ती धर्मशास्त्र
		बैबलसोसाइटी. इं.	इंग्रजी धर्मपुस्तकें विकणारी मंडळी.
		बोर्ड ऑफ एड्युकेशन. इं.	सरकारी शिक्षाक्रमाचा बंदोबस्त ठेवणारी मंडळी.

ब्यांक. इं. पेढी.

ब्याकवे. इं. ब्याक ( मार्ग ), वे, वंदर

शहराच्या पश्चिमेकडील वंदर.

ब्रीद. सं. विरीद.

## भ

भाट. म. वाडी, वतन.

भूपति. सं. राजा.

## म

मनवार. इं. लढाऊजहाज.

मर्तवा. फा. सत्कार, अधिकार, पदवी.

मलिकामाआझमा. अ. राज्य करणारी राण

मस्का. हिं. लेणी.

माजिस्ट्रेट. इं. न्यायाधीश, मनसुबदार.

मांदुस. म. पेटी, द्रव्य ठेवायाचा हडपा.

मामूलचाल. अ. वहिवाट.

मार्किट. इं. वाजार.

मार्किस. इं. इंग्रज मानकऱ्याची पदवी.

माळवे. म. भाजीपाला.

मिंटमास्तर. इं. टांकसाळेचा अधिकारी,

नाणें पाडणार.

मिठो. हिं. मधूर, गोड.

मिशनरी. इं. प्रेषित, ख्रिस्तीधर्म प्रसा

र करणारा. पाद्री

मिस्तर. इं. साधारणसत्कार, राजश्री.

मुस्तताब. अ. सन्मान.

मुफासोल. फा. बाहेरगावातील.

मेकपानिक्स इन्स्टिट्यूशन. इं. यंत्रशास्त्रा-

विषयां विचार करणारी मंडळी.

मेडिकल्कालेज. इं. वैद्यशाळा, वैद्यशास्त्र-

शिकण्याची पाठशाळा.

मेयर्सकोर्ट. इं. मुनसफअदालत.

मैल. इं. अर्धकोस, मैल.

मोसबेदारी. फा. जामोनगिरी, बहादारी.

मोहरम. अ. मुसलमानांचा महिना, तांबुता-  
चे दिवस.

म्युनिसिपलकमिशनर इं. शहराचा बंदोबस्त  
ठेवणारा.

म्यूझिअम्. ग्री. चमत्कारिक पदार्थसंग्रहालय.

## य

युनिव्हर्सिटी. इं. पंडित शाळा, महान्विद्या  
खात.

## र

राजिस्टर. इं. नोंद, नोंदून ठेवलेला मजकूर.

रपोट. ( रिपोर्ट ). इं. हकीकत.

रायल्. इं. मोठे, राजमान्य.

रिकार्ड्सकोर्ट. इं. न्यायाधिकाचें खातें.

रेलवे. इं. लोखंडी सडक.

रेवरेंड. इं. मान्य, धर्मोपदेशकाचा किंवा  
उपाध्यायाचा किताब, पाट्रोलोकास लि.  
हितेवेळीं रेवरेंड असें लिहिलें पाहिजे.

रेवेन्यु डिपार्टमेंट. इं. जमाबंदी खातें.

रोविंग्मशीन्. इं. पीळ पाडण्याचें यंत्र.

## ल

लार्ड. इं. स्वामी, धनी, मानकरी, प्रभु.

ले. गु. घे.

लेडी. इं. स्वामिणी, पत्नी, कुलीन स्त्री.

लेफ्टनेट. इं. लश्करांतील तिसऱ्या पदवीतील  
सरदार, कपतानाच्या खालची पदवी.

लैसेन्स. इं. परवानगी.

लोकोत्तर. सं. अद्भुतकृत्य.

## व

वर्ड्या. ( वर्ड्स् ) इं. शब्द.

वाच. इं. लहानघड्याळ.

वासवते. को. वेळूचे कोंवळे कोंब, वंश.

व्यारियादोर्स. पो. जहागोरदार.